



SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थं सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा
2023-24 वर्षाचा राज्य वित्तव्यवस्थेवरील अहवाल
Report of the Comptroller and Auditor General of India
on State Finances for the year 2023-24

Marathi



English

महाराष्ट्र शासन
Government of Maharashtra
2025 या वर्षाचा अहवाल क्रमांक 3
Report No. 3 of 2025



SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थं सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
यांचा 2023-24 वर्षाचा
राज्य वित्तव्यवस्थेवरील अहवाल



महाराष्ट्र शासन

2025 या वर्षाचा अहवाल क्रमांक 3
(राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल)

**भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
यांचा 2023-24 वर्षाचा
राज्य वित्तव्यवस्थेवरील अहवाल**

**महाराष्ट्र शासन
2025 या वर्षाचा अहवाल क्रमांक 3**

परिच्छेद	अनुक्रमणिका	पृष्ठ
उपोद्घात		ix
कार्यकारी सारांश		xi
प्रकरण I: आढावा		
1.1	राज्याची रूपरेषा	1
1.1.1	राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न	1
1.2	राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवालाचा आधार आणि दृष्टीकोन	4
1.3	शासकीय लेख्यांची रचना आणि अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेचा आढावा	5
1.3.1	वित्तव्यवस्थेचे संक्षिप्त चित्रण	9
1.3.2	शासनाची मत्ता आणि दायित्वे यांचे संक्षिप्त चित्रण	10
1.4	राजकोषीय समतोल: तूट आणि एकूण ऋणांचे उद्दिष्ट यांची साध्यता	11
1.4.1	मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विवरणपत्रातील प्रक्षेपित वित्तीय मापदंडांच्या उद्दिष्टांची चालू वर्षातील प्रत्यक्षाबरोबर तुलना	14
1.4.2	तुटीचा कल	15
1.4.3	केंद्र शासनाने ठरवून दिलेल्या मर्यादेनुसार कर्ज घेण्यासंदर्भात राज्य शासनाची कामगिरी	17
1.5	लेखापरीक्षणोत्तर तूट आणि एकूण कर्ज	17
1.5.1	लेखापरीक्षणोत्तर - तूट	17
1.5.2	लेखापरीक्षणोत्तर - एकूण लोक ऋण	19
प्रकरण II: राज्याची वित्तव्यवस्था		
2.1	2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील महत्त्वाचे बदल	21
2.2	निधीचे स्रोत आणि वापर	23
2.3	राज्याची संसाधने	24
2.3.1	राज्याच्या जमा	25
2.3.2	राज्याच्या महसुली जमा	25
2.3.2.1	महसुली जमांचे कल आणि वाढ	25
2.3.2.2	राज्याचे स्वतःचे स्रोत	28
2.3.2.3	करेतर महसूल	32
2.3.2.4	केंद्रीय हस्तांतरणे	33
2.3.3	भांडवली जमा	39
2.3.4	संसाधनेला चालना देण्याची राज्याची कामगिरी	40
2.4	संसाधनांचा वापर	40
2.4.1	खर्चाची वृद्धी आणि रचना	41
2.4.2	महसुली खर्च	43
2.4.2.1	महसुली खर्चातील प्रमुख बदल	45

परिच्छेद	अनुक्रमणिका	पृष्ठ
	2.4.2.2 अनिवार्य खर्च	45
	2.4.2.3 राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमधील परतफेड न केलेली दायित्वे	48
	2.4.2.4 अर्थसहाय्य	50
	2.4.2.5 स्थानिक संस्था व इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून वित्तीय सहाय्य	51
	2.4.3 भांडवली खर्च	52
	2.4.3.1 भांडवली खर्चात मोठे बदल	53
	2.4.3.2 भांडवली खर्चाची गुणवत्ता	54
	2.4.4 खर्चाचा प्राधान्यक्रम	56
	2.4.4.1 उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च	57
2.5	लोक लेखे	58
	2.5.1 निव्वळ लोक लेखे शिल्लक	58
	2.5.2 राखीव निधी	59
	2.5.2.1 एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी	59
	2.5.2.2 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी	60
	2.5.2.3 हमी विमोचन निधी	62
	2.5.2.4 राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी	62
	2.5.2.5 उपकर संकलन	63
	2.5.2.6 केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधीशी संबंधित व्यवहारांचा लेखाजोखा	64
	2.5.2.7 राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट	65
2.6	लोक दायित्व व्यवस्थापन	65
	2.6.1 दायित्व रूपरेषा: घटक	66
	2.6.2 ऋणाची रूपरेषा: परिपक्वता आणि परतफेड	72
2.7	ऋण शाश्वतता विश्लेषण	75
	2.7.1 अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे	80
	2.7.2 कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर	83
	2.7.3 हमीची स्थिती- आकस्मिक दायित्व	85
	2.7.4 रोख शिलकीचे व्यवस्थापन	87
2.8	निष्कर्ष	90
2.9	शिफारशी	92
प्रकरण III: अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन		
3.1	अर्थसंकल्प प्रक्रिया	93
	3.1.1 आर्थिक वर्षातील एकूण तरतूद, प्रत्यक्ष संवितरणे आणि बचतीचा सारांश	95
	3.1.2 भारित आणि दत्तमत संवितरणे	96
	3.1.3 अर्थसंकल्पीय कुशलता (मार्कमनशीप)	96
	3.1.3.1 एकूण अर्थसंकल्पीय निष्पत्ती (आऊटटर्न)	96

परिच्छेद		अनुक्रमणिका	पृष्ठ
	3.1.3.2	खर्चाच्या घटकांची निष्पत्ती	97
3.2		विनियोजन लेखे	98
3.3		अर्थसंकल्पीय आणि लेखा प्रक्रियेच्या सचोटीवर टिप्पण्या	98
	3.3.1	अनावश्यक किंवा अतिरिक्त पुरवणी अनुदाने	98
	3.3.2	आकस्मिक निधीमधून अग्रिमे	100
	3.3.3	निधीचे अतिरिक्त किंवा अनावश्यक पुनर्विनियोजन	100
	3.3.4	अखर्चित रक्कम आणि प्रत्यार्पित विनियोजन आणि/अथवा मोठ्या प्रमाणात बचत/ प्रत्यार्पण	101
	3.3.4.1	सातत्यपूर्ण बचती	104
	3.3.4.2	'निरंक' खर्च असलेली अनुदाने	105
	3.3.5	अतिरिक्त खर्च व त्याचे नियमितीकरण	105
	3.3.5.1	2023-24 वर्षाशी संबंधित अतिरिक्त खर्च	106
	3.3.5.2	मागील आर्थिक वर्षामधील अतिरिक्त खर्च नियमित करणे	107
	3.3.6	भांडवली मत्तेच्या निर्मितीसाठी सहाय्यक अनुदाने	107
3.4		अर्थसंकल्पीय आणि लेखा प्रक्रियेच्या पारदर्शकतेवर टिप्पण्या	108
	3.4.1	एकरकमी अर्थसंकल्पीय तरतुदी	108
	3.4.2	अर्थसंकल्पातील प्रमुख धोरणात्मक घोषणा आणि त्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी प्रत्यक्ष निधीचा पुरवठा	108
3.5		अर्थसंकल्पीय व लेखा प्रक्रियेच्या परिणामकारकतेबद्दल टिप्पण्या	109
	3.5.1	अर्थसंकल्पातील अंदाज आणि प्रक्षेपण व प्रत्यक्ष यांच्यातील तफावत	109
	3.5.1.1	अर्थसंकल्पातील तफावतीचे अपूर्ण स्पष्टीकरण/स्पष्टीकरणाचा अभाव	112
	3.5.2	अर्थसंकल्पीय ओघ आणि अनुदानाचा आढावा	113
	3.5.2.1	खर्चाची घाई	113
	3.5.2.2	जमा व खर्चाचा ओघ	114
	3.5.3	निवडलेल्या अनुदानांचे पुनर्विलोकन/आढावा	115
	3.5.3.1	अनुदान सी-01 - महसूल आणि जिल्हा प्रशासन	116
	3.5.3.2	अनुदान झेडई -01 अल्पसंख्यांक विकास विभाग (दत्तमत)	118
3.6		निष्कर्ष	121
3.7		शिफारशी	121
प्रकरण IV: लेखांची गुणवत्ता आणि वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती			
4.1		व्याज देणाऱ्या ठेवी/राखीव निधीवरील व्याजाच्या संदर्भात दायित्व न फेडणे	123
4.2		राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना निधी थेट हस्तांतरित	124
4.3		उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यास विलंब	125
	4.3.1	अनुदानप्राप्त संस्थांची "इतर" म्हणून नोंद	127

परिच्छेद	अनुक्रमणिका	पृष्ठ
4.4	संक्षिप्त आकस्मिक देयके	127
4.5	वैयक्तिक ठेव खाती	129
4.6	गौण शीर्ष-800 याचा अविवेकी वापर	130
4.7	निलंबन व कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण यांतील मुख्य शीर्षातर्गत थकित शिल्लक	134
	4.7.1 कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण शीर्षातर्गत ऋण (अॅडव्हर्स) शिल्लक	135
4.8	विभागीय आकडेवारीचा ताळमेळ न घालणे	136
4.9	रोख शिल्लक रकमेचा ताळमेळ	137
4.10	लेखांकन मानकांचे अनुपालन	137
4.11	स्वायत्त संस्थांचे लेखे/पृथक लेखापरीक्षा अहवाल सादर करणे	138
4.12	विभागीय वाणिज्यिक उपक्रम/महामंडळे/कंपन्या	140
4.13	संस्था व प्राधिकरणे यांना दिलेल्या अनुदानाचा/कर्जाचा तपशील सादर न करणे	141
4.14	कालबद्धता आणि लेख्यांची गुणवत्ता	142
4.15	गैरव्यवहार, तोटा, चोऱ्या इ.	142
4.16	अखर्चित रक्कम आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये पडून राहणे	143
4.17	राज्य वित्तीय लेखापरीक्षण अहवालाचा पाठपुरावा	144
4.18	निष्कर्ष	144
4.19	शिफारशी	145

परिशिष्ट क्र.	परिशिष्टे	संदर्भ	
		परिच्छेद	पृष्ठ क्र.
1.1	महाराष्ट्राची सामान्य माहिती	1.1	147
2.1	राज्य शासनाच्या वित्तव्यवस्थेवर विदाची समय मालिका	2.2	148
2.2	राज्याचे राजकोषीय प्राधान्य	2.3.2.2 2.3.2.3	152
3.1	अर्थसंकल्पाशी संबंधित महत्त्वाच्या संज्ञाची शब्दावली	3.1	153
3.2	2023-24 दरम्यान अतिरिक्त पुरवणी तरतुदीसह (₹ 10 कोटी आणि अधिक) बंद झालेली अनुदाने/विनियोजन	3.3.1	155
3.3	2023-24 दरम्यान निधीचे विनाकारण पुनर्विनियोजन	3.3.3	157
3.4	प्रत्येकी ₹ 10 कोटीपेक्षा जास्त आणि एकूण तरतुदीपेक्षा 20 टक्क्यांपेक्षा जास्त बचत दर्शविणारे अनुदान/विनियोजन	3.3.4	161
3.5	वर्ष 2023-24 दरम्यान मोठ्या प्रमाणात (₹ 100 कोटीपेक्षा अधिक बचत असलेले) अनुदाने/विनियोजन	3.3.4	165
3.6	2019-20 ते 2023-24 दरम्यान सातत्याने ₹ 100 कोटीपेक्षा अधिक बचतीसह बंद केलेली अनुदाने	3.3.4.1	168
3.7	नियमितीकरण न केलेला जास्तीचा खर्च	3.3.5.2	171
3.8	वर्षभरातील प्रमुख धोरणात्मक निर्णय किंवा अर्थसंकल्पात प्रस्तावित केलेल्या नवीन योजना (₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त)	3.4.2	174
3.9	चौथ्या तिमाहीत तातडीचा खर्च 100 कोटीपेक्षा जास्त खर्च झाला जो एकूण खर्चाच्या 50 टक्के व 100 टक्क्यांच्या दरम्यान होता	3.5.2.1	176
3.10	उपशीर्षाखालील लक्षणीय बचती	3.5.3.1 (iv)	183
4.1	2023-24 दरम्यान केंद्र शासनाकडून लक्षणीय थेट हस्तांतरण प्राप्त झालेली अंमलबजावणी अभिकरणे	4.2	184
4.2	प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांची विभाग निहाय विभागणी	4.3	186
4.3	2023-24 पर्यंत प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयकांचा तपशील	4.4	187
4.4	स्वायत्त संस्थांकडून लेखे/लेखापरीक्षा अहवाल सादर करण्यातील विलंब	4.11	188
4.5	विभागाद्वारे व्यवस्थापित व्यावसायिक आणि अर्ध-व्यावसायिक उपक्रमांची सारांशित आर्थिक स्थिती (एकूणसह एकत्रित)	4.12	194
4.6	विभागाद्वारे व्यवस्थापित व्यावसायिक आणि अर्ध-व्यावसायिक उपक्रमांमध्ये लेखे अंतिम होण्याची स्थिती आणि शासकीय गुंतवणुकीची स्थिती	4.12	198
4.7	अफरातफर, गैरवापर इत्यादी प्रकरणांचे विभाग-निहाय/काल-निहाय विभाजन	4.15	200

4.8	शासकीय सामग्रीची चोरी, अफरातफर/नुकसानीमुळे शासनाला झालेल्या नुकसानीचा विभाग-निहाय/श्रेणी-निहाय तपशील	4.15	202
4.9	आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यात असलेल्या आखर्चित शिल्लक रकमेचा विभागनिहाय तपशील	4.16	203

उपोद्घात

संविधानाच्या अनुच्छेद 151 अन्वये राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल महाराष्ट्राच्या राज्यपाल महोदयांना सादर करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे.

या अहवालाच्या प्रकरण I मध्ये राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवालाचा पाया आणि दृष्टीकोन, अहवालाची रचना, सरकारी खात्यांची रचना, अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया, महसूल अधिशेष/ तूट, वित्तीय अधिशेष इत्यादींचा समावेश आहे.

अहवालाच्या प्रकरण II आणि III मध्ये 31 मार्च 2024 रोजी संपलेल्या वर्षासाठी राज्य शासनाच्या वित्तीय लेखे आणि विनियोजन लेख्यांची तपासणीतून उद्भवलेल्या बाबींचे लेखापरीक्षण निष्कर्ष आहेत. जिथे आवश्यक आहे तिथे महाराष्ट्र शासनाकडून माहिती प्राप्त करण्यात आली आहे.

‘लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय अहवाल पद्धती’ या विषयावरील प्रकरण IV, हा राज्य शासनाचे विविध वित्तीय नियम, कार्यपद्धती आणि निर्देशांच्या अनुपालनाचा 2023-24 या कालावधीचा आढावा आणि स्थिती दर्शवितो.

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचे अहवाल ज्यात विविध शासकीय विभागांमधील कामगिरी लेखापरीक्षण आणि अनुपालन लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष, वैधानिक महामंडळे, मंडळे आणि शासकीय कंपन्यांच्या लेखापरीक्षणातून उद्भवणारी निरीक्षणे आणि महसुली जमांवरील निरीक्षणे समाविष्ट असतात ते स्वतंत्रपणे सादर केले जातात.

भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांनी जारी केलेल्या लेखापरीक्षणाच्या मानकांनुसार हे लेखापरीक्षण केले गेले आहे.

टीप: मूळ इंग्रजी अहवालावरून अनुवादित: शंका समाधानासाठी कृपया इंग्रजी अहवाल पहावा.

कार्यकारी सारांश

कार्यकारी सारांश

या अहवालाविषयी

वर्ष 2023-24 या वर्षाकरिता राज्याच्या वित्तव्यवस्थेवर भारताचे नियंत्रक आणि महालेखाकार यांचा हा अहवाल आहे. हा अहवाल राज्याच्या आर्थिक, अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन आणि लेख्यांची गुणवत्ता, वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती आणि राज्य वित्तव्यवस्था संबंधित इतर बाबींचा आढावा सादर करतो.

हा कार्यकारी सारांश या अहवालातील मजकुरावर प्रकाश टाकतो आणि महत्वाच्या आकडेवारी आणि पैलूंच्या संक्षिप्त चित्रणाद्वारे वित्तीय स्थिरता, अर्थसंकल्पाच्या हेतूच्या तुलनेत कामगिरी, महसूल आणि खर्च यांचे प्रक्षेपण, तफावतीची कारणे आणि त्याचे परिणाम याबद्दलचे अंतरंग स्पष्ट करतो.

स्थूल राज्य उत्पन्न

स्थूल राज्य उत्पन्न (प्रचलित किंमतीनुसार) 11.08 टक्क्यांच्या चक्रवाढ वार्षिक विकास दराने 2019-20 मधील ₹ 26,56,806 कोटींवरून वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 40,44,251 कोटींवर पोहोचले आहे. 2022-23 च्या तुलनेत स्थूल राज्य उत्पादनात 10.93 टक्के वाढ झाली आहे. 2023-24 मध्ये राज्याची महसुली जमा (₹ 4,30,596.46 कोटी) आणि महसुली खर्च (₹ 4,44,350.46 कोटी) अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा अनुक्रमे 4.21 टक्के आणि 4.57 टक्क्यांनी कमी होते. त्याचप्रमाणे भांडवली खर्चही अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा 5.20 टक्क्यांनी कमी होता.

महसुली जमा 6.14 टक्क्यांनी वाढली असून महसुली जमेचे 2022-23 मधील स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर 11.13 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 10.65 टक्क्यांपर्यंत घसरले. या कालावधीत कर महसुलात 10.73 टक्के आणि राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात 8.96 टक्क्यांनी वाढ झाली आहे.

जमा-खर्चातील तफावत

जमा आणि खर्च यांच्यातील तफावतीचे सातत्य वाढत्या वित्तीय ताणाचे द्योतक आहे. राज्याचा स्वतःचा कर महसूल, करेतर महसूल, करातील राज्यांच्या हिश्याचे हस्तांतरण, केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदान आणि ऋणोत्तर भांडवली जमा असे जमेचे वेगवेगळे स्रोत राज्याकडे आहेत. राज्य शासनाच्या खर्चात महसुली लेख्यांवरील खर्च तसेच भांडवली खर्चाचा (मालमत्ता निर्मिती, कर्ज व अग्रिमे, गुंतवणूक इ.) समावेश होतो. 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत महसुली जमा 2019-20 मधील ₹ 2,83,189.58 कोटींवरून 52.05 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये 11.04 टक्के चक्रवाढ वार्षिक विकास दराने ₹ 4,30,596.46 कोटी झाली आहे. 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्वतःच्या कर महसुलात ₹ 24,857.06 कोटी (8.96 टक्के), करेतर महसुलात ₹ 4,081.53 कोटी (24.33 टक्के) आणि केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये राज्याचा हिस्सा ₹ 11,348.78 कोटी (18.91 टक्के) वाढला आहे तर केंद्र शासनाकडून मिळणारे अनुदान ₹ 15,368.84 कोटींनी

(29.89 टक्के) कमी झाले. 2023-24 मध्ये महसुली जमेचा महत्त्वपूर्ण भाग (75.06 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि सहाय्यक अनुदानांनी एकत्रितपणे 24.94 टक्के योगदान दिले.

सेवांचा विद्यमान दर्जा राखण्यासाठी आणि मागील दायित्वांच्या प्रदानांसाठी महसुली खर्च केला जातो. अर्थात, त्यामुळे राज्याच्या पायाभूत सुविधा आणि सेवांच्या वितरणात कोणताही भर पडत नसते. 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत महसुली खर्च ₹ 3,00,305.21 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 11.30 टक्के) वरून वाढून ₹ 4,44,350.46 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 10.99 टक्के) झाला आहे.

साधनांच्या मर्यादेपलीकडे केलेल्या खर्चाचा परिणाम

महसुली जमा आणि महसुली खर्च यातील ऋण तफावतीमुळे महसुली तूट निर्माण होते. राज्याची महसुली तूट 2022-23 मधील ₹ 1,936.47 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.05 टक्के) वरून चालू वर्षात ₹ 13,754 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.34 टक्के) झाली आहे. राज्य शासनाने भांडवली खर्चावर ₹ 72,573.40 कोटी खर्च केले. 2023-24 मध्ये हा खर्च एकूण खर्चाच्या 13.91 टक्के (₹ 5,21,898.02 कोटी) होता. 2023-24 मध्ये घेतलेल्या एकूण कर्जापैकी भांडवली खर्च 57.68 टक्के होता. अशा प्रकारे, वर्षभरात कर्ज घेतलेल्या निधीचा काही भाग विद्यमान खर्चासाठी आणि पूर्वीच्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी वापरला गेला.

राज्याचा एकूण खर्च आणि एकूण ऋणेतार जमा यांच्यातील तफावतीमुळे राजकोषीय तूट निर्माण होते. राज्याची राजकोषीय तूट 2019-20 मधील ₹ 53,886.19 कोटी वरून वाढून (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.03 टक्के) 2023-24 मध्ये ₹ 90,559.36 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.24 टक्के) झाली आहे.

महसुली खर्चातर्गत वचनबद्ध खर्चाच्या प्रमाणाचा सर्वात मोठा वाटा आहे. वचनबद्ध खर्चाचा संसाधनांवर पहिला भार असतो आणि त्यात वेतन आणि मजुरी, निवृत्तीवेतन आणि व्याज प्रदानांवरील खर्चाचा समावेश असतो वेतन आणि मजुरी, निवृत्तीवेतन आणि व्याज प्रदानांवरील वचनबद्ध खर्च 2023-24 मध्ये महसुली खर्चाच्या 53.40 टक्के होता, जो 2022-23 च्या तुलनेत 7.05 टक्के (₹ 15,620.86 कोटी) अधिक आहे.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत वचनबद्ध खर्चाव्यतिरिक्त अपरिवर्तनीय खर्च महसुली खर्चाच्या 15.10 टक्क्यांवरून 8.98 टक्क्यांवर आला आहे. 2022-23 मध्ये ₹ 45,353.83 कोटींवरून 2023-24 मध्ये 3.57 टक्क्यांनी घटून ₹ 39,883.14 कोटींवर आला. महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार अनिवार्य आणि अपरिवर्तनीय खर्च एकत्रितपणे घेतल्यास 2019-20 मधील 72.25 टक्क्यांवरून घटून (₹ 2,16,973.32 कोटी) 2023-24 मध्ये 62.38 टक्के (₹ 2,77,178 कोटी)

झाला आहे. अनिवार्य आणि अपरिवर्तनीय खर्चाच्या घसरणीच्या प्रवृत्तीमुळे शासनाला इतर प्राधान्य क्षेत्रे आणि भांडवल निर्मितीसाठी अधिक परिवर्तनशीलता येते.

वचनबद्ध नसलेल्या खर्चाचा मोठा भाग म्हणजे अर्थसहाय्य आहे

वचनबद्ध नसलेल्या खर्चात अर्थसहाय्याचा वाढीचा कल होता, जो 2019-20 मधील ₹ 28,385.98 कोटींवरून वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 48,053.50 कोटी झाला म्हणजेच 2019-20 मधील महसुली खर्चाच्या 9.45 टक्क्यांवरून वाढून 2023-24 दरम्यान 10.81 टक्के असा वाढला.

एकल नोडल अभिकरणांना निधी

केंद्र शासनाने आणि राज्य शासनाने प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणी आणि निधी प्रवाहासाठी एकल नोडल अभिकरण प्रणाली सुरु केली आहे केंद्र शासन आणि राज्य शासनाचा हिस्सा शासकीय लेख्याबाहेर असलेल्या एकल नोडल अभिकरणांच्या बँक खात्यात हस्तांतरित केला जातो.

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीच्या पोर्टलवर उपलब्ध असलेल्या माहितीनुसार, या वर्षात, ₹ 15,568.58 कोटी केंद्रीय हिस्सा म्हणून राज्य शासनास प्राप्त झाला होता. शासनाने, 31 मार्च 2024 पर्यंत एकल नोडल अभिकरणांकडे केंद्र शासनाचा ₹ 13,169.82 कोटींचा हिस्सा आणि राज्य शासनाचा ₹ 18,007.73 कोटींचा हिस्सा हस्तांतरित केला. सहाय्यक अनुदानांच्या देयकांद्वारे एकूण ₹ 31,177.55 कोटी हस्तांतरित करण्यात आले. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीच्या अहवालानुसार, 31 मार्च 2024 पर्यंत ₹ 15,937.39 कोटी एकल नोडल अभिकरणांच्या बँक खात्यांमध्ये अखर्चित पडून होते.

अर्थसंकल्प बाह्य कर्जे

राज्य शासनाने सार्वजनिक उपक्रमामार्फत ₹ 10,135 कोटी अर्थसंकल्पबाह्य कर्जे म्हणून उभे केले, जे राज्याच्या एकत्रित निधीत जमा झाले नाही, परंतु अर्थसंकल्पाद्वारे परतफेड करणे व उपयोगात आणणे आवश्यक आहे. त्यापैकी ₹ 2,500 कोटी 2022-23 मध्ये उभे करण्यात आले. वर्षभरात राज्य शासनाने अर्थसंकल्पबाह्य कर्जापोटी ₹ 65 कोटींचे मुद्दल भरले.

हमींच्या कारणास्तव आकस्मिक दायित्वे

शासनाने विविध महामंडळे आणि इतरांनी घेतलेल्या कर्जाची हमी दिली होती, जी 2023-24 अखेर ₹ 85,896.94 कोटी (मुद्दल: ₹ 79,243.90 कोटी; व्याज: ₹ 6,653.04 कोटी) होती. विधिमंडळात सादर करण्यात आलेल्या हमी विवरणपत्रानुसार 2023-24 मध्ये ₹ 23,115.81 कोटींची हमी राज्य शासनाने दिली होती. वर्ष 2023-24 मध्ये काहीही रक्कम परतफेड केली गेली नाही.

राजकोषीय शाश्वतता

तूट, ऋण आणि दायित्वांचा स्तर, अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जे, हमी, अर्थसहाय्य यांस्तव बांधिलकी इत्यादी सारख्या स्थूल-राजकोषीय निकषांच्या अनुसार राजकोषीय शाश्वततेची तपासणी केली जाते. महसूल आणि खर्चातील तफावतीचा विचार केला तर एक महत्त्वाचा अडथळा म्हणजे वचनबद्ध आणि अपरिवर्तनीय खर्च, ज्यात वेतन आणि मजुरी, निवृत्तीवेतन प्रदाने, व्याज इत्यादी आणि शिवाय अपरिवर्तनीय खर्च जसे की केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी वचनबद्धता, राखीव निधीत हस्तांतरण, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये हस्तांतरण इत्यादींचा समावेश आहे.

राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन आवश्यकता आणि राजकोषीय मापदंडांचे अनुपालन

राज्य शासनाने महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम 2005 लागू केला असून वित्तीय व्यवस्थापनात आंतरपिढीगत समता आणि दीर्घकालीन स्थूल आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने त्यात वेळोवेळी सुधारणा केल्या आहेत. महसुली तूट उत्तरोत्तर दूर करणे, राजकोषीय तूट कमी करणे आणि राजकोषीय शाश्वततेशी सुसंगत विवेकी कर्ज व्यवस्थापन असे या अधिनियमाचे उद्दीष्ट आहे.

राजकोषीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्क्यांपेक्षा कमी ठेवून राजकोषीय तूट आटोक्यात आणणे आणि 2011-12 नंतर महसुली आधिक्य कायम ठेवणे ही राज्याची प्रमुख राजकोषीय उद्दिष्टे होती. मात्र, त्यानंतरच्या काळात आणखी सुधारणा करून 2013-14 ते 2021-22 या कालावधीत '2011-12 नंतरचे महसूल आधिक्य' हे कलम शिथिल करण्यात आले.

कोविड-19 महामारीमुळे राज्याच्या संसाधनांवर विपरीत परिणाम झाला होता. या पार्श्वभूमीवर अतिरिक्त संसाधने उभी करण्यासाठी केंद्र शासनाने 2020-21 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या दोन टक्के, 2021-22 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या एक टक्का आणि 2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.5 टक्के अतिरिक्त कर्ज मर्यादेला परवानगी दिली होती. त्यानुसार महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायदा 2020 मधील सुधारणेनुसार 2020-21 आणि 2021-22 साठी राजकोषीय तूटीचे उद्दिष्ट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या चार टक्के आणि 2022-23 साठी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 3.5 टक्के होते. 2023-24 या आर्थिक वर्षासाठी राजकोषीय तूटीचे उद्दिष्ट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्के होते.

2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्याला एकाही वर्षात महसुली आधिक्य गाठता आलेले नाही. 2022-23 मधील ₹ 1,936.47 कोटींची महसुली तूट 2023-24 मध्ये वाढून ₹ 13,754 कोटी झाली. उद्दिष्टित राजकोषीय तूट तीन टक्क्यांच्या आत आटोक्यात आणण्यात राज्याला यश आले.

ऋण शाश्वतता

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋणात आंतरवार्षिक फरक दिसून आला. 2020-21 वगळता हे प्रमाण 17.42 टक्के ते 18.46 टक्क्यांदरम्यान होते, जेव्हा कोविड-19 महामारीमुळे ते वाढून 20.54 टक्के झाले. या पाचही वर्षात स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण हे पंधराव्या वित्त आयोगाने ठरवून दिलेल्या उद्दिष्टांच्या आत होते. शिवाय, राज्याची वित्तीय तूट पाचही वर्षात स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्क्यांच्या उद्दिष्टांच्या आत होती आणि थकित ऋणाच्या (व्याजासह) परतफेडीसाठी 54.05 टक्के ते 67.96 टक्क्यांपर्यंतच्या कर्जाचा वापर करण्यात आला. तथापि, हे लक्षात घेतले पाहिजे की स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण 2022-23 मध्ये 17.42 वरून 2023-24 मध्ये 18.11 पर्यंत वाढले आहे. याशिवाय 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे घेण्यात आली. अशा प्रकारे, जर सध्याचा कल पाळला गेला तर शेवटी ऋण /स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तराचे प्रमाण वाढेल ज्यामुळे वित्तीय लवचिकता कमी होईल.

प्राथमिक शिल्लक (प्राथमिक तूट (-)/अधिशेष (+)) पाचही वर्षात नकारात्मक होती. 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान प्राथमिक तूटीचा वाढता कल दिसून आला आहे. 2023-24 मध्ये प्राथमिक तूट ₹ 44,907.45 कोटी होती, ज्यावरून प्राथमिक खर्चही कर्जाच्या निधीतून भागवावा लागल्याचे दिसून आले. यावरून शासनाचा महसुली प्रवाह स्थिर नसल्याने ऋण शाश्वतता अवघड झाल्याचे दिसून आले.

अर्थसंकल्पीय कामगिरी

एकूण अर्थसंकल्पीय निष्पत्ती

एकूण अर्थसंकल्पीय निष्पत्ती/प्रत्यक्ष खर्च हा किती प्रमाणात मूळ मंजूर रक्कम मंजुरीपेक्षा कमी तसेच मंजुरीपेक्षा अधिक या स्वरूपात प्रतिबिंबित करतो याचे मोजमाप एकूण अर्थसंकल्पीय निष्पत्ती करते.

महसूल विभागात मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत खर्चातील विचलन 4.90 टक्के होते. हे 110 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के दरम्यान, 45 अनुदानांमध्ये ± 25 ते ± 50 टक्के दरम्यान, 30 अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के दरम्यान आणि 43 अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांच्या बरोबरीने किंवा त्यापेक्षा अधिक विचलन झाल्याने होते.

भांडवली विभागात मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत खर्चातील विचलन 10.47 टक्के होते. हे 67 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के दरम्यान, 19 अनुदानांमध्ये ± 25 ते ± 50 टक्के दरम्यान, 18 अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के दरम्यान आणि 20 अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांइतके किंवा त्याहून अधिक विचलन झाल्याने होते.

खर्चाच्या रचनेतील निष्पत्ती

खर्च रचना निष्पत्ति हे अंमलबजावणी दरम्यान मुख्य अर्थसंकल्प श्रेणीमधील पुनर्वाटपामुळे खर्चाच्या रचनेत झालेल्या बदलाचे मोजमाप करते.

महसूल विभागात सुधारित अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत खर्चामध्ये 1.56 टक्के विचलन होते. हे 175 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के, 11 अनुदानांमध्ये ± 25 टक्के ते ± 50 टक्के, तीन अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के आणि सहा अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांहितके किंवा त्याहून अधिक विचलन झाल्याने होते.

भांडवली विभागात सुधारित अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत खर्चामध्ये चार टक्के विचलन होते. हे 108 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के, सहा अनुदानांमध्ये ± 25 टक्के ते ± 50 टक्के, 20 अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के आणि दोन अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांच्या बरोबरीने किंवा त्याहून अधिक विचलन झाल्याने होते.

या अनुदानातील ₹ 1,64,204.75 कोटींचा प्रत्यक्ष खर्च मूळ तरतुदीपर्यंतही (₹ 2,02,942.45 कोटी) पोहोचला नसल्याने वर्षभरात 44 दत्तमत अनुदानांमध्ये (प्रत्येक प्रकरणात ₹ 10 कोटी किंवा त्याहून अधिक) प्राप्त झालेल्या एकूण ₹ 29,563.05 कोटींच्या पुरवणी तरतुदी अनावश्यक ठरल्या.

अनुदाने/विनियोजने यातील जादा रकमांचे नियमितीकरण

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 205 नुसार नियमितीकरणाची आवश्यकता असलेल्या 13 दत्तमत अनुदानांमध्ये आणि दोन भारित विनियोगांमध्ये ₹ 35.58 कोटींचा अतिरिक्त खर्च झाला. शिवाय, मार्च 2024 अखेरीस 2017-18 ते 2022-23 या वर्षांसाठी 48 अनुदाने व 17 विनियोगांचा ₹ 2,990.18 कोटींचा अतिरिक्त खर्च नियमितीकरणासाठी प्रलंबित होता.

लेख्यांमध्ये चुकीचे वर्गीकरण

असे निदर्शनास आले की ₹ 3,544.73 कोटींच्या रकमा महसूल विभागाऐवजी भांडवली विभागात चुकीच्या अर्थसंकल्पित करून लेखांकित केल्या.

एकंदरीत, अर्थसंकल्पाच्या विश्वासाहतेचे मूल्यमापन असे दर्शविते की, प्रत्यक्ष खर्च आणि मूळ अंदाजपत्रक तसेच प्रत्यक्ष खर्च आणि अंतिम अंदाजपत्रक यांच्यातील तफावत पाच टक्क्यांपेक्षा जास्त होती आणि विविध अनुदानांमध्ये 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त विचलन होते. शिवाय, अनेक प्रकरणांमध्ये पुरवणी अनुदान असून, मूळ अनुदानाइतकाही खर्च होत नसल्याचे निदर्शनास आले. अशा विचलनांना सामोरे जाण्यासाठी विश्वासाह अर्थसंकल्प प्रक्रियेची आवश्यकता आहे

लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय प्रतिवेदन

लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय प्रतिवेदनात अनुपालनातील त्रुटी, नियमिततेमधील कमकुवतपणा आणि वास्तविक खर्चाचा पुरावा देणाऱ्या लेखा नोंदी किंवा समायोजन नोंदी प्राप्त होण्यास उशीर

होण्याशी संबंधित मुद्दे, व्यवहार आणि घटना यांचा समावेश आहे. लेख्यांचा अपूर्ण ताळमेळ, भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांच्या तरतुदींचे पालन न करणे, उपयोगिता प्रमाणपत्रे, तपशीलवार आकस्मिक देयके आणि वार्षिक लेखे सादर न करणे, व्याज दायित्वांची पूर्तता न करणे यांसारख्या लेखे आणि वित्तीय प्रतिवेदनाशी संबंधित मुद्द्यांवरही प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

ताळमेळ

महाराष्ट्र कोषागार नियमावलीनुसार सर्व विभागांनी आपले खर्च व जमा यांची प्रधान महालेखाकार (लेखा व अनुदान) कार्यालयातील लेख्यांमध्ये नोंद केलेल्या खर्चाशी ताळमेळ घेणे आवश्यक आहे. राज्य शासनाने 2023-24 मध्ये ₹ 2,63,912.57 कोटी (एकूण महसुली जमेच्या 98 टक्के) महसुली जमा आणि ₹ 3,64,728.27 कोटी (एकूण महसुली खर्चाच्या 89 टक्के) महसुली खर्च आणि ₹ 56,891.88 कोटी (एकूण भांडवली खर्चाच्या 82.61 टक्के) भांडवली खर्च यांचा ताळमेळ घेतला. राज्य शासनाने दिलेल्या फक्त ₹ 4,635.18 कोटींच्या (राज्य शासनाने दिलेल्या एकूण कर्जे व अग्रिमांच्या 94.51 टक्के) कर्जे व अग्रिमांचा ताळमेळ घेण्यात आला.

वैयक्तिक ठेव लेख्यांचे कार्यान्वयन

वैयक्तिक ठेव लेखे असलेल्या संबंधित प्रशासकांनी कोषागार ताळमेळ घेण्याच्या आवश्यकतेनुसार वैयक्तिक ठेव लेख्यांच्या केवळ 268 प्रशासकांनी (1,248 पैकी) त्यांच्या शिल्लकीशी ताळमेळ घेतला आणि पडताळणी केली. तसेच, 31 मार्च 2024 रोजी ₹ 88.21 कोटी शिल्लक असलेल्या 128 वैयक्तिक ठेवी प्रशासकांच्या लेख्यांमधील रकमा एक वर्षापेक्षा जास्त काळ निष्क्रिय पडून होत्या.

सशर्त अनुदानाच्या बदल्यात उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यातील विलंब

राज्य शासनाच्या 32 विभागांना देण्यात आलेल्या सशर्त अनुदानाशी संबंधित ₹ 36,756.09 कोटींची 10,793 उपयोगिता प्रमाणपत्रे 31 मार्च 2024 रोजी प्रलंबित होती, जी राज्याच्या एकूण खर्चाच्या 6.53 टक्के (₹ 5,62,714.85 कोटी) होती. विहित कालावधीच्या उपरांत प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रे अनुदानाचा विनियोग अभिप्रेत हेतूसाठी झाला होता याची खात्री देण्यातील अभाव दर्शवितात आणि लेख्यांमध्ये दाखविलेला खर्च त्या प्रमाणात अंतिम करता येत नाही.

संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल्यात तपशीलवार आकस्मिक देयके

संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेल्या अग्रिम रकमांच्या बदल्यात तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर करण्याची आवश्यकता असून देखील मार्च 2024 अखेरीस ₹ 3,674.60 कोटींच्या 1,438 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल्यात तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर करण्यात प्रलंबित होती. तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर न करणे हे विभागाच्या तसेच कोषागारांच्या संनियंत्रणाचा अभाव दर्शविते.

प्रचलित नियम आणि संहितांच्या तरतुदींचे अनुपालन हे लेखे आणि वित्तीय प्रतिवेदनातील नियंत्रण आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी अभिप्रेत आहे. अनुपालन न केल्याने आणि विचलनामुळे लेखे आणि वित्तीय प्रतिवेदनेच्या गुणवत्तेवर विपरीत परिणाम होतो. सशर्त अनुदानाच्या बदल्यात उपयोगिता प्रमाणपत्रे वेळेवर सादर न करणे, संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल्यात तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर न करणे, वैयक्तिक ठेव लेख्यांमध्ये निधी ठेवल्याने लेख्यांच्या गुणवत्तेवर विपरीत परिणाम झाला.

प्रकरण – I

आढावा

प्रकरण । आढावा

1.1 राज्याची रूपरेषा

महाराष्ट्र भारताच्या पश्चिम भागात वसलेला असून त्याच्या पश्चिम सीमेला अरबी समुद्र आहे. याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेला तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा ही राज्ये आहेत. याला 720 किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने (3.08 लाख चौरस किलोमीटर) हे तिसरे सर्वात मोठे राज्य आहे आणि देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वाधिक लोकसंख्येचे राज्य आहे.

2011 मधील राज्याची लोकसंख्या 11.24 कोटीवरून वाढून 2024 मध्ये 12.74 कोटी झाली. राज्याची या दशकातील (2014-24) लोकसंख्येची वाढ 9.62 टक्के नोंदवली गेली. दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी 17.35 टक्के होती, जी अखिल भारतीय सरासरी 21.92 टक्क्यांच्या (2011 च्या जनगणनेनुसार) तुलनेत कमी होती. राज्यात 36 जिल्हे आणि 358 तालुके आहेत. राज्याचा साक्षरतेचा दर 82.30 टक्के होता जो अखिल भारतीय सरासरी 73 टक्क्यांपेक्षा (2011 च्या जनगणनेनुसार) नऊ टक्के अधिक होता. **परिशिष्ट 1.1** मध्ये राज्याची रूपरेषा दर्शविली आहे.

1.1.1 राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न

देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न म्हणजे विशिष्ट कालावधीत राज्याच्या हद्दीत उत्पादित सर्व अधिकृतपणे मान्यताप्राप्त वस्तू आणि सेवांचे मूल्य. देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नामधील वाढ ही राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा निर्देशांक आहे कारण ती कालांतराने राज्याच्या आर्थिक विकासाच्या पातळीवर झालेल्या बदलाचे प्रमाण दर्शविते.

स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी म्हणजे अंतिम उत्पन्नाच्या मूल्यातून अंतरिम उपभोगाच्या उत्पन्नाचे मूल्य वगळून उरलेले मूल्य होय. उत्पादनाच्या प्रक्रियेत श्रम व भांडवल यांचे योगदान म्हणजे मूल्यवर्धित उत्पन्न होय. जेव्हा उत्पादनावर (उत्पादनावरील अनुदान वगळून) कर लावला जातो तेव्हा सगळ्या घरगुती घटकांची मूल्यवर्धित किंमत देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाची किंमत दर्शवितो.

प्रचलित किंमतीवर आधारित स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वार्षिक वाढीचा कल **तक्ता 1.1** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.1: देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या तुलनेत स्थूल राज्य उत्पन्नाचा कल (प्रचलित किंमतीवर)

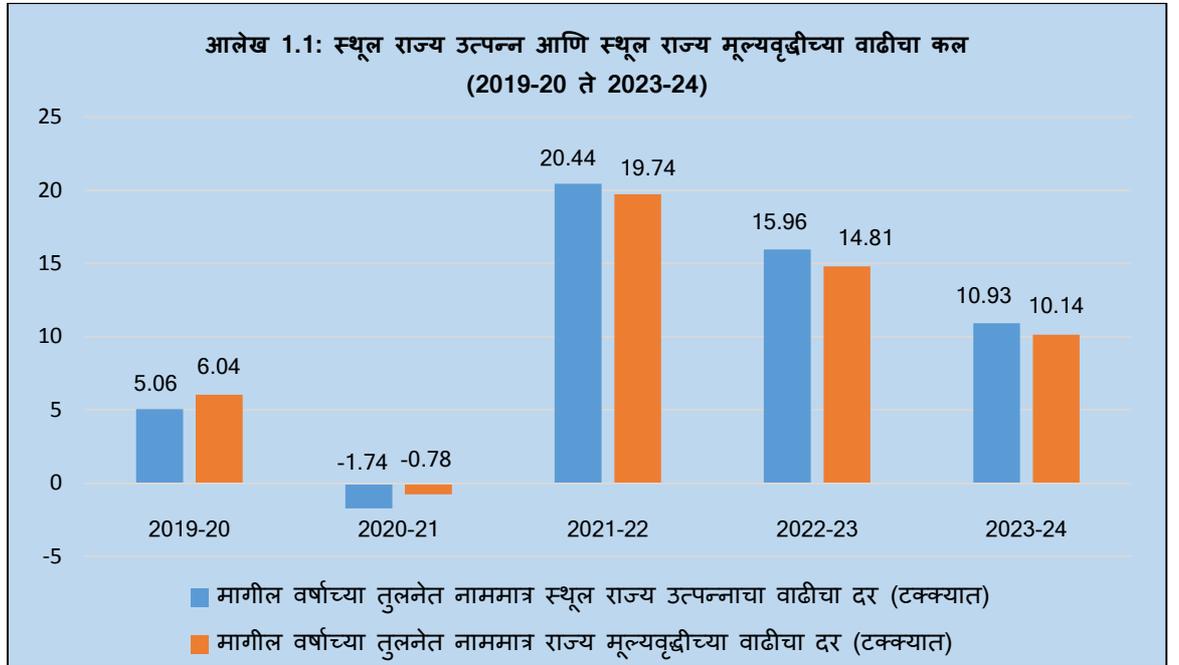
वर्ष	2019-20	2020-21 ⁺⁺⁺	2021-22 ^{**}	2022-23 ⁺	2023-24 [§]
भारत					
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (2011-12 मालिका) (₹ कोटीत)	20103593	19854096	23597399	26949646	29535667
स्थूल मूल्यवृद्धी (प्रचलित किंमतीवर) (₹ कोटीत)	18381117	18210997	21635584	24659041	26762147
मागील वर्षाच्या तुलनेत स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचा विकास दर (टक्क्यात)	6.37	-1.24	18.85	14.21	9.60
मागील वर्षाच्या तुलनेत मूल्यवृद्धीचा विकास दर (टक्क्यात)	7.02	-0.93	18.81	13.97	8.53
दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (₹ मध्ये)	149915	146480	172422	194879	211725
महाराष्ट्र					
देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 मालिका) (₹ कोटीत)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी (प्रचलित किंमतीवर) (₹ कोटीत)	2350571	2332152	2792558	3206193	3531300
मागील वर्षाच्या तुलनेत स्थूल राज्य उत्पन्नाचा विकास दर (टक्के)	5.06	-1.74	20.44	15.96	10.93
मागील वर्षाच्या तुलनेत स्थूल मूल्यवृद्धीचा विकास दर (टक्क्यात)	6.04	-0.78	19.74	14.81	10.14
दरडोई देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ मध्ये)	216319	210603	251521	289404	318560
स्त्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय, केंद्र शासन (https://mospi.gov.in/web/mospi/download-tables-data/-/reports/view)					
§ आगाऊ अंदाज +पहिला सुधारित अंदाज **दुसरा सुधारित अंदाज ***तिसरा सुधारित अंदाज					

तक्ता 1.1 मधून असे निदर्शनास आले की, महाराष्ट्राचे प्रचलित किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न, 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीतील तीन वर्षांदरम्यान म्हणजेच 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी तुलना करता अधिक दराने वाढले, राष्ट्रीय विकास दराचा कल 10.10 टक्क्यांच्या तुलनेत वार्षिक चक्रवाढ वृद्धी दराने 11.08 टक्के इतका होता. 2023-24 दरम्यान प्रचलित किंमतीनुसार राज्याचे दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ 3,18,560 होते जे त्या वर्षातील ₹ 2,11,725 राष्ट्रीय दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नापेक्षा लक्षणीयरित्या अधिक होते.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या तुलनेत स्थूल मूल्यवृद्धी हा आर्थिक विकासाचा चांगला निर्देशांक मानला जात असल्यामुळे आणि कर व अर्थसहाय्याच्या परिणामाकडे दुर्लक्ष करत असल्यामुळे केंद्र शासन आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून आर्थिक

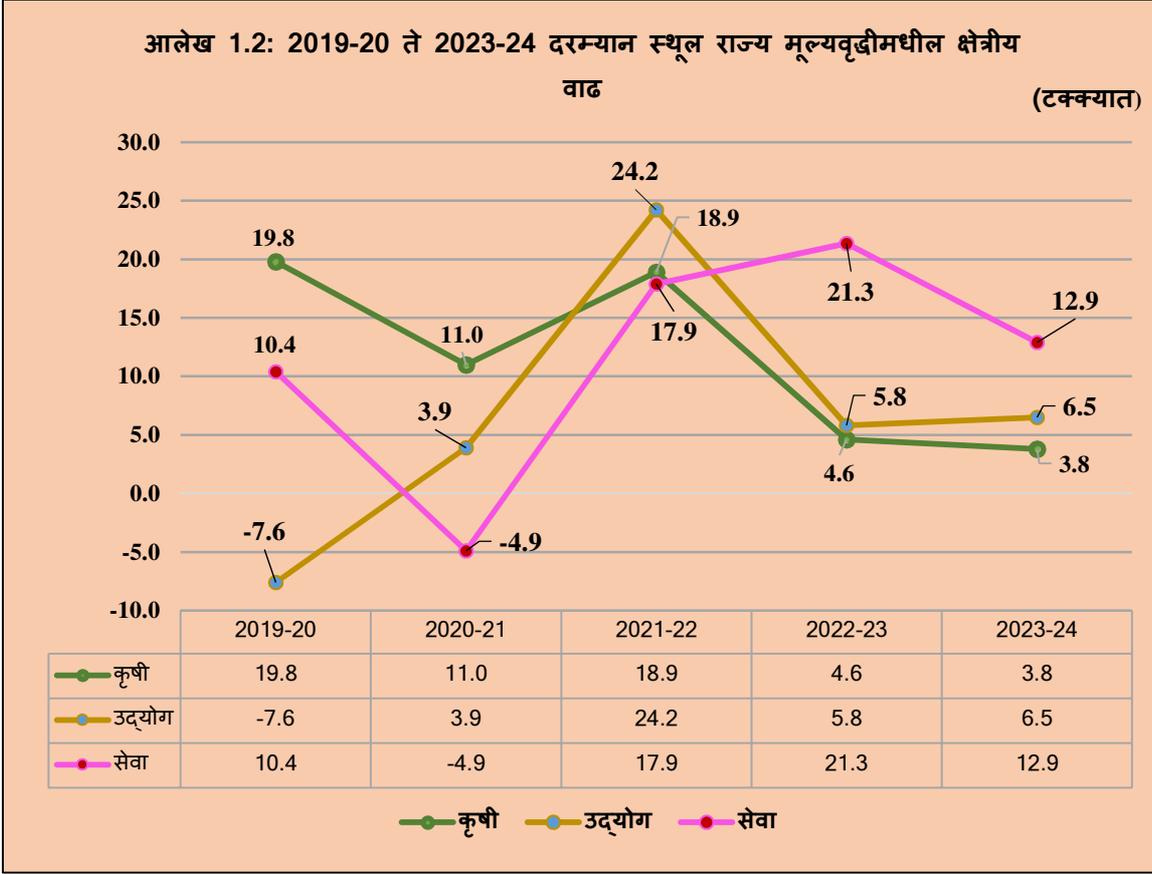
विश्लेषणासाठी स्थूल मूल्यवृद्धी वापरली जात आहे. देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाची गणना खाजगी उपभोग खर्च, शासकीय उपभोग खर्च आणि स्थूल स्थिर भांडवल निर्मिती किंवा गुंतवणूक खर्च यासह अर्थव्यवस्थेत झालेल्या विविध प्रकारच्या खर्चाची बेरीज म्हणून केली जाऊ शकते आणि केली जाते, जी अर्थव्यवस्थेतील मागणीची परिस्थिती मूलतः प्रतिबिंबित करते. अनुदाने आणि निव्वळ करांच्या उपचारांमध्ये दोन्ही परिमाण भिन्न आहेत. स्थूल मूल्यवृद्धीमध्ये करांचा समावेश नाही तर देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नामध्ये आहे. करांच्या समावेशाच्या या फरकांचा परिणाम म्हणून, देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न हे वास्तविक उत्पन्न परिस्थितीपेक्षा भिन्न असू शकते. धोरणकर्त्यांच्या दृष्टीकोनातून, म्हणूनच, अधिक चांगल्या विश्लेषणासाठी आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप करण्यासाठी स्थूल मूल्यवृद्धी आणि स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी विदाची तुलना करणे महत्वाचे आहे.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीसाठी स्थूल राज्य उत्पन्न आणि स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीच्या वाढीचा कल **आलेख 1.1** मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2023-24)

आलेख 1.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान प्रचलित किमतीवर आधारित स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर हा स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीच्या वाढीच्या दरापेक्षा जास्त होता जो दर्शवितो की, राज्याने प्राप्त केलेला कर प्रदान केलेल्या अनुदानापेक्षा जास्त होता. स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीचा क्षेत्रीय योगदानातील बदल हा अर्थव्यवस्थेच्या बदलत्या रचनेचे द्योतक आहे. गेल्या पाच वर्षांतील स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीची क्षेत्रवार वाढ **आलेख 1.2** मध्ये तपशीलवार दर्शविली आहे.



(स्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2023-24)

(2020-21: तिसरा सुधारित अंदाज; 2021-22: दुसरा सुधारित अंदाज; 2022-23: पहिला सुधारित अंदाज; 2023-24: अग्रिम अंदाज)

वर्ष 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीसाठीचा स्थूल राज्य उत्पन्नामधील क्षेत्रवार वाढीचा कल आलेख 1.2 मध्ये दर्शविला आहे. वर्ष 2021-22 पासून कृषी क्षेत्रातील वाढीचा दर उतरता कल दाखवितो. वर्ष 2022-23 च्या तुलनेत वर्ष 2023-24 दरम्यान उद्योग व सेवा क्षेत्रात अनुक्रमे 6.5 व 12.9 टक्के इतकी वाढ झाली आहे.

2021-22 मध्ये स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीमध्ये योगदान देणाऱ्या तीनही क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली, ज्याचे श्रेय कोविड-19 महामारीनंतरच्या आर्थिक पुनर्प्राप्तीस दिले गेले.

1.2 राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवालाचा आधार आणि दृष्टीकोन

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151(2) नुसार, एखाद्या राज्याच्या लेख्यांशी संबंधित भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचा अहवाल राज्याच्या राज्यपालांना सादर करावा लागतो, जो ते राज्याच्या विधिमंडळासमोर ठेवतात. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151(2) अन्वये राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल तयार करून सादर केला जातो.

प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई हे प्रारंभिक हिशेब ठेवण्याची जबाबदारी असलेल्या कोषागार, कार्यालये आणि विभागांनी सादर केलेल्या प्रारंभिक लेख्यांमधून आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून प्राप्त झालेल्या विवरणपत्रांमधून दरवर्षी राज्याचे वित्तीय लेखे व विनियोजन लेखे तयार करतात. या लेख्यांचे प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्याकडून

स्वतंत्रपणे लेखापरीक्षण केले जाते आणि भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांद्वारे प्रमाणित केले जाते.

राज्याचे वित्तीय लेखे आणि विनियोजन लेखे हे या अहवालाची मूलभूत माहिती आहे. इतर स्त्रोतांचा विचार करून देखील विश्लेषण केले जाते, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- राज्याचा अर्थसंकल्प- अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत राजकोषीय निकष आणि प्राधान्यक्रमांचे मूल्यमापन करणे, तसेच त्याच्या अंमलबजावणीच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे आणि संबंधित नियम आणि विहित कार्यपद्धतींचे पालन करणे.
- प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, मुंबई व प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांच्या कार्यालयांनी केलेल्या लेखापरीक्षणाचे निकाल.
- विभागीय अधिकारी आणि कोषागारांकडून प्राप्त झालेला इतर आर्थिक विदा.
- स्थूल राज्य उत्पन्न विदा आणि राज्याशी संबंधित इतर सांख्यिकी.
- पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा अहवाल.
- महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005.
- केंद्र शासनाची मार्गदर्शक तत्त्वे.

29 ऑगस्ट 2024 रोजी राज्याच्या वित्त विभागासोबत एक प्रवेश बैठक आयोजित करण्यात आली होती, ज्यामध्ये लेखापरीक्षण दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यात आला होता. अहवालाचा मसुदा अभिप्रायासाठी राज्य शासनाकडे पाठविण्यात आला होता. अहवालातील निष्कर्षांवर चर्चा करण्यासाठी 24 जानेवारी 2025 रोजी निर्गमन बैठकीचे आयोजन करण्यात आले होते.

शासनाची उत्तरे, जिथे प्राप्त झाली आहेत, ती योग्य ठिकाणी या अहवालात समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

1.3 शासकीय लेखांची रचना आणि अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेचा आढावा

राज्य शासनाचे लेखे तीन भागांत ठेवण्यात येतात:

1. राज्याचा एकत्रित निधी {भारतीय संविधानाचा अनुच्छेद 266(1)}

या निधीमध्ये राज्य शासनाला मिळणारा सर्व महसूल, राज्य शासनाने घेतलेली सर्व कर्जे (बाजार कर्जे, रोखे, केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे, वित्तीय संस्थांकडून कर्जे, राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला देण्यात आलेले विशेष रोखे इ.), भारतीय रिझर्व्ह बँकेने दिलेले अर्थोपाय अग्रिमे आणि राज्य शासनाला कर्जाच्या परतफेडीसाठी प्राप्त झालेल्या सर्व रकमा यांचा समावेश होतो. कायद्यानुसार आणि भारतीय संविधानात दिलेल्या उद्देशांसाठी आणि पद्धतीने नसल्यास या निधीतून कोणत्याही रकमेचा विनियोग करता येणार नाही. खर्चाच्या काही श्रेणी (उदा. घटनात्मक अधिकाऱ्यांचे वेतन, कर्जाची परतफेड इ.) या राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असतात (भारीत खर्च) आणि विधिमंडळाच्या मतदानाच्या अधीन नसतात. इतर सर्व खर्च (दत्तमत खर्च) विधिमंडळाद्वारे मतदानाने केले जातात.

2. राज्याचा आकस्मिक निधी {भारतीय संविधानाचा अनुच्छेद 267(2)}

हा निधी अग्रधन स्वरूपाचा असतो, जो राज्य विधिमंडळाने कायद्याने स्थापन केलेला आणि राज्य विधिमंडळाकडून अशा खर्चास मान्यता मिळेपर्यंत अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी आगाऊ रक्कम देता यावी यासाठी राज्यपालांच्या ताब्यात ठेवला जातो. झालेला खर्च हा राज्याच्या एकत्रित निधीच्या संबंधित कार्यात्मक मुख्यशीर्षामधून वजा करून हा निधी परतफेड केला जातो.

3. राज्याचे लोक लेखे {भारतीय संविधानाचा अनुच्छेद 266(2)}

उपरोक्त दिलेल्या व्यतिरिक्त, जेथे शासन बँकर किंवा विश्वस्त म्हणून कार्य करते तेथे शासनाला किंवा त्यांच्यावतीने प्राप्त होणाऱ्या इतर सर्व सार्वजनिक रकमा या लोक लेख्यांमध्ये जमा केल्या जातात. अल्पबचत आणि भविष्य निर्वाह निधी, ठेवी (व्याजासहित आणि व्याजविरहित), अग्रिमे, राखीव निधी (व्याजासहित आणि व्याजविरहित), वित्तप्रेषण आणि निलंबन शीर्ष (अंतिम नोंद प्रलंबित असेपर्यंत हे दोन्ही तात्पुरते शीर्ष आहेत) यांसारख्या परतफेडीचा लोक लेख्यात समावेश आहे. शासनाकडे उपलब्ध निव्वळ रोख शिल्लक देखील लोक लेख्यात समाविष्ट केली जाते. लोक लेखे विधिमंडळाच्या मतदानाच्या अधीन नसतात.

अर्थसंकल्प दस्तऐवज

भारतात प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या संदर्भात राज्य शासनाच्या अंदाजित जमा आणि खर्चाचे विवरणपत्र राज्याच्या विधिमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा सभागृहांसमोर सादर करणे घटनात्मक आवश्यकता आहे (अनुच्छेद 202). हे 'वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र' हा मुख्य अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज आहे. शिवाय अर्थसंकल्पात महसुली खात्यावरील खर्च हा इतर खर्चापेक्षा वेगळा असणे आवश्यक आहे. यात खालील प्रमाणे समाविष्ट आहे:

- **महसुली जमांमध्ये** कर महसूल, करेतर महसूल, केंद्रीय कर/शुल्कांचा हिस्सा आणि केंद्र शासनाकडून मिळालेले अनुदान यांचा समावेश आहे.
- **महसुली खर्चात** राज्य शासनाच्या त्या सर्व खर्चाचा समावेश होतो, ज्यामुळे भौतिक किंवा वित्तीय मालमत्ता तयार होत नाही. राज्य शासनाच्या विभागांच्या व विविध सेवांच्या सामान्य कामकाजासाठी होणारा खर्च, राज्य शासनाने घेतलेल्या कर्जावरील व्याज प्रदाने आणि विविध संस्थांना देण्यात येणारे अनुदान (जरी काही अनुदाने मालमत्ता निर्मितीसाठी असली तरी) यांच्याशी संबंधित आहे.
- **भांडवली जमांमध्ये** हे समाविष्ट आहे:
 - **लोक ऋण जमा:** बाजार कर्जे, रोखे, वित्तीय संस्थांकडून घेतलेली कर्जे, अर्थोपाय अग्रिमे अंतर्गत निव्वळ व्यवहार, केंद्र शासनाकडून कर्जे आणि अग्रिमे इत्यादी.
 - **ऋणेतर जमा:** निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे व अग्रिमे वसुली

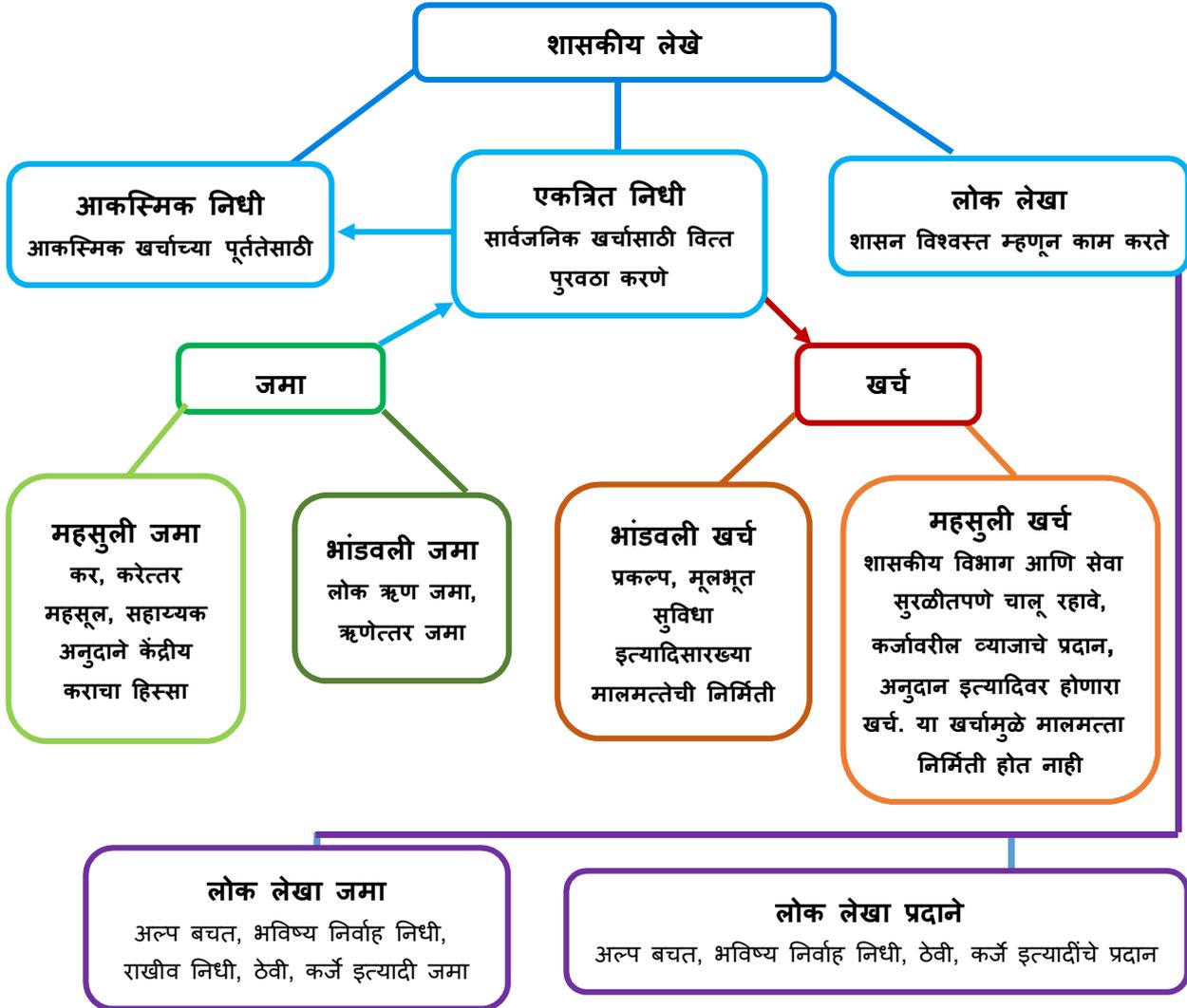
- **भांडवली खर्चामध्ये** जमीन, इमारत, यंत्रसामग्री, उपकरणे यांच्या संपदनावरील खर्च, भागभांडवलांमधील गुंतवणूक आणि सार्वजनिक उपक्रम आणि इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून कर्ज आणि अग्रिमे यांचा समावेश आहे.

सद्यस्थितीत आपल्याकडे राज्यात कार्यक्षम आणि सुलभ अशा दोन्हीही गोष्टी समाविष्ट असलेली एक लेखा वर्गीकरण प्रणाली आहे.

	व्यवहाराचे गुणधर्म	वर्गीकरण
महानियंत्रक, लेखे यांच्याद्वारे प्रमाणित केलेली मुख्य आणि गौण शीर्षे यांची यादी	कार्य- शिक्षण, आरोग्य इ./ विभाग	मुख्यशीर्षाखालील अनुदाने (4 अंकी)
	उप-कार्य	उप मुख्यशीर्ष (2 अंकी)
	कार्यक्रम	गौण शीर्ष (3 अंकी)
राज्यांना परिवर्तनशीलता प्रदान	योजना	उप शीर्ष (2 अंकी)
	उप-योजना	सविस्तर शीर्ष (2 अंकी)
	आर्थिक स्वरूप/क्रियाकलाप	उद्देश शीर्ष (2 अंकी) वेतन, गौण कामे इत्यादी.

कार्यात्मक वर्गीकरणामुळे आपल्याला विभाग, कार्य, योजना किंवा कार्यक्रम आणि खर्चाचा उद्देश कळतो. आर्थिक वर्गीकरण हे महसूल, भांडवल, कर्ज इ. प्रदाने संघटित करण्यास मदत करते. आर्थिक वर्गीकरण चार अंकी मुख्यशीर्षातील पहिल्या अंकाच्या तर्कसंगतेद्वारे साध्य केले जाते. उदा., 0 व 1 महसुली जमांसाठी, 2 व 3 महसुली खर्चासाठी इ. आर्थिक वर्गीकरण हे काही उद्देश शीर्षांच्या अंगभूत व्याख्या व वितरण याद्वारे साध्य केले जाते. उदाहरणार्थ, "वेतन" उद्देश शीर्ष म्हणजे महसुली खर्च, तर "बांधकाम" उद्देश शीर्ष म्हणजे भांडवली खर्च. उद्देश शीर्ष हे अर्थसंकल्पीय दस्तऐवजातील विनियोजनाचे प्राथमिक एकक आहे.

शासकीय लेख्यांच्या संरचनेचे सचित्र वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे:



लोक ऋण आणि लोक दायित्वे

या अहवालात 'लोक ऋण' यामधे बाजारातील कर्जे, संस्थात्मक कर्जे, राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला देण्यात आलेले विशेष कर्जरोखे, केंद्र शासनाने दिलेले कर्जे इत्यादींचा समावेश आहे. यासाठी 6003 व 6004-लोक ऋण या मुख्यशीर्षांचा विचार करण्यात आला आहे.

याशिवाय लोक लेख्यांतर्गत 'अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.', 'राखीव निधी' आणि 'ठेवी व अग्रिमे' यांच्याशी संबंधित व्यवहार असे आहेत की प्राप्त झालेल्या रकमांची परतफेड करण्याचे दायित्व शासनावर असते किंवा दिलेली रक्कम वसूल करण्याचा दावा केलेला असतो. लेख्यांतर्गत 'वित्तप्रेषणे' आणि 'निलंबन' यांच्याशी संबंधित व्यवहारांमध्ये केवळ कोषागार आणि तिजोरी दरम्यान रोख रक्कम पाठविणे आणि विविध लेखा वर्तुळात हस्तांतरण यासारख्या व्यवहारांचे समायोजन करणे समाविष्ट आहे.

या अहवालात 8001 ते 8554 'अल्पबचत', 'भविष्य निर्वाह निधी' इ., 'राखीव निधी' आणि 'ठेवी व अग्रिमे' या प्रमुख शिर्षकांखालील व्यवहारांसह 6003 व 6004 या मुख्यशिर्षकांखालील व्यवहारांचा समावेश करण्यासाठी 'लोक दायित्व' याचा समावेश करण्यात आला आहे.

अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 202 नुसार राज्याचे राज्यपाल यांनी 2023-24 या वर्षासाठीचा राज्याच्या अंदाजित जमा आणि खर्चाचे विवरण वार्षिक वित्तीय विवरणपत्राच्या स्वरूपात (ज्याला अर्थसंकल्प म्हणून संबोधले जाते) राज्य विधिमंडळासमोर ठेवले. अनुच्छेद 203 नुसार हे विवरणपत्र अनुदान/विनियोजन मागण्यांच्या स्वरूपात राज्य विधिमंडळात सादर केले व ते मंजूर झाल्यानंतर एकत्रित निधीतून आवश्यक रकमेच्या विनियोजनाची तरतूद करण्यासाठी अनुच्छेद 204 अन्वये विनियोजन विधेयक विधिमंडळात संमत केले.

राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल तयार करण्यासाठी वित्तीय लेखे आणि विनियोजन लेखे यांच्या मूलभूत विदेचा वापर केला जातो. हे लेखे 24-2023 या वर्षातील राज्याच्या प्रत्यक्ष जमा आणि खर्चावर आधारित आहेत, ज्यात भारतीय रिझर्व बँकेने केलेल्या विविध आंतर-शासकीय आणि इतर समायोजनांचा समावेश आहे. या जमा व खर्चाचा अंदाज अंदाजपत्रकात असून खर्चास राज्य विधिमंडळाने मान्यता दिली आहे, हे लक्षात घेऊन राज्याच्या 24-2023 च्या अंदाजपत्रकाचा बारकाईने अभ्यास करून अर्थसंकल्पातील अंदाजांच्या अनुषंगाने वर्षभरातील प्रत्यक्ष जमा व खर्चाचे विश्लेषण करणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिकेत अर्थसंकल्प तयार करण्याच्या प्रक्रियेचा तपशील देण्यात आला असून, त्यात अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक तयार करणे आणि खर्चाच्या कामांवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्य शासनाला मार्गदर्शन केले जाते. अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक आणि राज्य शासनाच्या इतर अर्थसंकल्पीय उपक्रमांच्या अंमलबजावणीच्या लेखापरीक्षण तपासणीचे निष्कर्ष या अहवालाच्या प्रकरण III मध्ये तपशीलवार दिले आहेत.

1.3.1 वित्तव्यवस्थेचे संक्षिप्त चित्रण

2023-24 च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत 2022-23 आणि 2023-24 या वर्षातील प्रत्यक्ष आर्थिक निकाल यांचे संक्षिप्त चित्रण खालील तक्त्यात देण्यात आले आहे.

तक्ता 1.2: अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत प्रत्यक्ष

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	घटक	2022-23 प्रत्यक्ष	2023-24		प्रत्यक्षाशी अर्थसंकल्पीय अंदाजाशी टक्केवारी	प्रत्यक्षाशी स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी
			अर्थसंकल्पीय अंदाज	प्रत्यक्ष		
1	कर महसूल	337487.28	362705.88	373693.12	103.03	9.24
	स्वतःचा कर महसूल	277486.31	298181.00	302343.37	101.40	7.48
	केंद्रीय कर/शुल्काचा हिस्सा	60000.97	64524.88	71349.75	110.58	1.76
2	करेतर महसूल	16776.41	24169.70	20857.94	86.30	0.52

अ. क्र.	घटक	2022-23 प्रत्यक्ष	2023-24		प्रत्यक्षाशी अर्थसंकल्पीय अंदाजाशी टक्केवारी	प्रत्यक्षाशी स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी
			अर्थसंकल्पीय अंदाज	प्रत्यक्ष		
3	सहाय्यक अनुदान व अंशदान	51414.24	62647.02	36045.40	57.54	0.89
4	महसुली जमा (1+2+3)	405677.93	449522.61	430596.46	95.79	10.65
5	कर्ज व अग्रिमे वसुली	642.62	2426.57	742.20	30.59	0.02
6	इतर जमा	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	कर्ज आणि इतर दायित्वे ^(अ)	67601.87	95500.80	90559.36	94.83	2.24
8	भांडवली जमा (5+6+7)	68244.49	97927.37	91301.56	93.23	2.26
9	एकूण जमा (4+8)	473921.55	547449.98	521898.02	95.33	12.90
10	महसुली खर्च ज्यापैकी	407614.40	465645.02	444350.46	95.43	10.99
11	व्याज प्रदाने	41689.16	50647.64	45651.91	90.14	1.13
12	भांडवली खर्च ज्यापैकी	66308.02	81804.96	77547.56	94.80	1.92
13	भांडवली खर्च	61643.61	73900.84	72573.40	98.20	1.79
14	कर्ज आणि अग्रिमे	4664.41	7904.12	4974.16	62.93	0.12
15	एकूण खर्च (10+12)	473922.42	547449.98	521898.02	95.33	12.90
16	महसुली तूट (4-10)	(-)1936.47	(-)16122.42	(-)13754.00	85.31	(-)0.34
17	राजकोषीय तूट {(4+5+6)-15}	(-)67601.87	(-)95500.80	(-)90559.36	94.83	(-)2.24
18	प्राथमिक तूट (17-11)	(-)25912.71	(-)44853.17	(-)44907.45	100.12	(-)1.11

स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे
 (अ) कर्ज व इतर दायित्वे: लोक ऋणांचे निव्वळ (जमा-संवितरणे) + आकस्मिकता निधीचे निव्वळ + लोक लेख्याचे निव्वळ (जमा-संवितरणे) + आरंभिक व अंतिम रोख शिल्लकीचे निव्वळ.

2023-24 मध्ये राज्याची महसुली जमा (₹ 4,30,596.46 कोटी) तसेच महसुली खर्च (₹ 4,44,350.46 कोटी) अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा अनुक्रमे 4.21 टक्के व 4.57 टक्क्यांनी किरकोळ कमी होता. तसेच, भांडवली खर्चही अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा 5.20 टक्क्यांनी कमी होता.

वर्ष 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान वस्तू व सेवा कर भरपाई निधीतील अपुन्या शिल्लक रकमेमुळे केंद्र शासनाने कर्ज घेतले आणि राज्यांवर परतफेडीचे कोणतेही दायित्व नसणारे पाठोपाठ कर्ज म्हणून राज्यांना दिले. महाराष्ट्राला 2021-22 मध्ये ₹ 13,782.36 कोटी आणि 2020-21 मध्ये ₹ 11,977 कोटीचे एका पाठोपाठ दुसरे कर्ज प्राप्त झाले.

1.3.2 शासनाची मत्ता आणि दायित्वे यांचे संक्षिप्त चित्रण

शासकीय लेख्यांमध्ये शासनाची आर्थिक दायित्वे आणि केलेल्या खर्चातून निर्माण झालेली मत्ता यांचा समावेश असतो. दायित्वांमध्ये प्रामुख्याने देशांतर्गत कर्ज, केंद्र शासनाकडून कर्ज आणि अग्रिमे, सार्वजनिक लेख्यांमधून जमा व राखीव निधी आणि मत्तांमध्ये प्रामुख्याने भांडवली खर्च आणि राज्य शासनाने दिलेली कर्ज आणि अग्रिमे आणि रोख शिल्लक यांचा समावेश आहे. 31 मार्च 2023 च्या संबंधित स्थितीच्या तुलनेत 31 मार्च 2024 पर्यंतच्या अशा दायित्वांचा आणि मत्तांचा सारांश तक्ता 1.3 मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता 1.3: मत्ता आणि दायित्वांची संक्षिप्त स्थिती

(₹ कोटीत)

दायित्वे				मत्ता					
	2022-23	2023-24	टक्के वाढ		2022-23	2023-24	टक्के वाढ		
एकत्रित निधी									
अ	देशांतर्गत कर्ज	485782.24	562854.45	15.87	अ	स्थूल भांडवली खर्च	497532.81	570106.20	14.59
ब	केंद्र शासनाकडून कर्ज आणि अग्रिमे	47160.11	55258.59	17.17	ब	कर्जे आणि अग्रिमे	32108.99	36340.95	13.18
आकस्मिकता निधी		150.00	150.00	0.00					
लोक लेखे									
अ	अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	29733.37	30259.90	1.77	अ	अग्रिमे	14.51	7.11	(-51.00)
ब	ठेवी	85526.83	95598.10	11.78	ब	वित्तप्रेषण	0	0	0
क	राखीव निधी	73395.17	83180.35	13.33	क	निलंबन आणि संकीर्ण	0	0	0
ड	वित्तप्रेषण	1639.14	1249.91	(-)23.75	रोख शिल्लक		20646.73	20356.31	(-1.41)
					नियोजित (ईयरमार्क) निधीमध्ये गुंतवणूक		60843.98	68890.43	13.22
इ	निलंबन आणि संकीर्ण	30659.80	23804.88	(-)22.36	एकूण रक्कम		81490.71	89246.74	9.52
					महसुली लेख्यातील तूट		143433.36	157188.89 [§]	9.59
					संकीर्ण भांडवली जमा		(-533.72)	(-533.72)	0
एकूण		754046.66	852356.18	13.04	एकूण		754046.66	852356.18	13.04
<p>स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे</p> <p>[§] प्राप्तीवरील खर्चाच्या एकूण अतिरेकांतर्गत चालू वर्ष आणि मागील ₹ 13,755.53 कोटीच्या फरकात महसुली तूट ₹ 13,754 कोटी आणि एफ-निलंबने आणि संकीर्ण लेखा शीर्षांतर्गत निव्वळ खाते ₹ 1.53 कोटी (कर्ज, ठेवी आणि प्रेषण शीर्षकांतर्गत जुनी थकबाकी भरण्यासाठी समायोजन) यांचा समावेश आहे.</p>									

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, 2023-24 मध्ये मत्त्यात 13.85 टक्के वाढ झाली, तर मागील वर्षाच्या तुलनेत दायित्व 13.04 टक्क्यांनी वाढले. 2023-24 मध्ये वर्षाच्या अखेरीस राज्याची रोख शिल्लक ₹ 20,356.31 कोटी होती. राखून ठेवलेल्या निधीच्या गुंतवणुकीसह रोख शिल्लकमध्ये 9.52 टक्के वाढ झाली होती आणि मार्च 2024 च्या अखेरीस रोख शिल्लक ₹ 89,246.74 कोटी होती.

1.4 राजकोषीय समतोल: तूट आणि एकूण ऋणांचे उद्दिष्ट यांची साध्यता

जेव्हा शासन महसुलाच्या माध्यमातून जमा केलेल्या निधीपेक्षा जास्त खर्च करते, तेव्हा त्याला तूट सहन करावी लागते. महसुली तूट, राजकोषीय तूट आणि प्राथमिक तूट अशी शासकीय तूट शोधून काढण्याची विविध मोजमापे आहेत. तूटीचे स्वरूप हे शासनाच्या वित्तीय व्यवस्थापनाच्या विवेकबुद्धीचे द्योतक आहे. शिवाय, तूट कशा प्रकारे भरून काढली जाते आणि उभारलेल्या संसाधनांचा वापर हे राज्याच्या राजकोषीय आरोग्याचे महत्त्वाचे द्योतक आहेत. या विभागात महाराष्ट्र राजकोषीय

उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 अन्वये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत महसुली व राजकोषीय तुटीच्या प्रत्यक्ष पातळीचे मूल्यमापन तसेच या तुटीचे स्वरूप, परिमाण आणि वित्तपुरवठा करण्याची पद्धत सादर करण्यात आली आहे.

राज्य शासनाने महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 लागू केला असून त्यात वेळोवेळी सुधारणा करून राजकोषीय व्यवस्थापनात आंतर-पिढीगत समता आणि दीर्घकालीन स्थूल आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने त्यात वेळोवेळी सुधारणा केल्या आहेत. या अधिनियमात महसुली तूट उत्तरोत्तर दूर करणे, राजकोषीय तूट कमी करणे आणि राजकोषीय शाश्वततेची सुसंगत विवेकी कर्ज व्यवस्थापन परिकल्पित केले आहे.

महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम फेब्रुवारी 2006 मध्ये तयार करण्यात आले आणि त्यानंतर वेळोवेळी त्यात सुधारणा करण्यात आल्या. महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 नुसार, राज्याचे एकूण दायित्व म्हणजे राज्याचा एकत्रित निधी आणि राज्याच्या लोक लेख्यांतर्गत असलेले दायित्वे. अशाप्रकारे, 'एकूण प्रलंबित कर्ज/दायित्वे' या व्यापक व्याख्येत, एकत्रित निधीवरील दायित्वे, सार्वजनिक लेख्यांवरील दायित्वे आणि राज्यातील सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांनी घेतलेली कर्जे आणि विशेष उद्देश वाहने आणि इतर समतुल्य साधनांनी घेतलेली कर्जे, ज्यात मुद्दल आणि/किंवा व्याज राज्याच्या अर्थसंकल्पातून दिले जाणार आहे.

राजकोषीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्क्यांपेक्षा कमी ठेवून राजकोषीय तूट आटोक्यात आणणे आणि 2011-12 नंतर महसुली आधिक्य कायम ठेवणे ही राज्याची प्रमुख राजकोषीय उद्दिष्टे होती. तथापि, त्यानंतरच्या काळात आणखी सुधारणा करून 2013-14 ते 2021-22 या कालावधीत '2011-12 नंतर महसुली आधिक्य' हे कलम (खंड) शिथिल करण्यात आले.

कोविड-19 महामारीमुळे राज्याच्या संसाधनांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर अतिरिक्त संसाधने उभी करण्यासाठी केंद्र शासनाने राज्याला स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2020-21 या वर्षासाठी दोन टक्के, 2021-22 साठी एक टक्का आणि 2022-23 साठी 0.5 टक्के इतकी अतिरिक्त कर्ज मर्यादा मंजूर केली आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम 2020 तील सुधारणानुसार राजकोषीय तुटीची मर्यादा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वर्ष 2020-21 व 2021-22 साठी चार टक्क्यांपर्यंत आणि वर्ष 2022-23 साठी 3.5 टक्क्यांपर्यंत वाढविली आहे. वर्ष 2023-24 साठी राजकोषीय तुटीची मर्यादा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्के इतकी उद्दिष्टीत आहे.

गत पाच वर्षांच्या कालावधीत (2019-20 ते 2023-24) महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये विहित केलेल्या प्रमुख राजकोषीय निकषांचे कल विश्लेषण तक्ता 1.4 (अ) मध्ये साध्यांसहित दर्शविले आहेत.

तक्ता 1.4(अ): 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत अधिनियमात विहित केलेल्या प्रमुख राजकोषीय उद्दिष्टांचे कल विश्लेषण

राजकोषीय मापदंड	अधिनियमात निश्चित केलेली राजकोषीय उद्दिष्टे	साध्य (₹ कोटीत)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
महसुली तूट (-)/ अधिशेष (+) (₹ कोटीत)	2021-22 ¹ नंतर महसुली आधिक्य	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00
		✓	✓	✓	X	X
राजकोषीय तूट (-) (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार)	तीन टक्के (3.0) (2020-21 व 2021-22 मध्ये चार टक्के (4.0) आणि 2022-23 मध्ये 3.5 टक्के)	(-)53886.19 (-2.03)	(-)71558.05 (-2.74)	(-)64301.86 (-2.05)	(-) 67601.87 (-1.85)	(-)90559.36 (-2.24)
		✓	✓	✓	✓	✓
एकूण प्रलंबित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर (टक्केवारीत)	लक्ष्य ^९	15.83	16.15	20.64	18.14	18.23
	साध्य	18.06	21.00*	19.28*	18.12	18.75
		X	X	✓	✓	X

स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे आणि अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज (अभिलेखे)

*2020-21 आणि 2021-22 या वर्षात महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात पाठोपाठ अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे कर्ज मिळाले. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही.

^९ महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, 2006 नुसार, मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रात राजकोषीय निर्देशकांसाठी तीन वर्षांचे चढती लक्ष्ये दर्शविली जातात. संबंधित वर्षांचे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्र स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या थकित दायित्वांसाठी सर्वसाधारण उद्दिष्ट 25 टक्क्यांच्या आत असणे आवश्यक आहे तर स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या थकित दायित्वांचे चढते लक्ष्य संबंधित वर्षांच्या अंदाजपत्रकानुसार दर्शविले गेले आहे त्यामुळे संबंधित वर्षांचा अंदाजपत्रक उद्दिष्ट म्हणून घेतले जाते. सर्वसाधारण उद्दिष्टांचा विचार केला तर स्थूल राज्य उत्पन्नाची थकबाकी 25 टक्क्यांच्या मर्यादेच्या आत असेल.

तक्ता 1.4(अ) नुसार असे निदर्शनास येते की, 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्याला महसुली आधिक्य प्राप्त करता आले नाही. 2022-23 मध्ये ₹ 1,936.47 कोटीची महसुली तूट 2023-24 मध्ये वाढून ₹ 13,754 कोटी इतकी झाली. राजकोषीय तूट तीन टक्क्यांपेक्षा कमी ठेवण्यात राज्य यशस्वी ठरले.

24-2023 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात प्रमुख राजकोषीय समुच्चयासंदर्भात पंधराव्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेली उद्दिष्टे आणि राज्याच्या अर्थसंकल्पात अंदाजित उद्दिष्टे आणि त्यांची साध्यता तक्ता 1.4(ब) मध्ये दर्शविली आहे.

¹ महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाच्या दिनांक 21 जानेवारी 2022 च्या अधिसूचनेनुसार

तक्ता 1.4(ब): वर्ष 2023-24 मधील प्रमुख राजकोषीय समुच्चयासंदर्भातील लक्ष्याच्या तुलनेत साध्यता

राजकोषीय संज्ञा (व्हेरियेबल)	पंधराव्या वित्त आयोगाने विहित केलेली लक्ष्ये	अर्थसंकल्पातील लक्ष्ये	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष फरकाची टक्केवारी	
				पंधराव्या वित्त आयोगाची लक्ष्ये	अर्थसंकल्पातील लक्ष्ये
महसुली तूट (-) आधिक्य (+)/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	(-1.36)	(-0.42)	(-0.34)	1.02	(-0.08)
राजकोषीय तूट (-)/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	(-3.0)	(-2.46)	(-2.24)	(-0.76)	(-0.22)
एकूण प्रलंबित दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	28.10	18.23	18.75	(-9.35)	0.52

स्त्रोत: पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस, महाराष्ट्र शासनाचे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रे, वित्तीय लेखे

सन 2023-24 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसुली तूट, राजकोषीय तूट आणि एकूण प्रलंबित दायित्व पंधराव्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या मर्यादेत होते.

1.4.1 मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विवरणपत्रातील प्रक्षेपित वित्तीय मापदंडांच्या उद्दिष्टांची चालू वर्षातील प्रत्यक्षाबरोबर तुलना

महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, 2006 (2008 मध्ये सुधारित) दरम्यान विहित केल्यानुसार, राज्य शासनाने विहित राजकोषीय निर्देशांकांचे उद्दिष्ट निश्चित करणारे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्र राज्य विधिमंडळासमोर ठेवणे आवश्यक आहे. राज्य विधिमंडळात सादर करण्यात आलेल्या मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामध्ये 2023-24 साठी केलेले प्रक्षेपण आणि वर्षातील प्रत्यक्ष यांच्यातील तफावत तक्ता 1.5 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.5: 2023-24 साठीच्या मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रातील प्रक्षेपणाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष

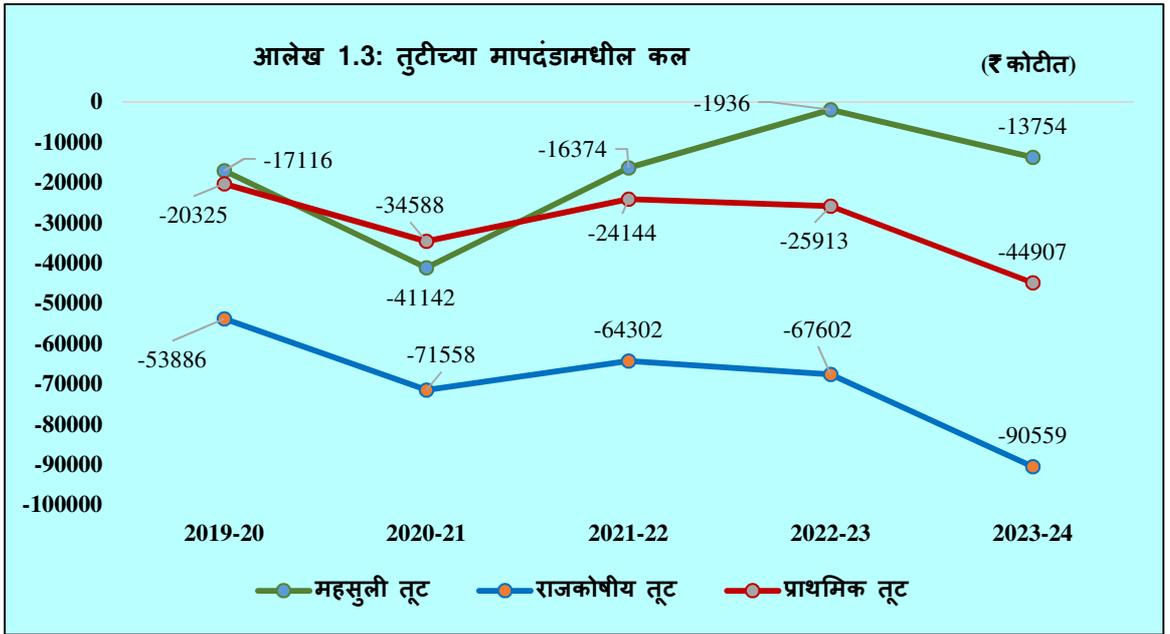
अ. क्र.	राजकोषीय संज्ञा	मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रानुसार प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष	तफावत (टक्केवारीत)
		(₹ कोटीत)		
1	स्वतःचा कर महसूल	298181.00	302343.37	1.40
2	करेतर महसूल	24169.70	20857.94	(-13.70)
3	केंद्रीय करांचा वाटा	64524.88	71349.75	10.58
4	केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	62647.02	36045.40	(-42.46)
5	महसुली जमा (1+2+3+4)	449522.61	430596.46	(-4.21)
6	महसुली खर्च	465645.02	444350.46	(-4.57)
7	महसुली तूट (-)/आधिक्य (+) (5-6)	(-16122.41)	(-13754.00)	(-14.69)
8	राजकोषीय तूट (-)/आधिक्य (+)	(-95500.80)	(-90559.36)	(-5.17)
9.	प्राथमिक तूट	(-44853.17)	(-44907.45)	0.12
10	एकूण प्रलंबित दायित्व/ स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	18.23	18.75	2.85
11	चालू किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर (टक्के)	9.99	10.93	9.41

स्त्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे आणि अर्थसंकल्प दस्तऐवज

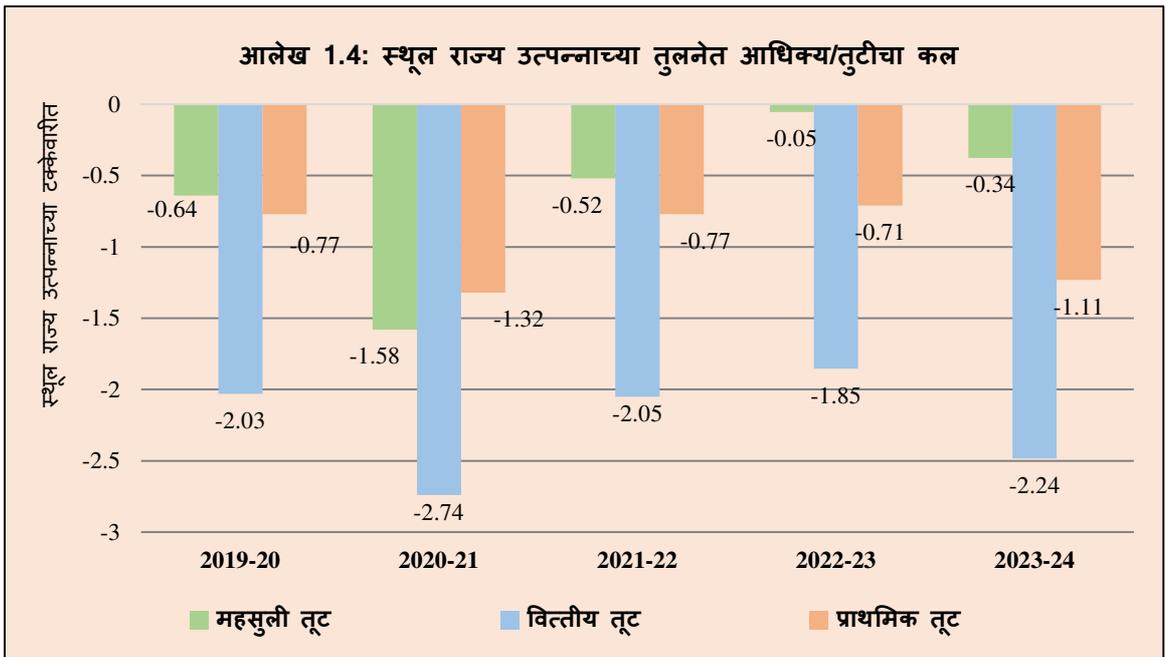
तक्ता 1.5 वरून असे निदर्शनास येते की, 2023-24 मध्ये, राजकोषीय तूट आणि महसुली तूट हे दोन्ही प्रमुख राजकोषीय निकष, मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामधील प्रक्षेपणानुसार होते, तसेच प्राथमिक तूट आणि कर्ज - स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात किंचित, म्हणजे अनुक्रमे 0.12 टक्के आणि 2.85 टक्के बदल झाला.

1.4.2 तुटीचा कल

पाच वर्षांच्या कालावधीतील (2019-20 ते 2023-24) आधिक्य/तुटीचा कल आलेख 1.3 मध्ये दर्शविला आहे; स्थूल राज्य उत्पन्नाशी संबंधित आधिक्य/तुटीचा कल आलेख 1.4 मध्ये दर्शविला आहे आणि राजकोषीय दायित्वे आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाचा कल आलेख 1.5 मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

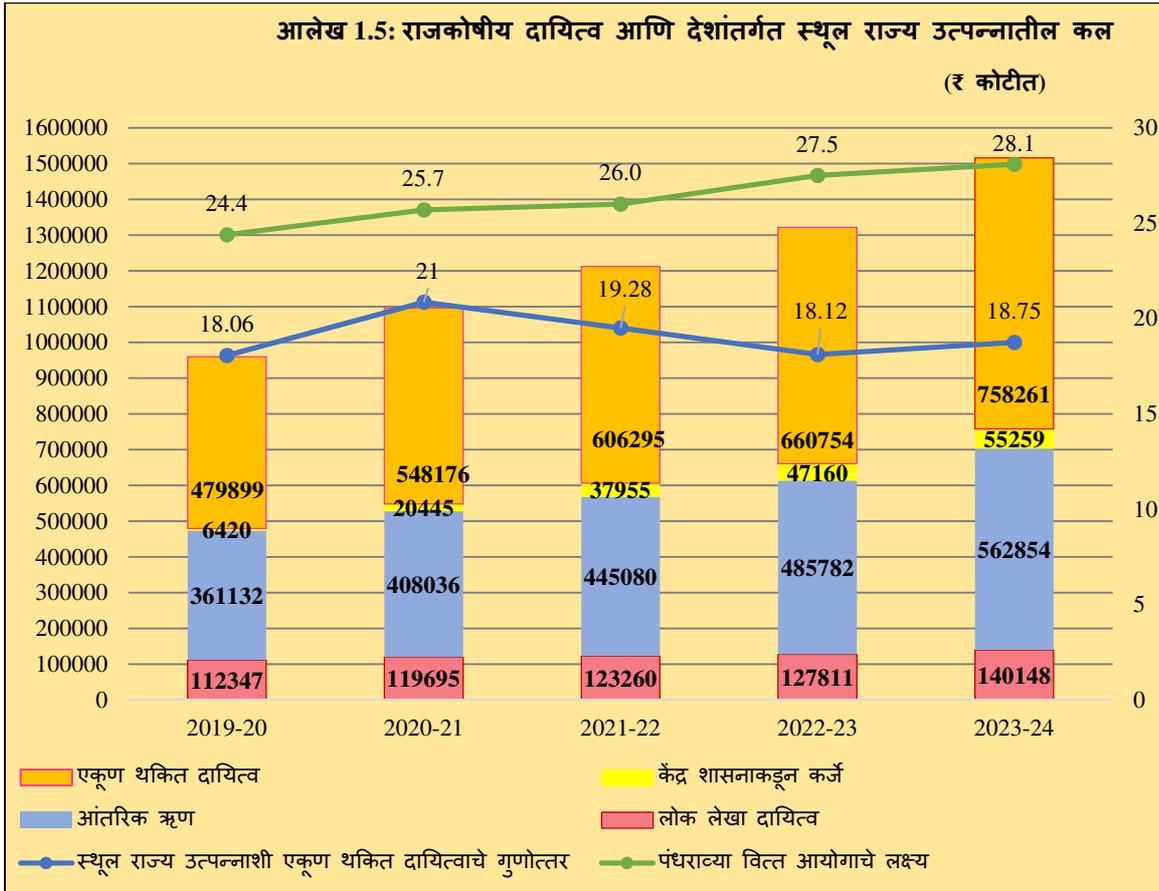


(स्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2023-24 आणि संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

महसुली जमा ही महसुली खर्च भागविण्यासाठी अपुरी होती हे महसुली तूट दर्शविते. 2022-23 च्या तुलनेत महसुली तुटीमध्ये लक्षणीय वाढ होऊन ₹ 1,936.47 कोटींवरून, 2023-24 मध्ये ₹ 13,754 कोटींवर पोहोचली. 2023-24 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरात महसुली तूट 0.34 टक्के होती.

राजकोषीय तूट ही ऋणेतर जमा आणि एकूण खर्च यांच्यातील तफावत दर्शवते. ही तूट एकतर अतिरिक्त लोक ऋणांद्वारे किंवा लोक लेख्यांमधून अतिरिक्त निधी वापरून भरून काढली जाऊ शकते. राजकोषीय तूट सामान्यतः शासनाची निव्वळ वाढीव देणी दायित्वे/किंवा त्याच्या अतिरिक्त कर्जाच्या गरजा दर्शविते. राजकोषीय तूट 2022-23 मधील ₹ 67,601.87 कोटींवरून लक्षणीयरित्या वाढून 2023-24 दरम्यान ₹ 90,559.36 कोटींवर पोहोचली. तथापि, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरात राजकोषीय तूट 2022-23 मधील 1.85 टक्क्यांवरून 2023-24 दरम्यान 2.24 टक्के इतकी वाढली.

प्राथमिक तूट जी, ऋणेतर जमापेक्षा जास्त प्राथमिक खर्च (निव्वळ व्याज प्रदाने वगळून एकूण खर्च) दर्शविते, 2022-23 च्या ₹ 25,912.71 कोटींच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 44,907.45 कोटी होती.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

वाढत्या देशांतर्गत ऋणांमुळे एकूण प्रलंबित दायित्वात सातत्याने वाढ होऊन, 2019-20 मधील ₹ 4,79,899 कोटींवरून ही रक्कम 2023-24 मध्ये ₹ 7,58,260.94 कोटींवर पोहोचली. वर्ष 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे

₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे पाठोपाठ कर्ज मिळाले. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागानुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही. 2023-24 मध्ये राज्याच्या प्रलंबित दायित्वात मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 97,507 कोटींनी (14.76 टक्के) वाढ झाली. 2023-24 मध्ये एकूण दायित्वांपैकी देशांतर्गत ऋण 74.23 टक्के, केंद्र शासनाचे कर्ज 7.29 टक्के आणि लोक लेखे दायित्व 18.48 टक्के होते. 2023-24 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरात थकीत कर्जाचे प्रमाण 18.75 टक्के होते, जे मध्यम मुदत राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामधील अर्थसंकल्पीय अंदाजात निर्धारित केलेल्या मर्यादेपेक्षा (18.23 टक्के) किंचित जास्त होते.

1.4.3 केंद्र शासनाने ठरवून दिलेल्या मर्यादेनुसार कर्ज घेण्यासंदर्भात राज्य शासनाची कामगिरी

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293(3) मध्ये इतर गोष्टींबरोबरच अशी तरतूद आहे की, केंद्र शासनाने राज्याला दिलेल्या कर्जाचा काही भाग अजूनही थकीत असेल तर केंद्र शासनाच्या संमतीशिवाय राज्य कोणतेही कर्ज घेऊ शकत नाही.

भारताच्या वित्त मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने 2023-24 या आर्थिक वर्षासाठी राज्य शासनाची निव्वळ कर्ज मर्यादा ₹ 1,21,327.53 कोटी² एवढी निश्चित केली (मार्च 2021) आणि राज्य शासनाला निर्देश दिले की सर्व स्त्रोतांकडून घेतलेली वाढीव कर्जे या मर्यादेच्या आत राहतील. वर्ष 2023-24 साठी राज्याची निव्वळ कर्ज मर्यादा निश्चित करताना केंद्र शासनाने निर्णय घेतला (मार्च 2023) की राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या/महामंडळे आणि इतर समतुल्य साधने जिथे मुद्दल आणि व्याज राज्याच्या अर्थसंकल्पातून किंवा कर/उपकर किंवा कोणत्याही राज्याच्या महसुलाद्वारे दिले गेले आहे ते भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293(3) अन्वये संमती जारी करण्याच्या हेतूने राज्यानेच घेतलेले कर्ज मानले जाईल.

वित्तीय लेख्यांचे विवरणपत्र 6 नुसार 2023-24 या आर्थिक वर्षात राज्य शासनाची वाढीव कर्जे आणि इतर दायित्वे ₹ 97,507.22 कोटी होती जी ₹ 1,21,327.53 कोटीच्या कर्जाच्या मर्यादेत राहिली.

1.5 लेखापरीक्षणोत्तर तूट आणि एकूण कर्ज

लेखापरीक्षणात लेख्यांतील चुकीचे वर्गीकरण आणि अर्थसंकल्पेतर वित्तीय व्यवहार दिसून आले ज्यांचा परिणाम एकूण तूट व कर्जाच्या आकडेवारीवर दिसून आला. लेखापरीक्षणानंतर निदर्शनास आलेली तूट व कर्ज आकडेवारी खालील परिच्छेदांत स्पष्ट केली आहे.

1.5.1 लेखापरीक्षणोत्तर - तूट

महसुली खर्चाचे भांडवली म्हणून चुकीचे वर्गीकरण केल्यास तूटीच्या आकडेवारीवर परिणाम होतो. याशिवाय, सुस्पष्ट दायित्वे लांबणीवर टाकणे, एकत्रित निधीत उपकर/स्वामित्वधन जमा न करणे,

² राष्ट्रीय सर्वेक्षण कार्यालयाद्वारे प्रकाशित केलेल्या स्थूल राज्य उत्पन्न विदा आणि पंधराव्या वित्त आयोगाने निर्धारित केलेली कार्यपद्धती यांच्यावर आधारित 2023-24 च्या स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या (₹ 40,44,251 कोटी) 3.0 टक्के

नवीन निवृत्तीवेतन योजनेत अल्प अंशदान, कर्ज निवारण व विमोचन निधी इत्यादींचाही महसूल आणि राजकोषीय तुटीच्या आकडेवारीवर परिणाम होतो. प्रत्यक्ष तुटीचे आकडे गाठण्यासाठी अशा अनियमिततेचा परिणाम बदलणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापनाने मुद्दल व व्याज याद्वारे प्रदान करणे आवश्यक आहे ती विचारात घेतली जातील.

2023-24 मध्ये राज्य शासनाने निधीतील कमी/अंशदान न करणे आणि चुकीचे वर्गीकरण/नोंद विचारात घेऊन प्रत्यक्ष आधिक्य/तुटीचे मूल्यमापन तक्ता 1.6 मध्ये केले आहे.

तक्ता 1.6: 2023-24 मध्ये महसुली तूट आणि राजकोषीय तुटीवरील काही व्यवहारांचा परिणाम

तपशील	महसुली तुटीवर होणारा परिणाम (ऊनोक्ती अंडरस्टेटमेंट) (+) जास्त / (अत्युक्ती ओव्हरस्टेटमेंट) (-) कमी (₹ कोटीत)	राजकोषीय तुटीवर होणारा परिणाम (ऊनोक्ती) (+) (₹ कोटीत)	परिच्छेद संदर्भ
आर्थिक वर्षातील अर्थसंकल्पाबाहेरील वित्तीय कामकाज जसे की राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या, विशेष उद्दिष्ट वाहन आणि इतर समतुल्य साधनांनी घेतलेली कर्जे, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाद्वारे घेतलेली कर्जे जिथे मुद्दल आणि/किंवा व्याज राज्याच्या अर्थसंकल्पातून दिले जाणार आहे एकूण कर्ज ओळखण्याच्या परिपूर्णतेचा मुद्दा		(+)7700	2.7.1
महसूल आणि भांडवली खर्च यांच्यातील चुकीचे वर्गीकरण	(+)3,544.73		3.3.6
राखीव निधी आणि व्याज देणाऱ्या ठेवीवरील व्याजाचे समायोजन न करणे	(+)552.39	(+)552.39	4.1
उपकर/शुल्क/अधिभार हस्तांतरित न करणे	(+)906.53	(+)906.53	प्रकरण II
एकूण	5003.65	9158.92	
स्त्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे आणि लेखापरीक्षणोत्तर विश्लेषण			

- केंद्र शासन लेखांकन मानक (इंडियन गव्हर्नमेंट अकाउंटिंग स्टॅंडर्ड्स)-2 सहाय्यक अनुदानाची महसुली खर्चात नोंद करावी असे विहित करते. तथापि, राज्य शासनाने चुकीच्या पद्धतीने अर्थसंकल्पित केले आणि ₹ 3,544.73 कोटीचे सहाय्यक अनुदान महसूल विभागाऐवजी भांडवली विभागात नोंदवले.
- राखीव निधी व व्याज देणाऱ्या ठेवी यामध्ये गुंतवणूक न करता पडून असलेल्या शिल्लक रकमेवर व्याज देणे राज्य शासनाला बंधनकारक होते. काही राखीव निधी व ठेवी आणि अग्रिमे यांच्यावर ₹ 552.39 कोटीचे व्याज दायित्वाची तरतूद केली नव्हती.
- राज्याच्या एकत्रित निधीअंतर्गत जमा करण्यात आलेला ₹ 906.53 कोटीचा उपकर (कामगार उपकर वगळता) राखीव निधीतील संबंधित निधी लेख्यांमध्ये वर्ग करण्यात आला नाही.

परिच्छेद 1.4.2 आणि परिच्छेद 1.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2023-24 मध्ये महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट अनुक्रमे ₹ 13,754 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.34 टक्के) आणि ₹ 90,559.36 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.24 टक्के) होती. जर तक्ता 1.6 मध्ये दर्शविलेल्या व्यवहारांचा

विचार केल्यास प्रत्यक्ष महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट अनुक्रमे ₹ 18,757.65 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.46 टक्के) आणि ₹ 99,718.28 कोटी (स्थूल देशांतर्गत राज्य उत्पन्नाच्या 2.47 टक्के) होईल.

1.5.2 लेखापरीक्षणोत्तर - एकूण लोक ऋण

महाराष्ट्र वित्तीय उत्तरदायित्व व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 नुसार एकूण दायित्वे म्हणजे राज्याचा एकत्रित निधी व राज्याच्या सार्वजनिक खात्यांतर्गत असलेली देणी होय. महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, 2006 मध्ये 'अर्थसंकल्पबाह्य ऋण' म्हणजे अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली जमा ज्यांचे दायित्व आकस्मिक स्वरूपाचे नसते व ज्यांची परतफेड अर्थसंकल्पातून केली जाते व ते व्याज व मुद्दल यांद्वारे करण्याची आवश्यकता आहे. ही दायित्वे शासनाच्या मालकिच्या किंवा शासनाच्या नियंत्रणात असलेले सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम किंवा विभागीय वाणिज्यक उपक्रम जे शासनाच्या वतीने बाजार कर्जाद्वारे संसाधने उभी करतात. परंतु, शासनाने अर्थसंकल्पातून कर्जाची परतफेड करावी.

अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली दायित्वे निर्माण केल्याने पारदर्शकतेचे आणि आंतर-पिढीतील समतेचे प्रश्न निर्माण करतो. अशी अर्थसंकल्पबाह्य कर्जे अर्थसंकल्पाच्या दस्तावेजाच्या विवरणपत्रात किंवा लेख्यात दर्शविली जात नाहीत तसेच त्यांना वैधानिक मान्यता ही नसते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने या कर्जाबद्दल वर्ष 2023-24 मध्ये ₹ 7,700 कोटी व वर्ष 2022-23 मध्ये ₹ 2,500 कोटी कर्ज गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादित यांच्याकडून राज्य शासन हमीच्या आधारावर घेतले होते. महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने दिलेल्या मंजूरीच्या अटीनुसार महाराष्ट्र शासनाने दरवर्षी संबंधित ऋण करारांतर्गत मुद्दल, व्याज व इतर कोणत्याही शुल्काचा समावेश असलेल्या ऋणाच्या चलनादरम्यान गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळाच्या दायित्वांच्या परतफेडीसाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद करावी. 31 मार्च 2024 रोजी, ₹ 10,135 कोटी अर्थसंकल्पबाह्य दायित्व प्रलंबित होते ज्यांचा परिणाम तक्ता 1.7 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्याच्या प्रलंबित लोक ऋण व इतर दायित्वावर झालेला आहे.

तक्ता 1.7: 31 मार्च 2024 पर्यंत थकित सार्वजनिक कर्ज आणि इतर दायित्वांचा घटक

(₹ कोटीत)

थकित सार्वजनिक कर्ज आणि इतर दायित्वे	31 मार्च 2024 रोजी ची रक्कम
अंतर्गत ऋण (अ)	562854.45
बाजार कर्जे	502792.46
वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	26088.39
राष्ट्रीय अल्प बचत निधीला देण्यात आलेले विशेष रोखे	33231.98
इतर कर्जे	741.62
केंद्र शासनाकडून कर्जे व अग्रिमे (ब)	55258.59
योजनेतर कर्जे	16.35
1984-85 च्या पूर्वीच्या कर्जासाठी योजनेतर कर्जे	6.73
राज्य/केंद्रशासित योजनांसाठी कर्जे	2361.90
इतर कर्जे	52873.61

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

थकित सार्वजनिक कर्ज आणि इतर दायित्वे	31 मार्च 2024 रोजी ची रक्कम
लोक लेख्यांवरील दायित्वे (क)	140147.91
अल्पबचत भविष्य निर्वाह निधी इ.	30259.90
राखीव निधी	14290.01
ठेवी	95598.00
एकूण (अ+ब+क) (वित्त लेखे 24-2023 नुसार)	758260.95
अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे	
2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे	7700
31 मार्च 2024 रोजी अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे	10135
एकूण	768395.95

अशाप्रकारे, 31 मार्च 2024 रोजी राज्याचे प्रलंबित लोक ऋण आणि इतर दायित्वे अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली दायित्वासह ₹ 7,68,395.95 कोटी होती. परंतु, वर्ष 2023-24 च्या वित्त लेख्यात ती ₹ 7,58,260.95 कोटी दर्शविली होती. अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली ऋणासह प्रलंबित दायित्वे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीत 19 टक्के इतकी होती.

प्रकरण – II

राज्याची वित्तव्यवस्था

प्रकरण ॥ राज्याची वित्तव्यवस्था

परिचय

हे प्रकरण राज्याचे वित्तीय लेखे आणि राज्य शासनाद्वारे सादर केलेल्या माहितीच्या आधारावर राज्याच्या वित्त व्यवस्थेबाबत व्यापक दृष्टिकोन प्रस्तुत करते, 2022-23 च्या तुलनेत महत्त्वाच्या राजकोषीय आकडेवारीतील महत्त्वपूर्ण बदल, 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधी दरम्यान एकूण कल, राज्याच्या कर्जाची शाश्वती आणि महत्त्वाचे लोक लेखे व्यवहार यांचे विश्लेषण करते.

2.1 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील महत्त्वाचे बदल

खालील तक्ता 2.1, 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील राज्य शासनाच्या राजकोषीय एकूण आकडेवारीमधील रकमेचा सारांश दर्शवितो. यामधील प्रत्येक निर्देशकांचे विश्लेषण पुढील परिच्छेदांमध्ये केले आहे.

तक्ता 2.1: 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील एकूण राजकोषीय समुच्चयांचे सारांश

(₹ कोटीत)

	जमा			संवितरणे	
	2022-23	2023-24		2022-23	2023-24
भाग-अ : महसुली लेखे					
स्वतःचा कर महसूल	277486.31	302343.37	सर्वसाधारण सेवा	130590.81	139874.71
करेतर महसूल	16776.41	20857.94	सामाजिक सेवा	163329.16	189224.05
केंद्रीय कर/शुल्क यातील हिस्सा	60000.97	71349.75	आर्थिक सेवा	80819.94	83363.03
केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदान	51414.24	36045.40	सहाय्यक अनुदान व अंशदान	32874.49	31888.67
एकूण भाग-अ महसुली जमा	405677.93	430596.46	एकूण भाग-अ महसुली खर्च	407614.40	444350.46
भाग-ब: भांडवली लेखे व इतर					
संकीर्ण भांडवली जमा	0	0	भांडवली खर्च	61643.61	72573.40
			सर्वसाधारण सेवा	3526.56	5579.89
			सामाजिक सेवा	9134.20	15243.68
			आर्थिक सेवा	48982.85	51749.83
कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	642.62	742.20	कर्जे आणि अग्रिमांचे संवितरण	4664.41	4974.16

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

	जमा		संवितरणे		
	2022-23	2023-24		2022-23	2023-24
लोक ऋण जमा ¹	87572.84 [#]	125820.67 [@]	लोक ऋणांची परतफेड ²	37665.79 [#]	40649.98 [@]
आकस्मिक निधीतून विनियोजन	200.00	0.00	आकस्मिक निधीतून विनियोजन	200.00	0.00
आकस्मिक निधी	200.00	0.00	आकस्मिक निधी	200.00	0.00
लोक लेखा जमा	143466.93	136495.89	लोक लेखा संवितरणे	121973.69	123351.19
आरंभीची शिल्लक	77692.29	81490.71	अंतिम शिल्लक	81490.71	89246.74
एकूण भाग-ब जमा	309774.68	344549.47	एकूण विभाग-ब संवितरणे	307838.21	330795.47
एकूण (अ+ब)	715452.61	775145.93	एकूण (अ+ब)	715452.61	775145.93
<p>@ 91 दिवसांच्या विशेष आहरण सुविधेअंतर्गत असलेले व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹ 166.85 कोटी)</p> <p># 91 दिवसांच्या विशेष आहरण सुविधेअंतर्गत असलेले व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹ 7,129.25 कोटी)</p> <p>स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे</p>					

2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील फरक

महसुली जमा	<ul style="list-style-type: none"> राज्याच्या महसुली जमेत 6.14 टक्क्यांनी वाढ झाली राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात 8.96 टक्क्यांनी वाढ झाली करेतर महसूल 24.33 टक्क्यांनी वाढला केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा 18.91 टक्क्यांनी वाढला केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या सहाय्यक अनुदानात 29.89 टक्क्यांनी घट झाली
महसुली खर्च	<ul style="list-style-type: none"> महसुली खर्चात 9.01 टक्क्यांनी वाढ झाली सर्वसाधारण सेवांवरील महसुली खर्चात 7.11 टक्क्यांनी वाढ झाली सामाजिक सेवांवरील महसुली खर्चात 15.85 टक्क्यांनी वाढ झाली आर्थिक सेवांवरील महसुली खर्चात 3.15 टक्क्यांनी वाढ झाली सहाय्यक अनुदानावरील खर्चात 3 टक्क्यांनी घट झाली
भांडवली जमा	<ul style="list-style-type: none"> ऋण भांडवली जमांमध्ये 43.68 टक्क्यांनी वाढ झाली ऋणेतर भांडवली जमांमध्ये 15.50 टक्क्यांनी वाढ झाली
भांडवली खर्च	<ul style="list-style-type: none"> भांडवली खर्चात 17.73 टक्के वाढ झाली सर्वसाधारण सेवांवरील भांडवली खर्चात 58.22 टक्क्यांनी वाढ झाली सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्चात 66.89 टक्क्यांनी वाढ झाली आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्चात 5.64 टक्क्यांनी वाढ झाली
कर्ज आणि अग्रिमे	<ul style="list-style-type: none"> कर्ज आणि अग्रिमे संवितरणात 6.64 टक्क्यांनी वाढ झाली कर्ज आणि अग्रिमे वसुलीत 15.50 टक्क्यांनी वाढ झाली
लोक ऋण	<ul style="list-style-type: none"> लोक ऋण जमांमध्ये 43.68 टक्क्यांनी वाढ झाली लोक ऋणांच्या परताव्यामध्ये 7.92 टक्क्यांनी वाढ झाली
लोक लेखे	<ul style="list-style-type: none"> लोक लेखा जमांमध्ये 4.86 टक्क्यांनी घट झाली लोक लेखा संवितरणात 1.13 टक्क्यांनी वाढ झाली
रोख शिल्लक	<ul style="list-style-type: none"> मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये रोख शिल्लक ₹ 7,756.03 कोटींनी (9.52 टक्के) वाढली

¹ लोक लेख्यांच्या जमांचे आकडे सकल आधारावर दर्शविले आहेत

² लोक लेखा संवितरणाचे आकडे सकल आधारावर दर्शविले आहेत

2.2 निधीचे स्रोत आणि वापर

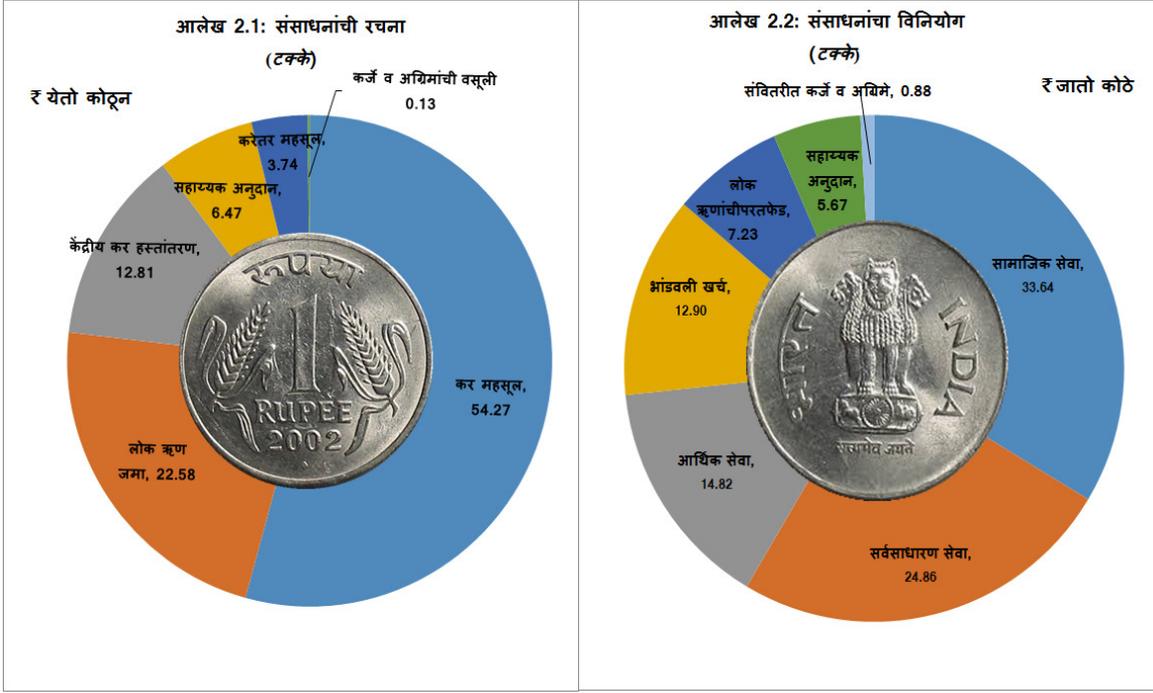
तक्ता 2.2 मध्ये 2023-24 मधील राज्याच्या निधीचे स्रोत आणि वापराच्या आकडेवारीची 2022- 23 सोबत तुलना केली आहे. आलेख 2.1 आणि 2.2 मध्ये टक्केवारीच्या स्वरूपात 2023-24 मधील एकत्रित निधीच्या जमा आणि एकत्रित निधीतून होणाऱ्या खर्चाचा तपशील दर्शविला आहे.

2023-24 मध्ये राज्य शासनाने ₹ 4,30,596.46 कोटी महसुली जमेच्या तुलनेत ₹ 4,44,350.46 कोटीचा महसुली खर्च केला परिणामी, महसुली तूट ₹ 13,754 कोटी झाली.

तक्ता 2.2: 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान निधीचे स्रोत आणि वापराचा तपशील

(₹ कोटीत)

तपशील		2022-23	2023-24	वाढ (+)/घट (-)
स्रोत	भारतीय रिझर्व्ह बँकेमधील आरंभीची रोख शिल्लक	77692.29	81490.71	3798.42
	महसुली जमा	405677.93	430596.46	24918.53
	कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	642.62	742.20	99.58
	लोक ऋण जमा (निव्वळ)	49907.05	85170.69	35263.64
	लोक लेखा जमा (निव्वळ)	21493.24	13144.70	(-)8348.54
	एकूण	555413.13	611144.76	55731.63
वापर	महसुली खर्च	407614.40	444350.46	36736.06
	भांडवली खर्च	61643.61	72573.40	10929.79
	कर्जे आणि अग्रिमांचे वितरण	4664.41	4974.16	309.75
	आकस्मिकता निधी	0	0	0
	भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडील अंतिम रोख शिल्लक	81490.71	89246.74	7756.03
	एकूण	555413.13	611144.76	55731.63
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे				



(स्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे)

परिशिष्ट 2.1 मध्ये 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीतील राज्य शासनाच्या वित्तव्यवस्थेच्या आकडेवारीची कालक्रमिक विदा देण्यात आला आहे.

2.3 राज्याची संसाधने

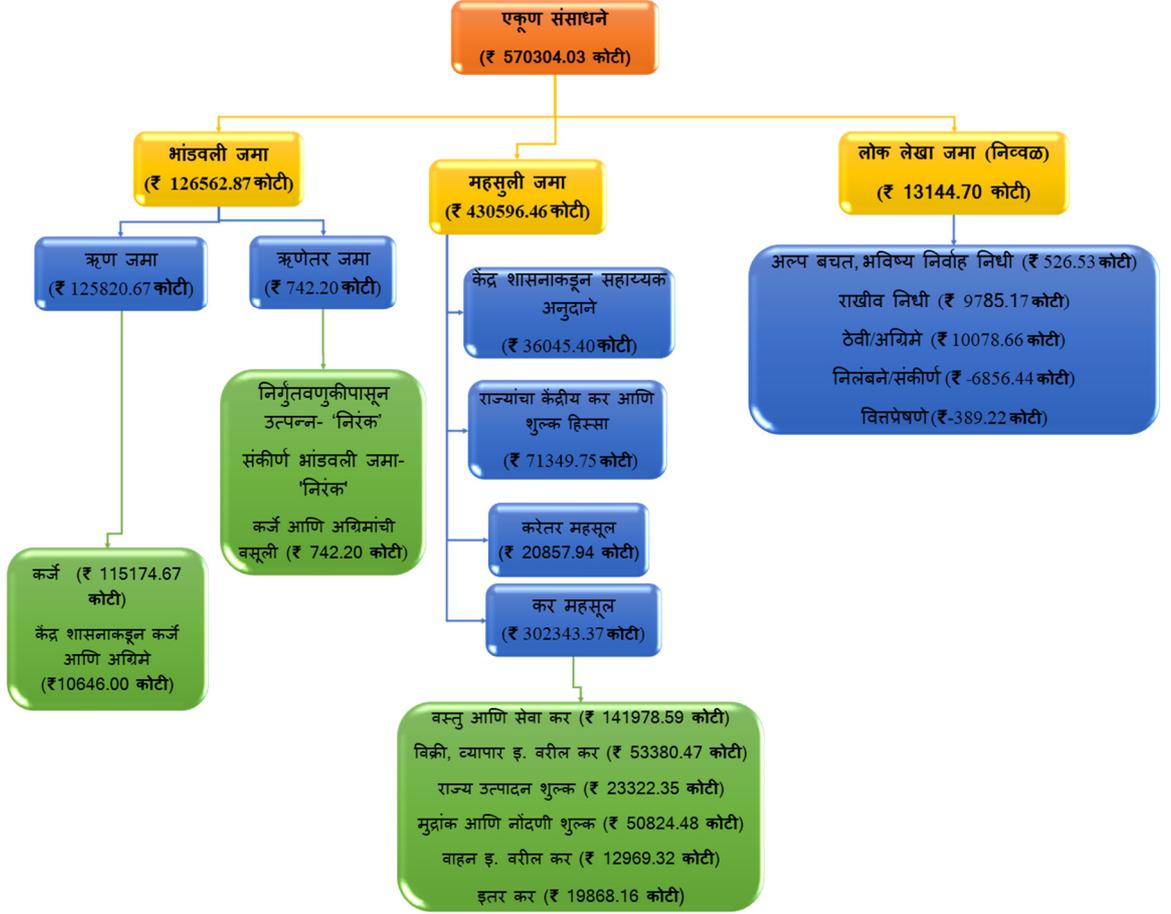
राज्याच्या संसाधनांचे वर्णन खालील प्रमाणे आहे:-

- महसुली जमा** यामध्ये स्वतःचा कर महसूल, करेतर महसूल, केंद्रीय कर आणि शुल्कातील राज्याचा हिस्सा आणि केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने यांचा समावेश असतो.
- भांडवली जमा** (ऋण आणि ऋणेतर भांडवली जमा) यामध्ये निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे आणि अग्रिमे वसुली, देशांतर्गत स्रोतांमधून ऋण जमा (बाजार कर्जे, वित्तीय संस्था/वाणिज्यिक बँकांकडून घेतलेली कर्जे) आणि केंद्र शासनाकडून कर्जे आणि अग्रिमे यासारख्या संकीर्ण भांडवली जमांचा समावेश असतो. महसुली जमा आणि भांडवली जमा या दोन्ही राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग आहेत.
- निव्वळ लोक लेखे जमा** म्हणजे, अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्तप्रेषणे इत्यादी, जे राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग नसतात अशा विशिष्ट व्यवहारांच्या संदर्भातील जमा व संवितरणे.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) अंतर्गत उभारण्यात आलेल्या लोक लेख्यांमध्ये या जमा ठेवल्या जातात आणि त्यासाठी राज्य विधिमंडळाची मंजूरी आवश्यक नसते. शासन या ठिकाणी बँकर म्हणून कार्य करते. संवितरणानंतरची शिल्लक रक्कम म्हणजे शासनाकडे वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेला निधी आहे.

2.3.1 राज्याच्या जमा

आलेख 2.1 मध्ये 2023-24 मधील राज्याच्या जमेचे घटक चित्रित केले आहेत.



(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

2.3.2 राज्याच्या महसुली जमा

या परिच्छेदामध्ये एकूण महसुली जमा आणि त्यांच्या घटकांमधील कल दर्शविले आहेत. यात पुढे केंद्र शासनाकडून प्राप्त जमा आणि राज्याच्या स्वतःच्या जमांमध्ये विभाजित करण्यात आलेल्या जमांचा कल दर्शविला आहे. वित्तीय लेखांच्या विवरणपत्र 14 मध्ये शासनाच्या महसुली जमांचा तपशील दिलेला असतो. यात शासनाचे स्वतःचे कर व करेतर महसूल, केंद्रीय कर हस्तांतरणे व केंद्र शासनाकडून मिळालेली सहाय्यक अनुदाने यांचा समावेश होतो.

2.3.2.1 महसुली जमांचे कल आणि वाढ

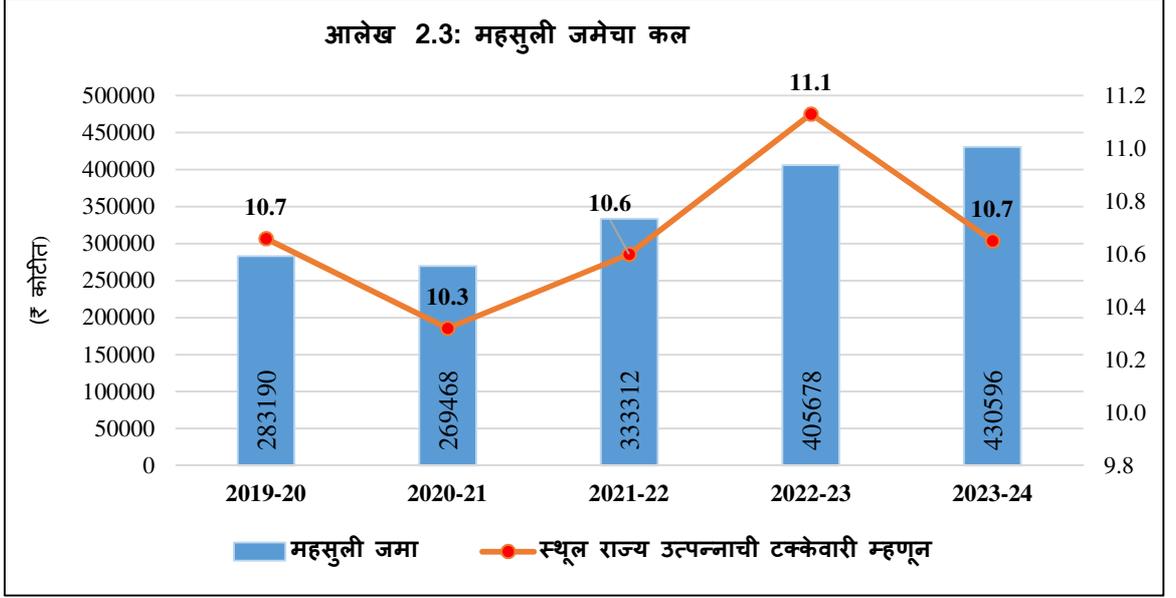
तक्ता 2.3 मध्ये 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली जमांचा कल आणि वाढ दर्शविली आहे. तसेच, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या सापेक्ष महसुली जमांचा कल आणि महसुली जमांची रचना आलेख 2.3 आणि 2.4 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.3: महसुली जमांचा कल

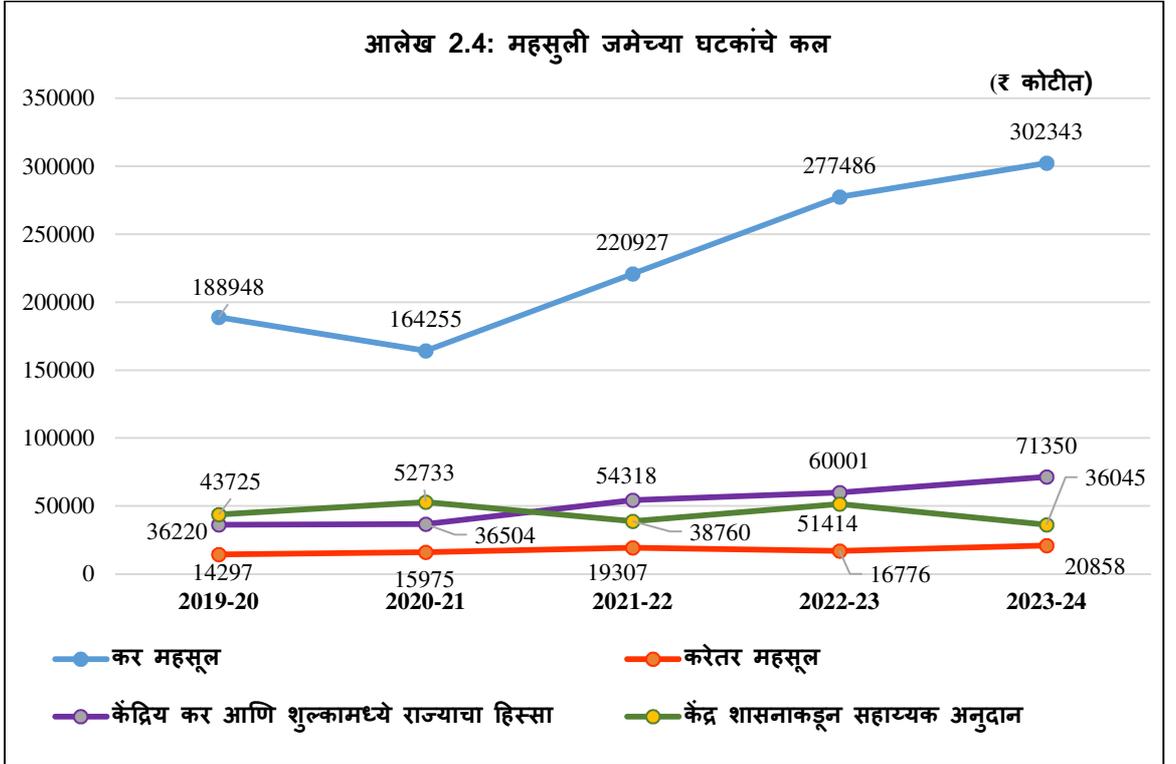
(₹ कोटीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
महसुली जमा	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46
महसुली जमांच्या वाढीचा दर (टक्के)	1.51	(-).4.85	23.69	21.71	6.14
स्वतःचा कर महसूल	188947.56	164254.98	220927.13	277486.31	302343.37
करेतर महसूल	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41	20857.94
केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40
स्वतःचा कर आणि करेतर महसूल	203244.56	180230.44	240233.83	294262.72	323201.31
स्वतःच्या महसुलाच्या वाढीचा दर (टक्के) (कर व करेतर महसूल)	(-).02	(-).11.32	33.29	22.49	9.83
स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 शृंखला)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर (टक्के)	5.06	-1.74	20.44	15.96	10.93
महसुली जमा/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	10.66	10.32	10.60	11.13	10.65
प्लावकता गुणोत्तरे³					
स्थूल राज्य देशांतर्गत उत्पन्नाच्या तुलनेत राज्याच्या स्वतःच्या महसुलातील प्लावकता	*	*	1.629	1.409	0.899
* स्थूल राज्य देशांतर्गत उत्पादन आणि महसुली जमा यांच्या नकारात्मक वाढीमुळे गुणोत्तरांची गणना केली जाऊ शकत नाही.					
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे.					
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन (स्थूल राज्य उत्पन्न विदा साठी)					

³ प्लावकता हे दिलेल्या मूळ चलामधील बदलाच्या संदर्भात राजकोषीय चलाची प्रतिक्रिया दर्शविते. उदाहरणार्थ, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली प्लावकता 1.7 आहे याचा अर्थ असा आहे की स्थूल राज्य उत्पन्न जर एक टक्क्याने वाढले तर महसुली जमा तब्बल 1.7 टक्क्यांनी वाढते



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

- आलेख 2.3** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे महसुली जमा 2019-20 मधील ₹ 2,83,189.58 कोटींवरून 52.05 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये 11.04 टक्के चक्रवाढ वार्षिक विकास दराने ₹ 4,30,596.46 कोटी झाली आहे. 2023-24 मध्ये महसुली जमा मागील वर्षांच्या तुलनेत ₹ 24,918.53 कोटींनी (6.14 टक्के) वाढली आहे. तथापि, स्थूल राज्य उत्पन्नाशी महसुली जमेचे गुणोत्तर 2022-23 मधील 11.13 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 10.65 टक्क्यांवर घटले आहे.

- 2023-24 मधील महसुली जमांचा लक्षणीय भाग (75.06 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला होता, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि सहाय्यक अनुदान यांनी एकत्रितपणे 24.94 टक्के योगदान दिले.
- **तक्ता 2.3** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत राज्याच्या स्वतःच्या महसुलातील प्लावकता 2022-23 मधील 1.409 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 0.899 टक्क्यांपर्यंत घसरली आहे.
- 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्वतःचा कर महसूल ₹ 24,857.06 कोटींनी (8.96 टक्के) वाढला, करेतर महसूल ₹ 4,081.53 कोटींनी (24.33 टक्के) वाढला आणि राज्याचा केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये हिस्सा ₹ 11,348.78 कोटींनी (18.91 टक्के) वाढला, तर केंद्र शासनाकडून मिळणारे सहाय्यक अनुदान ₹ 15,368.84 कोटींनी (29.89 टक्के) घटले.

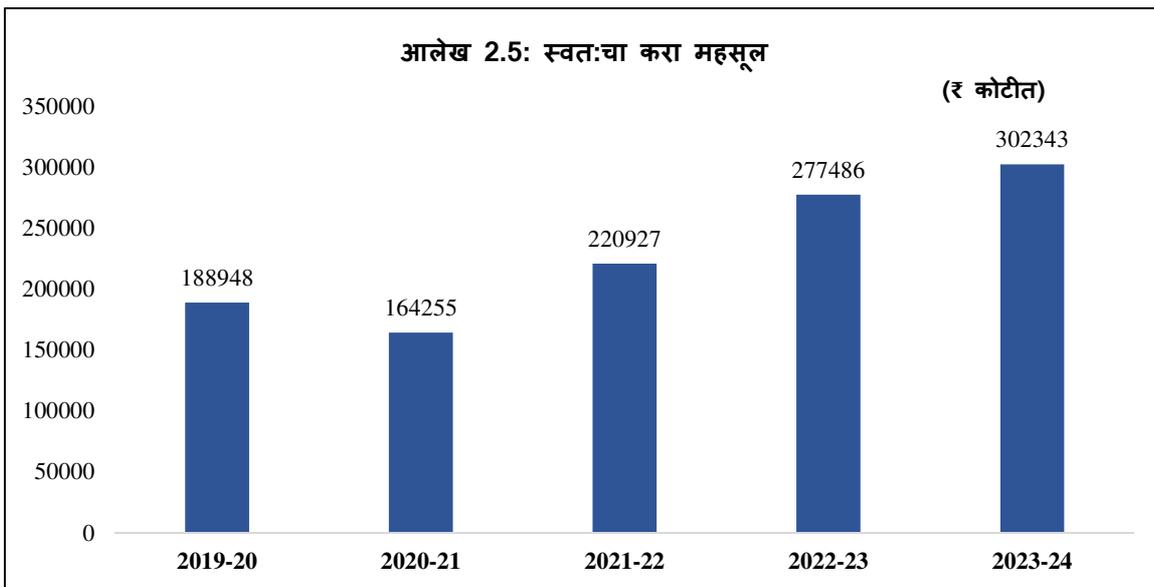
2.3.2.2 राज्याचे स्वतःचे स्रोत

केंद्रीय करांमधील राज्याचा हिस्सा हा वित्त आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारावर ठरविला जातो. केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारे सहाय्यक अनुदान हे केंद्रीय कर जमेच्या संकलनाचे प्रमाण आणि योजनांसाठी अपेक्षित केंद्रीय अर्थसहाय्य यावरून निर्धारित केले जाते.

अतिरिक्त स्रोतांना चालना देण्याची राज्याची कामगिरी ही कर आणि करेतर जमांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या स्वतःच्या स्रोताच्या अनुषंगाने निर्धारित करणे आवश्यक आहे.

राज्याच्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कर, राज्य उत्पादन शुल्क, वाहनांवरील कर, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क, जमीन महसूल, माल व प्रवासी कर इत्यादींचा समावेश होतो.

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान राज्याचा स्वतःचा कर महसूल **आलेख 2.5** मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचे घटक तक्ता 2.4 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.4: राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचे घटक

(₹ कोटीत)

महसुली शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	
					अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक	प्रत्यक्ष
विक्री कर	37785.54	33159.76	45924.13	54568.18	56200.00	53380.47
राज्य वस्तू व सेवा कर	82601.59	69948.56	97304.89	121255.55	136041.00	141978.59
राज्य उत्पादन शुल्क	15428.34	15089.38	17220.71	21507.02	25200.00	23322.35
वाहनांवरील कर	8467.20	6655.12	9080.16	11740.42	12500.00	12969.32
मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	28706.56	25427.71	35593.58	45285.66	45000.00	50824.48
जमीन महसूल	2154.55	2062.64	3064.66	2431.41	4500.00	2689.76
माल व प्रवासी कर	773.39	13.30	393.53	1582.11	1760.00	498.14
इतर कर	13030.40	11898.51	12345.47	19115.96	16980.00	16,680.26
एकूण स्वतःचा कर महसूल	188947.57	164254.98	220927.13	277486.31	298181.00	302343.37
स्वतःच्या कर महसुलात वाढ	0.81	(-)13.07	34.50	25.60	--	8.96
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे						

- राज्याचा स्वतःचा कर महसूल 2019-20 मधील ₹ 1,88,947.57 कोटीवरून 2023-24 मध्ये 12.47 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने ₹ 1,13,395.80 कोटीनी वाढून ₹ 3,02,343.37 कोटी झाला. 2023-24 मधील राज्यातील स्वतःच्या कर महसुलाचा वाढीचा दर मागील वर्षीच्या तुलनेत 8.96 टक्के (₹ 24,857.06) होता जो 2021-22 पासून सर्वाधिक कमी होता आणि सामान्य राज्यांच्या सरासरीपेक्षा कमी होता (परिशिष्ट 2.2).
- मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मधील राज्य वस्तू व सेवा कराच्या जमांमध्ये ₹ 20,723.04 कोटीची, मुद्रांक व नोंदणी शुल्कात ₹ 5,538.82 कोटीची आणि राज्य उत्पादन शुल्कात ₹ 1,815.33 कोटीची वाढ झाल्यामुळे स्वतःच्या कर महसुलात 8.96 टक्के वाढ झाली.
- स्वतःच्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कर (46.96 टक्के), विक्री, व्यापार इत्यादींवरील कर (17.66 टक्के), मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क (16.81 टक्के), राज्य उत्पादन शुल्क (7.71 टक्के) आणि वाहनांवरील कर, जमीन महसूल, वस्तू व प्रवाशांवरील कर आणि इतर (10.86 टक्के) यांचे प्रामुख्याने योगदान आहे. वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य वस्तू व सेवा

कर यासाठी अर्थसंकल्पीय अंदाज ₹ 1,36,041 कोटी होता, ज्याच्या तुलनेत वास्तविक संकलन ₹ 1,41,978.59 कोटी होते जे अंदाजापेक्षा 4.36 टक्के जास्त होते.

- मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्कात ₹ 5,538.82 कोटींची वाढ ही मुख्यत्वे नोंदणी महानिरीक्षक आणि मुद्रांक अधिकांकडून मिळालेल्या अधिक उत्पन्नामुळे झाली आहे.
- 'इतर कर' अंतर्गत असलेले कर जसे स्थानिक भागात वस्तूंच्या प्रवेशावरील कर 2022-23 मधील ₹ 1,575.46 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 494.22 कोटींवर आला आहे. 2023-24 मध्ये वीज विक्रीवरील कर 2022-23 मधील ₹ 14,688.23 कोटींवरून ₹ 12,601.36 कोटींवर आला आहे.

राज्य वस्तू व सेवा कर

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या अभिलेख्यांनुसार/पुस्तकांनुसार राज्य वस्तू व सेवा करांची रक्कम ₹ 1,41,978.59 कोटी आहे, जी वित्तीय लेख्यांतील आकडेवारीशी जुळते. वर्ष 2023-24 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेची आकडेवारी आणि राज्य वस्तू व सेवा कराच्या वित्तीय लेख्यांमध्ये नोंदविण्यात आलेली आकडेवारी यात कोणताही तफावत नव्हती.

महसुलाची थकबाकी व निर्धारणाची थकबाकी यांचे विश्लेषण

महसुलाची थकबाकी हे शासनाला देय असलेल्या महसुलाच्या वसुलीस विलंब झाल्याचे दर्शविते. त्याचप्रमाणे, निर्धारणाची प्रलंबितता दर्शविते की संभाव्य महसुलाच्या निर्धारणातील विलंबामुळे तो अवरुद्ध झाला. दोन्ही संभाव्य महसुली जमांपासून राज्याला वंचित ठेवतात आणि परिणामी महसुली तुटीवर परिणाम करतात.

विभागांनी सादर केल्यानुसार, वर्षाच्या प्रारंभीची प्रलंबित प्रकरणे, निर्धारणासाठी नियत असलेली प्रकरणे, वर्षभरात निकाली काढण्यात आलेली प्रकरणे आणि वर्षाच्या अखेरीस निकाली काढण्यासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांचा तपशील तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.5: महसूल निर्धारणेतील थकबाकी

(₹ कोटीत)

महसुलाचे शीर्ष	आरंभीची शिल्लक (01 एप्रिल 2023)	2023-24 मध्ये निर्धारणासाठी नियत असलेली नवीन प्रकरणे	निर्धारणासाठी नियत असलेली एकूण प्रकरणे	2023-24 मध्ये निपटारा झालेली प्रकरणे	अखेरची शिल्लक (31 मार्च 2024)	निपटार्याची टक्केवारी (5 ते 4)
1	2	3	4	5	6	7
वस्तू व सेवा कर	6300	6993	13293	8546	4747	64.29
महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर	821	1295	2116	998	1118	47.16

महसुलाचे शीर्ष	आरंभीची शिल्लक (01 एप्रिल 2023)	2023-24 मध्ये निर्धारणासाठी नियत असलेली नवीन प्रकरणे	निर्धारणासाठी नियत असलेली एकूण प्रकरणे	2023-24 मध्ये निपटारा झालेली प्रकरणे	अखेरची शिल्लक (31 मार्च 2024)	निपटार्याची टक्केवारी (5 ते 4)
1	2	3	4	5	6	7
ऊसावरील खरेदी कर	0	0	0	0	0	0
प्रवेश कर	0	0	0	0	0	0
चैनीच्या वस्तूवरील कर	0	0	0	0	0	0
एकूण	7121	8288	15409	9544	5865	61.94

स्रोत: विक्रीकर सहआयुक्त/मुख्यालय 3 यांच्याकडून मिळालेली माहिती

विभागाने शोधून काढलेल्या कर चुकवेगिरीचा तपशील, परतावा प्रकरणे इत्यादी

उत्पादन शुल्क व कर आकारणी विभागाने शोधलेली कर चुकवेगिरीची प्रकरणे, अंतिम झालेली प्रकरणे आणि अतिरिक्त करासाठी करण्यात आलेली मागणी हे राज्य शासनाद्वारे करण्यात आलेल्या महसूल संकलन प्रयत्नाचे महत्वाचे निर्देशक आहे. परतावा प्रकरणांची तातडीने विल्हेवाट लावणे हे विभागाच्या कामगिरीचे महत्वपूर्ण निर्देशक आहे. परतावा प्रकरणांची मोठी प्रलंबितता लालफिती, व्यक्तीगत स्वारस्य, जलद पैशाचा (स्पीड मनीचा) प्रघात इत्यादी दर्शविते.

महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर अधिनियमांतर्गत कर चुकवेगिरीचा तपशील तक्ता 2.6 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.6 : उघडकीस आलेली कर चुकवेगिरी

अ.क्र.	महसुलाचे शीर्ष	31 मार्च 2023 रोजी प्रलंबित असलेली प्रकरणे	2023-24 मध्ये शोधलेली प्रकरणे	एकूण	निर्धारण/तपास पूर्ण झाला आहे आणि शास्तिसह अतिरिक्त मागणी इत्यादी करण्यात आली आहे अशा प्रकरणांची संख्या		31 मार्च 2024 रोजी अंतिमीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या
					प्रकरणांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)	
1	वस्तू व सेवा कर	0	76	76	30	2437.92	46
2.	विक्री, व्यापार यावरील कर/ मूल्यवर्धित कर	70	521	591	411	435.40	180

अ.क्र.	महसुलाचे शीर्ष	31 मार्च 2023 रोजी प्रलंबित असलेली प्रकरणे	2023-24 मध्ये शोधलेली प्रकरणे	एकूण	निर्धारण/तपास पूर्ण झाला आहे आणि शास्तिसह अतिरिक्त मागणी इत्यादी करण्यात आली आहे अशा प्रकरणांची संख्या		31 मार्च 2024 रोजी अंतिमीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या
					प्रकरणांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)	
3	मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	11013	11766	22779	11355	58.67	11424

स्त्रोत: विक्रीकर सहआयुक्त/मुख्यालय 3 यांच्याकडून मिळालेली माहिती

2.3.2.3 करेतर महसूल

करेतर महसुलात व्याज जमा, लाभांश व नफा, खनिकर्म जमा, विभागीय जमा इत्यादींचा समावेश होतो. 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान करेतर महसुलाचे घटक तक्ता 2.7 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.7 : राज्याच्या करेतर महसुलाचे घटक

(₹ कोटीत)

महसुली शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	
					अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक	प्रत्यक्ष
व्याज जमा	3270.69	2286.27	2617.05	2430.20	3000.00	2328.73
लाभांश व नफा	56.53	401.02	88.36	36.01	100.00	72.10
राजकोषीय सेवा	0.24	0.01	0.02	0.01	0.00	0.01
इतर करेतर जमा	10969.54	13288.16	16601.27	14310.19	21069.70	18457.10
अ) मोठे व मध्यम पाटबंधारे	133.95	103.71	414.46	234.64	3850.00	324.17
ब) नगर विकास	1320.13	986.15	5557.29	1708.46	2000.00	1756.79
क) शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती	411.73	1001.17	617.75	483.97	600.00	548.18
ड) अलोहयुक्त खाणकाम व धातुशास्त्रीय उद्योग	3982.45	3918.31	4884.94	5578.20	6300.00	6933.25
ई) इतर किंवा संकीर्ण	5121.28	7278.82	5126.83	6304.92	8319.70	8894.72
एकूण	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41	24169.70	20857.94

स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान करेतर महसूल राज्याच्या एकूण महसुली उत्पन्नाच्या चार ते सहा टक्के होता. करेतर महसूल 2019-20 मधील ₹ 14,297 कोटीवरून ₹ 6,560.93 कोटींनी वाढून 2023-24 मध्ये 9.90 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने ₹ 20,857.94 कोटी झाला. त्यात मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 4,081.53 कोटीची (24.32 टक्के) वाढ झाली. 2022-23 मध्ये वाढीचा दर नकारात्मक होता. उद्योग विभागाकडून खनिज सवलत नियम, 1960 अंतर्गत अधिक जमा संकलन आणि महसूल व वन विभागाकडून गौण खनिज उत्खनन नियमांतर्गत

वाढीव जमा यामुळे ही वाढ प्रामुख्याने अ-लोहीय खनिकर्म व धातुकर्म उद्योगांतर्गत (₹ 6,933.25 कोटी) झाली.

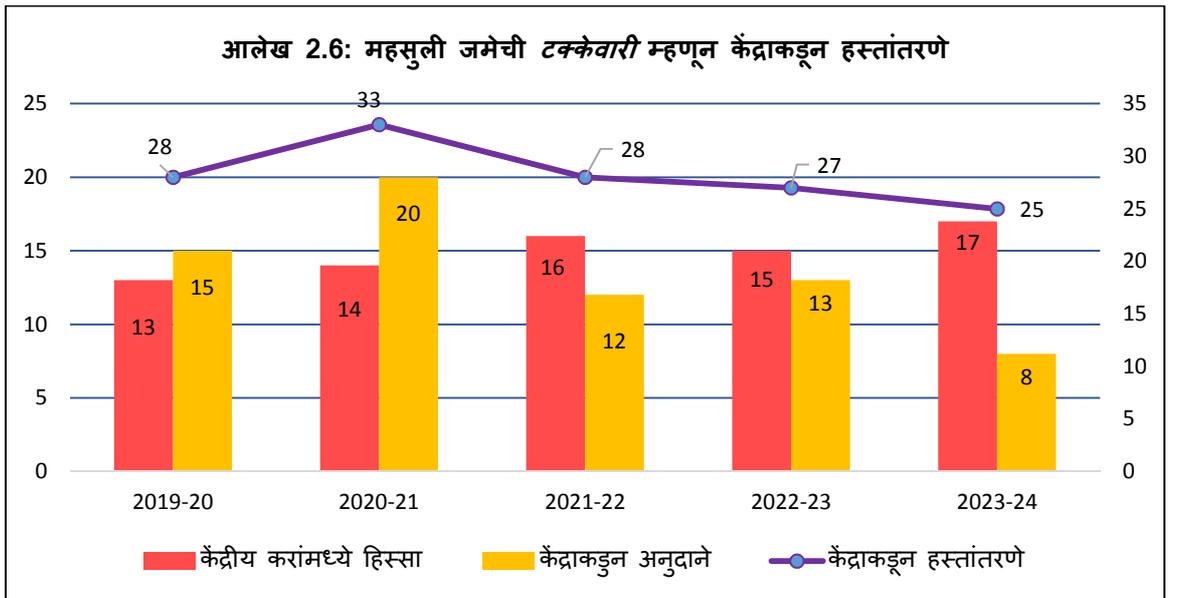
व्याज प्राप्तीचा एक प्रमुख स्रोत म्हणजे राज्याच्या अतिरिक्त रोख शिल्लक रकमेच्या गुंतवणुकीतून मिळणारे व्याज. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या (आरबीआय) नियमानुसार, राज्याने ठेवलेली रोख शिल्लक केंद्र शासनाच्या 14 दिवसांच्या कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली जाते. तात्कालिक गरजेपेक्षा जास्त रोख शिल्लक केंद्र शासनाच्या 91 दिवसांच्या कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली जाते. 31 मार्च 2024 अखेरीस राज्य शासनाच्या रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखांतर्गत पडून असलेल्या ₹ 23,221.70 कोटींवर ₹ 902.28 कोटींचे व्याज मिळाले.

मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये राज्यातील करेतर महसुलाचा वाढीचा दर 24.33 टक्के होता, तर सर्वसाधारण राज्यांचा सरासरी वाढीचा दर 14.62 टक्के होता (परिशिष्ट 2.2).

2.3.2.4 केंद्रीय हस्तांतरणे

केंद्र शासनाकडून होणारी हस्तांतरणे प्रामुख्याने वित्त आयोगाच्या शिफारशींवर अवलंबून असतात. केंद्र शासनाकडून होणाऱ्या हस्तांतरणात केंद्रीय कर आणि शुल्क मधील राज्याचा हिस्सा आणि सहाय्यक अनुदान यांचा समावेश आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाने त्यांच्या 2021-2026 च्या मुख्य अहवालात 2021-2026 साठी राज्यांना विभाजनयोग्य करांच्या एकूण 41 टक्के हस्तांतरित करण्याची शिफारस केली आहे. पंधराव्या वित्त आयोगानुसार (मुख्य अहवाल 2021-26) विभाज्य निधी संचयातील महाराष्ट्राचा हिस्सा 6.317 टक्के आहे.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत महसुली जमांच्या टक्केवारीनुसार केंद्राकडून झालेली हस्तांतरणे आलेख 2.6 मध्ये दर्शविली आहेत.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2023-24 मध्ये केंद्रीय करांमध्ये राज्याचा हिस्सा ₹ 71,349.75 कोटी होता, जो मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 11,348.78 कोटींनी वाढला होता आणि केंद्र शासनाची सहाय्यक अनुदाने ₹ 36,045.40 कोटी होती, जी मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 15,368.84 कोटींनी कमी होती.

केंद्रीय कर हस्तांतरण

केंद्रीय कराच्या प्रत्यक्ष कर हस्तांतरणाच्या तुलनेत वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे तक्ता 2.8 मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 2.8: केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा: वित्त आयोगाच्या प्रक्षेपणाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

वर्ष	एकत्रित विभाज्य केंद्रीय कर आणि शुल्कातील महाराष्ट्राचा परस्पर हिस्सा	वित्त आयोग अहवालामधील प्रक्षेपण*	प्रत्यक्ष कर हस्तांतरण	तफावत
1	2	3	4	5=4-3
2015-16	चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =5.521 तक्ता 8.2 आणि सेवा करातील =5.674 तक्ता 8.3])	32146.00	28105.95	(-)4040.05
2016-17		37098.00	33714.90	(-)3383.10
2017-18		42869.00	37219.20	(-)5649.80
2018-19		49600.00	42054.20	(-)7545.80
2019-20		57452.00	36219.64	(-)21232.40
2020-21	पंधरावा वित्त आयोग (पहिला अहवाल 2020-21) [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =6.135]	52465.00	36504.01	(-)15961
2021-22	पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार (मुख्य अहवाल 2021-26) [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =6.317]	41603.17	54318.06	12714.89
2022-23		46280.10	60000.97	13720.87
2023-24		52076.00	71349.75	19273.75

* संबंधित वित्त आयोगाचे अहवाल

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत केंद्रीय करांमधील राज्याच्या हिश्याच्या विविध घटकांचे हस्तांतरण तक्ता 2.9 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.9: केंद्रीय कर हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	10277.86	10894.03	16016.73	16950.64	21653.88
एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	0	0	0	0	0
निगम कर	12349.52	10979.94	15127.69	20125.45	21415.89
निगम कराव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	9676.68	11252.46	16519.71	19634.49	24732.80
सीमा शुल्क	2295.84	1969.98	3910.76	2358.10	2500.38
संघ उत्पादन शुल्क	1596.26	1231.49	2057.21	739.80	946.20
सेवा कर	0.00	151.51	627.83	93.76	13.30

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
विक्रेय वस्तू व सेवांवरील इतर कर व शुल्क ⁴	23.48	24.60	58.13	98.73	87.30
केंद्रीय कर हस्तांतरणे	36219.64	36504.01	54318.06	60000.97	71349.75
मागील वर्षीच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी	(-13.87)	0.79	48.80	10.46	18.91
महसुली जमेमध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणाची टक्केवारी	12.79	13.55	16.30	14.79	16.57
स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

2023-24 मध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणात मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 11,349.78 कोटीची (18.91 टक्के) वाढ झाली होती. 'केंद्रीय वस्तू व सेवा कर' आणि 'निगम कराव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर' अंतर्गत ही वाढ झाली होती. केंद्रीय कर हस्तांतरणाची महसुली जमेशी टक्केवारी 2022-23 मधील 14.79 टक्क्यांवरून वाढून 2023-24 मध्ये 16.57 टक्के झाली.

केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान केंद्र शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदाने तक्ता 2.10 मध्ये तपशीलवार दर्शविली आहेत.

तक्ता 2.10: केंद्र शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदाने

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
योजनेतर अनुदाने	13690.19	309.92 ^अ	1.01	0	0
राज्य योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	1723.42	0	0	0	0
केंद्रीय योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	1369.31	0.20	2.32	0.33	0
केंद्रीय पुरस्कृत योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	8806.56	(-)12.24	(-) 0.48	0	0
केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदाने	1918.42	13733.52	11782.83	16240.57	17700.18
वित्त आयोग अनुदाने	550.91	11550.00 ^अ	7693.12	9968.35	8840.63
इतर हस्तांतरणे/राज्य/विधानमंडळ असलेल्या केंद्रशासित प्रदेशांसाठी अनुदाने	15666.56	27152.06 ^ब	19280.88	25204.99	9504.59
एकूण	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40
मागील वर्षीच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी	29.89	20.60	(-)26.50	32.65	(-)29.89

⁴ संपत्ती कर, उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर, विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क यांचा समावेश आहे

शीर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
महसुली जमेशी सहाय्यक अनुदानाची टक्केवारी	15.44	19.57	11.63	12.67	8.37
<p>अब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल केल्यामुळे अनुदाने 07 वित्त आयोग अनुदाने व 08 इतर हस्तांतरणेला हस्तांतरित</p> <p>अ) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल झाल्यामुळे 07 - वित्त आयोग अनुदाने - 104- राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी सहाय्यक अनुदाने अंतर्गत घेतलेल्या राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये सहाय्यक अनुदानापोटी योगदान (₹ 3,222.00 कोटी)</p> <p>ब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल झाल्यामुळे 08-इतर हस्तांतरण/विधिमंडळ असलेली राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांना अनुदान 106- राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीत योगदानासाठी अनुदानापोटी अर्थसहाय्य (₹ 420.12 कोटी)</p> <p>स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे</p>					

2023-24 मध्ये महसुली जमांमध्ये सहाय्यक अनुदानाचा हिस्सा 8.37 टक्के होता. 2023-24 मध्ये केंद्र शासनाकडून राज्याला केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठीच्या अनुदानाचा (₹ 17,700.18 कोटी) हिस्सा प्राप्त झालेल्या एकूण अनुदानाच्या 49.10 टक्के होता. वित्तीय आयोगाच्या अनुदानात ₹ 1,127.72 कोटीची (11.31 टक्के) लक्षणीय घट झाल्यामुळे 2023-24 मध्ये केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारी अनुदाने ₹ 15,368.84 कोटींनी (29.89 टक्के) कमी झाली आहेत.

अन्य हस्तांतरणात केंद्रीय रस्ते आणि पायाभूत सुविधा निधीचे अनुदान समाविष्ट आहे जे 2022-23 मधील ₹ 1,084.15 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 886.63 कोटीपर्यंत घटले. त्याचप्रमाणे, वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे झालेल्या महसुलाच्या नुकसानीपोटी प्राप्त झालेली भरपाई 2022-23 मधील ₹ 24,120.84 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 8,617.96 कोटी इतके कमी झाले.

केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदाने

2023-24 मध्ये केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी प्राप्त झालेल्या ₹ 17,700.18 कोटींच्या अनुदानापैकी मोठी रक्कम खालीलप्रमाणे देण्यात आली.

2023-24 मध्ये सर्वासाठी घरकुल योजनेतर्गत अंमलबजावणी अभिकरणांना (प्रधान मंत्री आवास योजना) ₹ 1,542.85 कोटी अनुदाने प्राप्त झाली (2022-23 मध्ये ₹ 917.54 कोटी).

समग्र शिक्षा अभियान - ₹ 1,001.19 कोटी (2022-23 मध्ये ₹ 900.00 कोटी).

स्वच्छ भारत अभियान - ₹ 625.38 कोटी (2022-23 मध्ये ₹ 83.75 कोटी).

प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना - ₹ 1,110.80 कोटी (2022-23 मध्ये ₹ 742.99 कोटी).

एकल नोडल अभिकरण

केंद्र शासन, वित्तीय मंत्रालय, व्यय विभाग, नवी दिल्ली यांनी 3 मार्च 2021 च्या कार्यालय जापन क्र. 1(13)/पीएफएमएस/एफसीडी/2020 अन्वये अशी तरतूद केली आहे की प्रत्येक राज्य शासन प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी एकल नोडल अभिकरण नियुक्त करेल. राज्य

शासनाने शासकीय कामकाज करण्यासाठी अधिकृत केलेल्या अनुसूचित वाणिज्य बँकेत खाते असलेले स्वतंत्र एकल नोडल अभिकरण स्थापन केले आहे. कार्यपद्धतीनुसार, राज्य शासनाने तदनुरूप राज्य शासनाच्या हिश्यासहित त्यांच्या खात्यात प्राप्त झालेला केंद्राचा हिस्सा एकल नोडल अभिकरणाच्या खात्यात हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे. .

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली अहवालानुसार, राज्य शासनाला वर्षभरात केंद्राच्या हिश्यापोटी ₹ 15,568.58 कोटी प्राप्त झाले. 31 मार्च 2024 पर्यंत शासनाने ₹ 13,169.82 कोटींचा केंद्राचा हिस्सा आणि ₹ 18,007.73 कोटींचा राज्याचा हिस्सा एकल नोडल अभिकरणांना हस्तांतरित केला. सहाय्यक अनुदान देयकाद्वारे एकूण ₹ 31,177.75 कोटी हस्तांतरित करण्यात आले. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली अहवालानुसार 31 मार्च 2024 रोजी ₹ 15,937.39 कोटी एकल नोडल अभिकरणांच्या बँक खात्यात अखर्चित पडून होते.

पंधरावा वित्त आयोग अनुदाने

पंधराव्या वित्त आयोगाने 2020-21 या आर्थिक वर्षाचा पहिला अहवाल आणि 2021-22 ते 2025-26 या वाढीव कालावधीसाठी अंतिम अहवाल असे दोन अहवाल सादर केले. पंधराव्या वित्त आयोगाने आपत्ती प्रतिसादासह आपत्ती निवारणासाठी निधी निर्माण करण्याची शिफारस केली आहे, ज्याला आता एकत्रितपणे राष्ट्रीय आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी आणि राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी असे संबोधले जाईल.

पंधराव्या वित्त आयोगाची अनुदाने, केंद्र शासनाकडून प्रत्यक्ष वाटप आणि राज्य शासनाकडून पंचायती राज संस्था आणि नागरी स्थानिक संस्था, राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन आणि आरोग्य क्षेत्रांना देण्यात येणारी अनुदाने यांचा तपशील तक्ता 2.11 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.11: पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र शासनाकडून मुक्त करण्यात आलेली अनुदाने

(₹ कोटीत)

पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस (2023-24)			
घटक	शिफारस	केंद्र शासनाने प्रत्यक्ष मुक्त केलेल	राज्य शासनाने मुक्त केलेले
1	2	3	4
(i) पंचायती राज संस्थांना अनुदाने	4510.00	3699.78	3699.78
(अ) बद्ध अनुदान	1804.00	1479.94	1479.94
(ब) अवबद्ध अनुदान	2706.00	2219.84	2219.84
(ii) नागरी स्थानिक संस्थांना अनुदाने*	2323.00	1304.50	1304.50
(अ) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे (वातावरणातील हवेची गुणवत्ता तसेच घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी)	1313.00	827.00	827.00
(ब) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येची शहरे सोडून इतर शहरे (पिण्याचे पाणी, पर्जन्य जल संवर्धन,	606.00	286.50	286.50

पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस (2023-24)			
घटक	शिफारस	केंद्र शासनाने प्रत्यक्ष मुक्त केलेल	राज्य शासनाने मुक्त केलेले
1	2	3	4
घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी बद्ध अनुदाने)			
(क) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येची शहरे वगळून (स्थानिक गरजांसाठी अवबद्ध अनुदाने)	404.00	191.00	191.00
स्थानिक संस्थांसाठी एकूण	6833.00	5004.28	5004.28
राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (केंद्राचा हिस्सा)	3552.00	3275.40	3275.40
राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (राज्याचा हिस्सा)	1184.00	1060.00	1060.00
आरोग्य क्षेत्रासाठी अनुदाने	1397.00	563.05	563.05
एकूण	12966.00	9902.73	9902.73
स्त्रोत: पंधरावा वित्त आयोग अहवाल आणि महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेली माहिती. केंद्र शासनाच्या वितरण आदेशानुसार			

वरील तक्त्यावरून निदर्शनास आले की, या तिन्ही घटकांतर्गत केंद्र शासनाने दिलेली प्रत्यक्ष अनुदाने पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीपेक्षा कमी होती. शिवाय नागरी स्थानिक संस्थांच्या अनुदानासंदर्भात ₹ 1,304.50 कोटींची मुक्त केलेली रक्कम 2022-23 या आर्थिक वर्षीच्या रोखलेल्या हिश्याशी संबंधित आहे, जे दर्शविते की 2023-24 या वर्षासाठी पंधराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केल्यानुसार अनुदाने केंद्र शासनाने मुक्त केली नाही.

पंचायती राज संस्थांच्या अनुदानांतर्गत केंद्र शासनाने 2023-24 मध्ये मुक्त केलेल्या ₹ 2,219.84 कोटीच्या 'बद्ध अनुदाना' मध्ये 2022-23 या आर्थिक वर्षातील रोखलेल्या हिश्याच्या ₹ 42.32 कोटींच्या रकमेचा समावेश आहे, त्याचप्रमाणे ₹ 1,479.94 कोटींच्या अवबद्ध अनुदानात 2022-23 या आर्थिक वर्षीच्या रोखलेल्या हिश्याच्या ₹ 28.25 कोटींचा समावेश आहे. त्यामुळे पंधराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या रकमेपेक्षा केंद्र शासनाने 'अवबद्ध अनुदाना' संदर्भात दिलेली प्रत्यक्ष रक्कम ₹ 1,226.06 कोटींनी कमी होती.

त्याचप्रमाणे आरोग्य क्षेत्र अनुदानाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष देण्यात आलेली अनुदाने शिफारशीपेक्षा ₹ 833.95 कोटींनी कमी होती.

राज्य वित्त आयोग

पंधराव्या वित्त आयोगाने 2021-2026 च्या त्यांच्या मुख्य अहवालात शिफारस केली होती की सर्व राज्यांनी राज्य वित्त आयोगांची स्थापना करावी आणि त्यांच्या शिफारशींवर कार्यवाही करावी आणि मार्च 2024 किंवा त्यापूर्वी राज्य विधिमंडळाला त्यावर केलेल्या कार्यवाहीबद्दल स्पष्टीकरणात्मक

जापन सादर करावे. मार्च 2024 नंतर राज्य वित्त आयोग आणि या अटीच्या संदर्भात घटनात्मक तरतुदींचे पालन न करणाऱ्या राज्याला कोणतेही अनुदान देण्यात येऊ नये.

महाराष्ट्राच्या 2020-25 या कालावधीसाठीच्या पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना मार्च 2018 मध्ये करण्यात आली आणि ऑगस्ट 2019 मध्ये शिफारशीसह त्यांचा अहवाल शासनाला सादर करण्यात आला, जो डिसेंबर 2020 मध्ये राज्य विधिमंडळात सादर करण्यात आला. आयोगाने 169 शिफारशी केल्या होत्या, त्यापैकी 134 शिफारशी राज्य शासनाने स्वीकारल्या. (डिसेंबर 2020) शिफारशीच्या अंमलबजावणीबाबतची माहिती प्रतीक्षित आहे (ऑगस्ट 2024).

2.3.3 भांडवली जमा

भांडवली जमांमध्ये निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली, देशांतर्गत स्रोतांकडून कर्ज जमा (बाजार कर्ज, वित्तीय संस्था/व्यावसायिक बँकांकडून घेतलेली कर्जे) आणि केंद्र शासनाकडून कर्जे आणि अग्रिमे यासारख्या संकीर्ण भांडवली जमांचा समावेश होतो. राज्याच्या निव्वळ भांडवली जमा मध्ये लोक ऋण फेडल्यानंतरचे निव्वळ लोक ऋण जमा अधिक इतर भांडवली जमा समाविष्ट असतात.

भांडवली जमेच्या वाढीचा कल आणि त्याचे घटक तक्ता 2.12 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.12: भांडवली जमेच्या वाढीचा कल आणि त्याचे घटक

(₹ कोटीत)

राज्याच्या जमेचे स्रोत	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
भांडवली जमा	34142.43	62541.72	55732.40	50549.67	85912.89
कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
ऋणतर जमा	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
निव्वळ लोक ऋण जमा	32527.56	60929.37	54553.52	49907.05	85170.69
अंतर्गत ऋण	32610.31	46903.98	37043.37	40702.63	77072.21
वृद्धी दर (टक्क्यात)	2079.73	43.83	(-) 21.02	9.88	89.35
केंद्र शासनानेकडून कर्जे आणि अग्रिमे	(-)82.75	14025.39	17510.15	9204.42	8098.48
वाढीचा दर (टक्क्यात)	(-)85.91	17049.11	24.85	(-)47.43	(-)12.02
ऋण भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	3479.49	87.32	(-)10.46	(-)8.52	70.66
ऋणतर भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	0.66	(-)0.16	(-) 26.88	(-)45.49	15.50
भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	1258.63	83.18	(-)10.89	(-)9.3	69.96
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

2023-24 मध्ये राज्याच्या निव्वळ भांडवली जमा (निव्वळ लोक ऋण व ऋणतर जमा) मागील वर्षीच्या तुलनेत 69.96 टक्क्यांनी वाढल्या. 2023-24 मध्ये भांडवली जमांमध्ये निव्वळ लोक ऋण जमेचा हिस्सा 99.14 टक्के होता. निव्वळ भांडवली जमेतील वाढ मागील वर्षीच्या तुलनेत अंतर्गत ऋणामध्ये न झालेल्या 89.35 टक्के वाढीमुळे होती.

2023-24 मध्ये केंद्र शासनाचे निव्वळ कर्ज आणि अग्रिमे ₹ 9,411.67 कोटींनी कमी झाले. 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान केंद्र शासनाकडून निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमांमध्ये वाढ झाली ती वस्तु व सेवा कराच्या भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे लागोपाठ कर्ज मिळाल्यामुळे, जे सामान्यतः महसुली जमा म्हणून प्राप्त होते परंतु राज्य शासनाला 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान ऋण जमांच्या अंतर्गत लागोपाठ कर्ज म्हणून प्राप्त झाले होते ज्यासाठी राज्यावर परतफेडीची कोणतीही जबाबदारी नव्हती.

2.3.4 संसाधनेला चालना देण्याची राज्याची कामगिरी

संसाधनेला चालना देण्याची राज्याची कामगिरी ही स्वतःचा कर आणि करेतर जमांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या स्वतःच्या संसाधनेच्या अनुषंगाने निर्धारित केली जाते. पंधरावा वित्त आयोग अहवाल आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज (2023-24) यामधील प्रक्षेपणाच्या तुलनेत राज्याच्या वर्ष 2023-24 चा स्वतःचा प्रत्यक्ष कर आणि करेतर जमा **तक्ता 2.13** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.13: 2023-24 मध्ये प्रक्षेपणांच्या तुलनेत स्वतःचा कर आणि करेतर जमा

(₹ कोटीत)

	पंधराव्या वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे	अर्थसंकल्पीय अंदाज	प्रत्यक्ष	च्या तुलनेत प्रत्यक्षाच्या तफावतीची टक्केवारी	
				अर्थसंकल्पीय अंदाज	पंधराव्या वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे
स्वतःचा कर महसूल	233935	298181.00	302343.37	1.4	29.24
करेतर महसूल	20054	24169.70	20857.94	(-)13.7	4.01

स्त्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे, पंधरावा वित्त आयोग अहवाल, अर्थसंकल्पीय दस्तावेज

स्वतःच्या कर महसूलात, प्रत्यक्ष महसूल पंधराव्या वित्त आयोगाने आणि अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार केलेल्या मूल्यांकनापेक्षा जास्त होता. अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत, राज्याच्या करेतर महसूल संसाधनांच्या चालनेत लक्षणीय घट आढळली. तथापि, पंधराव्या वित्त आयोगाच्या संदर्भात कोणतीही घट आढळून आली नाही.

2.4 संसाधनांचा वापर

राज्य शासनावर राजकोषीय जबाबदाऱ्यांच्या विधिविधानांच्या चौकटीत खर्च करण्याची, तर त्याच वेळी चालू असलेल्या राजकोषीय सुधारणा व राज्याची एकत्रीकरण प्रक्रिया यांचा प्रभाव भांडवली पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक क्षेत्राच्या विकासासाठी निर्देशित खर्चावर परिणाम होणार नाही याची सुनिश्चिती करण्याची जबाबदारी असते. उप-परिच्छेदांसह हे परिच्छेद राज्यातील खर्चाचे विश्लेषण दर्शवितात.

2.4.1 खर्चाची वृद्धी आणि रचना

भांडवली खर्च: प्रकल्पाच्या पहिल्या बांधकामासाठी झालेले सर्व खर्च तसेच सेवेसाठी खुले करण्यापूर्वीच्या मधल्या काळात देखरेखीसाठी झालेले खर्च तसेच सक्षम प्राधिकाऱ्यांद्वारे तयार करण्यात आलेल्या नियमांतर्गत मंजूर करण्यात आलेले अतिरिक्त काम आणि सुधारणासाठी केलेले खर्च इत्यादि भांडवली खर्च म्हणून वर्गीकृत करण्यात येतात.

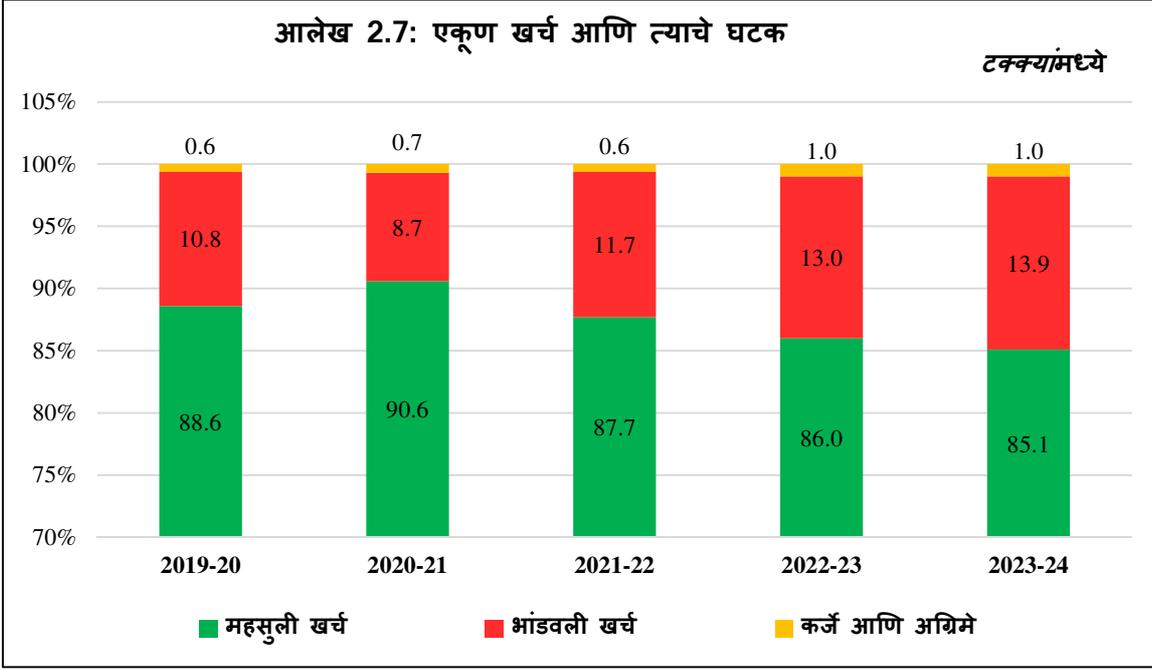
महसुली खर्च: मालमत्ता सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेले परिरक्षा, दुरुस्ती, देखभाल यांवरील खर्च व कार्यान्वयन खर्च, तसेच संस्था दररोज सुरळीतपणे सुरु ठेवण्यासाठी आस्थापना आणि प्रशासकीय खर्चासह इतर सर्व खर्च महसुली खर्च म्हणून वर्गीकृत करण्यात येतात.

मागील पाच वर्षांत (2019-20 ते 2023-24) एकूण खर्च, त्याची रचना आणि स्थूल राज्य उत्पन्नामधील त्याचा सापेक्ष हिस्सा **तक्ता 2.14** आणि **आलेख 2.7** मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 2.14: एकूण खर्च आणि त्याचे घटक

(₹ कोटीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण खर्च	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
भांडवली खर्च	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
कर्जे आणि अग्रिमे	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार					
एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	12.75	13.12	12.68	13.00	12.90
महसुली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	11.30	11.90	11.12	11.18	10.99
भांडवली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	1.37	1.14	1.48	1.69	1.79
कर्जे आणि अग्रिमे/स्थूल राज्य उत्पन्न	0.07	0.09	0.08	0.13	0.12
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

एकूण खर्च हा 2019-20 मधील ₹ 3,38,690.64 कोटीवरून 2023-24 मध्ये ₹ 5,21,898.02 कोटी इतका लक्षणीय वाढला. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण खर्च 2019-20 मधील 12.75 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 12.90 टक्क्यांवर पोहोचला होता.

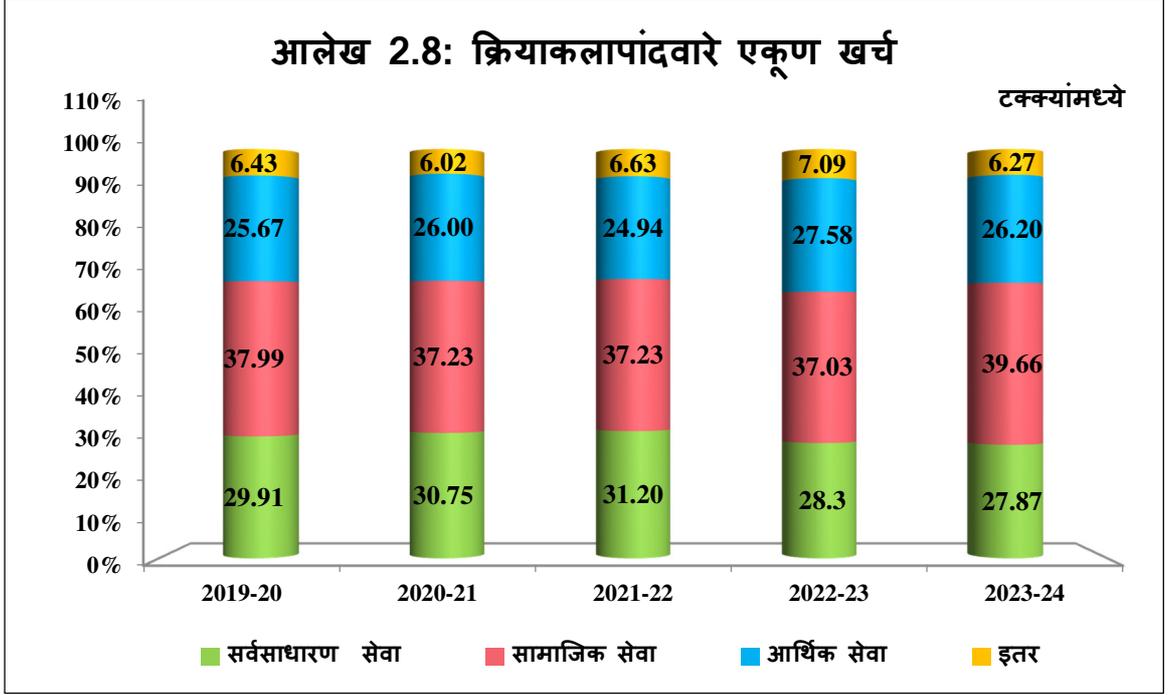
क्रियकलापांच्या बाबतीत, एकूण खर्चाचे विभाजन हे व्याज प्रदानासहित सर्वसाधारण सेवा, सामाजिक सेवा, आर्थिक सेवा यावरील खर्च, सहाय्यक अनुदाने आणि कर्जे व अग्रिमे असे करता येईल. एकूण खर्चातील या घटकांचा सापेक्ष हिस्सा तक्ता 2.15 व आलेख 2.8 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.15 : खर्चाच्या विविध क्षेत्रांचा सापेक्ष हिस्सा

(टक्केवारीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
सर्वसाधारण सेवा	29.91	30.75	31.20	28.30	27.87
सामाजिक सेवा	37.99	37.23	37.23	37.03	39.66
आर्थिक सेवा	25.67	26.00	24.94	27.58	26.20
इतर (स्थानिक संस्थांना दिलेली अनुदाने आणि शासकीय कर्मचाऱ्यांना दिलेली कर्जे)	6.43	6.02	6.63	7.09	6.27

स्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

या घटकांचा सापेक्ष हिस्सा 2019-2020 ते 2023-24 कालावधी दरम्यान किरकोळ आंतर-वर्षीय फरकांसह स्थिरता दर्शवितो.

2.4.2 महसुली खर्च

सेवांचा विद्यमान स्तर कायम राखण्यासाठी व मागील दायित्वांच्या प्रदानाकरिता महसुली खर्च करण्यात येतो. महसुली खर्चांमध्ये वेतन आणि मजुरी, व्याज प्रदाने, निवृत्तीवेतन, भांडवली कामांचे कार्यचालन आणि देखभाल यावरील खर्च, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सहकारी, अशासकीय संस्था आणि इतर यांना अर्थसहाय्य आणि हस्तांतरणे यांचा समावेश होतो.

प्रशासकीय सेवा, सामाजिक सेवा आणि आर्थिक सेवा यांसारख्या विविध कार्यात्मक श्रेणींमध्ये देखील खर्चाचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. सामाजिक आणि आर्थिक सेवांवरील खर्च, भौतिक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणि मानव संसाधन विकासासाठी केला जातो आणि, म्हणून, उत्पादक मानला जातो, तर सामान्य प्रशासन आणि ऋण सेवांवरील खर्च अनुत्पादक मानला जातो.

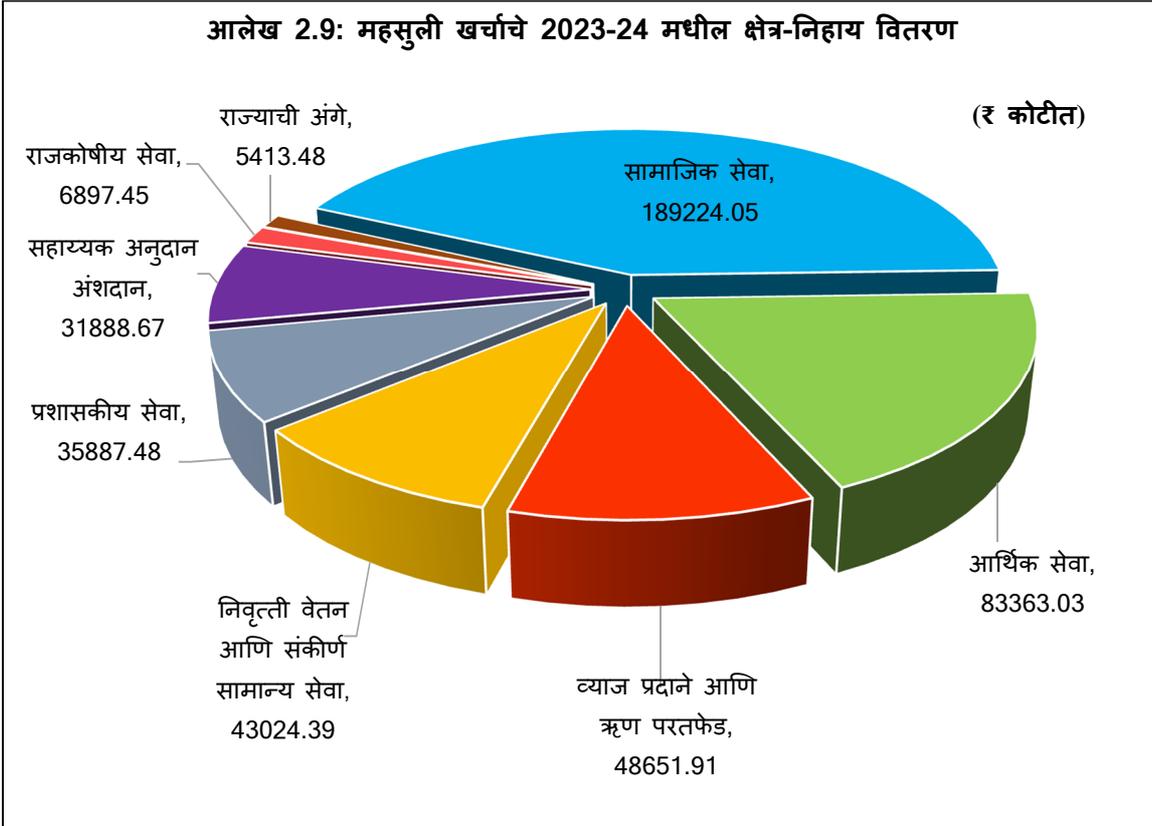
एकूण महसुली खर्च, त्याचा वाढीचा दर, त्याचे एकूण खर्च आणि स्थूल राज्य उत्पन्न यांच्याशी गुणोत्तर व स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वाढीव बदलांच्या तुलनेत महसुली खर्चातील वाढीव बदलाचे गुणोत्तर तक्ता 2.16 मध्ये दर्शविले आहे. 2023-24 च्या महसुली खर्चाचे क्षेत्र-निहाय वाटप आलेख 2.9 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.16: महसुली खर्च - मूलभूत मापदंड

(₹ कोटीत)

मापदंड	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण खर्च	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
महसुली खर्चाचा वृद्धी दर (टक्के)	12.46	3.43	12.58	16.57	9.01
महसुली खर्च/एकूण खर्च (टक्के)	88.67	90.65	87.69	86.01	85.14
महसुली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	11.30	11.90	11.12	11.18	10.99
महसुली खर्च/महसुली जमा (टक्के)	106.04	115.27	104.91	100.48	103.19
स्थूल राज्य उत्पन्न	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वृद्धी दर (टक्के)	5.06	(-).1.74	20.44	15.96	10.93
याच्याशी महसुली खर्चातील बदलाचे गुणोत्तर					
स्थूल राज्य उत्पन्नामधील बदल	2.462	*	0.615	1.038	0.824
महसुली जमांमधील बदल	8.307	*	0.531	0.764	1.468
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					
* स्थूल राज्य उत्पन्न आणि महसुली जमेतील नकारात्मक वाढीमुळे गुणोत्तर काढता आले नाही.					

आलेख 2.9: महसुली खर्चाचे 2023-24 मधील क्षेत्र-निहाय वितरण



(स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

2023-24 मध्ये, महसुली खर्च एकूण खर्चाच्या 85.14 टक्के होता. महसुली खर्चाचा वाढीचा दर 2022-23 मधील 16.57 टक्क्यांपर्यंत घटला.

2.4.2.1 महसुली खर्चातील प्रमुख बदल

2022-23 या मागील वर्षीच्या तुलनेत 2023-24 या चालू वर्षात राज्याच्या महसुली खर्चाशी संबंधित विविध लेखाशीर्षांच्या अंतर्गत लक्षणीय तफावतीचा तपशील तक्ता 2.17 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.17: वर्ष 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये महसुली खर्चातील तफावत

(₹ कोटीत)

लेखांचे मुख्य शीर्ष	2022-23	2023-24	वाढ (+)/ घट (-)
2049- व्याज देयके	41689.16	45651.91	3962.75
2071-निवृत्तीवेतन आणि इतर निवृत्ती लाभ	43108.66	42629.22	(-)479.44
2202-सामान्य शिक्षण	76076.91	85859.72	9782.81
2216-गृहनिर्माण	3784.31	5156.11	1371.80
2217- शहरी विकास	13300.33	15832.72	2532.39
2225- अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग आणि अल्पसंख्याकांचे कल्याण	18745.51	22871.53	4126.02
2235- सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण	7301.06	10889.69	3588.63
2401- पीक संवर्धन	8354.15	17121.95	8767.80
2435-इतर कृषी कार्यक्रम	5582.13	4.31	(-)5577.82
2505 - ग्रामीण रोजगार	5175.42	3194.23	(-)1981.19
3054 - रस्ते आणि पूल	10257.49	8602.06	(-)1655.43
3604- स्थानिक संस्था आणि पंचायती राज संस्थांना नुकसान भरपाई आणि अभिहस्तांकन	32874.49	31888.67	(-)985.82
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे			

वर्ष 2023-24 मध्ये सामान्य शिक्षण, गृहनिर्माण आणि अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय समाज आणि अल्पसंख्याक यांचे कल्याण यांवरील खर्चात वाढ झाल्याने महसुली खर्चात लक्षणीय वाढ झाली.

2.4.2.2 अनिवार्य खर्च

राज्य शासनाच्या महसुली लेख्यावरील अनिवार्य खर्चात व्याज प्रदाने, वेतन व मजुरी आणि निवृत्तीवेतने यावरील खर्च यांचा समावेश असतो. शासकीय साधनसंपत्तीवर त्यांचा प्रथम भार असतो

वर उल्लेखिलेल्या व्यतिरिक्त, निश्चित खर्चाच्या काही बाबी आहेत ज्या सामान्यतः फेरफार केल्या जाऊ शकत नाहीत किंवा बदलल्या जाऊ शकत नाहीत किंवा परिवर्तनीय नसून व्यवहारांप्रमाणे भांडवली खर्चासारख्या वैधानिकरित्या वार्षिक स्तरावर आवश्यक असतात. उदाहरणार्थ, खालील बाबींना अपरिवर्तनीय खर्च मानले जाऊ शकते:

- स्थानिक संस्थांना हस्तांतरण - वेतन आणि भत्त्यांसाठी स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरणे (भांडवली खर्चासाठी वैधानिक हस्तांतरण/हस्तांतरण).
- राखीव निधीतील अंशदानाच्या वैधानिक गरजा - एकत्रित कर्ज निवारण निधीत अंशदान हमी विमोचन निधी, राज्य आपत्ती सौम्यीकरण /प्रतिसाद निधी इत्यादी.

- (iii) आकस्मिकता निधीची भरपाई - वर्षभरात परत केलेली रक्कम.
- (iv) उपकर राखीव निधी/इतर संस्थेकडे हस्तांतरित करणे, जे कायदेशीररित्या आवश्यक आहे.
- (v) प्राप्त केंद्रीय निधीच्या तुलनेत केंद्र पुरस्कृत योजनांचा हिस्सा- एकल नोडल अभिकरणाला हस्तांतरित करावयाच्या/राज्याने खर्च केलेल्या राज्याच्या हिश्याची रक्कम.
- (vi) व्याजधारण निधीच्या शिल्लक रकमेवरील व्याजाचे प्रदान गुंतविल्याप्रमाणे भरणे आणि लोक ऋणावरील व्याज भारित खर्च-व्याज प्रदाने म्हणून भरणे.

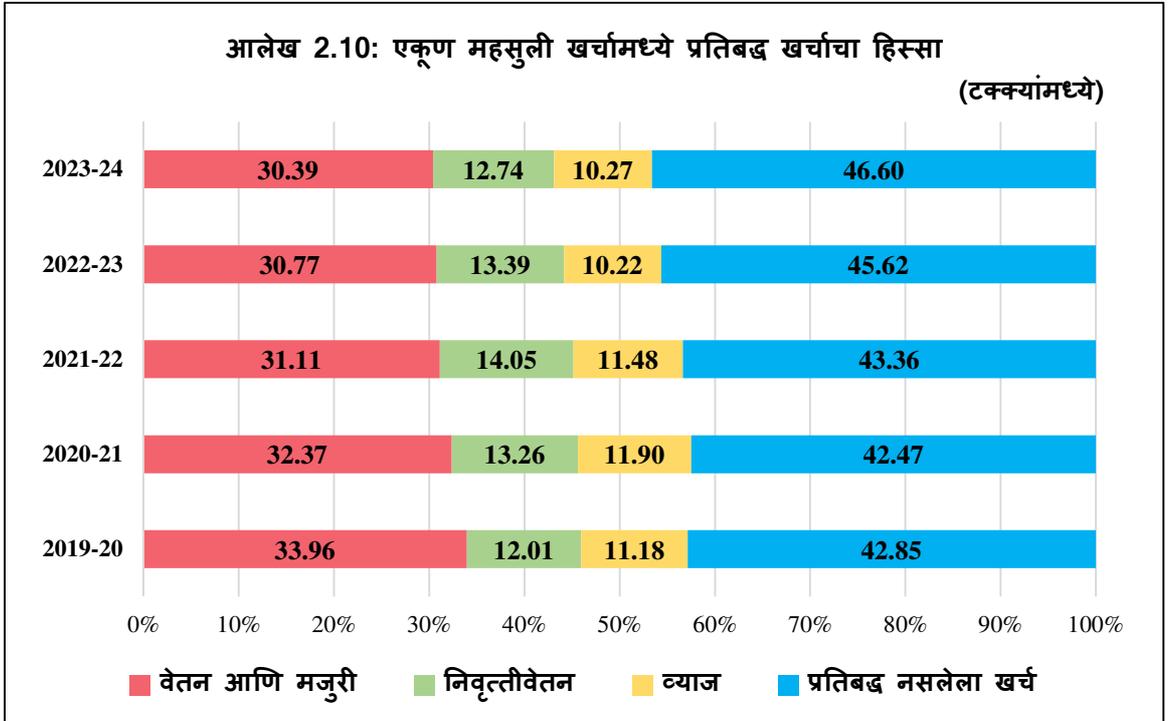
अनिवार्य खर्चातील वाढत्या कलामुळे शासनाला विकास क्षेत्रासाठी कमी परिवर्तनशीलता मिळते. अनिवार्य आणि अपरिवर्तनशील खर्च आणि त्याच्या घटकांच्या कलाचे विश्लेषण तक्ता 2.18 मध्ये दर्शविले आहे आणि महसुली खर्चातील अनिवार्य खर्चाचा हिस्सा आलेख 2.10 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.18: अनिवार्य आणि अपरिवर्तनशील खर्चाचे घटक

(₹ कोटीत)

अनिवार्य खर्चाचे घटक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
वेतन व मजुरी*	101981.24	100529.17	108791.45	125409.39	135044.82
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	36077.52	41194.31	49112.25	54575.45	56598.13
व्याज प्रदाने	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
एकूण	171619.49	178693.25	198061.74	221674.00	237294.86
अपरिवर्तनशील खर्चाचे घटक					
स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण	7038.57	8633.00	4336.90	5400.44	5004.28
राखीव निधीतील अंशदान	11202.91	6136.00	9935.54	6514.42	7854.69
आकस्मिकता निधीची भरपाई	8000	0	0	0	0
राखीव निधी/इतर संस्था यांना उपकर हस्तांतरण	0	0	0	0	0
प्राप्त केंद्रीय निधीच्या तुलनेत केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या भाग भांडवलाचे अंशदान (राज्याचा हिस्सा + केंद्राचा हिस्सा)	18639.70	13145.50	21143.66	29214.31	26471.78
व्याजधारण निधीच्या शिल्लक रकमेवरील व्याजाचे प्रदान गुंतविल्याप्रमाणे भरणे आणि लोक ऋणावरील व्याज भारित खर्च-व्याज प्रदाने म्हणून भरणे.	472.65	702.85	667.83	232.61	552.39
एकूण	45353.83	28617.35	36083.93	41361.78	39883.14
महसुली जमेच्या टक्केवारीत					
अनिवार्य खर्च					
वेतन व मजुरी*	36.01	37.31	32.64	30.91	31.36

अनिवार्य खर्चाचे घटक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	12.74	15.29	14.73	13.45	13.14
व्याज प्रदाने	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60
एकूण	60.60	66.32	59.42	54.64	55.11
अपरिवर्तनीय खर्च					
एकूण	16.02	10.62	10.83	10.20	9.26
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीत					
वेतन व मजुरी*	33.96	32.37	31.11	30.77	30.39
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	12.01	13.26	14.04	13.39	12.74
व्याज प्रदाने	11.18	11.90	11.48	10.22	10.27
एकूण	57.15	57.53	56.63	54.38	53.40
अपरिवर्तनीय खर्च					
एकूण	15.10	9.21	10.32	10.15	8.98
बिगर- अनिवार्य महसुली खर्च	128685.72	131916.51	151624.15	185934.64	207055.60
महसुली खर्चाची टक्केवारी	42.85	42.47	43.36	45.62	46.60
एकूण खर्चाची टक्केवारी	38.00	38.50	38.02	39.23	39.67
अर्थसहाय्य	28385.98	40861.58	29137.2	43150.79	48053.50
बिगर- अनिवार्य खर्चाची टक्केवारी म्हणून अर्थसहाय्य	22.06	30.98	19.22	23.21	23.21
* सहाय्यक अनुदानातून देण्यात येणारे वेतन समाविष्ट स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					



(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2023-24 मध्ये अनिवार्य खर्च हा राज्याच्या महसुली जमांच्या 55.11 टक्के आणि महसुली खर्चाच्या 53.40 टक्के होता. मागील वर्षीच्या तुलनेत अनिवार्य खर्च ₹ 15,620.86 कोटींनी (7.05 टक्के) वाढला.

वेतन व मजुरी

पाच वर्षांच्या कालावधीत (2019-20 ते 2023-24) वेतन आणि मजुरीवरील खर्च 2019-20 मधील ₹ 1,01,981.24 कोटींवरून ₹ 33,063.58 कोटींनी (32.42 टक्के) वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 1,35,044.82 कोटी झाला. मागील वर्षीच्या तुलनेत चालू वर्षात महसुली खर्चातील त्याचा हिस्सा किंचित घटला आणि 2023-24 मध्ये महसुली खर्चात त्याचा हिस्सा 30.39 टक्के होता.

व्याज प्रदाने

2023-24 मध्ये व्याज प्रदानांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 3,962.75 कोटींची (9.51 टक्के) वाढ झाली. चालू वर्षात बाजार ऋणावरील व्याजदरात ₹ 3,966.54 कोटींची वाढ झाली असून 'राज्यासाठी इतर कर्जे' अंतर्गत गट ऋणावरील व्याज ₹ 944.44 कोटींनी वाढले.

निवृत्तीवेतन प्रदाने

नोव्हेंबर 2005 पूर्वी भर्ती झालेल्या राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांना निवृत्तीवेतन आणि इतर सेवानिवृत्ती लाभांवर वर्षभरात ₹ 56,598.13 कोटी (महसुली खर्चाच्या 12.74 टक्के) खर्च झाला. मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 2,022.68 कोटींची वाढ झाली होती.

2.4.2.3 राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमधील परतफेड न केलेली दायित्वे

शासनाने नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर राज्य शासकीय सेवेत रुजू होणाऱ्या सर्व नवीन प्रवेशितांसाठी 'राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना' लागू केली. त्यांचे अंशदान सुरुवातीला लोक लेखा (मुख्य शीर्ष '8342-117-परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना') मध्ये वर्गीकृत करण्यात आले. राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजनेच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, कर्मचारी आणि नियोक्ता या दोघांचेही अंशदान पुढील गुंतवणूकीसाठी नियुक्त अधिकाऱ्यांकडे म्हणजेच नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड/विश्वस्त बँकेकडे ठेवण्यात यावे ही राज्य शासनाची जबाबदारी आहे. राज्य शासन निधी नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडकडे हस्तांतरित करण्यापूर्वी तो निधी विश्वस्त बँकेमध्ये एक चालू खाते उघडून त्यात ठेवला जातो.

महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना प्रणाली संरचना स्वीकारली (ऑक्टोबर 2005) आणि 1 नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर भर्ती झालेल्या राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना लागू केली. मान्यताप्राप्त आणि अनुदानित शैक्षणिक संस्था, बिगर-कृषी विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये आणि कृषी विद्यापीठे, जिल्हा परिषद इत्यादी ज्यांना विद्यमान निवृत्तीवेतन योजना आणि सामान्य भविष्य निर्वाह निधी योजना लागू

होती, अशा सेवांमध्ये भर्ती झालेल्या कर्मचाऱ्यांनाही परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना लागू होती.

राज्य शासनाने, नोव्हेंबर 2005 रोजी व त्यानंतर भर्ती झालेल्या राज्य शासन, जिल्हा परिषद, मान्यताप्राप्त व अनुदानित शिक्षण संस्था, कृषी/बिगर-कृषी विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये, जलसंपदा विभागांतर्गतची महामंडळे यामध्ये नियुक्त झालेल्या कर्मचाऱ्यांसाठीही राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना ऑगस्ट 2014 मध्ये लागू केली. योजनेच्या संदर्भात, कर्मचारी त्याच्या/तिच्या मूळ वेतन आणि महागाई भत्त्याच्या 10 टक्के अंशदान देतात आणि मूळ वेतन आणि महागाई भत्त्याच्या 14 टक्के अंशदान राज्य शासनाद्वारे दिले जाते. वित्त मंत्रालयाच्या 31 जानेवारी 2019 च्या अधिसूचनेनुसार 01.04.2019 पासून कर्मचाऱ्यांच्या अंशदानाचा दर 14 टक्क्यांपर्यंत वाढवण्यात आला आहे. संपूर्ण निधी नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड/विश्वस्त बँकेमार्फत नियुक्त व्यवस्थापकाकडे हस्तांतरित केला जाईल.

अर्थ मंत्रालय, केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार (सप्टेंबर 2008) तात्पुरता उपाय म्हणूनही '8342-117' इतर ठेवी अंशदान निवृत्तीवेतन योजना' या लेखा शीर्षातर्गत कोणतेही योगदान ठेवले जाणार नाही. तक्ता 2.19 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 31 मार्च 2024 रोजी वरील प्रमुख शीर्षकाखाली ₹ 4,405.73 कोटी उपलब्ध असल्याचे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले.

तक्ता 2.19: गेल्या पाच वर्षांतील राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणाली अंतर्गत झालेल्या व्यवहारांचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक	कामगाराचे योगदान	राज्य शासनाचे योगदान	एकूण	नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडला वितरीत	नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडला कमी वितरण
1	2	3	4	5	6	7
2019-20	7082.67	2554.41	2,494.40	12131.48	3403.90	8727.58
2020-21	8727.58	2,462.94	2,870.56	14061.08	3418.82	10642.26
2021-22	10642.26	1967.65	3143.22	15753.13	6702.99	9050.14
2022-23	9050.14	2421.72	4186.79	4186.79	8194.05	7464.60
2023-24	7464.60	2447.61	3197.66	13109.87	8704.14	4405.73

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

वर्ष 2023-24 मध्ये राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणाली मधील एकूण योगदान ₹ 5,645.27 कोटी {कर्मचाऱ्यांचे} योगदान ₹ 2,447.61 कोटी (स्तर-1 ₹ 2,290.01 कोटी) आणि शासनाचे योगदान ₹ 3,197.66 कोटी} होते. शासनाने लोक लेख्यातील 8342-117 परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना' या लेख्यांतर्गत ₹ 8,704.14 कोटी हस्तांतरित केले. राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीमध्ये

शासनाचे योगदान ₹ 8.35 कोटींनी⁵ कमी होते, परिणामी महसुली खर्च त्या प्रमाणात कमी झाला. 31 मार्च 2024 पर्यंत ₹ 4,405.73 कोटीची संचयी शिल्लक अद्याप नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडकडे हस्तांतरित झालेली नाही/करावयाची होती.

राज्य शासनाने कारणे तपासून कर्मचाऱ्यांचे योगदान वेळेत नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड मध्ये पूर्णपणे हस्तांतरित व्हावे, यासाठी यंत्रणा उभी करावी.

अपरिवर्तनीय खर्च

अपरिवर्तनीय खर्च ज्यामध्ये इतर समाविष्ट घटकांबरोबर स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण आणि राखीव निधीतील अंशदान जे 2019-20 मधील ₹ 45,353.83 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 39,883.14 कोटीपर्यंत घटले. महसुली खर्चात अपरिवर्तनीय खर्चाचा हिस्सा 2022-23 मधील 10.15 टक्क्यांच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये 8.98 टक्के होता. 2023-24 मध्ये अपरिवर्तनीय खर्च मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 1,478.64 कोटींनी (3.57 टक्के) घटला.

2.4.2.4 अर्थसहाय्य

राज्य शासनाने सन 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत दिलेले अर्थसहाय्य तक्ता 2.20 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.20 : 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत अर्थसहाय्यावरील खर्च

	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
अर्थसहाय्य (₹ कोटीत)	28385.98	40861.58	29137.20	43158.36	48053.50
महसुली जमेच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्य	10.02	15.16	8.74	10.64	11.16
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्य	9.45	13.16	8.33	10.59	10.81
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

अर्थसहाय्यावरील खर्च 2019-20 मधील ₹ 28,385.98 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 48,053.50 कोटी वाढला म्हणजेच 2019-20 मधील एकूण महसुली खर्चाच्या 10.02 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 11.16 टक्के झाला. चालू वर्षादरम्यान अर्थसहाय्याचा महसुली खर्चात 10.81 टक्के हिस्सा आणि महसुली जमांमध्ये 11.16 टक्के हिस्सा होता.

उद्योग, ऊर्जा व कामगार, कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आणि मत्स्यव्यवसाय, अन्न व नागरी पुरवठा आणि गृह या विभागांनी मोठ्या खर्चाची अर्थसहाय्य म्हणून नोंद केली.

⁵ शासनाने करावयाच्या ₹ 3,206.01 कोटी (14 टक्के) योगदानापैकी परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेमध्ये राज्य शासनाने ₹ 3,197.66 कोटी योगदान दिले

- उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभागाने ₹ 17,314.49 कोटींचे (36.03 टक्के) अर्थसहाय्य कृषि पंप ग्राहकांना ऊर्जा दरात सवलत (₹ 7,355.91 कोटी), 'प्रोत्साहन पॅकेज योजना'⁶ (₹ 5,700 कोटी), औद्योगिक ग्राहकांना ऊर्जा दरात सवलत (₹ 1,200 कोटी) आणि यंत्रमाग उद्योजकांना ऊर्जा दरात सवलत (₹ 1,982 कोटी) दिली.
- कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास व मत्स्यव्यवसाय विभागाने एकूण ₹ 15,561.84 कोटी सवलत म्हणून खर्च केले ज्यात प्रामुख्याने नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजनेवर (₹ 5,512 कोटी) आणि प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेतर्गत अधिमूल्य अर्थसहाय्य (₹ 5,154.32 कोटी) यासाठी खर्च केले.
- महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचे (₹ 3,935 कोटी) झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी परिवहन आयुक्तांनी ₹ 3,960 कोटींचे अनुदान दिले.
- सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने ₹ 2,606 कोटींचे अनुदान दिले, त्यापैकी अनुसूचित जाती व नवबौद्ध लोकांसाठी असलेल्या घरकुल योजनेसाठी ₹ 1,357 कोटींचे अनुदान देण्यात आले.
- अन्न व नागरी पुरवठ्याने दिलेल्या ₹ 2,956.97 कोटींच्या अनुदानात प्रामुख्याने अन्नधान्य व्यवहारातील तूट भरून काढण्यासाठी (₹ 1,069.55 कोटी), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी (₹ 831.47 कोटी) आणि केंद्रीय आधारभूत किंमत योजनेतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी (₹ 823.12 कोटी) देण्यात आलेल्या अनुदानाचा समावेश आहे.

2.4.2.5 स्थानिक संस्था व इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून वित्तीय सहाय्य

राज्य शासनाद्वारे स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदाने आणि कर्जांच्या माध्यमातून वित्तीय साहाय्य पुरविण्यात येते. मागील वर्षांच्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदाने आणि कर्जांच्या स्वरूपात पुरविण्यात आलेल्या साहाय्याचे परिमाण तक्ता 2.21 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.21: स्थानिक संस्था इत्यादींना वित्तीय साहाय्य

	(₹ कोटीत)				
संस्था	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
(अ) स्थानिक संस्था					
महानगरपालिका आणि नगरपालिका	30802.66	30101.99	36340.72	40832.22	52755.18
पंचायती राज संस्था	26620.62	28724.25	29417.83	37504.47	42463.31
एकूण (अ)	57423.28	58826.24	65758.55	78336.69	95218.49
(ब) इतर					

⁶ अल्पविकसित भागात उद्योगांच्या प्रसारास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासन 1964 पासून प्रोत्साहन पॅकेज योजना या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या योजनेंतर्गत राज्याच्या विकसनशील भागात उभारण्यात येणाऱ्या नवीन/विस्तार घटकांना प्रोत्साहन पॅकेज देत आहे

संस्था	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
शैक्षणिक संस्था (अनुदानित शाळा, अनुदानित महाविद्यालये, विद्यापीठे इ.)	36674.10	35899.78	39536.97	47821.21	54108.80
विकास प्राधिकरणे	584.31	2303.49	1631.33	4511.15	3302.54
रुग्णालये आणि इतर धर्मादाय संस्था	5364.44	7345.86	9693.05	8030.81	10054.35
इतर संस्था	34158.76	29405.90	38152.96	49090.03	42184.68
एकूण (ब)	76781.61	74955.03	89014.31	109453.20	109650.37
एकूण (अ+ब)	134204.89	133781.27	154772.86	187789.89	204868.86
वेतनावर सहाय्यक अनुदान	60540.17	61045.62	65811.92	76234.13	82969.33
भांडवली मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी सहाय्यक अनुदान	1234.66	1686.84	1254.48	1891.15	2018.02
वेतनेतर सहाय्यक अनुदान	69840.58	69002.46	84254.44	100188.57	113393.83
वस्तुरूपात दिलेले सहाय्यक अनुदान	37.35	97.53	220.26	304.01	267.19
महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार सहाय्य	44.69	43.07	44.26	46.07	46.11
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

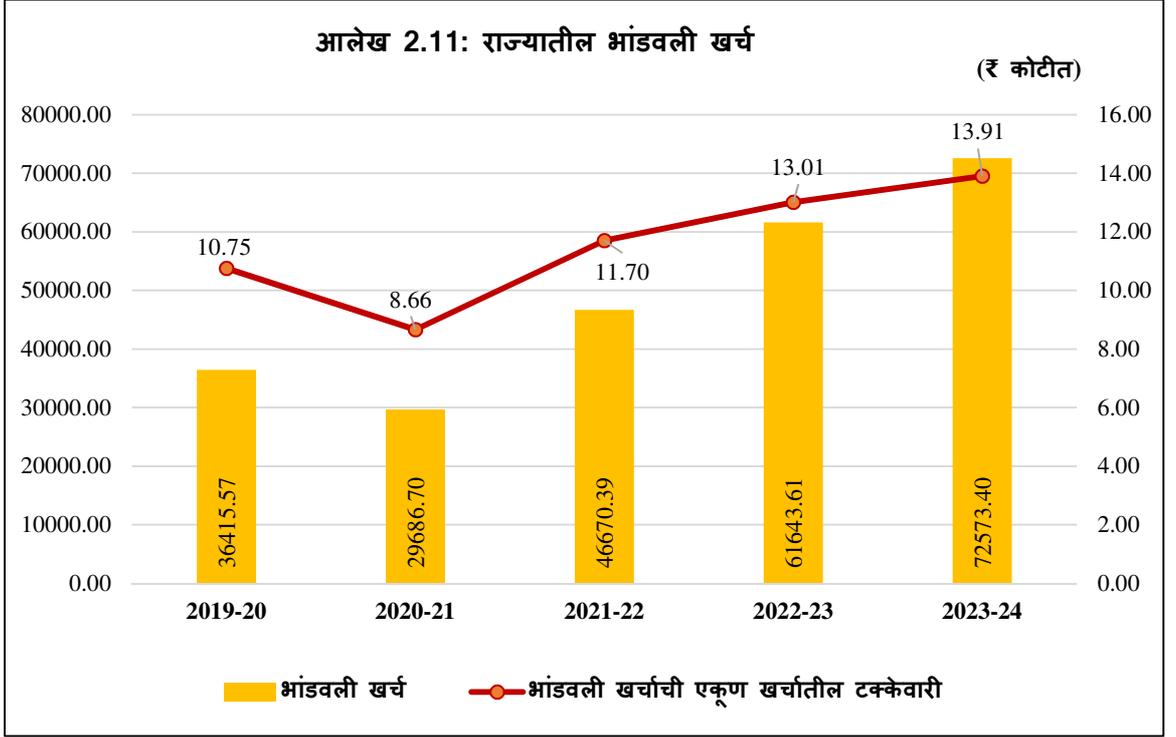
2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना देण्यात येणाऱ्या वित्तीय साहाय्यात ₹ 16,881.8 कोटींनी (21.55 टक्के) वाढ झाली. राज्य शासनाने 2022-23 मधील ₹ 24,448.79 कोटींच्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे उद्भवलेल्या महसुलाच्या नुकसानीसाठी महानगरपालिकांना ₹ 26,851.24 कोटींचे साहाय्य दिले.

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान 'इतर' श्रेणीतील अनुदानित संस्थांना भरीव साहाय्य प्राप्त झाले होते. अनुदानित संस्थांची नोंद 'इतर' श्रेणी अंतर्गत करणे, आणि राज्य शासनाच्या संबंधित अनुदान देणाऱ्या विभागांकडे निर्माण केलेल्या मालमत्तेचा तपशील नसणे ही चिंतेची बाब आहे, कारण यामुळे असे व्यवहार अपारदर्शक होतात.

भांडवली मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी देण्यात येणाऱ्या वित्तीय साहाय्यात (केंद्र शासन आणि राज्य शासन), वस्तुरूपी साहाय्यात, वेतन आणि वेतनेतर उद्देशासाठी देण्यात येणाऱ्या वित्तीय साहाय्यात 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 20,030.51 कोटींनी (11.21 टक्के) वाढ झाली. मागील पाच वर्षांत वेतन व वेतनेतर घटकावरील साहाय्यात सातत्याने वाढ होत असल्याचेही निदर्शनास आले. राज्य शासनाद्वारे देण्यात आलेल्या एकूण साहाय्यापैकी वेतन, वेतनेतर, भांडवली मालमत्तेची निर्मिती आणि वस्तुरूपातील सहाय्यक अनुदानात वित्तीय साहाय्याचा हिस्सा अनुक्रमे 40.50 टक्के, 55.35 टक्के, 0.99 टक्के आणि 0.13 टक्के होता.

2.4.3 भांडवली खर्च

भांडवली खर्च हा प्रामुख्याने रस्ते, इमारती इत्यादी सारख्या स्थिर पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीवरील खर्च असतो. पाच वर्षांच्या कालावधीतील (2019-20 ते 2023-24) एकूण खर्चाच्या तुलनेत भांडवली खर्चाचा कल आलेख 2.11 मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2023-24 मध्ये, भांडवली खर्च (₹ 72,573.40 कोटी) एकूण खर्चाच्या 13.91 टक्के होता 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान भांडवली खर्चात 17.73 टक्के (₹ 10,929.79 कोटी) वाढ झाली. 2023-24 दरम्यान ₹ 72,573.40 कोटींच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी ₹ 26,374.51 कोटी (36.34 टक्के) रस्ते आणि पूल यावर खर्च करण्यात आले. पाटबंधारे आणि पूर नियंत्रण कामांसाठीच्या ₹ 14,921.12 कोटी (20.56 टक्के) खालोखाल कृषी आणि संलग्न सेवांवर ₹ 5,001.79 कोटी (6.89 टक्के) खर्च करण्यात आले.

2.4.3.1 भांडवली खर्चात मोठे बदल

2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान राज्याच्या भांडवली खर्चासंदर्भात विविध लेखाशीर्षांतर्गत महत्त्वपूर्ण बदल तक्ता 2.22 मध्ये अधोरेखित केले आहेत.

तक्ता 2.22: 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मधील भांडवली खर्च

(₹ कोटीत)

लेखांचे मुख्य शीर्ष	2022-23	2023-24	वाढ (+)/घट(-)
4070 - इतर प्रशासकीय सेवांवरील भांडवली खर्च	1402.74	2737.43	1334.69
4210- वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य भांडवली खर्च	1724.17	3960.66	2236.49
4217 - शहरी विकासावरील भांडवली खर्च	5048.97	8042	2993.03
4402 - मृद व जलसंधारणावरील भांडवली खर्च	2152.57	3008.52	855.95
4408 - अन्न साठवणूक आणि गोदामावरील भांडवली खर्च	3228.4	120.63	(-)3107.77
4700 - मोठ्या पाटबंधान्यांवरील भांडवली खर्च	641.65	8526.66	7885.01
4701- मोठ्या व मध्यम पाटबंधान्यांवरील भांडवली खर्च	8699.91	3599.03	(-)5100.88

लेख्यांचे मुख्य शीर्ष	2022-23	2023-24	वाढ (+)/घट(-)
4702- लघु पाटबंधाऱ्यांवरील भांडवली खर्च	1617.26	2348.84	731.58
4801- वीज प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	492.52	1455.53	963.01
5054-रस्ते आणि पुलांवरील भांडवली खर्च	25795.11	26374.51	579.40
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे			

रस्ते व पुलांवरील भांडवली खर्चात, इतरांमध्येच हायब्रीड ॲन्युइटी तत्त्वावर रस्ते व पूल प्रकल्पाच्या बांधकामातील शासकीय हिस्सा म्हणून ₹ 6,645.18 कोटी, 'जिल्हा व इतर रस्त्यांसाठी'

₹ 13,016.02 कोटी आणि राज्य महामार्गासाठी ₹ 3,129.47 कोटींचा समावेश आहे. मध्यम सिंचनाच्या कामांसाठी महाराष्ट्रातील पाटबंधारे विकास महामंडळांचे भागभांडवल योगदान कमी झाल्याने मध्यम सिंचनावरील भांडवली खर्चात ₹ 5,100 कोटींची घट झाली. अन्न साठवणूक आणि गोदामांवरील भांडवली खर्चात लक्षणीय घट झाली कारण नागरी पुरवठ्याअंतर्गत खर्च ₹ 2,713.69 कोटींनी कमी झाला आणि भांडवली लेख्यांवरील वसुली आणि जमा ₹ 3,833.59 कोटींनी वाढली.

2.4.3.2 भांडवली खर्चाची गुणवत्ता

शासनाने चालू वर्षात केलेल्या गुंतवणुकीचे आणि इतर भांडवली खर्चाचे विश्लेषण या विभागात सादर केले आहे.

कंपन्या, महामंडळे आणि इतर संस्थांमधील गुंतवणुकीची गुणवत्ता

ज्या कंपन्या आणि महामंडळे तोट्यात आहेत आणि ज्यांची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे संपुष्टात आली आहे, अशा कंपन्या आणि महामंडळांमधील भांडवली खर्च टिकाऊ नसतो. तोट्यात असलेल्या कंपन्या, महामंडळे आणि सहकारी संस्था, ज्यांची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे नष्ट झाली आहे, अशा कंपन्या आणि महामंडळात केलेल्या गुंतवणुकीचा आणि दिलेल्या कर्जाचा परिणाम भांडवली खर्चाच्या गुणवत्तेवर होतो. सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये गुंतविलेल्या भाग भांडवलातील गुंतवणुकीवरील परतावा आणि विविध संस्थांना देण्यात आलेल्या कर्जाच्या परतफेडीचा इतिहास हा भांडवली खर्चाच्या गुणवत्तेचा महत्त्वपूर्ण निर्धारक आहे.

शासनाने 2023-24 दरम्यान ₹ 72,573.40 कोटींच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी वैधानिक महामंडळात ₹ 18,476.99 कोटी, शासकीय कंपन्यांमध्ये ₹ 2,917.99 कोटी, ग्रामीण बँकांमध्ये ₹ 60.79 कोटी आणि सहकारी बँका/सोसायट्या आणि स्थानिक संस्थांमध्ये ₹ 52.51 कोटींची गुंतवणूक केली होती.

31 मार्च 2024 पर्यंत महाराष्ट्र राज्य शासनाने वैधानिक महामंडळे, ग्रामीण बँका, संयुक्त भाग भांडवल (स्टॉक) कंपन्या आणि सहकारी संस्थांमध्ये ₹ 2,28,950.40 कोटींची गुंतवणूक केली (तक्ता 2.23). 2023-24 मध्ये राज्य शासनाला या गुंतवणुकीवर ₹ 72.10 कोटींचा परतावा

मिळाला. 2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीसाठीचा सरासरी परताव्याचा दर 0.03 टक्के होता, तर याच कालावधीत शासनाने कर्जावर सरासरी 6.43 टक्के दराने व्याज दिले.

तक्ता 2.23: गुंतवणुकीवरील परतावा

गुंतवणूक/परतावा/कर्जाचे मूल्य	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
वर्ष अखेरीस गुंतवणूक (₹ कोटीत)	165024.85	173983.84	188658.45	207442.12	228950.40
गुंतवणुकीवरील परतावा (₹ कोटीत)	56.53	401.02	88.36	36.01	72.10
गुंतवणुकीवरील परतावा (टक्के)	0.03	0.23	0.05	0.02	0.03
शासकीय कर्जावरील सरासरी व्याज दर ⁷ (टक्के)	7.32	7.19	6.96	6.58	6.43
व्याजदर आणि परतावा यांच्यातील फरक (टक्के)	(-)7.29	(-)6.96	(-)6.91	(-)6.56	(-)6.40
शासकीय कर्जावरील व्याज आणि गुंतवणुकीवरील परतावा ⁸ यांच्यातील फरक (₹ कोटीमध्ये)	(-)12030.31	(-)12109.28	(-)13036.30	(-)13613.68	(-)14652.83
⁸ वर्ष अखेरीस असलेली गुंतवणूक x व्याज दर आणि परतावा यांच्यातील फरक. (-) या चिन्हावरून असे दिसून येते की गुंतवणुकीचा दर शासकीय कर्जावरील व्याजदरापेक्षा कमी होता. स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

सहकार आयुक्त आणि सहकारी संस्थांचे निबंधक यांनी सादर केलेली माहिती असे दर्शविते की एकूण ₹ 2,847.34 कोटीची शासकीय गुंतवणूक (समभाग (इक्विटी): ₹ 54 कोटी आणि कर्ज: ₹ 2,793.34 कोटी) असलेल्या 23,089 संस्थांपैकी 12,151 संस्थांचा संचित तोटा ₹ 7,385.97 कोटी होता.

संवितरित व वसुली झालेल्या कर्जाचे प्रमाण (2019-20 ते 2023-24)

सहकारी संस्था, महामंडळे व कंपन्यांमधील गुंतवणुकीबरोबरच राज्य शासन अनेक संस्था/संस्थांना कर्ज व अग्रिमे देते. भारतीय लेखा मानक-3 नुसार विशिष्ट अटी आणि शर्तीशिवाय मंजूर केलेली कर्जे प्रामुख्याने जाहीर करणे आवश्यक आहे. अकार्यरत कंपन्यांविरुद्ध थकीत कर्जाची वसुली होण्याची शक्यता कमी आहे. 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान दिलेले कर्जे व अग्रिमांची सविस्तर स्थिती तक्ता 2.24 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.24: कर्जे व अग्रिमांची स्थिती

(₹ कोटीत)

कर्जाची रक्कम/व्याज जमा/कर्जाची किंमत	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
प्रलंबित कर्जाची आरंभीची शिल्लक	25745.56	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00
वर्षभरात वाढलेली रक्कम	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16
वर्षभरात वसूल झालेली रक्कम	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20

⁷ कर्जे व अग्रिमावर शासनाने दिलेला सरासरी व्याजदर = व्याज प्रदाने/[(राजकोषीय दायित्वांची मागील वर्षाची रक्कम + राजकोषीय दायित्वांची चालू वर्षाची रक्कम)/2]*100

कर्जाची रक्कम/व्याज जमा/कर्जाची किंमत	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
प्रलंबित कर्जाची अंतिम शिल्लक	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00	36340.95
प्राप्त व्याज	322.00	315.87	202.05	180.85	167.59
शासनाने दिलेल्या कर्ज आणि अग्रिमावरील व्याज दर ⁸	1.24	1.19	0.74	0.60	0.49
शासनाच्या थकित कर्जावर प्रदान केलेल्या व्याजाचा दर	7.32	7.19	6.96	6.58	6.43
प्रदान केलेल्या व्याजाच्या आणि प्राप्त झालेल्या व्याजाच्या दरातील फरक (टक्के)	(-)6.08	(-)6.00	(-)6.22	(-)5.98	(-)5.94
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

2.4.4 खर्चाचा प्राधान्यक्रम

राज्यात चांगल्या सामाजिक आणि भौतिक पायाभूत सुविधांची उपलब्धता सामान्यतः त्याच्या खर्चाची गुणवत्ता दर्शवते. राज्य शासनाने विकास खर्चावर-जो सामाजिक आणि आर्थिक सेवांवरील खर्च आहे, अधिक लक्ष केंद्रित करून योग्य खर्चाचे तर्कसंगतीकरण करणे महत्त्वाचे आहे. विकास खर्चावरील वाटप सुधारण्या व्यतिरिक्त, खर्चाच्या वापराची कार्यक्षमता भांडवली खर्चाशी (भांडवली खर्च + कर्जे आणि अग्रिमांचे संवितरण) एकूण खर्चाच्या गुणोत्तराने आणि शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रांवर खर्च केल्या जाणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणात देखील दिसून येते. एकूण खर्चाशी या घटकांच्या सरासरी खर्चाचे गुणोत्तर जितके जास्त असेल तितकी खर्चाची गुणवत्ता चांगली मानली जाते.

तक्ता 2.25 मध्ये 2019-20 हे आधारभूत वर्ष घेऊन 2023-24 दरम्यान एकूण खर्च, सामाजिक क्षेत्रातील खर्च, आर्थिक क्षेत्रातील खर्च आणि भांडवली खर्चाच्या संदर्भात राज्याच्या राजकोषीय प्राधान्याची तुलना सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांशी केली आहे.

तक्ता 2.25 : 2019-20 आणि 2023-24 मध्ये राज्याचे राजकोषीय प्राधान्य

(टक्केवारीत)

तपशील	एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	सामाजिक क्षेत्रातील खर्च/एकूण खर्च	आर्थिक क्षेत्रातील खर्च/एकूण खर्च	भांडवली खर्च/एकूण खर्च	शिक्षणावरील खर्च/एकूण खर्च	आरोग्यावरील खर्च/एकूण खर्च
सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांची सरासरी 2019-20	15.88	37.04	29.54	14.02	15.79	5.25
महाराष्ट्र 2019-20	12.75	37.99	25.67	11.33	18.31	4.34
सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांची सरासरी 2023-24	15.66	37.92	30.01	16.50	14.36	5.71
महाराष्ट्र 2023-24	12.90	39.66	26.20	14.86	17.18	4.63
स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24 आणि राज्य वित्त व्यवस्था लेखापरीक्षा अहवाल 2023-24 चा संकलन अहवाल						

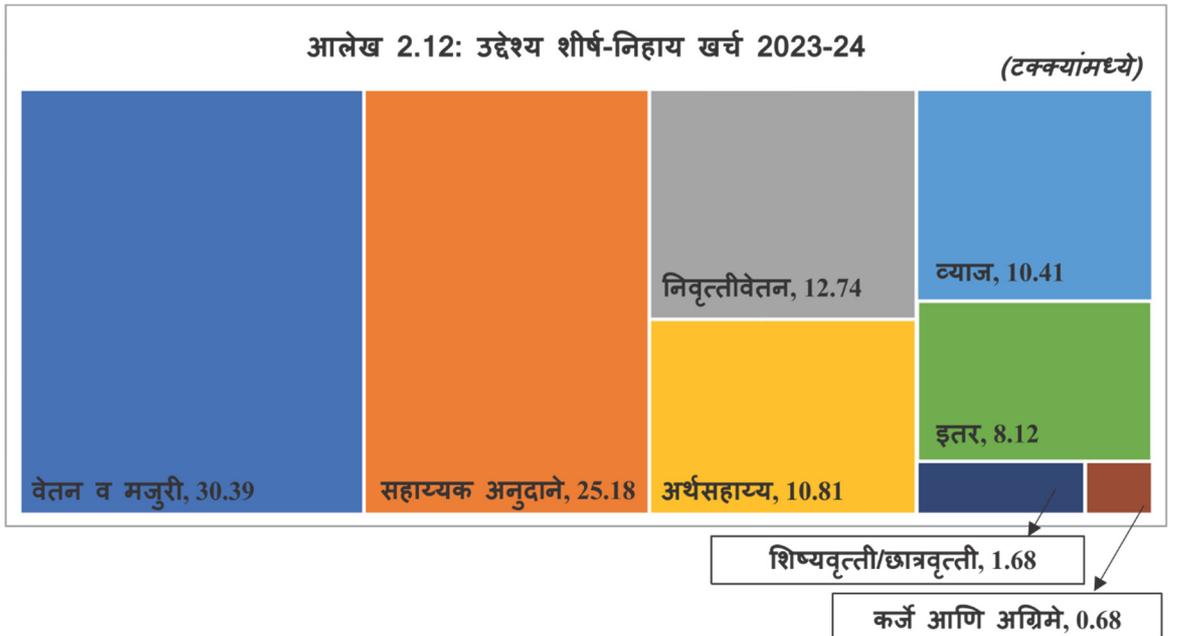
⁸ शासनाने दिलेल्या कर्ज व अग्रिमावरील व्याजदर = प्राप्त व्याज/{आरंभीची शिल्लक + कर्जे व अग्रिमांची अंतिम शिल्लक/2}*100

तक्ता 2.25 खालील बाबी दर्शवितो:

- स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या प्रमाणात 2019-20 मधील राज्य शासनाचा एकूण खर्च 12.75 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 12.90 टक्क्यांपर्यंत वाढला, तर याच कालावधीत सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीमध्ये तो 15.88 टक्क्यांवरून घटून 15.66 टक्क्यांवर आला.
- भांडवली खर्चामुळे मालमत्ता निर्मिती सुलभ होते ज्यामुळे उच्च विकासाच्या संधी निर्माण होतात. भांडवली खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले गुणोत्तर 2019-20 मधील 11.33 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 14.86 टक्क्यांपर्यंत वाढले. सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीचे हे प्रमाण याच कालावधीत 14.02 टक्क्यांवरून वाढून 16.50 टक्क्यांवर आले.
- महाराष्ट्रातील एकूण खर्चाशी शिक्षणावरील खर्चाचे गुणोत्तर 2019-20 मधील 18.47 टक्क्यांवरून घटून 2023-24 मध्ये 17.65 टक्क्यांवर गेले, तर सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीच्या बाबतीत तो याच कालावधीत 15.79 टक्क्यांवरून वाढून 17.65 टक्क्यांवर गेले.
- महाराष्ट्रातील आरोग्यावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी 2019-20 मधील 4.34 टक्के असलेले गुणोत्तर किंचित वाढून 2023-24 मध्ये 4.63 टक्क्यांवर गेले, जे 2023-24 मध्ये सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीच्या 5.71 टक्क्यांपेक्षा कमी होते.

2.4.4.1 उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च

वित्तीय लेखे फक्त गौण शीर्ष स्तरापर्यंतचे व्यवहार दर्शवितात. उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च, खर्चाचे प्रयोजन/उद्देश्य ह्या बाबतीत माहिती देतो. वर्ष 2023-24 करिता उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च आलेख 2.12 मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

महसुली खर्चात वेतन 30 टक्के, त्याखालोखाल सहाय्यक अनुदाने 25 टक्के, निवृत्तीवेतन 13 टक्के, व्याज 10 टक्के आणि अर्थसहाय्य 11 टक्के होते.

2.5 लोक लेखे

अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्तप्रेषण इत्यादी विशिष्ट व्यवहारांच्या संदर्भात जमा आणि संवितरणे, जे एकत्रिकृत निधीचा भाग नसतात, ते संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) अंतर्गत स्थापिलेल्या लोक लेख्यात ठेवले जातात आणि राज्य विधानमंडळाद्वारे दत्तमत-अधीन नसतात. शासन याच्या संदर्भात बँकर म्हणून काम करते. वर्षभरातील संवितरणानंतरची उर्वरित रक्कम ही शासनाकडे विविध उद्देश्याकरिता वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेला निधी असतो.

2.5.1 निव्वळ लोक लेखे शिल्लक

राज्याच्या लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक तक्ता 2.26 मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता 2.26 : लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक

(₹ कोटीत)

क्षेत्र	उपक्षेत्र	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
I.- अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादी	अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादी	1766.69	739.89	966.64	576.44	526.53
जे.-राखीव निधी	(अ) व्याजधारक राखीव निधी	3781.61	657.53	156.33	712.25	2114.00
	(ब) व्याजविरहीत राखीव निधी	6666.75	4512.62	8527.48	5247.20	7671.17
के.-ठेवी आणि अग्रिमे	(अ) व्याजधारक ठेवी	5886.57	5674.11	2105.43	1170.28	1461.75
	(ब) व्याजविरहीत ठेवी	(-)686.58	333.23	500.73	2553.55	8609.51
	(क) अग्रिमे	3.67	(-)1.20	(-)2.51	(-)1.40	7.40
एल.-निलंबने आणि संकीर्ण	(अ) निलंबने	289.60	(-)329.48	112.51	(-)29.85	15.69
	(ब) इतर लेखे	3265.52	29.13	7065.46	10737.42	(-)6870.60
	(क) विदेशी सरकारकडील लेखे	0	0.00	(-)1.60	0.00	0.00
	(ई) संकीर्ण	0.01	0.00	1.60	(-)1.15	(-)1.53
एम.- वित्तप्रेषणे	(अ) धनप्रेष (मनीऑर्डर) आणि इतर वित्तप्रेषणे	(-)1664.09	2128.66	(-)595.18	524.50	(-)390.79
	(ब) आंतर-शासकीय समायोजन लेखे	(-)4.67	(-)0.81	6.45	4.00	1.57
एकूण		19305.08	13743.68	18843.34	21493.24	13144.70
टीप: +ve डेबिट शिल्लक दर्शविते आणि -ve क्रेडिट शिल्लक दर्शविते. # निम्न पूर्णांकन						
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे						

लोक लेख्यांतील निव्वळ शिल्लक ₹ 8,348.54 कोटींनी (38.84 टक्के) घटून 2022-23 मधील ₹ 21,493.24 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 13,144.70 कोटी झाली. गेल्या वर्षीचा धनादेश वसूल झाल्यामुळे वर्षभरात जारी करण्यात आलेल्या धनादेशांपेक्षा अधिक धनादेश प्राप्त झाल्याने 'निलंबने आणि संकीर्ण' या शीर्षकाखालील 'इतर लेखे' शीर्षक ₹ 6,870.60 कोटींची ऋण शिल्लक दर्शवित होते.

2.5.2 राखीव निधी

राज्य शासनाच्या लोक लेख्यांतर्गत विशिष्ट आणि परिभाषित कारणांसाठी राखीव निधी निर्माण केला जातो. हे निधी राज्याच्या एकत्रिकृत निधीतून अंशदाने किंवा अनुदानातून निर्माण केलेले असतात.

मार्च 2024 अखेरपर्यंत राज्यात 21 सक्रिय राखीव निधी विशिष्ट कारणांसाठी राखून ठेवले होते. यापैकी, 13 निधी कार्यरत (₹ 83,148.12 कोटी) व उर्वरित आठ निधी अकार्यरत (₹ 32.23 कोटी) होते. 31 मार्च 2024 पर्यंत या निधीमधील एकूण जमा शिल्लक ₹ 83,180.35 कोटी होती, त्यापैकी ₹ 7,634.77 कोटी व्याजधारक राखीव निधी अंतर्गत आणि ₹ 75,545.58 कोटी व्याजविरहित राखीव निधी अंतर्गत होते.

या वर्षातील राखीव निधीच्या व्यवहारांचा तपशील खालील परिच्छेदांमध्ये दिलेला आहे.

2.5.2.1 एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी

राज्य शासनाने दहाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींच्या अनुषंगाने खुल्या बाजारातील कर्जांच्या परतफेडीसाठी रिझर्व्ह बँकेमार्फत चालविण्यात येणारा एकत्रित कर्ज निवारण निधी तयार (1999-2000) केला गेला. महाराष्ट्राच्या एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधीच्या घटनेनुसार राज्य शासनाने मागील वर्षांच्या अखेरीस खुल्या बाजारातील थकित कर्जांपैकी एक ते तीन टक्के कर्ज या निधीत जमा करावयाचे असते. वर्ष 2017 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने अधिसूचना क्र. सीएसएफ.1017/सीआर-17/डब्ल्यूएएम दिनांक 1 जुलै 2017 रोजी 2022-23 या आर्थिक वर्षापासून शासनाच्या थकित दायित्वांच्या परतफेडीसाठी एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधीचा वापर करण्याच्या उद्देशाने सन 2017-18 पासून लागू असलेल्या एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी योजनेत सुधारणा केली. रिझर्व्ह बँकेच्या सुधारित मार्गदर्शक तत्वांनुसार, राज्यांना मागील वर्षांच्या अखेरीस त्यांच्या थकित दायित्वांच्या (देशांतर्गत कर्ज + लोक लेखा दायित्व) किमान 0.5 टक्के रक्कम निधीत जमा करणे आवश्यक आहे. 2023-24 दरम्यान राज्य शासनाने निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक असलेल्या ₹ 3,303.77 कोटी ऐवजी ₹ 3,000 कोटी जमा केले. 31 मार्च 2024 रोजी या निधीचा एकूण संचय ₹ 67,621.08 कोटी होता.

2.5.2.2 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी

आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मधील तरतुदींच्या अनुषंगाने चक्रीवादळ, दुष्काळ, भूकंप, आग, पूर, त्सुनामी, गारपीट, भूस्खलन, हिमस्खलन, ढगफुटी, टोळधाड, हिमवर्षाव आणि थंडीची लाट यांत बळी पडलेल्या आपत्तीग्रस्तांना तात्काळ मदत देण्यासाठी होणारा खर्च भागविण्याकरीता 2010-11 मध्ये राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीची स्थापना केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने अधिसूचना क्र. डीएमयू.2021/सीआर.76/डीएम-1 दिनांक 9 सप्टेंबर 2021 अन्वये, आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम 2005 च्या कलम 48(1) (सी) अंतर्गत राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीची स्थापना केली. हा निधी राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राष्ट्र आपत्ती प्रतिसाद निधी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि राज्य शासनाने वेळोवेळी अधिसूचित केलेल्या राज्य विशिष्ट स्थानिक आपत्तीसंदर्भात आपत्ती सौम्यीकरण प्रकल्पाच्या उद्देशाने आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाने आपत्ती प्रतिसादासोबतच आपत्ती सौम्यीकरणासाठी निधी निर्माण करण्याची शिफारस केली आहे, ज्याला आता एकत्रितपणे राष्ट्रीय आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी आणि राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी असे संबोधले जाईल.

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीतील आणि राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीतील वार्षिक अंशदान केंद्र शासन व महाराष्ट्र शासन यांच्यात 75:25 या प्रमाणात आहे.

2023-24 मध्ये राज्य शासनाला राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी केंद्र शासनाच्या हिश्यापोटी ₹ 2,841.60 कोटी प्राप्त झाले. राज्य शासनांचा वर्षभरातील हिस्सा ₹ 947.20 कोटी होता. राज्य शासनाने ₹ 3,788.80 कोटींची (केंद्राचा हिस्सा ₹ 2,841.60 कोटी, राज्याचा हिस्सा ₹ 947.20 कोटी) संपूर्ण रक्कम मुख्य शीर्ष 8121-122 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीत हस्तांतरित केली.

या निधीतून खर्च करण्यात आले होते व त्यातून काहीही रक्कम गुंतविली गेली नसल्याने मुख्य शीर्ष 2245 मध्ये ₹ 2,692.81 कोटी बाजूला काढण्यात आले होते. 31 मार्च 2024 रोजी राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये अंतिम शिल्लक ₹ 1,095.99 कोटी होती.

राज्य शासनाला 2023-24 साठी राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीसाठी केंद्र शासनाचा ₹ 433.80 कोटी हिस्सा प्राप्त झाला. 2023-24 दरम्यान राज्य शासनाचा हिस्सा ₹ 112.80 कोटी होता. राज्य शासनाने ₹ 546.60 कोटींची (केंद्राचा हिस्सा ₹ 433.80 कोटी, राज्याचा हिस्सा ₹ 112.80 कोटी) संपूर्ण रक्कम मुख्य शीर्ष 8121-130 राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधीत हस्तांतरित केली.

मुख्य शीर्ष 2245 मध्ये ₹ 14.25 कोटींची रक्कम निधीतून खर्च करण्यासाठी म्हणून ठेवण्यात आली होती आणि उर्वरित रक्कम निधीत गुंतविली गेली नव्हती. 31 मार्च 2024 रोजी निधीत अंतिम शिल्लक ₹ 2,606.35 कोटी होती.

राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधी या निधीचा तपशील तक्ता 2.27 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 2.27: राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधी यांत केंद्र शासन आणि राज्याचा हिस्सा

(₹ कोटीत)

निधी	01.04.2023 रोजी आरंभीची शिल्लक	2023-24 दरम्यान प्राप्त झालेला केंद्र शासनाचा हिस्सा	2023-24 दरम्यान राज्याचा हिस्सा	राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीकडून प्राप्त झालेली मदत	2023-24 मध्ये एकूण हस्तांतरित निधी	निधीतून संवितरण	31.03.2024 रोजी शिल्लक
राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी	निरंक	2841.60	947.20	निरंक	3788.80	2692.81	1095.99
राज्य आपत्ती सौम्यीकरण निधी	2074	433.80	112.80	निरंक	546.60	14.25	2606.35
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24							

वर्ष 2023-24 दरम्यान नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य (मुख्य शीर्ष 2245) यासाठीच्या खर्चाचा तपशील तक्ता 2.28 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 2.28: राष्ट्रीय आपत्तींमुळे झालेल्या मदत खर्चाचा तपशील

(₹ कोटीत)

लेख्याचे मुख्य शीर्ष	लेख्याचे गौण शीर्ष	2023-24 दरम्यानचा खर्च
2245- नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य 02- पूर, चक्रीवादळे इ.	101-अहेतुक सहाय्य	4495.96
	113- घरदुरुस्ती/पुनर्बांधणी यासाठी सहाय्य	35.97
	115- जमिनीतील वाळू/गाळ/क्षार काढून टाकण्यासाठी शेतक-यांना सहाय्य	35.00
	117- पशुधन खरेदीसाठी शेतक-यांना सहाय्य	13.92
	118- हानी पोहोचलेल्या होड्या व मासेमारी साधनसामग्री यांची दुरुस्ती/ती नव्याने पुरविणे यासाठी सहाय्य	0.62
	119- हानी पोहोचलेली हत्यारे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती/ती नव्याने पुरविणे यासाठी कारागिरांना सहाय्य	8.02
	800-इतर खर्च	0.10
	उप एकूण 02	4589.59
2245- नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य 80- सर्वसाधारण	800-इतर खर्च	1.42
	911- वजा-अतिरिक्त प्रदान वसुली	(-)1.49
	उप एकूण 80	(-)0.07
	एकूण	4589.52
स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24		

2.5.2.3 हमी विमोचन निधी

बाराव्या वित्त आयोगाच्या अटीनुसार, राज्य शासनाने दिनांक 20 डिसेंबर 2018 च्या अधिसूचनेद्वारे राज्य स्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्था आणि लाभार्थ्यांनी विनंती केलेले इतर ऋण तसेच शासनाने जारी केलेल्या बंधपत्रातील हमीच्या संदर्भाने उद्भवणाऱ्या प्रदानाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी राज्य शासन हमी विमोचन निधी 2018-19 मध्ये स्थापित केला. निधीमधील संचयाचा (जमेचा) उपयोग केवळ शासनाद्वारे जारी केलेल्या हमीच्या प्रदानाकरिता करण्यात यावा आणि संस्थांनी ज्यांच्या वतीने हमी दिलेली आहे अशाकरिता उपयोग करण्यात येऊ नये.

हा निधी भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या केंद्रीय लेखा विभागाद्वारे प्रशासित केला जाईल आणि शासनाच्या सर्वसाधारण महसुलाच्या बाहेर ठेवण्यात येईल. भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे निधीची गुंतवणूक केली जाते.

या निधीच्या घटनेनुसार राज्य शासनाने सुरवातीला 2018-19 पासून मागील वर्षीच्या अखेरीस प्रलंबित हमीच्या किमान एक टक्का रक्कम देणे बंधनकारक आहे. त्यानंतर 2027-28 पर्यंत एकूण थकबाकीच्या पाच टक्के पातळी गाठण्यासाठी अशा प्रलंबित रकमेच्या 0.5 टक्के रक्कम दरवर्षी निधीत जमा केली जाईल.

2023-24 मध्ये प्राप्त निधीत ₹ 317.60 कोटी जमा होणे आवश्यक असताना राज्य शासनाने ₹ 327.31 कोटी दिले. 31 मार्च 2024 रोजी या निधीचा एकूण संचय ₹ 1,669.39 कोटी होता.

अधिसूचनेनुसार, या निधीचा उपयोग राज्यस्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्थांनी जारी केलेले रोखे आणि इतर कर्ज आणि लाभार्थ्यांनी विनंती केलेले इतर ऋण या संदर्भात शासनाने जारी केलेल्या हमीमुळे उद्भवलेल्या देय दायित्वांची पूर्तता करण्यासाठी केला जाईल. मात्र, असे निदर्शनास आले की, 2019-20 ते 2023-24 या दरम्यान देण्यात आलेली हमी पूर्तता निधीतून करण्यात आली नसून ती कार्यरत महसुली शीर्षातर्गत महसुली खर्च म्हणून करण्यात आली होती. 2023-24 मध्ये हमी पूर्तता करण्यात आली नाही.

2.5.2.4 राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी

पर्यावरण व वन मंत्रालय, केंद्र शासनाद्वारे जारी केलेल्या सूचनांच्या अनुपालनार्थ वापरकर्ता अभिकरणा⁹ कडून प्राप्त झालेल्या रकमेसाठी राज्य शासनाने राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीची स्थापना करणे आवश्यक आहे. जमा झालेला पैसा प्रतिपूरक वनीकरण, नैसर्गिक पुनरुत्पादनास

⁹ वापरकर्ता अभिकरण म्हणजे वन जमीन वनेतर जमिनीच्या उद्देशासाठी वळती करणे किंवा रद्द करण्याची विनंती करणारी किंवा केंद्र सरकारद्वारे अधिनियम किंवा नियमांतर्गत दिलेल्या परवानगीनुसार वन जमिनीचा वनेतर जमिनीच्या उद्देशासाठी वापर करणारी कोणतीही व्यक्ती, संस्था किंवा कंपनी किंवा केंद्र किंवा राज्य शासन यांचे विभाग

सहाय्य, वनांचे संवर्धन आणि संरक्षण, पायाभूत सुविधांचा विकास, वन्यजीव संवर्धन आणि संरक्षण आणि इतर संबंधित कार्ये इत्यादींसाठी वापरण्यात यावा.

वापरकर्ता अभिकरणाद्वारे राज्य शासनाला प्राप्त झालेला पैसा राज्याच्या लोक लेख्यातील व्याज धारण करणाऱ्या विभागा अंतर्गत मुख्य शीर्ष 8336-नागरी जमा खालील गौण शीर्ष स्तरावर 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण ठेव' यामध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. प्रतिपूरक वनीकरण निधी अधिनियम, 2016 च्या कलम 3(4) नुसार निधीच्या 90 टक्के रक्कम राज्याच्या लोक लेख्यामधील मुख्य शीर्ष 8121-सामान्य आणि इतर राखीव निधीमध्ये हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे आणि जर केंद्र शासनाच्या निधीचा 10 टक्के हिस्सा मासिक आधारावर प्राप्त होत असेल तर उर्वरित 10 टक्के दरवर्षी राष्ट्रीय प्रतिपूरक वनीकरण निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. मुख्य शीर्ष '8336- नागरी ठेव' अंतर्गत 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी' आणि मुख्य शीर्ष 8121- सामान्य आणि इतर राखीव निधी अंतर्गत 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण जमा' मधील उपलब्ध शिलकीवर व्याजाचा लागू दर हा केंद्रीय शासनाने वार्षिक आधारावर घोषित केलेल्या दरानुसार असेल. (पर्यावरण व वन मंत्रालय, केंद्र शासन यांच्याद्वारे ऑक्टोबर 2022 मध्ये जारी केलेल्या परिपत्रकांनुसार वर्ष 2022-23 साठी 3.35 टक्के).

वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य शासनास वापरकर्ता अभिकरणाकडून कोणतीही रक्कम प्राप्त झाली नाही (मागील वर्षी सुद्धा रक्कम प्राप्त झाली नव्हती) आणि त्यामुळे राष्ट्रीय निधीमध्ये 10 टक्के हिश्याच्या तुलनेत म्हणून कोणतीही रक्कम जमा केली गेली नाही (मागील वर्षी सुद्धा रक्कम प्राप्त झाली नव्हती). राज्य शासनाला राष्ट्रीय प्रतिपूरक वनीकरण निधीकडून ₹ 211.01 कोटी (मागील वर्षी रक्कम प्राप्त झाली नव्हती) आणि राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीकडून ₹ 458.26 कोटी प्राप्त झाले. शासनाने निधीमधून ₹ 417.32 कोटी खर्च केला. शासनाने शिल्लक निधीतून काहीही गुंतवणूक केली नाही. 31 मार्च 2024 रोजी राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीत एकूण शिल्लक ₹ 3,033.72 कोटी होती.

2.5.2.5 उपकर संकलन

केंद्र शासनाने बांधकाम कामगारांना लाभ मिळवून देण्यासाठी उपकर आकारून संकलन करण्यासाठी इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण उपकर अधिनियम, 1966 लागू केला. इतर गोष्टींबरोबरच, इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ स्थापित करणे आणि अधिनियमांतर्गत प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी प्रत्येक राज्य शासनाद्वारे नियम तयार करणे अनिवार्य आहे. 17 जून 2010 रोजी जारी केलेल्या राज्य शासन निर्णयानुसार ठरावानुसार, बांधकाम खर्चाच्या एक टक्का दराने उपकर वसूल करणे आवश्यक असून शासकीय कार्यालये, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि स्थानिक प्राधिकरणे यासारख्या संबंधित अधिकाऱ्यांनी अशा प्रकारे वसूल केलेला उपकर वसूल केल्यापासून 30 दिवसांच्या आत मंडळाच्या खात्यात जमा करणे आवश्यक आहे. वसूल केलेला उपकर थेट मंडळाच्या खात्यात जमा केला जातो आणि शासकीय लेख्यांमधून जात नाही. वसूल केलेला उपकर मंडळाकडे पाठवला जातो आणि

कामगार उपकर म्हणून जमा केलेल्या रकमेच्या संचालन आणि देखभालीसाठी मंडळ जबाबदार असते.

महाराष्ट्र इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळाने दिलेल्या माहितीनुसार, 2022-23 मध्ये वसूल केलेला उपकर ₹ 2,483.92 कोटी होता आणि 2023-24 मध्ये ₹ 3,193.27 कोटी होता. मंडळाने एक निधी तयार केला आहे ज्यामध्ये वसूल केलेला उपकर भरला जातो. 31 मार्च 2024 रोजी या निधीतून झालेला खर्च आणि शिल्लक रकमेचा तपशील विभागाने सादर केलेला नाही.

वर्ष 2023-24 मध्ये शासनाने कामगार उपकर वगळता उपकर म्हणून ₹ 906.53 कोटी संकलित केले, ज्यात शिक्षण उपकर (₹ 876.78 कोटी) आणि आरोग्य उपकर (₹ 4.76 कोटी) आणि इतर अधिनियमांतर्गत उपकर (₹ 24.99 कोटी) यांचा समावेश आहे. एकूण ₹ 906.53 कोटींचा महसूल राज्य शासनाने निर्धारित निधीत (मुख्य शीर्ष 8229-00-101) हस्तांतरित केला नाही, परिणामी महसुली तूट आणि वित्तीय तूट त्या प्रमाणात ऊनोक्ती झाली.

2.5.2.6 केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधीशी संबंधित व्यवहारांचा लेखाजोखा

राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोड रस्ते आणि आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाचे रस्ते) आणि पुलांच्या माध्यमातून लोहमार्गाच्या खालून किंवा त्यावरील रस्त्याचे बांधकाम करण्यासाठी आणि मानवरहित-लोहमार्ग-रस्ते क्रॉसिंगवर योग्य सुरक्षा कामे उभारण्यासाठी निधीचे वाटप आणि संवितरण करण्यासाठी केंद्र शासनाने 2001-02 मध्ये केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधी योजना (यापुढे केंद्रीय रस्ते निधी म्हणून संबोधित) सुरु केली.

केंद्र शासन राज्य शासनाला विनिर्दिष्ट रस्ते प्रकल्पांवर खर्च करण्यासाठी केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधी अंतर्गत वार्षिक अनुदान देते. सध्याच्या लेखांकन पद्धतीनुसार, हे अनुदान सुरुवातीला "1601- केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने" या मुख्य शीर्षाखाली महसुली जमा म्हणून वर्ग केले जाईल. त्यानंतर, अशाप्रकारे प्राप्त झालेली रक्कम राज्य शासनाद्वारे महसुली खर्च मुख्य शीर्ष "3054- रस्ते व पूल" मार्फत मुख्य शीर्ष "8449- इतर ठेवी-103-केंद्रीय रस्ते निधीमधून अर्थसहाय्य" अंतर्गत लोक लेख्यांमध्ये हस्तांतरित करण्यात यावी. ही प्रक्रिया सुनिश्चित करते की अनुदाने प्राप्त झाल्यामुळे लेख्यांमध्ये महसुली आधिक्यात अत्युक्ती किंवा महसुली तुटीत ऊनोक्ती होणार नाही. केंद्रीय रस्ते निधी अंतर्गत विहित रस्त्यांच्या कामांवरील खर्च प्रथम संबंधित भांडवली किंवा महसुली खर्च विभाग (मुख्य शीर्ष 5054 किंवा 3054) अंतर्गत वर्ग केला जाईल आणि संबंधित मुख्य शीर्ष (5054 किंवा 3054 यथास्थिती) मध्ये वजावट खर्च म्हणून मुख्य शीर्ष 8449 अंतर्गत लोक लेख्यातून परतफेड केली जाईल.

वर्ष 2023-24 मध्ये महाराष्ट्र शासनाला रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालयाकडून ₹ 886.63 कोटी अनुदान प्राप्त झाले. 31 मार्च 2024 रोजी राज्य शासनाने संपूर्ण रक्कम ₹ 886.63 कोटी लोक लेख्यांतील केंद्रीय रस्ते आणि पायाभूत सुविधा निधीतून 8449-103-64 अर्थसहाय्य मध्ये हस्तांतरित

केली. या निधीतून, राज्य शासनाने 'रस्ते व पूल' वर ₹ 398.98 कोटी आणि 'जिल्हे आणि इतर रस्ते' वर ₹ 487.65 कोटी खर्च केले.

2.5.2.7 राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट

खाण आणि खनिज (विकास आणि नियमन) - अधिनियम, 1957 च्या कलम 9 सी (1) (2015 मध्ये दुरुस्तीद्वारे समाविष्ट) अंतर्गत ऑगस्ट 2015 मध्ये राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्टची स्थापना करण्यात आली. या कायद्याच्या कलम 9 सी (4) नुसार खाण पट्टा किंवा खनिज सवलतधारकाने केंद्र शासनाने विहित केल्याप्रमाणे दुसऱ्या अनुसूचीनुसार भरलेल्या स्वामित्वधनाच्या दोन टक्के इतकी रक्कम ट्रस्टला द्यावी.

राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट नियम, 2015 च्या नियम 7(6) नुसार, अशा प्रकारे संकलित केलेली रक्कम ट्रस्ट निधीत जमा करणे आणि केंद्र शासनाला सामायिक करावयाचे आवश्यक लेखे राखण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची असेल. तसेच, नियम 7(7) नुसार, राज्य शासनाने अधिनियमाच्या कलम 9 सी च्या उपकलम (4) नुसार भरलेली रक्कम आणि स्वामित्वधन देयकांची माहिती दरमहा भारतीय खाण ब्युरोला द्यावी.

लेखा प्रक्रियेनुसार, मानधन प्राप्त झाल्यानंतर राज्य शासन संपूर्ण जमेचे वर्गीकरण मुख्य शीर्ष 0853 - 102 - खनिज सवलती, शुल्क आणि स्वामित्वधन अंतर्गत करते. त्यानंतर, मुख्य शीर्ष 8449 - 123- राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट अंतर्गत आवश्यक रक्कम राज्याच्या लोक लेख्यात हस्तांतरित केली जाते. त्यानंतर ही वाढ वेळोवेळी भारताच्या लोक लेख्यांतर्गत राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्टकडे हस्तांतरित केली जाते. राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट निधी हा भारताच्या लोक लेख्यांतर्गत तयार करण्यात आलेला व्यपगत विरहित आणि व्याज विरहित निधी आहे.

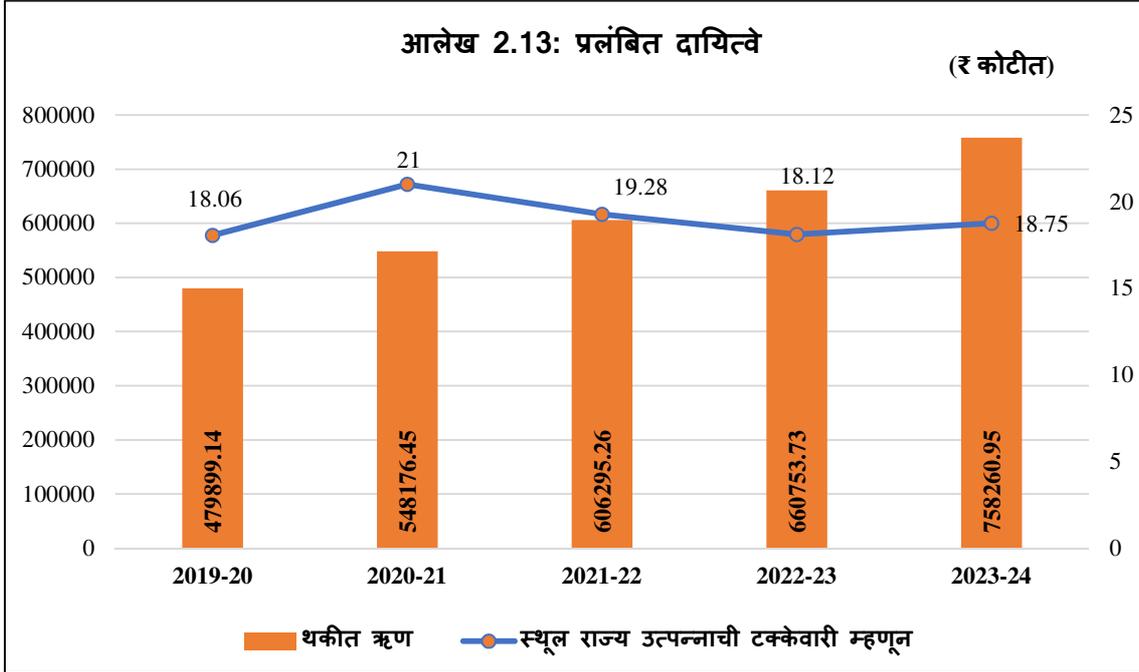
वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य शासनाने मोठ्या खनिज सवलती, शुल्क आणि स्वामित्वधनापोटी ₹ 3,148.58 कोटी संकलित केले, राष्ट्रीय खनिज संशोधन ट्रस्टसाठी दोन टक्के मानधन ₹ 62.97 कोटी 0853-अलोह खनिकर्म या प्रमुख शीर्षकांतर्गत शासनाने ₹ 3,085.61 कोटी (98 टक्के) संकलित केले. राज्य शासनाने मुख्य शीर्ष 8449 -अन्य ठेवी -123- राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्ट ठेवी अंतर्गत ₹ 61.72 कोटी (संकलनाच्या दोन टक्के) राष्ट्रीय खनिज अन्वेषण ट्रस्टकडे वर्ग केले.

राज्याच्या एकत्रिकृत निधीतून ₹ 1.25 कोटी लोक लेख्यात कमी हस्तांतरित/हस्तांतरित न केल्याने महसुली खर्च त्या प्रमाणात कमी झाला.

2.6 लोक दायित्व व्यवस्थापन

लोक दायित्वाचे व्यवस्थापन म्हणजे आवश्यक प्रमाणात निधी उभा करण्यासाठी, त्याची जोखीम आणि खर्चाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आणि शासनाने अधिनियमित केलेल्या किंवा इतर कोणत्याही वार्षिक अर्थसंकल्पीय घोषणांद्वारे निर्धारित केलेल्या इतर सार्वभौम कर्ज व्यवस्थापन उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी शासनाच्या दायित्वाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी रणनीती तयार करून

ती अंमलात आणण्याची प्रक्रिया आहे. प्रलंबित दायित्वाची रक्कम आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी आलेख 2.13 मध्ये दर्शविली आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

राज्याची प्रलंबित दायित्वे 2019-20 मधील ₹ 4,79,899.14 कोटींवरून वाढून 2023-24 अखेर ₹ 7,58,260.95 कोटी झाले. 2023-24 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत प्रलंबित कर्जाचे असलेले 18.75 टक्के गुणोत्तर राजकोषीय जबाबदाऱ्या व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाने निर्धारित केलेल्या मर्यादेपेक्षा अधिक (18.23¹⁰ टक्के) होते.

2.6.1 दायित्व रूपरेषा: घटक

राज्य शासनाचे एकूण कर्ज हे सामान्यतः राज्याचे अंतर्गत कर्ज (बाजार कर्जे, रिझर्व्ह बँकेकडून मिळणारे अर्थोपाय अग्रिमे, राष्ट्रीय अल्प बचत निधीला दिलेले विशेष रोखे (सिक्युरिटीज) व वित्तीय संस्थांकडून कर्जे इ.), केंद्र शासनाकडून कर्जे व अग्रिमे आणि लोक लेखे दायित्वे असतात. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदाऱ्या व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये 'एकूण दायित्वे' म्हणजे राज्याच्या एकत्रित निधी आणि लोक लेख्यांतर्गत दायित्वे अशी व्याख्या केली आहे.

2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीत थकित कर्ज, एकूण प्राप्त कर्ज, कर्जाची परतफेड, कर्जाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले गुणोत्तर आणि राज्याकरीता उपलब्ध असलेल्या कर्जाचे वास्तविक प्रमाण तक्ता 2.29 मध्ये दिले आहे.

¹⁰ संबंधित वर्षांचे मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण विवरण स्थूल राज्य उत्पन्न थकबाकीसाठी विशिष्ट लक्ष्ये दर्शवत नाहीत, परंतु फक्त असे नमूद करतात की एकूण राज्य कर्ज राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 25 टक्क्यांच्या आत असावे. म्हणून, संबंधित वर्षांचे अर्थसंकल्पीय अंदाज लक्ष्य म्हणून घेतले जातात

तक्ता 2.29: घटक-निहाय लोक दायित्वांचा कल

(₹ कोटीत)

राजकोषीय दायित्वाचे घटक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण प्रलंबित दायित्वे (अ+ब)	479899.14 [§]	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
लोक ऋण (अ)	367552.41	428481.78	483035.30	532942.35	618113.04
देशांतर्गत ऋण	361132.26	408036.24	445079.61	485782.24	562854.45
केंद्र शासनाकडून कर्जे	6420.15	20445.54 [#]	37955.69 [#]	47160.11	55258.59
लोक लेखा दायित्वे (ब)	112346.73	119694.67	123259.96	127811.38	140147.91
(i)अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी ई.	27450.40	28190.29	29156.93	29733.37	30259.90
(ii)व्याजधारक राखीव निधी	3985.08	4642.62	4798.95	5511.20	7624.75
(iii)व्याजरहित राखीव निधी	7721.83	7665.02	7501.17	7040.07	6665.25
(iv)व्याजधारक ठेवी	52079.34	57753.45	59858.88	61029.16	62490.91
(v)व्याजरहित ठेवी	21110.07	21443.30	21944.03	24497.58	33107.10
प्रलंबित दायित्वाच्या वाढीचा दर (टक्केवारी)	9.87	14.23	10.60	8.98	14.76
स्थूल राज्य उत्पन्न	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	18.06	21.00	19.28	18.12	18.75
लोक ऋणांतर्गत एकूण जमा आणि इतर दायित्वे	130325.03	171674.22	156649.53	162828.08	212042.17
लोक ऋणांतर्गत एकूण परतफेड आणि इतर दायित्वे	87212.01	103396.91	98530.72	108369.61	114534.96
उपलब्ध निव्वळ निधी	43113.02	68277.31	58118.81	54458.47	97507.21
ऋणाची परतफेड/ऋण जमा (टक्के)	66.92	60.23	62.90	66.55	54.01

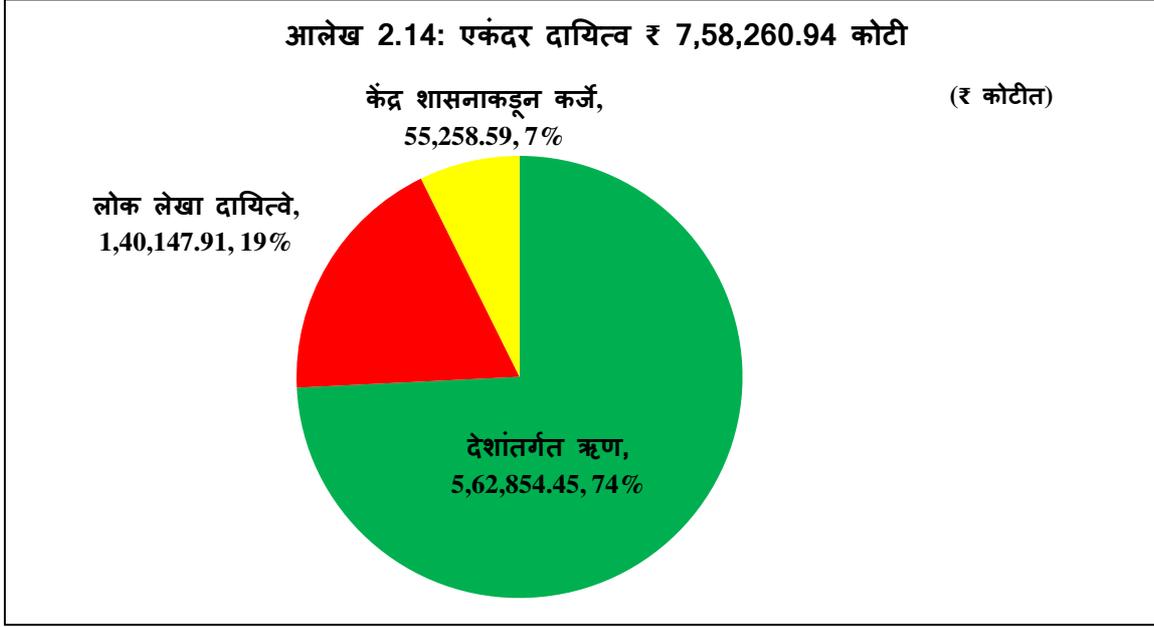
केंद्रीय कर्जापोटी भरलेल्या ज्यादा हप्त्यावरील ₹ 3.58 कोटींची माफी आणि वित्त मंत्रालय, व्यय विभाग यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे 2013-14 दरम्यान समायोजित केलेली ₹ 7.76 कोटींची माफी रद्द केल्यामुळे करण्यात आलेल्या प्रपत्र दुरुस्तीमुळे ₹ 4.18 कोटींनी वाढ झाली आहे.

#2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे सलग कर्ज प्राप्त झाले. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकी अंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने निर्धारित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही इत्यादी

स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

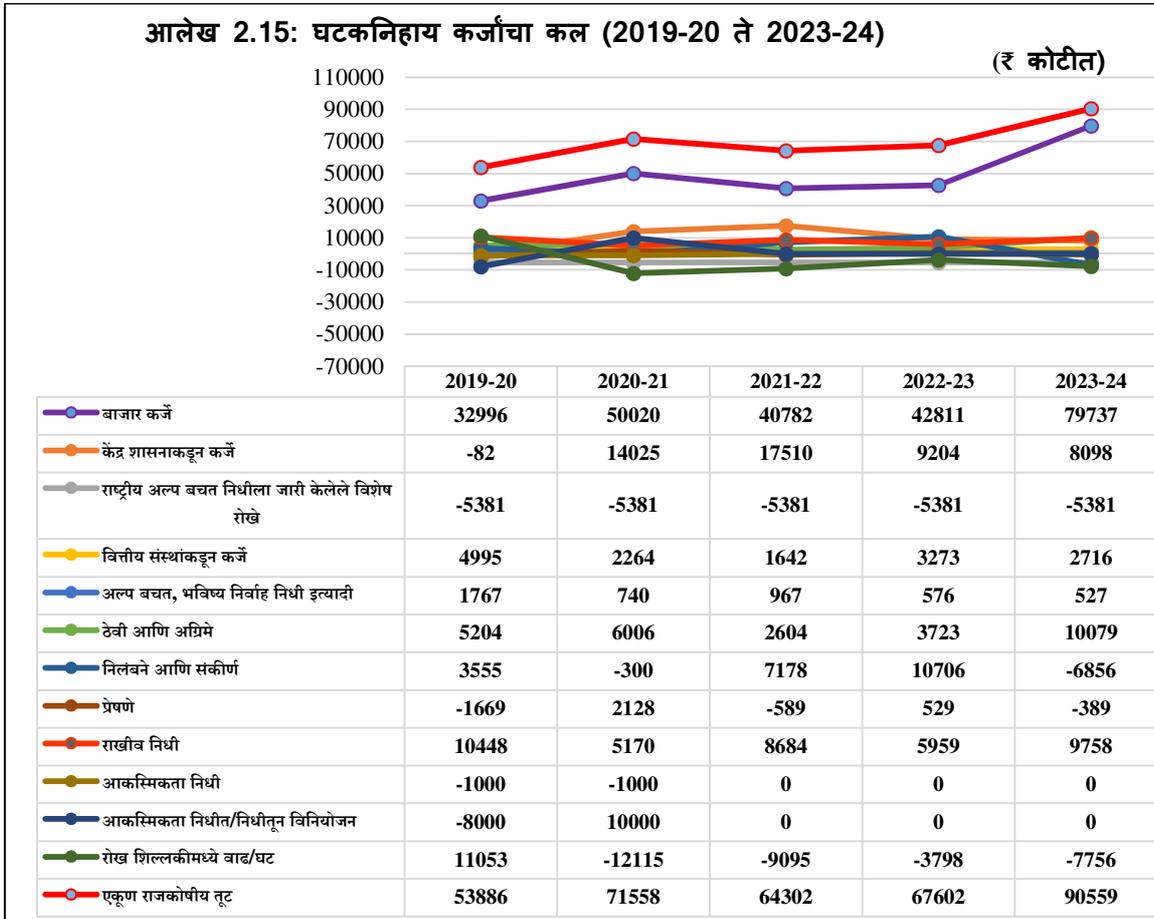
राज्याची एकूण दायित्वे 2019-20 मधील ₹ 4,79,899.14 कोटीवरून वाढून 2023-24 दरम्यान ₹ 7,58,260.93 कोटी झाली, ही 58 टक्के झालेली वाढ प्रामुख्याने लोक ऋणात (₹ 2,50,560.62 कोटी) झालेली 68.17 टक्के आणि लोक लेख्यातील दायित्वांमध्ये (₹ 27,801.17 कोटी) झालेली 24.75 टक्के वाढ यामुळे होती. 2022-23 मधील 8.98 टक्क्यांच्या तुलनेत 2023-24 दरम्यान एकूण दायित्वे 14.76 टक्क्यांनी वाढली. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राजकोषीय दायित्वांचे गुणोत्तर 2019-20 मधील 18.06 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 18.75 टक्क्यांपर्यंत वाढले.

2023-24 मधील एकूण दायित्वांची रचना आलेख 2.14 मध्ये दर्शविली आहे.



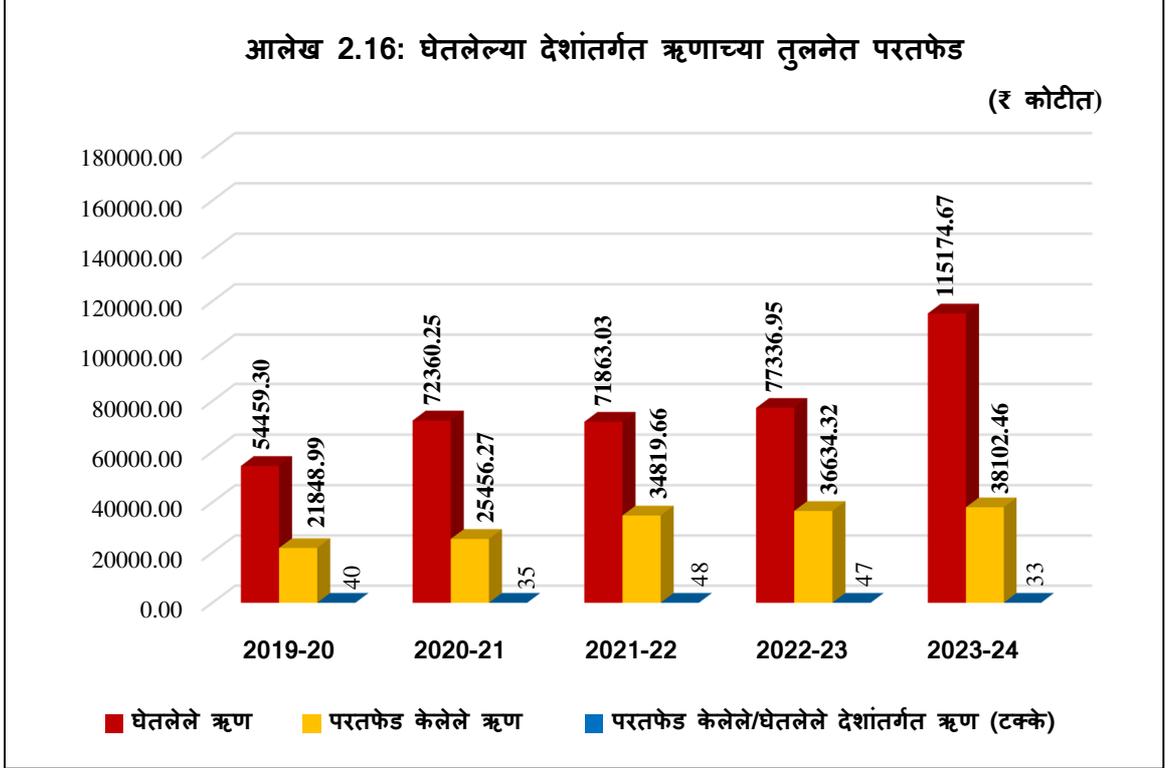
(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील घटक-निहाय दायित्वांचा कल आलेख 2.15 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान घेतलेल्या देशांतर्गत ऋणाच्या तुलनेत परतफेड केलेले ऋण आलेख 2.16 मध्ये दर्शविले आहे.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण 2019-20 मधील ₹ 54,459.30 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 60,715.37 कोटींनी (111.48 टक्के) वाढून ₹ 1,15,174.67 कोटी झाले. 2023-24 मध्ये देशांतर्गत ऋणावरील व्याजापोटी ₹ 38,102.46 कोटी प्रदान करण्यात आले. तसेच, उभारलेल्या देशांतर्गत ऋणाच्या 2022-23 च्या 47 टक्क्यांच्या तुलनेत आधीच्या ऋणाच्या परतफेडीसाठी 2023-24 मध्ये 33 टक्के रक्कम वापरण्यात आली.

2023-24 मध्ये राजकोषीय तूट भरून काढल्यानंतरची एकूण तूट (रोख शिलकीत वाढ) तक्ता 2.30 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.30 : 2023-24 दरम्यान राजकोषीय तूटिला वित्तपुरवठा करणाऱ्या घटकांतर्गत जमा आणि संवितरणे

(₹ कोटीत)

तपशील	जमा	संवितरण	निव्वळ
1 बाजारातील कर्जे	109999.76	30262.35	79737.41
2 केंद्र शासनाकडून कर्जे	10646	2547.52	8098.48
3 राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला जारी करण्यात आलेले विशेष रोखे	0	5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	5174.91	2459.40	2715.51
5 अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	5817.97	5291.44	526.53
6 ठेवी आणि अग्रिमे	69104.42	59025.75	10078.66

तपशील	जमा	संवितरण	निव्वळ
7 निलंबने आणि संकीर्ण	(-)7414.69	(-)558.25	(-)6856.44
8 वित्तप्रेषणे	55150.87	55540.08	(-)389.22
9 राखीव निधी	13838.23	4053.06	9785.17
10 आकस्मिकता निधी	0	0	0.00
11 आकस्मिकता निधीचा विनियोग	0	0	0.00
12 एकंदर तूट	262316.57	164001.18	98315.39
13 रोख शिलकीमध्ये वाढ (-)/घट (+)	81490.71	89246.74	-7756.03
14 स्थूल राजकोषीय तूट	343807.28	253247.92	90559.36

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

2019-2024 मध्ये राज्याची वित्तीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1.85 टक्के ते 2.24 टक्के होती. राजकोषीय तुटीतील महसुली तुटीचा हिस्सा हा चालू वापरसाठी घेतलेल्या निधीचा किती प्रमाणात वापर केला गेला हे दर्शवितो. महसुली तूट आणि वित्तीय तूट यांचे सातत्याने उच्च गुणोत्तर हे देखील सूचित करते की राज्याचा मालमत्तेचा आधार सातत्याने कमी होत आहे आणि कर्जाच्या बाजूला (वित्तीय दायित्वे) मालमत्तेचा टेक नाही.

तक्ता 2.31 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे पाच वर्षांच्या कालावधीत राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्याच्या पद्धतीत रचनात्मक बदल झाला आहे.

तक्ता 2.31: राजकोषीय तुटीचे घटक आणि त्याचा वित्तीय आकृतीबंध

(₹ कोटीत)

तपशील	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
राजकोषीय तुटीची रचना	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
1 महसुली तूट	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00
2 निव्वळ भांडवली खर्च	(-)36415.57	(-)29686.70	(-)46670.39	(-)61643.61	(-)72573.40
3 निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमे	(-)354.99	(-)729.50	(-)1257.15	(-)4021.79	(-)4231.96
राजकोषीय तुटीचा वित्तीय आकृतीबंध*					
1 बाजार कर्जे	32996.31	50020.38	40781.64	42810.77	79737.41
2 केंद्र शासनाकडून कर्जे	(-)82.75	14025.39 [#]	17510.15 [#]	9204.43	8098.48
3 राष्ट्रीय अल्पबचत निधीस जारी केलेले विशेष रोखे	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	4994.71	2264.29	1642.44	3272.58	2715.51
5 अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	1766.69	739.88	966.64	576.44	526.53
6 ठेवी आणि अग्रिमे	5203.66	6006.13	2603.65	3722.43	10078.66
7 निलंबने आणि संकीर्ण	3555.13	(-)300.30	7177.97	10706.40	(-)6856.44
8 वित्तप्रेषणे	(-)1668.76	2127.85	(-)588.73	528.50	(-)389.22
9 राखीव निधी	10448.36	5170.15	8683.81	5959.45	9785.17
10 आकस्मिकता निधीची परतफेड झाली नाही	(-)1000.00	(-)1000.00	0	0	0.00

तपशील	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
11 आकस्मिकता निधीतून/निधीत विनियोजन	(-)8000.00	10000.00	0	0	0.00
12 एकंदर तूट	42832.64	83673.06	73396.86	71400.29	98315.39
13 रोख शिलकीत वाढ (-)/घट (+)	11053.55	(-)12115.01	(-)9095.00	(-)3798.42	(-)7756.03
14 स्थूल राजकोषीय तूट	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
15 निव्वळ बाजार कर्ज/ राजकोषीय तूट (टक्के)	61.2	69.9	63.4	63.33	88.05
16 निव्वळ भांडवली खर्च/मुदत ठेवी (टक्के)	67.6	41.5	72.58	91.19	80.14

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

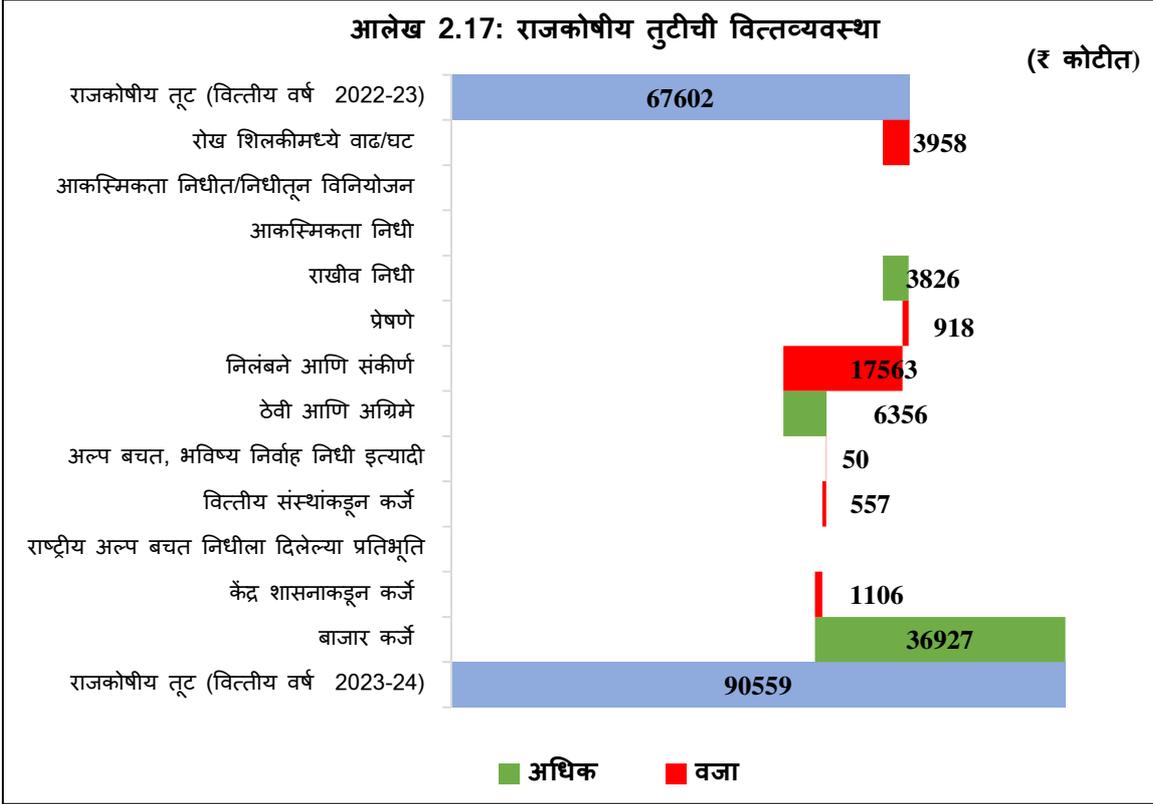
* सर्व आकडे संबंधित वर्षातील निव्वळ संवितरणे आहेत

यामध्ये महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात पाठोपाठ प्राप्त झालेल्या कर्जाचा (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) समावेश आहे. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने निर्धारित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही

राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्यातून महसुली व कर्जविरहित जमापेक्षा निधीची गरज भागविण्यासाठी राज्याने घेतलेल्या विविध कर्जांचे प्रमाण स्पष्ट होते. महसुली तूट, निव्वळ भांडवली खर्च आणि निव्वळ कर्ज व अग्रिमे हे वित्तीय तुटीचे घटक आहेत.

तक्ता 2.29 आणि तक्ता 2.30 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2022-23 आणि 2023-24 या कालावधीत राजकोषीय तुटीचा वित्तपुरवठा 2022-23 मधील 63.33 टक्क्यांवरून वाढून 2023-24 मध्ये 88.05 टक्के झाला. मुख्यत्वे भांडवली खर्चात ₹ 10,929.79 कोटीनी वाढ झाल्याने आणि महसुली तुटीमुळे राजकोषीय तूट गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ₹ 22,957.49 कोटीनी वाढली. राजकोषीय तुटीच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात निव्वळ भांडवली खर्च 2023-24 दरम्यान 80.14 टक्के होता, जो असे दर्शवितो की कर्जाचा मोठा भाग भांडवली खर्चाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी वापरला गेला.

स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात राजकोषीय तूट 2022-23 मधील 1.85 वरून 2023-24 दरम्यान 2.24 पर्यंत वाढली, जी राजकोषीय दायित्व आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापनामध्ये निर्धारित केलेल्या तीन टक्क्यांच्या लक्ष्यापेक्षा बरीच कमी होती. राजकोषीय तुटीचा वित्तपुरवठा ओघवता आलेख 2.17 मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: 2023-24 चे वित्तीय लेखे)

2.6.2 ऋणाची रूपरेषा: परिपक्वता आणि परतफेड

ऋणाची परिपक्वता आणि परतफेड रूपरेषा ही ऋण परतफेड किंवा ऋण सेवेसाठी शासनाकडून बांधिलकी दर्शविते. परिपक्व ऋणाची परतफेड वेळेवर केली जाते. बाजार कर्जे साधारणपणे 10 वर्षांच्या कालावधीसाठी घेतले जाते. रिझर्व्ह बँकेच्या सल्ल्यानुसार कर्जे उभारण्याकरिता भारित सरासरी व्याज दरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी “ग्रीन शू” “पुनश्च जारी” “पुनःखरेदी” इत्यादी पर्यायांचा उपयोग केला जातो. 31 मार्च 2024 रोजीची परिपक्वता रूपरेषा तक्ता 2.32 मध्ये दर्शविली आहे.

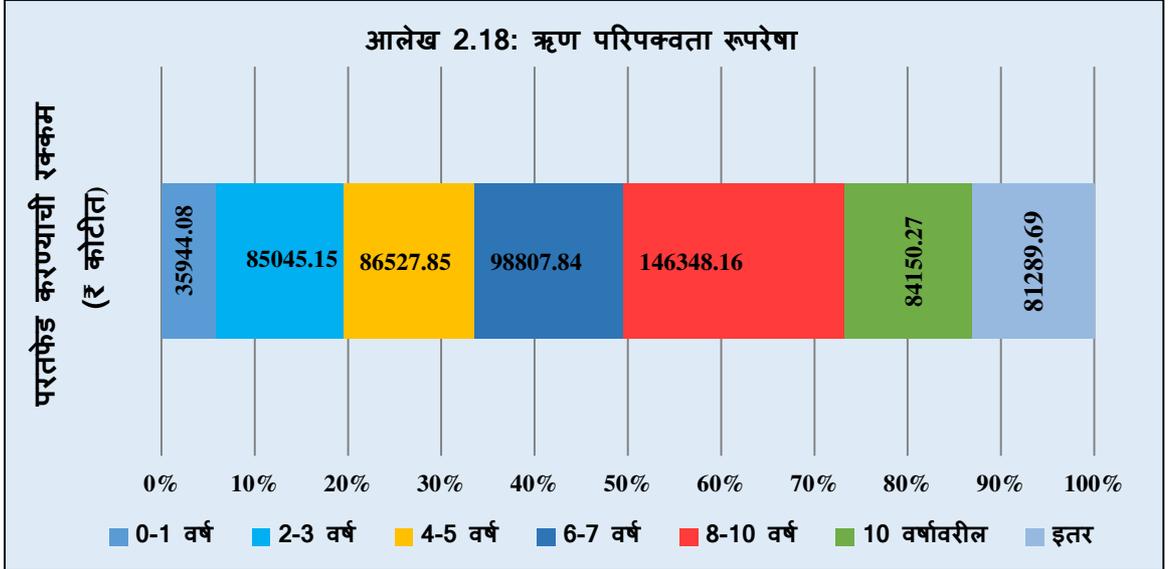
तक्ता 2.32: राज्य ऋणाच्या परतफेडीची ऋण परिपक्वता रूपरेषा

परिपक्वतेचे वर्ष	परिपक्वता रूपरेषा	रक्कम (₹ कोटीत)			प्रलंबित लोक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा (टक्क्यांत)
		देशांतर्गत ऋण	भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	एकूण प्रलंबित लोक ऋण	
2024-25 पर्यंत	0-1	35464.51	479.57	35944.08	5.82
2025-26 ते 2026-27 दरम्यान	2-3 वर्षे	84866.54	178.61	85045.15	13.76
2027-28 ते 2028-29 दरम्यान	4-5 वर्षे	86430.32	97.53	86527.85	14.00
2029-30 ते 2030-31 दरम्यान	6-7 वर्षे	98768.64	39.19	98807.84	15.99
2031-32 ते 2033-34 दरम्यान	8-10 वर्षे	146344.33	4.14	146348.16	23.68

परिपक्वतेचे वर्ष	परिपक्वता रूपरेषा	रक्कम (₹ कोटीत)			प्रलंबित लोक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा (टक्क्यांत)
		देशांतर्गत ऋण	भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	एकूण प्रलंबित लोक ऋण	
2034-35 पासून पुढे	10 वर्षांवरील	84150.10	0.17	84150.27	13.61
इतर ¹¹		26830.01	54459.68	81289.69	13.15
एकूण		562854.45	55258.59	618113.04	100.0

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

राज्य ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा दर्शविते की, 1-3 वर्षे, 4-7 वर्षे आणि 8-10 वर्षे या कालावधीत ऋणाची परतफेड करण्याची राज्याची जबाबदारी अनुक्रमे ₹ 1,20,989.23 कोटी, ₹ 1,85,335.69 कोटी आणि ₹ 1,46,348.16 कोटी असेल जे आलेख 2.18 मध्ये दर्शविले आहे.



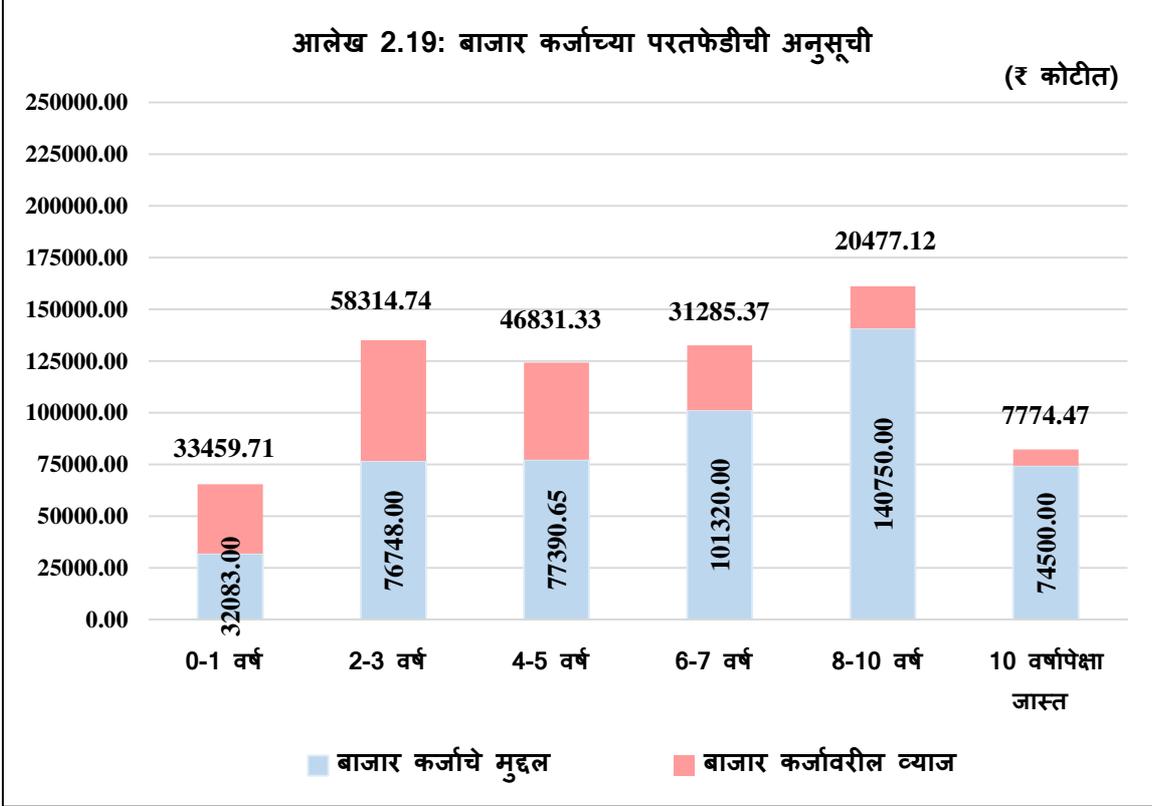
(स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

थकित लोक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा दर्शविते की, थकित लोक ऋणापैकी 57.06 टक्के (₹ 3,06,324.92 कोटी) ज्यांचे परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 5,36,823.34 कोटी) त्यांची पुढील सात वर्षांमध्ये परतफेड करावयाची आहे, ज्यामुळे त्या कालावधी दरम्यान शासनाच्या अर्थसंकल्पावर भार पडू शकतो. राज्य शासनाला कर्ज परतफेडीचे धोरण विचारपूर्वक आखावे लागेल आणि स्वतःचे कर व करेतर महसुली स्त्रोत वाढवावे लागतील.

निर्गमन बैठकी (जानेवारी 2025) दरम्यान, विभागाने सांगितले की चालू वर्षात परिपक्वता कालावधी वाढवून परिपक्वता रूपरेषेमध्ये सुधारणा केली जाईल.

¹¹ इतर मध्ये कर्जाची अशी रक्कम, जिच्या परतफेडीचे वेळापत्रक राज्य शासनाने दिले नाही

बाजार कर्जाच्या परतफेडीचे वेळापत्रक (मुद्दल व व्याज) आलेख 2.19 व तक्ता 2.33 मध्ये दर्शविले आहे.



स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखा व अधिदान)-I कार्यालय, महाराष्ट्र यांच्याकडून मिळालेली माहिती

तक्ता 2.33: बाजार कर्ज व बाजार कर्जावरील व्याज यांच्या परतफेडीची अनुसूची/परतफेडीचे वेळापत्रक

अनु. क्र.	परतफेडीचा कालावधी (वर्ष)	(₹ कोटीत)	
		बाजार कर्जाची परतफेड (मुद्दल)	बाजार कर्जाची परतफेड (व्याज)
1	0-1 (2023-24 ते 2024-25)	32083.00	33459.71
2	2-3(2025-26 ते 2026-27)	76748.00	58314.74
3	4-5 (2027-28 ते 2028-29)	77390.65	46831.33
4	6-7 (2029-30 ते 2030-31)	101320.00	31285.37
5	8-10 (2031-32 ते 2033-34)	140750.00	20477.12
6	10 पेक्षा जास्त	74500.00	7774.47
	एकूण	502791.65	198142.74

स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखा व अधिदान)-I कार्यालय, महाराष्ट्र यांच्याकडून मिळालेली माहिती.

तक्ता 2.33 वरून पाहिल्याप्रमाणे ₹ 5,02,791.65 कोटींच्या एकूण थकित बाजार कर्जापैकी राज्याला पुढील पाच वर्षात म्हणजेच 2028-29 पर्यंत ₹ 1,38,605.78 कोटींच्या व्याजासह म्हणजेच बाजारकर्जाच्या 39.41 टक्के रकमेची (₹ 1,98,142.74 कोटी) परतफेड करावी लागणार आहे.

2029-30 ते 2033-34 या कालावधीत ₹ 51,762.49 कोटींच्या व्याजासह, ₹ 2,42,070 कोटींचे बाजार कर्ज देय असेल.

2.7 ऋण शाश्वतता विश्लेषण

नजीकच्या भविष्यात शासन, दायित्वांची पूर्तता करू शकले आणि ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर अनियंत्रित प्रमाणात वाढले नाही तर ऋण शाश्वत मानले जाते. तक्ता 2.34 व आलेख 2.20 मध्ये, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीसाठी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण, थकित ऋणांच्या वाढीचा दर, राज्याला उपलब्ध असलेल्या महसुली जमा व निव्वळ ऋणाच्या गुणोत्तरानुसार व्याज देयके, यानुसार राज्य शासनाच्या दृष्टीने ऋणाच्या शाश्वततेचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

तक्ता 2.34 : ऋण शाश्वतीचे निर्देशक व कल

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतीचे निर्देशक	वर्ष 1 (2019-20)	वर्ष 2 (2020-21)	वर्ष 3 (2021-22)	वर्ष 4 (2022-23)	वर्ष 5 (2023-24)
1	एकंदर दायित्वे किंवा एकंदर ऋण	479899.14	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
1अ	प्रभावी एकूण दायित्व किंवा पाठोपाठ कर्ज वगळता प्रभावी एकूण कर्ज	479899.14	536199.45	580535.90	634994.37	732501.59
1ब	निव्वळ एकूण दायित्व किंवा निव्वळ एकूण ऋण (व्याजविरहीत ऋण - राखीव निधी आणि ठेवी, पाठोपाठ कर्ज, 50 वर्षांसाठी व्याजमुक्त कर्ज वगळता) ¹²	451067.24	506577.13	549804.97	595426.84	679323.04
2	एकंदर ऋणाच्या वाढीचा दर (टक्के)	9.87	14.23	10.60	8.98	14.76
3	स्थूल राज्य उत्पन्न (सामान्य शब्दात)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
4	नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्न वाढ (टक्के)	5.06	(-)1.74	20.44	15.96	10.93
5	एकंदर ऋण / स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	18.06	20.54	18.46	17.42	18.11
6. सर्व प्रकारच्या कर्जांची परिपक्वता रूपरेषा (लोक लेख्यांतर्गातील दायित्वांसह, असल्यास) (टक्के)						
6अ	0-2 वर्षे	16.05	16.09	14.75	13.53	12.44
6ब	2-5 वर्षे	24.20	25.58	25.05	24.13	21.66
6क	5-10 वर्षे	44.63	41.17	37.50	41.49	40.20

¹² कोविड-19 साथीच्या आजारामुळे राज्य शासनासमोरील कठीण आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेता, जोखीम टाळण्याच्या काळात राज्यांना भांडवली खर्च वाढविण्यास आणि अर्थव्यवस्थेची उत्पादक क्षमता वाढविण्यास मदत करण्यासाठी विशेष सहाय्य (कर्ज) देण्यात आले. या योजनेअंतर्गत, केंद्र शासनाने राज्यांना 50 वर्षांचे व्याजमुक्त कर्ज दिले. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र शासनाला 2020-21 मध्ये ₹ 514 कोटी, 2021-22 मध्ये ₹ 771.73 कोटी, 2022-23 मध्ये ₹ 6744.16 कोटी आणि 2023-24 मध्ये ₹ 5376.31 कोटी मिळाले

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतीचे निर्देशक	वर्ष 1 (2019-20)	वर्ष 2 (2020-21)	वर्ष 3 (2021-22)	वर्ष 4 (2022-23)	वर्ष 5 (2023-24)
6ड	10 वर्षांहून अधिक	9.55	8.46	10.91	7.72	13.79
6इ	इतर तपशील उपलब्ध नाही))	5.57	8.70	11.79	13.13	11.91
7	स्थूल कर्जाची परतफेड (टक्के)	66.92	60.23	62.92	67.96	54.05
8	स्थूल कर्जाची टक्केवारी म्हणून उपलब्ध असलेली निव्वळ कर्जे	33.08	39.77	37.08	32.04	45.95
9	एकंदर ऋणावरील व्याज देयके	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
10	एकंदर ऋणावरील प्रभावी व्याजदर ¹³ (टक्के)	7.82	7.72	7.60	7.28	7.16
11अ	महसुली जमा	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46
11ब	महसुली खर्च	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
11	महसुली जमेवर देय व्याज (टक्के)	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60
12	महसुली तूट/आधिक्य	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-) 13754.00
13	प्राथमिक महसूल शिल्लक ¹⁴	16445.10	(-)4172.08	23783.72	39752.69	31897.91
14	प्राथमिक शिल्लक ¹⁵	(-)20325.46	(-)34588.28	(-)24143.82	(-)25912.71	(-) 44907.45
15	प्राथमिक शिल्लक /स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	(-)0.77	(-)1.32	(-)0.77	(-)0.71	(-)1.11
16	व्याजदर व एकंदर ऋणावरील प्रभावी व्याजदर यांच्यातील फरक	(-)6.58	(-)6.53	(-)6.87	(-)6.68	(-)6.67
17	तरलता व्यवस्थापन (रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे उपलब्ध असलेल्या आर्थिक व्यवस्थापन साधनांचा वापर) (अनेक वेळा)	1757.61	31159.26	98.43	7129.25	166.85
18	ऋण स्थिरीकरण (प्रमात्रा फैलाव + प्राथमिक शिल्लक)	(-)32783.04	(-)82501.45	46407.59	25756.44	(-) 19337.75
19	डोमार निकष					
अ	स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर रूपात)	2046614	1852132	2047891	2241196	2410898
ब	वास्तविक विकास (स्थिर रूपात)	4.56	(-)9.50	10.57	9.44	7.57
क	चालू किमतीच्या निर्देशांकावर आधारित महागाई (टक्के)	4.40	6.20	5.90	7.30	5.12
ड	प्रभावी व्याजदर	7.82	7.72	7.60	7.28	7.16
इ	वास्तविक प्रभावी व्याजदर (प्रभावी व्याजदर-महागाई)	3.42	1.52	1.70	(-)0.02	2.04

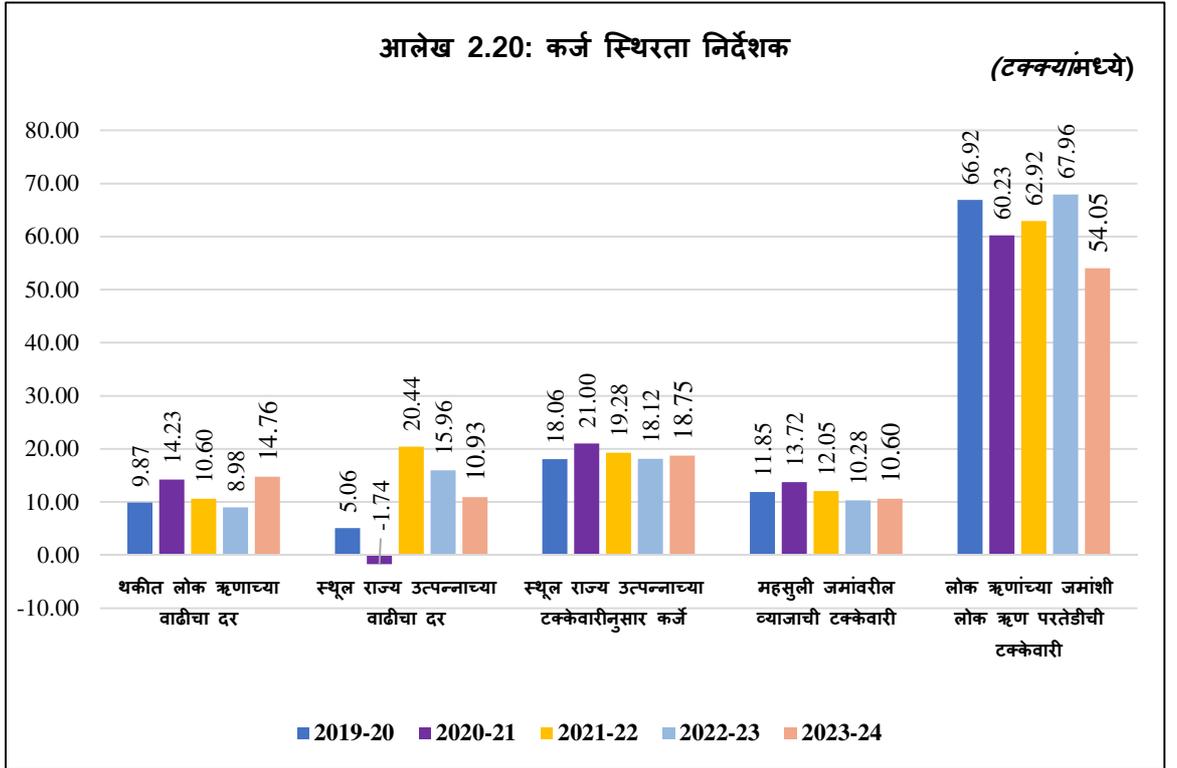
¹³ प्रभावी व्याजदर = व्याज प्रदाने / मागील व चालू काळातील सरासरी थकित ऋण

¹⁴ प्राथमिक महसुली शिल्लक : महसुली जमा वजा महसुली खर्च (निव्वळ व्याज देयके), जिथे (-) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक तूट आणि त्याउलट (+) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक जमा

¹⁵ प्राथमिक शिल्लक : एकूण जमा (निव्वळ कर्जाचे प्रमाण) वजा एकूण खर्च (निव्वळ व्याज देयके), जिथे (-) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक तूट आणि त्याउलट (+) प्राथमिक शिल्लक म्हणजे प्राथमिक जमा

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतीचे निर्देशक	वर्ष 1 (2019-20)	वर्ष 2 (2020-21)	वर्ष 3 (2021-22)	वर्ष 4 (2022-23)	वर्ष 5 (2023-24)
फ	विकास व्याज फरक (वास्तविक विकास -वास्तविक प्रभावी व्याजदर)	1.14	(-)11.02	8.87	9.46	5.53

* 2020-21 आणि 2021-22 या वर्षांदरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तू आणि सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे कर्ज मिळाले. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या खर्च विभागानुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) हे वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांनुसार राज्याचे कर्ज मानले जात नव्हते.
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्त लेखे



(स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

- **स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण:** 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋणात आंतरवार्षिक फरक दिसून आला. 2020-21 वगळता हे प्रमाण 17.42 टक्के ते 18.46 टक्क्यांदरम्यान होते, जेव्हा कोविड-19 महामारीमुळे ते वाढून 20.54 टक्के झाले. या पाचही वर्षांत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण हे पंधराव्या वित्त आयोगाने ठरवून दिलेल्या उद्दिष्टांच्या आत होते. शिवाय, राज्याची वित्तीय तूट पाचही वर्षांत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्क्यांच्या उद्दिष्टांच्या आत होती आणि थकित ऋणाच्या (व्याजासह) परतफेडीसाठी 54.05 टक्के ते 67.96 टक्क्यांपर्यंतच्या कर्जाचा वापर करण्यात आला. तथापि, हे लक्षात घेतले पाहिजे की स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार ऋण 2022-23 मध्ये 17.42 वरून 2023-24 मध्ये 18.11 पर्यंत वाढले आहे. याशिवाय 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्पात

अंतर्भूत नसलेली कर्जे घेण्यात आली. अशा प्रकारे, जर सध्याचा कल पाळला गेला तर शेवटी ऋण /स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तराचे प्रमाण वाढेल ज्यामुळे वित्तीय लवचिकता कमी होईल.

- **स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या नाममात्र वाढीचा दर आणि एकूण ऋणाच्या वास्तविक वाढीचा दर:** कोविड 19 महामारीमुळे 2019-20 आणि 2020-21 दरम्यान एकूण ऋणाच्या वाढीच्या दरापेक्षा नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्नाचा दर कमी होता. अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनामुळे 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर वाढला. 2023-24 मध्ये एकूण ऋणाच्या वाढीचा दर 14.76 टक्के होता, तर नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर 10.93 टक्के होता. वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचा विकास दर 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान वास्तविक प्रभावी व्याज दरापेक्षा जास्त होता. हे दर्शविते की स्थूल राज्य उत्पन्नाची वाढ ऋण फेडण्यासाठी व्यवहार्य आहे.
- **प्राथमिक शिल्लक आणि प्राथमिक महसूल शिल्लक:** प्राथमिक महसूल शिल्लक, चालू महसुली खर्चाची पूर्तता केल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या महसुली प्राप्तीचा भाग व्याज खर्च भागविण्यासाठी पुरेसा आहे की नाही हे दर्शविते. चारही वर्षांत प्राथमिक महसुली शिल्लक सकारात्मक राहिली (2020-21 मधील नकारात्मक प्राथमिक महसुली शिल्लक वगळता). तथापि, प्राथमिक शिल्लक (प्राथमिक तूट (-)/अधिशेष (+)) पाचही वर्षांत नकारात्मक होती. 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान प्राथमिक तूटीचा वाढता कल दिसून आला आहे. 2023-24 मध्ये प्राथमिक तूट ₹ 44,907.45 कोटी होती, ज्यावरून प्राथमिक खर्चही कर्जाच्या निधीतून भागवावा लागल्याचे दिसून आले. यावरून शासनाचा महसुली प्रवाह स्थिर नसल्याने ऋण शाश्वतता अवघड झाल्याचे दिसून आले. वर्षनिहाय विश्लेषणात असे दिसून आले आहे की विपरीत वाढ व्याज फरक आणि प्राथमिक तूट या दोन्ही गोष्टींमुळे 2019-20 आणि 2020-21 दरम्यान राज्याच्या कर्जाचा बोजा वाढला आहे. 2021-22 मध्ये लक्षणीय सुधारणा झाल्यानंतर माफकरित्या दिसून आलेली सर्वसाधारण वाढ असूनही, जी सकारात्मक राहिली आणि अंतर्निहित व्याजदरात सातत्याने कपात केल्याने राज्याला 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान कर्जाचा बोजा कमी करण्यास मदत झाली. ही घसरण लक्षात घेता, अनुकूल वाढ व्याज फरक, राज्यावरील ऋणाचा बोजा सामावून घेण्यास पुरेसा नव्हता, ज्यामुळे प्राथमिक तूट वाढून, त्यांच्या परिणामी 2023-24 मध्ये एकूण दायित्वांच्या सापेक्ष-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात किरकोळ वाढ झाली.
- **व्याज देयक:** स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण कर्जावरील व्याज देयके 2019-20 मधील 1.26 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 1.13 टक्क्यांवर आली, कारण महसुली प्राप्तीची टक्केवारी 2019-20 मधील 11.85 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 10.60 टक्क्यांवर आली आणि 2023-24 मध्ये महसुली खर्चाची टक्केवारी 11.18 टक्क्यांवरून 10.27 टक्क्यांवर आली जी शाश्वत कर्जाचा मार्ग दर्शविते.

- **परिपक्वता रूपरेषा आणि कर्ज घेण्याचा खर्च:** थकित सार्वजनिक ऋणाची परिपक्वता रूपरेषा दर्शविते की एकूण थकित सार्वजनिक ऋणाच्या 57.06 टक्के (₹ 3,06,324.91 कोटी) ज्यासाठी परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहे (₹ 5,36,823.64 कोटी) त्यांची पुढील सात वर्षांत परतफेड करावयाची आहे, जे ऋणाची दीर्घ कक्षा दर्शविते.
- **तरलता :** राज्य शासनाने 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत विशेष आहरण सुविधांचे म्हणजेच विशेष अर्थोपाय अग्रीमाचा लाभ घेतला, ज्याची पूर्ण परतफेड त्याच आर्थिक वर्षात व्याजासह करण्यात आली. विशेष अर्थोपाय अग्रीम अल्पकालीन स्वरूपाचे आहेत आणि त्यामुळे शासनावर दीर्घकालीन कर्जाचा भार वाढत नाही. तथापि, विशेष अर्थोपाय अग्रीमावर नियमित अवलंबून राहणे शासनाचे तरलता व्यवस्थापन कमी असल्याचे दर्शवते.
- **राजकोषीय शिल्लक :** 2019-2024 मध्ये एकूण कर्जाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले गुणोत्तर आणि वित्तीय तूट पंधराव्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या आत होती. तथापि, ऋण स्थिरीकरण केवळ 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान सकारात्मक होते आणि 2019-24 दरम्यान कर्ज आणि स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात चढ-उतार दिसून आला आहे, पुढे राज्याने नकारात्मक प्राथमिक शिल्लक नोंदविली आहे. 2022-23 आणि 2023-24 या कालावधीत अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जे होती, ज्यावरून हे स्पष्ट होते की सार्वजनिक ऋण शाश्वत बनविण्यासाठी प्राथमिक तूट कमी करून पुरेसे वित्तीय समायोजन केले पाहिजे.
- **डोमर मॉडेल आणि प्राथमिक शिल्लक :** 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत, वाढीचा व्याजदर (डोमर अंतर) सकारात्मक होता, 2020-21 वगळता, जेव्हा तो, कोविड-19 साथीच्या आजारामुळे आर्थिक मंदीमुळे नकारात्मक झाला होता. त्यानंतर अर्थव्यवस्थेचे पुनरुत्थान होऊन वाढीचा व्याजदर सकारात्मक झाला, ज्यामुळे असे दिसून येते की स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार सार्वजनिक ऋण अखेर शून्यापेक्षा जास्त स्थिर पातळीवर रूपांतरित होऊ शकते, जर प्राथमिक तूट, जी 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये ₹ 18,994 कोटी (73.30 टक्के) वाढली आहे, सार्वजनिक खाते देणग्या आणि जबरदस्तीच्या घटना आणि/किंवा इतर कोणत्याही असंचयित महसुलाचे नुकसान यासारख्या घटकांचा विचार केल्यानंतर नियंत्रित केली जाते. शिवाय, डोमर निकष असेही दर्शवितो की महामारी वर्ष 2020-21 वगळता, वास्तविक वाढ व्याज फरक 2019-2024 मध्ये अनुकूल राहिला, जे सूचित करते की आर्थिक विकास, कर्ज घेण्याचा खर्च वसूल करण्यासाठी पुरेसा मजबूत होता, तरीही नाममात्र वाढ आणि नाममात्र प्रभावी व्याजदर दोन्ही मोठ्या प्रमाणात महागाईमुळे प्रेरित होते. ग्राहक किंमत निर्देशांकानुसार मोजली जाणारी सरासरी महागाई 4.40 टक्के ते 7.30 टक्क्यांच्या दरम्यान होती आणि 2020-21 आणि 2022-23 दरम्यान रिझर्व्ह बँकेने निर्धारित केलेल्या सहा टक्क्यांच्या वरच्या ग्राह्य मर्यादेपेक्षा जास्त राहिली आहे, हे दर्शविते

की महागाईमुळे राज्याला वास्तविक व्याजदर कमी ठेवण्यास मदत झाली जेणेकरून वाढ व्याज फरक खऱ्या अर्थाने अनुकूल राहिल.

सततच्या अनियंत्रित महागाईमुळे कर्जाचे खरे मूल्य कमी होते आणि त्यामुळे विस्तारित जोखीम असते. त्यामुळे शाश्वत वाढीवर आधारित नाममात्र विकास साधण्यासाठी महागाईच्या अपेक्षांची पूर्तता होणे गरजेचे आहे. मध्यम कालावधीत ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर स्थिर ठेवण्यासाठी राज्य शासनाच्या कर्जाच्या खर्चाला वाढीच्या मार्गाशी सुसंगत ठेवण्याचा विचार करू शकते.

- मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनात निर्धारित उद्दिष्टांच्या तुलनेत साध्याचा तपशील तक्ता 2.36 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.36: निर्धारित उद्दिष्टांच्या तुलनेत मिळवलेल्या साध्याचा तपशील

राजकोषीय मापदंड		मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनामध्ये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत साध्याचा				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसुली तूट (-) / आधिक्य (+)	उद्दिष्ट	(-)0.68	(-)0.29	(-)0.34	(-)0.68	(-)0.42
	साध्यता	(-)0.64	(-)1.57	(-)0.53	(-)0.05	(-)0.34
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार राजकोषीय तूट (-)	उद्दिष्ट	(-)2.07	(-)1.69	(-)2.24	(-)2.50	(-)2.52
	साध्यता	(-)2.03	(-)2.72	(-)2.07	(-)1.92	(-)2.24
एकूण थकित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर (टक्केवारीत)	उद्दिष्ट [§]	15.83	16.15	20.64	18.14	18.23
	साध्यता	18.06	20.54*	18.46*	17.42*	18.11*

[§] महाराष्ट्र राजकोषीय दायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, 2006 नुसार, वित्तीय निर्देशांकांसाठी तीन वर्षांचे चढते लक्ष्य. संबंधित वर्षांच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनामध्ये दर्शविले जाईल. संबंधित वर्षांच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनामध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या थकित दायित्वांचे सर्वसाधारण उद्दिष्ट 25 टक्क्यांच्या आत असणे आवश्यक आहे, तर स्थूल राज्य उत्पन्नाशी थकित दायित्वांचे चढते लक्ष्य संबंधित वर्षांच्या अंदाजपत्रकानुसार दर्शविले गेले आहे. त्यामुळे संबंधित वर्षांचा अंदाजपत्रक उद्दिष्ट म्हणून घेतले जाते. सर्वसाधारण उद्दिष्टांचा विचार केला तर थकित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी उद्दिष्ट 25 टक्क्यांच्या मर्यादेच्या आत होते.

*स्थूल राज्य उत्पन्न भरपाईच्या बदल्यात मिळालेल्या सलग कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वगळल्यानंतर हे प्रमाण आहे. केंद्र शासनाच्या अर्थ मंत्रालयाच्या खर्च विभागानुसार, विशेष खिडकी अंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) हे वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांनुसार राज्याचे कर्ज/ऋण मानले गेले नाही.

स्त्रोत: संबंधित वर्षांसाठी मध्यम-मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्र

2.7.1 अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे

अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे शासनाला या कर्जाची अर्थसंकल्पात नोंद न करता आपल्या खर्चाच्या गरजा पूर्ण करण्याची परवानगी देते, ज्यामुळे कायदेविषयक छाननीला डावलले जाते. अशी कर्जे अनेकदा शासनाच्या मालकीच्या किंवा राज्य-नियंत्रित संस्थांमार्फत उभी केली जातात आणि परतफेड अंतिमतः राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पात समाविष्ट केली जाते. राज्याच्या अर्थसंकल्पाद्वारे

देण्यात येणारी ही कर्जे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 293 (3) अन्वये राज्याची स्वतःची जबाबदारी मानली जातात.

महाराष्ट्र वित्तीय उत्तरदायित्व व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन अधिनियम व नियमा (2006, 2008 मध्ये सुधारित) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, राज्य शासनाने त्या विशिष्ट वर्षाच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण विवरणाच्या फॉर्म बी-6 मध्ये अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या दायित्वांसह आपल्या सर्व दायित्वांची संपूर्ण माहिती देणे आवश्यक आहे. तथापि, पारदर्शकतेची गरज असतानाही अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जे अर्थसंकल्पीय कागदपत्रांमध्ये जाहीर करण्यात आली नसल्याचे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले. मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरण विवरण 2023-24 नुसार राज्य शासनाने केवळ ₹ 19.40 कोटींचे (2004-05 पूर्वीचे थकित) अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज जाहीर केले आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ आणि महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित यांच्या मार्फत राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज घेतल्याची उदाहरणे लेखापरीक्षणात निदर्शनास आली. नोंदींच्या तपासणीत असे दिसून आले आहे की 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ मर्यादित आणि महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित यांनी वित्तीय संस्थांशी करार केला आहे, ज्यात मुद्दल आणि व्याज देयकांचा समावेश करण्यासाठी राज्याच्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीद्वारे परतफेडीची हमी देण्यात आली आहे ते तक्ता 2.37 मध्ये तपशीलवार दर्शविले आहे.

तक्ता 2.37: शासनाच्या वतीने संस्थांकडून अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे

(₹ कोटीत)

अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे मंजूर केलेले वर्ष	शासनाच्या वतीने कर्ज घेतलेल्या संस्था	कर्जाचा उद्देश	कर्ज देणारी वित्तीय संस्था	मंजूर कर्ज	31 मार्च 2024 रोजी वितरण केलेले कर्ज	मुद्दल व व्याज प्रदाने
2022-23	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ मर्यादित	पुणे रिंगरोडचे भूसंपादन जालना ते नांदेड द्रुतगती महामार्ग जोडरस्ता	गृहनिर्माण व नगर विकास महामंडळ मर्यादित	3500 2140	3000 1200	
2023-24	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित.	(i) विद्यमान थकित ऋणाची पूर्वपरतफेड आणि मुंबई पुणे द्रुतगती महामार्गाच्या क्षमता वाढीअंतर्गत गहाळ शृंखला पूर्ण करणे (ii) महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने सुरू केलेल्या विशेष उद्देश वाहन अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या आगामी रस्ते प्रकल्पांमध्ये वापर	रुरल इलेक्ट्रिकेशन कंपनी लि.	17500	6000	65

स्त्रोत: महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने पुरविलेली माहिती

महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने दिनांक 16 मार्च 2023 च्या शासन निर्णयान्वये पुणे रिंगरोडच्या भूसंपादनासाठी गृहनिर्माण व नगर विकास महामंडळ मर्यादित कडून महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाला ₹ 3,500 कोटी आणि जालना ते नांदेड द्रुतगती महामार्ग जोडणीसाठी ₹ 2,140 कोटींच्या कर्जाची हमी दिली. या शासन निर्णयानुसार, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ आणि गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादित यांच्यात झालेल्या संबंधित कर्ज करारानुसार मुद्दल, व्याज व इतर कोणत्याही शुल्कासह गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादितची थकबाकी दरवर्षी कर्ज चालू असतानाच फेडण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात येणार आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासन, सार्वजनिक बांधकाम विभागाने 23 एप्रिल 2023 च्या शासन निर्णयाद्वारे वित्त विभागाने मंजूर केलेल्या महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ बोगदे मर्यादित आणि रूरल इलेक्ट्रिफिकेशन कंपनी लिमिटेड यांच्यात झालेल्या करारानुसार ₹ 17,500 कोटींच्या कर्जाची हमी दिली. कर्ज करारांतर्गत मुद्दल, व्याज आणि इतर कोणत्याही शुल्काचा समावेश असून, कर्जाच्या परतफेडीसाठी राज्य शासनाकडून दरवर्षी कर्जाच्या कर्ज चालू असताना अर्थसंकल्पीय तरतूद केली जाते.

महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाकडून मिळविलेल्या माहितीनुसार 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील थकित अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा तपशील तक्ता 2.38 मध्ये दर्शविला आहे

तक्ता 2.38: 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान थकित अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	प्रारंभिक शिल्लक	वितरित कर्ज (अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली)	राज्याच्या अर्थसंकल्पातून मुद्दलाची परतफेड	अंतिम शिल्लक
2019-20	51	0	0	51
2020-21	51	0	31	20
2021-22	20	0	0	20
2022-23	20	2500	20	2500
2023-24	2500	7700	65	10135

स्त्रोत: महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने पुरविलेली माहिती

अशा प्रकारे, तक्ता 2.38 मध्ये दर्शविल्यानुसार, थकित अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज 2019-20 मधील ₹ 51 कोटींवरून लक्षणीयरीत्या वाढून 2023-24 च्या अखेरीस ₹ 10,135 कोटींपर्यंत पोचले, जे मोठ्या प्रमाणात भांडवली खर्चासाठी अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जावर राज्याचे अवलंबित्व वाढल्याचे दर्शविते.

2019-20 ते 2023-24 या वर्षासाठी राज्याच्या वित्तीय निर्देशांकांवर अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा परिणाम तक्ता 2.39 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.39: अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा वित्तीय निर्देशांकांवर होणारा परिणाम

(₹ कोटीत)

राजकोषीय निर्देशांक	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
स्थूल राज्य उत्पन्न (सामान्य भाषेत)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
वर्षभरातील अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज	0	0	0	2500	7700
राजकोषीय तूट	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
राजकोषीय तूट + अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज	53886.19	71558.05	64301.86	70101.87	98259.36
राजकोषीय तूट/ स्थूल राज्य उत्पन्न	2.03	2.74	2.05	1.85	2.24
राजकोषीय तूट + अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज / स्थूल राज्य उत्पन्न	2.03	2.74	2.05	1.92	2.43
अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाची थकबाकी	51	20	20	2500	10135
अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जासह एकूण दायित्वे	479950.14	548196.45	606315.26	663253.73	768395.93
थकित ऋण +/स्थूल राज्य उत्पन्न	18.06	21.00	19.28	18.19	19.00
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जांच्या वाढत्या वापरामुळे केवळ वित्तीय पारदर्शकतेवरच परिणाम होत नाही, तर अर्थसंकल्पीय नियंत्रणे आणि कायदेविषयक देखरेखीवरही परिणाम होण्याचा धोका आहे. राज्य शासनाने वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात सर्व दायित्वांची सर्वसमावेशकपणे नोंद करून आपले वित्तीय उत्तरदायित्व सुधारण्याची आवश्यकता आहे. शिवाय, शाश्वत आर्थिक व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्यासाठी ही अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे कायदेशीर नियंत्रणाच्या कक्षेत आणणे आवश्यक आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (जानेवारी 2025), विभागाने सांगितले की, अर्थसंकल्पाबाहेरील कर्जामुळे वाढत्या दायित्वांबद्दल शासनाला माहिती असून अशी दायित्वे कमी करण्यासाठी उपाययोजना केल्या जात आहेत.

2.7.2 कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर

कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा उपयोग आदर्श रीतीने भांडवल निर्मिती आणि विकास कामांसाठी करणे आवश्यक आहे. सध्याचा व्यय भागविण्यासाठी आणि थकित कर्जावरील व्याजाची परतफेड करण्यासाठी कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर करणे शाश्वत नाही. कर्ज घेतलेल्या निधीचा वापर तक्ता 2.40 मध्ये दाखविला आहे.

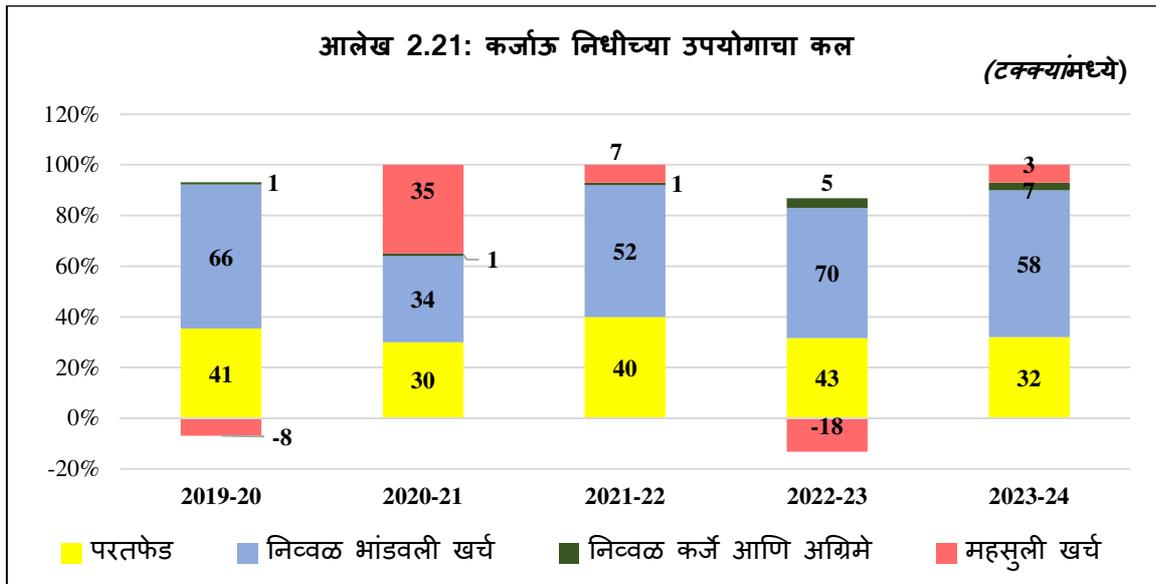
तक्ता 2.40: कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर

(₹ कोटीत)

वर्ष		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण कर्जे	2	55395.8	87356.65	90488.18	87572.84	125820.67
आधीच्या कर्जाची परतफेड (टक्के)	3	22868.24	26427.28	35934.66	37665.79	40649.98
निव्वळ भांडवली खर्च (टक्के)	4	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमे (टक्के)	5	354.99	729.50	1257.15	4021.79	4231.96
महसुली खर्चाचा काही भाग निव्वळ उपलब्ध कर्जातून भागविला गेला. (टक्के)	6=2-3- 4-5	(-)4243	30513.17	6625.98	(-)15761.24	8365.33
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे						

गेल्या पाच वर्षांत सार्वजनिक ऋण जमा 2018-19 मधील ₹ 55,395.80 कोटींवरून 127.13 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 1,25,820.67 कोटी झाली आहे. महसुली खर्च भागविण्यासाठी राज्य शासनाची महसुली जमा पुरेशी नव्हती. त्यामुळे महसुली खर्च भागविण्यासाठी शासन कर्जावर अवलंबून राहिले. सन 2023-24 मध्ये ₹ 1,25,820.67 कोटींच्या सार्वजनिक कर्ज जमेपैकी 32.31 टक्के (₹ 40,649.98 कोटी) राज्य शासनाने पूर्वीच्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी, 57.68 टक्के भांडवली खर्च करण्यासाठी, 3.36 टक्के कर्ज व अग्रिम परतफेडीसाठी आणि 6.65 टक्के महसुली तूट भरून काढण्यासाठी वापरले.

कर्ज घेतलेल्या निधीच्या वापराचा कल आलेख 2.21 मध्ये दर्शविला आहे.



(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

वरील आलेखावरून असे दिसून येते की, भांडवली खर्चाप्रती कर्जाऊ निधीचा उपयोग लक्षणीयरीत्या कमी झाला आहे , तसेच आधीच्या कर्जाऊ रकमेची परतफेड वाढली आहे.

2.7.3 हमीची स्थिती - आकस्मिक दायित्व

ज्या कर्जदारासाठी हमी देण्यात आली आहे त्या कर्जदाराने कसूर केल्यास राज्याच्या एकत्रीकृत निधीवरील दायित्वे म्हणजे हमी होय.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293 नुसार राज्य शासनाकडून हमी देण्याची मर्यादा राज्य विधिमंडळाने निश्चित करणे आवश्यक आहे. तथापि, राज्य विधिमंडळाने अद्याप कोणतीही मर्यादा निश्चित केलेली नाही. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये सुद्धा राज्य शासनाद्वारे देण्यात येणाऱ्या हमी निश्चित करण्याची कोणतीही तरतूद नाही. 2019-20 ते 2023- 24 या कालावधी दरम्यान प्रलंबित हमीचा व्याज दायित्वासह सारांश तक्ता 2.41 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.41 : 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान दिलेली हमी

(₹ कोटीत)

हमी	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
व्याजासह हमी दिलेली कमाल रक्कम	58661.22	85717.46	81751.13	81751.13	120308.40
व्याजासह प्रलंबित हमीची संख्या	41179.0@	41579.94@	51263.35	49632.84	85896.94
प्रलंबित हमी/महसुली जमा (टक्के)	14.58	15.43	15.38	12.23	19.95
प्रलंबित हमी/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	1.55	1.59	1.63	1.36	2.12
@चुकीच्या वर्गीकरणाच्या दुरुस्तीमुळे (वित्त विभागाकडून प्राप्त विवरणपत्रानुसार) मागील वर्षीच्या तुलनेत वेगळे स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

शासनाने विविध महामंडळे आणि इतरांनी घेतलेल्या कर्जाची हमी दिली होती जी 2023-24 अखेर ₹ 85,896.94 कोटी होती (मुद्दल: ₹ 79,243.90 कोटी; व्याज: 6,653.04 कोटी). विधिमंडळात सादर केलेल्या हमी निवेदनानुसार तक्ता 2.42 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2023-24 मध्ये हमी कायद्यातील तरतुदीनुसार राज्य शासनाने ₹ 23,115.81 कोटीची हमी दिली होती. 2023-24 मध्ये कोणतीही रक्कम लागू करण्यात आली नाही किंवा देण्यात आली नाही.

तक्ता 2.42: 2023-24 मध्ये दिलेली हमी

हमी क्रमांक	राज्य शासनाच्या हमीवर कर्ज प्राप्त झालेल्या संस्थांची नावे	कर्ज पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थेचे नाव	एकूण हमी रक्कम (₹ कोटीत)	मुदत	टिप्पणी
1/2023-24	महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी	1. बँक ऑफ महाराष्ट्र 2. इंडियन बँक 3. पंजाब अँड सिंध बँक 4. आरईसी लि. 5. पीएफसी लि.	13552.12	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

हमी क्रमांक	राज्य शासनाच्या हमीवर कर्ज प्राप्त झालेल्या संस्थांची नावे	कर्ज पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थेचे नाव	एकूण हमी रक्कम (₹ कोटीत)	मुदत	टिप्पणी
2/2023-24	महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी.	1. आरईसी लि. 2. पीएफसी लि.	6132.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
3/2023-24	मुंबई मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन कंपनी.	स्टेट बँक ऑफ इंडिया	1000.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
एफडी/यूओआर/595/2023. दि 19.10.23	सहकार शिरोमणी वसंतराव काळे सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	146.32		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/598/2023. दि 19.10.23	श्री छत्रपती साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	128.00		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/599/2023. दि 19.10.23	जय भवानी सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	150.00		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/597/2023. दि 19.10.23	भाऊराव चव्हाण सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	147.79		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
एफडी/यूओआर/596/2023. दि-19.10.23	संत कूर्मदास सहकारी साखर कारखाना	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	59.49		शासकीय हमी शुल्काचा उल्लेख नाही
4/2023-24	मौलाना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित	राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक विकास व वित्त महामंडळ, नवी दिल्ली	500.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
5/2023-24	मुंबई मेट्रो रेल महामंडळ मर्यादित	गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ मर्यादित	1000.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	शासकीय हमी शुल्क माफ
6/2023-24	बुलढाणा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित	300.00	सहा महिन्यांसाठी वैधता	हमी शुल्काचा दर 2 टक्के आहे
एकूण			23,115.81		

स्त्रोत : विधिमंडळात सादर केलेले हमी विवरणपत्र.

लेखापरीक्षणात निदर्शनास आले की 2022-23 मध्ये साखर आयोगासंदर्भात ₹ 96.53 कोटींची हमी मागवण्यात आली होती आणि ती देण्यात आली होती, याचा खुलासा त्या वर्षीच्या विधिमंडळात सादर केलेल्या हमी विवरणपत्रात करण्यात आलेला नाही,

शासकीय हमी अधिनियम, 1977 अन्वये काही सहकारी संस्था वगळता देण्यात येणाऱ्या हमीसाठी शासनाने वार्षिक 20 पैशांपासून ते ₹ दोन प्रति ₹ 100 पर्यंत हमी शुल्क आकारले. 2023-24 मध्ये राज्य शासनाला हमी आयोगापोटी ₹ 71.70 कोटी प्राप्त झाले, जे 1 एप्रिल 2023 पर्यंतच्या थकित हमी रकमेच्या 0.11 टक्के (₹ 63,520.23 कोटी) होते. प्राप्त करावयाच्या ₹ 2,299.96 कोटींच्या हमी शुल्कापैकी 2023-24 या वर्षात केवळ ₹ 71.70 कोटी प्राप्त झाले असून, ₹ 2,228.26 कोटी शिल्लक आहेत. वित्त लेखा 2023-24 नुसार, ₹ 0.04 कोटी हमी शुल्क मुख्य शीर्ष 0075-108-हमी शुल्क अंतर्गत एकत्रित निधीत जमा करण्यात आले आणि ₹ 3.72 कोटी थेट सार्वजनिक खात्यातील हमी विमोचन (रिडेम्प्शन) निधीत जमा करण्यात आले, ₹ 67.94 कोटींच्या हमी शुल्काची शिल्लक रक्कम एकत्रित निधीत किंवा सार्वजनिक खात्यात जमा केली गेली नाही जी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 266 (1) चे उल्लंघन करते, ज्यात म्हटले आहे की शासनाला प्राप्त होणारा सर्व महसूल राज्याच्या एकत्रित निधीत जमा केला जाईल.

महाराष्ट्र शासन, वित्त विभागाने दिनांक 20 डिसेंबर 2018 च्या अधिसूचनेद्वारे 2018-19 या आर्थिक वर्षापासून सार्वजनिक खात्यात 'हमी विमोचन निधी' तयार केला. या निधीचा उपयोग राज्यस्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्थांनी जारी केलेले रोखे आणि इतर कर्जासंदर्भात शासनाने जारी केलेल्या हमीमुळे उद्भवलेल्या देय दायित्वाची पूर्तता करण्यासाठी आणि लाभार्थ्यांनी केलेल्या मागणीकरिता केला जाईल.

याव्यतिरिक्त, 'भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 2' शासनाने दिलेल्या हमीसाठी प्रकटीकरण आवश्यकता', 01 एप्रिल 2010 पासून लागू होईल, हमी लागू झाल्यास, कर्ज घेणाऱ्या संस्थेला अर्थसंकल्प विभागाच्या मंजूरीने थकित हमीच्या रकमेइतके कर्ज मंजूर करून दायित्व पार पाडले जाऊ शकते, या खात्यावरील कोणतेही देयक शेवटी सार्वजनिक खात्यात ठेवलेल्या हमी मोचन निधीत आकारले जाईल,

मात्र, 2019-20, 2021-22 आणि 2022-23 या दरम्यान अनुक्रमे ₹ 450 कोटी, ₹ 499.41 कोटी आणि ₹ 96.53 कोटींची हमीची मागणी होऊन ती देण्यात आली असता, लाभार्थ्याला दिलेली रक्कम हमी विमोचन निधीच्या माध्यमातून नव्हती किंवा वितरित केलेली रक्कम लाभार्थ्याला कर्ज म्हणून ग्राह्य धरण्यात आली नव्हती. त्याऐवजी वितरित केलेली रक्कम महसूल कार्यशिर्षामार्फत लाभार्थ्याला देण्यात आली, त्यामुळे त्या वर्षातील महसुली तूट वाढली.

2.7.4 रोख शिल्लकीचे व्यवस्थापन

भारतीय रिझर्व्ह बँकेसोबत झालेल्या करारानुसार राज्य शासनाला किमान ₹ 5.58 कोटी दैनंदिन रोख रक्कम बँकेत शिल्लक ठेवावी लागते. जर कोणत्याही दिवशी शिल्लक, ठरलेल्या किमान शिल्लकीच्या खाली आली तर कमतरतेची भरपाई वेळोवेळी सामान्य अर्थोपाय अग्रिमे/विशेष अर्थोपाय अग्रिमे/अधिकर्ष घेऊन केली जाते. 1 एप्रिल 2023 रोजी राज्य शासनाची सामान्य अर्थोपाय आणि अग्रिमांच्या कर्जाची मर्यादा ₹ 4,686 कोटी होती जी 31 मार्च 2024 पर्यंत कायम राहिली. जानेवारी

2024 महिन्यात 2023- 24 मध्ये ₹ 166.85 कोटींच्या विशेष अर्थोपाय अग्रिमाचा लाभ घेण्यात आला होता, ज्याची पूर्ण परतफेड जानेवारी 2024 मध्ये करण्यात आली. वर्ष 2023-24 मध्ये अर्थोपाय अग्रिमावरील व्याजापोटी ₹ 0.02 कोटी (प्रत्यक्षात ₹ 2,05,705.48) समायोजित करण्यात आली आहे.

खालील तक्त्यात नमूद केल्याप्रमाणे रोख आणि रोख समतुल्य म्हणजे कोषागारातील रोकड आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि इतर बँकांमधील ठेवी व संक्रमणातील वित्तप्रेषणे होय. 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे ठेवी' या शीर्षकाखालील शिल्लक रक्कम वर्षाच्या अखेरीस एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी आणि सार्वजनिक खात्याची एकत्रित शिल्लक दर्शवते.

रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक तक्ता 2.43 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.43: रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक

(₹ कोटीत)

	01 एप्रिल 2023 रोजी आरंभीची शिल्लक	31 मार्च 2024 रोजी अंतिम शिल्लक
अ. सर्वसाधारण रोख शिल्लक		
कोषागारांमधील रोख	0.04	0.04
भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडील ठेवी	-12637.29	-3154.46
संक्रमणातील वित्त प्रेषण - स्थानिक	65.98	65.98
एकूण	-12571.27	-3088.44
रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यात गुंतवणुकी	32785.36	23221.70
एकूण (अ)	20214.09	20113.26
ब.इतर रोख रकमा आणि गुंतवणूक		
विभागीय अधिकारी उदाहरणार्थ सार्वजनिक बांधकाम, वन अधिकारी यांच्याकडील रोख	431.97	222.38
विभागीय अधिकाऱ्यांकडे आकस्मिक खर्चासाठी स्थायी अग्रिमे	0.67	0.67
निश्चित केलेल्या निधीत गुंतवणूक	60843.98	68890.43
एकूण (ब)	61276.62	69113.48
एकूण (अ+ब)	81490.71	89246.74
प्राप्त झालेले व्याज	5790.48	5785.11[@]
[@] कर्ज निवारण निधी गुंतवणुकीवर (नियमित गुंतवणुकीसह पुनर्गुंतवणूक) 2023-24 मध्ये वसूल झालेले ₹ 4,882.83 कोटी व्याज म्हणून मुख्य शीर्ष 0049 गौण शीर्ष 110 - रोख शिल्लक ₹ 902.28 कोटींच्या गुंतवणुकीवर वसूल व्याज अंतर्गत समाविष्ट नाही स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24		

निर्धारित निधीतील ₹ 68,890.43 कोटींच्या गुंतवणुकीपैकी ₹ 67,621.08 कोटी एकत्रित कर्ज निवारण निधीत गुंतविण्यात आले. ठराविक निधीतून मिळणारे व्याज भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे त्यांच्या गुंतवणुकीशी संबंधित असलेल्या निधीमध्ये परत जमा केले जाते.

राज्य शासनाने आपली अधिशेष रोख शिल्लक अल्प आणि दीर्घकालीन केंद्र शासनाच्या रोख्यांमध्ये आणि कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली. अशा गुंतवणुकीतून मिळणारा नफा '0049 -व्याज जमा' या शीर्षकाखाली पावती म्हणून जमा केला जातो. 2023-24 दरम्यान रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यावर ₹ 902.28 कोटींचे व्याज वसूल करण्यात आले. 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यात केलेली गुंतवणूक आणि मिळालेले व्याज तक्ता 2.44 मध्ये दिले आहे.

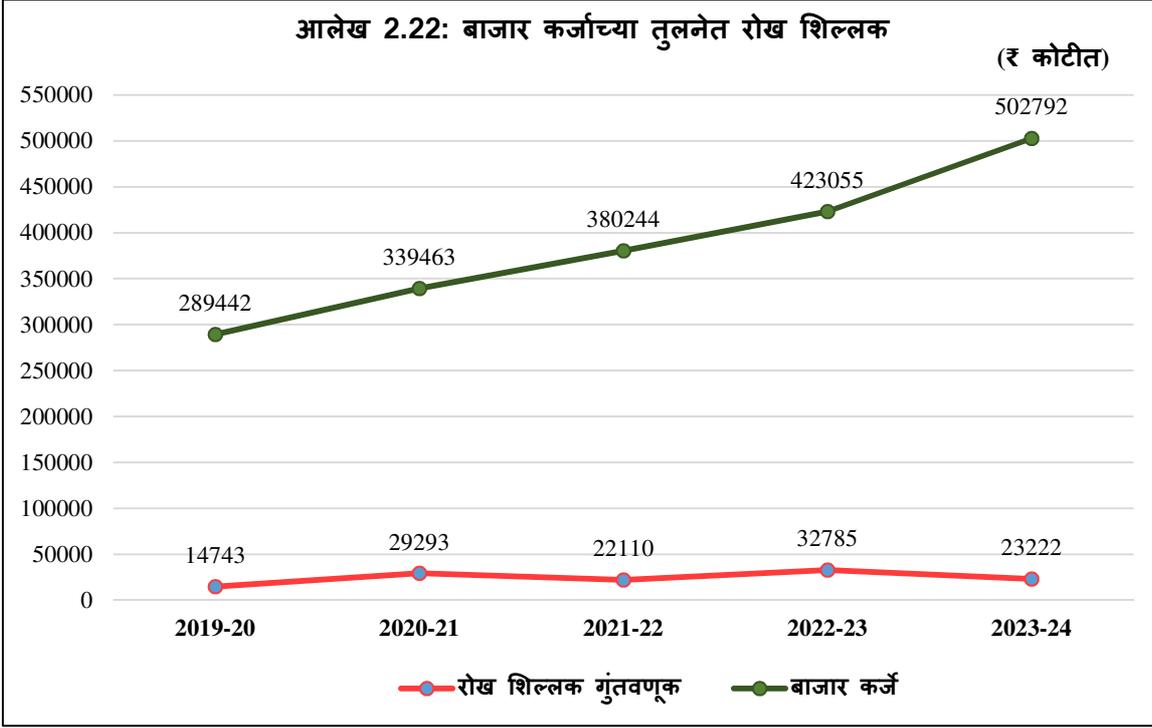
तक्ता 2.44: रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखे (मुख्य शीर्ष-8673)

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक	अंतिम शिल्लक	वाढ (+)/घट (-)	प्राप्त व्याज
2019-20	35218.99	14743.48	(-)20475.51	2065.37
2020-21	14743.48	29293.49	14550.01	977.12
2021-22	29293.49	22109.76	(-)7183.73	1191.16
2022-23	22109.76	32785.36	10675.60	1498.98
2023-24	32785.36	23221.71	(-)9563.65	902.28
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे				

राज्य शासनाच्या रोख शिल्लक गुंतवणुकीच्या कल विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत गुंतवणुकीत आंतरवार्षिक फरक दिसून आला असून, चालू वर्षात म्हणजे 2023-24 मध्ये रोख शिल्लक गुंतवणूक खात्यातील गुंतवणुकीतून राज्याला मिळालेले व्याज ₹ 902.28 कोटी होते.

तक्ता 2.22 मध्ये 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यात उपलब्ध शिल्लक रक्कम आणि राज्याने घेतलेल्या बाजार कर्जाची तुलना केली आहे. बाजार कर्जे जास्त व्याजदराने घेतले जात होते तर कोषागार देयकेतील गुंतवणुकीवर कमी दराने व्याज मिळत होते.



(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

31 मार्च 2024 रोजी राज्य शासनाची बाजार कर्जे ₹ 5,02,792.45 कोटी होते, तर त्याच वेळी राज्य शासनाचे रोख शिल्लक ₹ 23,221.70 कोटी होती. बाजार कर्जे घेण्याबाबत कोणताही निर्णय घेताना राज्य शासन रोख शिल्लक स्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

2.8 निष्कर्ष

- 2023-24 मध्ये महसुली जमा ₹ 4,30,596.46 कोटी होती, जी 2022-23 (₹ 4,05,677.93 कोटी) च्या तुलनेत ₹ 24,918.53 कोटी (6.14 टक्के) ने वाढली. 2023-24 मध्ये महसुली प्राप्तीचा एक महत्त्वपूर्ण भाग (75 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि अनुदाने मिळून 25 टक्के योगदान दिले. 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये स्वतःचा कर महसूल ₹ 24,857.06 कोटीने (8.96 टक्के), करेतर महसूल ₹ 4,081.53 कोटीने (24.33 टक्के) आणि केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये राज्याचा वाटा ₹ 11,348.78 कोटीने (18.91 टक्के) वाढला आहे, तर केंद्र शासनाकडून देण्यात येणाऱ्या सहाय्यक अनुदानात ₹ 15,368.84 कोटींची (29.89 टक्के) घट झाली आहे.
- 2023-24 मध्ये महसुली खर्च (₹ 4,44,350.46 कोटी) एकूण खर्चाच्या 85.14 टक्के (₹ 5,21,898.02 कोटी) होता. महसुली खर्चाच्या वाढीचा दर 2022-23 मधील 16.57 टक्क्यांवरून घटून 2023-24 मध्ये 9.01 टक्क्यांवर आला आहे. महसुली खात्यावर राज्य शासनाच्या अनिवार्य खर्चात व्याज देयके, वेतन व मजूरीवरील खर्च आणि निवृत्तीवेतन यांचा समावेश आहे. राज्याच्या महसुली खर्चाच्या 53.40 टक्के खर्च हा अनिवार्य खर्च आहे. अर्थसहाय्यावरील खर्च 2022-23 मधील ₹ 43,158.36 कोटींवरून 11.34 टक्क्यांनी वाढून

2023-24 मध्ये ₹ 48,053.50 कोटी झाला आहे. चालू वर्षात महसुली खर्चात अर्थसहाय्याचा हिस्सा 10.81 टक्के होता.

- भांडवली खर्च म्हणजे रस्ते, इमारत इत्यादी स्थिर पायाभूत मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी केलेला खर्च होय. भांडवली खर्च (₹ 72,573.40 कोटी) हा एकूण खर्चाच्या 13.91 टक्के आहे. 2022-23 च्या तुलनेत 2023-24 मध्ये भांडवली खर्चात 17.73 टक्क्यांनी (₹ 10,929.79 कोटी) वाढ झाली आहे. 2023-24 मध्ये ₹ 72,573.40 कोटीच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी ₹ 26,374.51 कोटी (36.34 टक्के) रस्ते व पुलांवर, पाटबंधारे आणि पूर नियंत्रण कामांसाठी ₹ 14,921.12 कोटी (20.56 टक्के), कृषी आणि संलग्न सेवांसाठी ₹ 5,001.79 कोटी (6.89 टक्के) खर्च करण्यात आले.
- 31 मार्च 2024 रोजी राज्य शासनाने वैधानिक महामंडळे, ग्रामीण बँका, संयुक्त स्टॉक कंपनी आणि सहकारी संस्थांमध्ये ₹ 2,28,950.40 कोटींची गुंतवणूक केली. या गुंतवणुकीतून त्यांना वर्षभरात लाभांश म्हणून ₹ 72.1 कोटींचा परतावा मिळाला. 2023-24 मध्ये या गुंतवणुकीवर सरासरी परतावा 0.03 टक्के होता तर याच कालावधीत शासनाने कर्जावर सरासरी 6.43 टक्के व्याज दिले होते.
- राज्याच्या राजकोषीय स्थितीकडे प्रमुख राजकोषीय मापदंडांच्या दृष्टीने पाहिले जाते जसे, महसुली तूट/आधिक्य, वित्तीय तूट/आधिक्य आणि प्राथमिक तूट/आधिक्य. 2023-24 मध्ये राज्याची महसुली तूट ₹ 13,754 कोटी होती, जी वर्षभरातील स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.34 टक्के होती. 2023-24 मध्ये वित्तीय तूट ₹ 90,559.36 कोटी होती, जी स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.24 टक्के आणि प्राथमिक तूट ₹ 44,907.45 कोटी होती.
- एकूण कर्ज जमा 2019-20 मधील ₹ 1,30,325.03 कोटींवरून 62.70 टक्क्यांनी वाढून 2023-24 मध्ये ₹ 2,12,209.02 कोटी झाली आहे. 2023-24 मध्ये ₹ 2,12,042.17 कोटींच्या एकूण कर्ज जमापैकी 54.01 टक्के (₹ 1,14,701.80 कोटी) रक्कम राज्य शासनाने पूर्वीच्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी आणि उर्वरित रक्कम 2023-24 मध्ये भांडवली खर्चासाठी वापरली.
- राज्याची थकित देणी 2019-20 मधील ₹ 4,79,899.14 कोटींवरून 2023-24 मध्ये ₹ 7,58,260.94 कोटींपर्यंत सातत्याने वाढली. थकित कर्ज आणि स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर देखील 2019-20 मधील 18.06 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 18.75 टक्क्यांपर्यंत वाढले.
- थकित सार्वजनिक कर्जाच्या परिपक्वतेच्या रूपरेषेवरून असे दिसून येते की एकूण थकित सार्वजनिक कर्जाच्या 57.06 टक्के (₹ 3,06,324.92 कोटी) कर्जे ज्याचे परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 5,36,823.34 कोटी) त्याची पुढील सात वर्षांत परतफेड केली जाईल, ज्यामुळे त्या कालावधीत शासनाच्या अर्थसंकल्पावर ताण पडू शकतो.

- राज्याने 2022-23 आणि 2023-24 दरम्यान अनुक्रमे ₹ 2,500 कोटी आणि ₹ 7,700 कोटीचे अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेले कर्ज घेतले आहे. अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली ही कर्जे अर्थसंकल्पीय दस्तऐवजांमधील जाहीर विवरणपत्रामध्ये किंवा लेख्यांमध्ये नोंद केली जात नाहीत किंवा त्याला कायदेशीर मान्यताही नसते. त्यांचा उपयोग शासकीय खर्चाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी केला जातो, ज्याचा तपशील अर्थसंकल्प किंवा वित्त लेख्यांमध्ये प्रतिबिंबित होत नाही.
- राज्यात सन 2019-20 पासून आजतागायत सातत्याने नकारात्मक प्राथमिक शिल्लक राहिली आहे. शिवाय, 2022-23 आणि 2023-24 या कालावधीत अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेली कर्जे घेण्यात आली, ज्यावरून हे स्पष्ट होते की, केवळ आर्थिक विकासावर अवलंबून राहणे राज्याच्या कर्जाच्या जबाबदाऱ्या भागविण्यासाठी पुरेसे ठरणार नाही. सार्वजनिक कर्ज शाश्वत करण्यासाठी प्राथमिक तूट आवश्यक त्या पातळीवर आणून पुरेसे वित्तीय समायोजन केले पाहिजे.

2.9 शिफारशी

- i. शासनाने महसुली आधिक्याच्या स्थितीकडे वाटचाल करण्यासाठी कर आणि करेतर स्रोतांच्या माध्यमातून अतिरिक्त संसाधने सुसज्ज करण्याचा विचार करावा.
- ii. राज्य शासनाने आपली गुंतवणूक आणि विविध संस्थांना दिलेली कर्जे तर्कसंगत केली पाहिजेत, जेणेकरून गुंतवणूक आणि कर्जावरील परतावा किमान शासकीय कर्जे खर्चाशी जुळेल.
- iii. राज्य शासनाने दीर्घकालीन राजकोषीय स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी कर्जाच्या पातळीवर संनियंत्रण आणि व्यवस्थापन करणे, खर्चाचे तर्कशुद्धीकरण करणे, अधिक स्रोतांचा शोध घेणे, महसुली पाया विस्तारणे आणि महसुली उत्पन्न देणाऱ्या मालमत्तेत गुंतवणूक करणे यांसाठी उपचारात्मक उपाययोजनांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे .
- iv. सर्व शासकीय कर्जे आणि खर्च कायदेशीररीत्या संबंधित अर्थसंकल्पात समाविष्ट केले पाहिजेत. राज्य शासनाच्या विविध यंत्रणांमार्फत करण्यात आलेल्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाचा तपशील शासनाने अर्थसंकल्प व लेख्यांमध्ये समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्पात अंतर्भूत नसलेल्या कर्जाद्वारे होणाऱ्या खर्चाला अर्थसाहाय्य केल्याने कालांतराने राज्याच्या सार्वजनिक दायित्वांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होते आणि त्यामुळे कर्जाचा सापळा रचला जातो आणि अशी देणी निर्माण होत आहेत, याची कल्पनाही विधिमंडळाला नसते.

प्रकरण - III

अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन

प्रकरण III

अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन

प्रशासकीय स्तरावर निधीचा अपव्यय किंवा वळवणूक न होता धोरणात्मक स्तरावर घेतलेल्या निर्णयांची यशस्वीपणे अंमलबजावणी होण्याची सुनिश्चिती करणे, हे प्रभावी वित्तीय व्यवस्थापनाचे उद्दिष्ट आहे. हे प्रकरण राज्याच्या विनियोजन लेख्यांच्या लेखापरीक्षणावर आधारित आहे. हे शासनाच्या वाटपाच्या प्राधान्यक्रमांचा आढावा घेते, घटनात्मक तरतुदींच्या विचलनाचा अहवाल देते आणि अर्थसंकल्प तयार करण्यातील पारदर्शकता आणि त्याच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता यांवर परिणाम करणारे मुद्दे अधोरेखित करते. धोरणात्मक पातळीवर घेतलेल्या निर्णयांची प्रशासकीय पातळीवर निधीची वळवणूक न करता अंमलबजावणी होत आहे किंवा कसे, याचाही आढावा घेते.

3.1 अर्थसंकल्प प्रक्रिया

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 202 च्या अनुपालनानुसार प्रत्येक आर्थिक वर्षात त्या वर्षासाठी राज्याच्या अंदाजित जमा व खर्चाचे विवरणपत्र राज्य विधिमंडळासमोर सादर करावयाचे असते ज्याला "वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र" (अर्थसंकल्प) असे संबोधले जाते. खर्चाच्या अंदाजपत्रकात खर्चाच्या 'भारित' आणि 'दत्तमत' बाबी¹ स्वतंत्रपणे दर्शविल्या जातात आणि महसुली लेख्यावरील खर्च इतर खर्चापासून वेगळा दर्शविला जातो. राज्य शासनाकडून कोणताही खर्च करण्यापूर्वी वैधानिक प्राधिकार पत्र आवश्यक असते.

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमावली अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रके तयार करण्यासाठी आणि खर्चाच्या अधिकृततेशी संबंधित पुढील कार्यवाहीसाठी अवलंबली जाणारी प्रक्रिया प्रस्तावित करते. वित्त विभागाने ठरवून दिलेल्या तारखांना विभागप्रमुखांकडून प्राप्त झालेल्या प्रस्तावांच्या आधारे वित्त विभागाकडून अंदाजपत्रक तयार केले जाते. वित्त विभाग अंदाजपत्रक एकत्रित करतो आणि अर्थसंकल्पीय वर्षासाठी आर्थिक स्थितीचे सारांश विवरण तयार करतो; जमांचा सविस्तर अंदाज व अनुदान मागण्यांचे विवरण तयार करून खर्चाचा सविस्तर अंदाजही तयार करतो. या अंदाजपत्रकात राज्याच्या एकत्रित निधीतून करावयाच्या दत्तमत आणि भारित खर्चाचा समावेश असतो. अर्थसंकल्पाशी निगडित संज्ञांची शब्दावली परिशिष्ट 3.1 मध्ये देण्यात आली आहे. अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया सामान्यतः ऑगस्टमध्ये अर्थसंकल्पीय परिपत्रक जारी करण्यापासून सुरु होते, जे विभागांना पुढील आर्थिक वर्षासाठी त्यांच्या अंदाजांची रचना करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. राज्यातील अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया आलेख 3.1 मध्ये दर्शविली आहे.

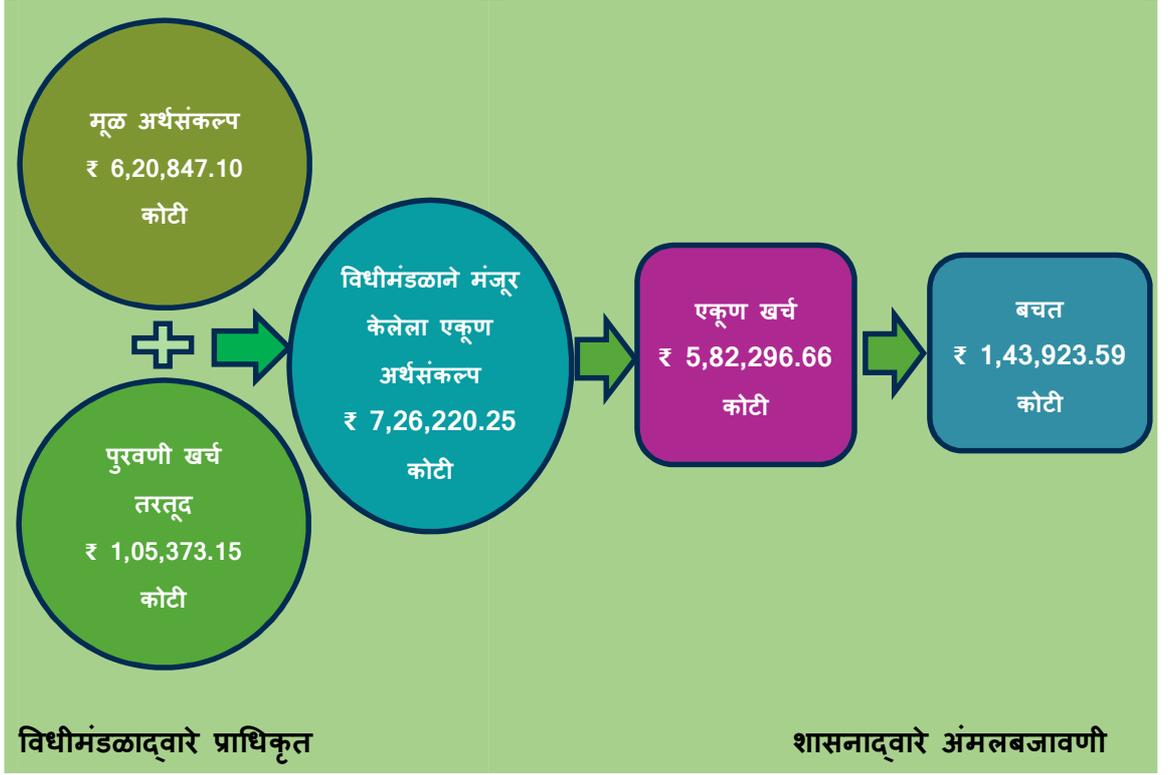
¹ **भारित खर्च:** खर्चाच्या काही निश्चित बाबी (उदाहरणार्थ, सांविधानिक प्राधिकाऱ्यांचे वेतन, कर्ज प्रदाने इत्यादि) राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असतात आणि हे खर्च विधिमंडळाच्या दत्तमताच्या अधीन नसतात **दत्तमत खर्च:** इतर सर्व खर्च हे विधिमंडळाच्या दत्तमताच्या अधीन असतात

आलेख 3.1: राज्यामधील अर्थसंकल्प तयारीची प्रक्रिया



अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेमध्ये विनिर्दिष्ट आहे की विशिष्ट बाबींवरील खर्चासाठी अंदाजपत्रकात तरतूद केलेली रक्कम ही वर्षभरात खर्च करता येण्याएवढी असावी आणि ती जास्त किंवा कमी सुद्धा नसावी. अंदाजपत्रकातील बचत देखील अंदाजपत्रकातील आधिक्याइतकीच वित्तीय अनियमितता दर्शविते. जमांची अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रके ही कर, शुल्क, फी इत्यादींच्या विद्यमान दरांवर आधारित असावी. वर्ष 2023-24 दरम्यान मूळ व पुरवणी अर्थसंकल्प, खर्च व बचत यासह राज्य विधिमंडळाने मंजूर केलेली एकूण रक्कम आलेख 3.2 मध्ये चित्रित केली आहे.

आलेख 3.2: अर्थसंकल्प अंमलबजावणीचा ओघ आलेख



स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे

₹ 1,43,923.59 कोटींची निव्वळ बचत ही ₹ 1,43,959.17 कोटींची एकूण बचत वर्षभरात ₹ 35.58 कोटींच्या (13 दत्तमत अनुदाने आणि दोन भारित विनियोजनांमध्ये) जादा खर्चाने भरून निघण्याचा परिणाम आहे. एकूण खर्च (₹ 5,82,296.66 कोटी) मूळ तरतुदीच्या (₹ 6,20,847.10 कोटी) आत असल्याने ₹ 1,05,373.15 कोटींचे पुरवणी अनुदान अतिरिक्त होते. हे अत्याधिक अंदाज आणि अयोग्य आर्थिक व्यवस्थापनाचे द्योतक होते. परिच्छेद 3.3.1 अन्वये अनावश्यक पुरवणी तरतुदीच्या मुद्द्यावर सविस्तर चर्चा करण्यात आली आहे.

3.1.1 आर्थिक वर्षातील एकूण तरतूद, प्रत्यक्ष संवितरणे आणि बचतीचा सारांश

299 अनुदाने/विनियोजने यांमध्ये 2023-24 मधील एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदी, प्रत्यक्ष खर्च आणि बचतीची संक्षिप्त स्थिती तक्ता 3.1 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.1: 2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्पीय तरतूद, संवितरणे आणि बचत

(₹ कोटीत)

एकूण अर्थसंकल्पीय तरतूद		संवितरणे		बचत	
दत्तमत	भारित	दत्तमत	भारित	दत्तमत	भारित
612734.48	113485.77	490256.43	92040.23	122478.04 (19.99)	21445.54 (18.90)

स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24

कंसातील आकडेवारी ही एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील बचतीची टक्केवारी आहे

3.1.2 भारित आणि दत्तमत संवितरणे

संविधानाच्या अनुच्छेद 112 (2) नुसार वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात समाविष्ट केलेल्या खर्चाच्या अंदाजपत्रकात विधिमंडळाने वर्णन केलेल्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक असलेली रक्कम राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित खर्च म्हणून आणि राज्याच्या एकत्रित निधीतून प्रस्तावित इतर खर्च भागविण्यासाठी आवश्यक असलेली इतर सर्व रक्कम स्वतंत्रपणे दर्शविली जाईल आणि महसुली लेख्यावरील खर्च इतर खर्चापेक्षा वेगळा दर्शविला जाईल.

मागील पाच वर्षांतील (2019-20 ते 2023-24) एकूण भारित आणि दत्तमत संवितरण आणि बचतीचे कल विश्लेषण तक्ता 3.2 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 3.2: 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान संवितरण आणि बचत

(₹ कोटीत)

वर्ष	संवितरण		बचत			
	दत्तमत	भारित	दत्तमत	टक्केवारी	भारित	टक्केवारी
2019-20	328039.77	63443.42	101966.86	31.08	3726.33	5.87
2020-21	320694.58	96353.79	104429.48	32.56	2811.71	2.91
2021-22	370445.46	82405.21	93242.70	25.17	18293.33	22.20
2022-23	444090.50	89983.70	103831.39	18.95	14903.55	14.21
2023-24	490256.43	92040.23	122478.04	19.99	21445.54	18.90

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे

दत्तमत अनुदानांतर्गत संवितरणाच्या टक्केवारीतील बचत ही 2019-20 मधील 31.08 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 19.99 टक्के इतक्या लक्षणीय प्रमाणात कमी झाली.

3.1.3 अर्थसंकल्पीय कुशलता (मार्कमनशीप)

प्रत्यक्ष जमा आणि खर्चाच्या तुलनेत महसुली आणि खर्चाचे अर्थसंकल्पीय प्रक्षेपणे यांच्यातील संबंध तपासणे म्हणजे अर्थसंकल्पीय कुशलता होय. जागतिक बँकेचा सार्वजनिक खर्च आणि वित्तीय उत्तरदायित्व एकूण खर्च निष्पत्ती आणि खर्च रचना निष्पत्तीच्या दृष्टीने अर्थसंकल्पाची विश्वासार्हता मोजते.

3.1.3.1 एकूण अर्थसंकल्पीय निष्पत्ती (आऊटटर्न)

एकूण अर्थसंकल्पीय निष्पत्ती हे एकूण अर्थसंकल्पीय खर्चाची निष्पत्ती/प्रत्यक्ष खर्च हे मंजूर रकमेपेक्षा कमी आणि मंजूर रकमेपेक्षा जास्त प्रमाणात मूळ मंजूर रक्कम प्रतिबिंबित करते. 2023-24 या वर्षातील मूळ तरतुदीची सारांशीत स्थिती व प्रत्यक्ष तरतुदीपासून त्याचे विचलन तक्ता 3.3 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 3.3: मूळ अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष निष्पत्ती

(₹ कोटीत)

तपशील	मूळ मंजूर अर्थसंकल्प	प्रत्यक्ष निष्पत्ती	प्रत्यक्ष आणि मूळ* मधील फरक
(1)	(2)	(3)	(4)=(3-2)
महसुली	474951.93	451673.24	(-) 23278.69
भांडवली	145895.17	130623.42	(-)15271.75
एकूण	620847.10	582296.66	(-)38550.44

*तरतुदीपेक्षा प्रत्यक्ष अधिक आकडा (+) म्हणून दर्शविला आहे आणि मूळ तरतुदीपेक्षा प्रत्यक्ष कमी आकडा (-) म्हणून दर्शविला आहे.
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24

महसुली विभागात मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत निष्पत्तीमधील विचलन 4.90 टक्के होते. हे 110 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के दरम्यान, 45 अनुदानांमध्ये ± 25 ते ± 50 टक्के दरम्यान, 30 अनुदानांमध्ये ± 50 ते 100 टक्के दरम्यान आणि 43 अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांच्या बरोबरीने किंवा त्यापेक्षा अधिक विचलन झाल्याने होते.

भांडवली विभागात मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत निष्पत्तीमधील विचलन 10.47 टक्के होते. हे 67 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के दरम्यान, 19 अनुदानांमध्ये ± 25 ते ± 50 टक्के दरम्यान, 18 अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के दरम्यान आणि 20 अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांहि अधिक विचलन झाल्याने होते.

3.1.3.2 खर्चाच्या घटकांची निष्पत्ती

खर्चाच्या घटकांची निष्पत्ती ही अंमलबजावणी दरम्यान मुख्य अर्थसंकल्पीय बाबींमधील पुनर्वाटपामुळे खर्चाच्या रचनेत पडलेल्या फरकाचे मोजमाप करते. मूळ तरतुदीची सारांशीत स्थिती व प्रत्यक्ष निष्पत्ती व सुधारित अंदाजपत्रकापासून त्यांचे विचलन तक्ता 3.4 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 3.4: सुधारित अंदाजाच्या तुलनेत निष्पत्तीचे विचलन

(₹ कोटीत)

तपशील	मूळ मंजूर अर्थसंकल्प	सुधारित अंदाज	प्रत्यक्ष निष्पत्ती	मूळ मंजूर अर्थसंकल्प आणि सुधारित अंदाज यामधील फरक	प्रत्यक्ष आणि सुधारित* यामधील फरक
1	2	3	4	5	6
महसुली	474951.93	458838.48	451673.24	16113.45	(-)7165.24
भांडवली	145895.17	136076.84	130623.42	9818.33	(-)5453.42
एकूण	620847.10	594915.32	582296.66	25931.78	(-)12618.66

*सुधारित अंदाजापेक्षा प्रत्यक्ष अधिक (+) आकडा म्हणून दर्शविला जातो आणि मूळ तरतुदीपेक्षा प्रत्यक्ष कमी आकडा (-) म्हणून दर्शविला जातो
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24

महसुली विभागात सुधारित अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत निष्पत्तीमध्ये 1.56 टक्के विचलन होते. हे 175 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के, 11 अनुदानांमध्ये ± 25 ते ± 50 टक्के, तीन अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के आणि सहा अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांहितके किंवा त्याहून अधिक विचलन झाल्याने होते.

भांडवली विभागात सुधारित अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत निष्पत्तीमध्ये चार टक्के विचलन होते. 108 अनुदानांमध्ये 0 ते ± 25 टक्के, सहा अनुदानांमध्ये ± 25 ते ± 50 टक्के, 20 अनुदानांमध्ये ± 50 टक्के ते 100 टक्के आणि दोन अनुदानांमध्ये 100 टक्क्यांच्या बरोबरीने किंवा त्याहून अधिक विचलन झाल्याने होते.

3.2 विनियोजन लेखे

विनियोजन लेखे राज्य शासनाच्या प्रत्येक वर्षासाठीच्या खर्चाची तुलना भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 204 आणि 205 अन्वये पारित केलेल्या विनियोजन अधिनियमाच्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या विविध उद्देशांसाठीची दत्तमत अनुदाने व भारित विनियोजन यांच्या रकमेशी करते. विनियोजन लेखे स्थूल आधारावर असतात. हे लेखे मूळ अर्थसंकल्पीय तरतूद, पुरवणी अनुदाने, प्रत्यार्पण आणि पुनर्विनियोजन स्पष्टपणे दर्शवितात आणि अर्थसंकल्पातील भारित आणि दत्तमत दोन्ही बाबींच्या संदर्भात विनियोजन अधिनियमांतर्गत प्राधिकृत केलेल्या सेवांच्या तुलनेत विविध विशिष्ट सेवांवरील प्रत्यक्ष भांडवली आणि महसुली खर्च दर्शवितात. अशाप्रकारे, विनियोजन लेखे निधीची उपयोगिता, वित्त व्यवस्थापन आणि अर्थसंकल्पीय तरतुदींवरील संनियंत्रण समजून घेणे सुकर करतात आणि म्हणूनच वित्त लेख्यांना पूरक असतात.

प्रत्यक्षात विविध अनुदानांतर्गत झालेला खर्च हा त्या वर्षासाठी विनियोजन अधिनियमानुसार प्राधिकृत केलेल्या खर्चाच्या अनुषंगाने आहे आणि संविधानाच्या (अनुच्छेद 202) प्रावधानांतर्गत आकारण्यात येणारा खर्च आकारला गेला आहे किंवा कसे तपासण्यासाठी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक विनियोजन लेखापरीक्षण करतात. तसेच, ते झालेला खर्च हा कायदे, संबंधित नियम, विनियमन आणि निर्देश यांच्याशी सुसंगत आहे किंवा कसे हे देखील तपासतात.

3.3 अर्थसंकल्पीय आणि लेखा प्रक्रियेच्या सचोटीवर टिप्पण्या

3.3.1 अनावश्यक किंवा अतिरिक्त पुरवणी अनुदाने

पुरवणी अनुदान किंवा विनियोजन म्हणजे मूळ अधिकृत अनुदान किंवा विनियोगात भर घालणे. महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिकेच्या परिच्छेद 169 आणि 170 सह भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 205 मध्ये पुरवणी अर्थसंकल्प किंवा पुरवणी अंदाजासाठी कायदेशीर आधाराची तरतूद आहे असा अतिरिक्त खर्च अटळ असल्याचे निदर्शनास आल्यास व पुनर्विनियोजन करून जादा रक्कम भरून काढण्यासाठी अनुदानांतर्गत बचतीत बदल करण्याची शक्यता नसल्यास संबंधित विभागाचे सचिव पुरवणी किंवा अतिरिक्त अनुदान किंवा विनियोजनासाठी वित्त विभागाकडे प्रस्ताव पाठवितात.

2023-24 वर्षासाठी ₹ 6,20,847.10 कोटींच्या मूळ अंदाजपत्रकाला मंजूरी देण्याबरोबरच राज्य विधिमंडळाने 2023-24 या वर्षासाठी ₹ 1,05,373.15 कोटींच्या पुरवणी तरतुदींना मंजूरी दिली, जी मूळ तरतुदींच्या 16.97 टक्के होती.

परिशिष्ट 3.2 मध्ये सविस्तर दर्शविल्याप्रमाणे या अनुदानातील ₹ 1,64,204.75 कोटींचा प्रत्यक्ष खर्च मूळ तरतुदींच्या (₹ 2,02,942.45 कोटी) पातळीपर्यंतही पोहोचला नसल्याने वर्षभरात 44 दत्तमत अनुदानांमध्ये (प्रत्येक प्रकरणात ₹ 10 कोटी किंवा त्याहून अधिक) प्राप्त झालेल्या एकूण ₹ 29,563.05 कोटींच्या पुरवणी तरतुदी अनावश्यक ठरल्या. ₹ 1,000 कोटीपेक्षा अधिक बचत असलेली आणि पुरवणी तरतूद अनावश्यक ठरलेली अनुदाने **तक्ता 3.5** मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 3.5: ₹ 1,000 कोटीपेक्षा अधिक बचत झालेली अनुदाने जेथे पुरवणी तरतूद अनावश्यक ठरली

(₹ कोटीत)

अनुदान क्रमांक आणि तपशील	मूळ तरतूद	पुरवणी तरतूद	खर्च	मूळ तरतुदींमधून बचत (टक्केवारी)
महसुली विभाग (दत्तमत)				
बी-01 पोलीस प्रशासन	26513.59	321.68	21462.90	5050.69 (19.05)
टी-05 जनजाती क्षेत्र विकास उप-योजनेवरील महसुली खर्च	13101.03	2924.26	10481.65	2619.39 (19.99)
एफ-02 नगर विकास व इतर प्रगत सेवा	16817.61	4318.43	14420.40	2397.20 (14.25)
सी-06 नैसर्गिक आपत्तींच्या निवारणासाठी साहाय्य	12273.79	1762.02	10083.94	2189.85 (17.84)
ओ-03 ग्रामीण रोजगार	4142.03	200.00	2255.06	1886.97 (45.56)
एच-05 रस्ते व पूल	8090.41	214.00	6587.32	1503.08 (18.58)
आर-01 वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य	14524.40	2189.05	13297.41	1226.99 (8.45)
सी-07 वने	4003.00	42.61	2943.66	1059.35 (26.46)
झेडए-02 सचिवालय आणि इतर सामाजिक सेवा	3145.97	10.46	2125.77	1020.19 (32.43)
भांडवली विभाग (दत्तमत)				
ओ-10 इतर ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	6346.15	160.00	2313.58	4032.57 (63.54)
एफ-07 शहरी विकासासाठी कर्जे	5502.00	569.28	2416.42	3085.58 (56.08)
आय-05 पाटबंधाऱ्यावरील भांडवली खर्च	16588.08	1528.47	14689.36	1898.71 (11.45)
एल-07 ग्रामीण विकासावरील भांडवली खर्च	5924.98	184.15	4242.14	1682.84 (28.40)
स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे				

अशा प्रकारे, असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की ₹ 1,05,373.15 कोटींच्या पुरवणी अनुदानांमुळे अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत बचतीत आणखी वाढ झाली, कारण प्रत्यक्ष खर्च (₹ 5,82,296.66 कोटी) मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा (₹ 6,20,847.10 कोटी) कमी होता.

3.3.2 आकस्मिक निधीमधून अग्रिमे

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 267(2) व 283(2) मधील तरतुदीनुसार महाराष्ट्र आकस्मिक निधी अधिनियम 1956 अंतर्गत राज्याचा आकस्मिक निधी निर्माण करण्यात आला आहे. अकल्पित आणि तातडीच्या स्वरूपातील खर्च जे विधिमंडळाची मान्यता प्राप्त होईपर्यंत लांबणीवर टाकणे इष्ट नसते, फक्त ते खर्च भागविण्यासाठीच आकस्मिक निधीमधून अग्रिमे दिली जातात. हा निधी अग्रधन स्वरूपात असतो.

महाराष्ट्र आकस्मिक निधी कायद्यानुसार राज्याच्या आकस्मिक निधीचा साठा ₹ 150 कोटी आहे. 2023-24 या कालावधीत आकस्मिक निधीतून कोणतीही रक्कम आहरीत करण्यात आली नाही.

3.3.3 निधीचे अतिरिक्त किंवा अनावश्यक पुनर्विनियोजन

पुनर्विनियोजन म्हणजे अनुदानातील बचतीची अपेक्षा असलेल्या एका विनियोजनाच्या एका घटकामधील निधी दुसरा घटक जेथे अधिक निधीची आवश्यकता निश्चित केली जाते तेथे हस्तांतरित करणे. महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिकेच्या परिच्छेद 162 ते 164 नुसार, वित्त विभाग आणि सचिवालयचा प्रशासकीय विभाग, विनियोजन अधिनियमांतील त्याच अनुदान/विनियोजनांतर्गत मुख्य शीर्ष, गौण शीर्ष अथवा उप-शीर्षामधून इतर समान शीर्षामध्ये पुनर्विनियोजन मंजूर करू शकतात.

लेखापरीक्षण विश्लेषणात असे निदर्शनास आले की पुनर्विनियोजन जास्त प्रमाणात झाले आणि परिणामी 40 उप-शीर्षांतर्गत (प्रत्येक प्रकरणात ₹ 10 कोटी किंवा त्यापेक्षा जास्त) मोठी बचत/अतिरिक्त झाली, ज्याचे तपशील परिशिष्ट 3.3 मध्ये दिले आहेत. त्या 40 उप-शीर्षांपैकी 11 उप-शीर्षांतर्गत तक्ता 3.6 मध्ये सविस्तर दर्शविल्याप्रमाणे अंतिम बचत ₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त होती.

तक्ता 3.6: अंतिम बचतीकडे (₹ 100 कोटी आणि त्याहून अधिक) नेणारे अनावश्यक पुनर्विनियोजन

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	अनुदान	उप-शीर्ष	तपशील	मूळ	पुरवणी	पुनर्विनियोजन	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत
1	ई02	22020119 6 ए017	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या अधिनियम, 1961 च्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सहेतुक अनुदान	28541.09	4861.76	18.91	33421.76	32297.34	1124.42
2	बी01	20550010 8 009	शहर पोलिस-आस्थापना	4209.50	93.26	0.54	4303.30	3414.86	888.44

अनु. क्र.	अनुदान	उप-शीर्ष	तपशील	मूळ	पुरवणी	पुनर्विनियोजन	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत
3	एन03	222501789 एफ08	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक विभाग योजना	1596.57	0.00	74.77	1671.34	1157.26	514.08
4	आय05	4700-80- 190-012	पाटबंधान्यावरील भांडवली खर्च	1198.26	0.00	158.16	1198.26	898.69	299.56
5	ई02	220201106 आय61	समग्र शिक्षा अभियान (सामान्य) (राज्य हिस्सा 40%) (योजना)	874.48	0.00	38.82	913.30	708.14	205.16
6	आय05	4700-80- 190-034	पाटबंधान्यावरील भांडवली खर्च	1625.18	0.00	67.84	1625.18	1422.49	202.69
7	एक्स01	223602101 194	अंगणवाडी सेवा (अतिरिक्त राज्य हिस्सा 100%)	438.42	608.99	34.49	1081.90	920.26	161.64
8	आय05	4700-80- 190-013	पाटबंधान्यावरील भांडवली खर्च	393.50	0.00	20.08	393.50	243.71	149.79
9	एन03	222501277 334	अनुसूचित जातीच्या मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतिगृहे सुरु करणे व देखभाल करणे (नवीन वसतिगृहे)	400.00	0.00	37.62	437.62	291.84	145.78
10	टी05	22250279 6 डी72	मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतिगृहे (राज्यस्तरीय योजना)	546.61	0.00	6.03	552.64	408.98	143.66
11	आय05	4700-80- 190-010	पाटबंधान्यावरील भांडवली खर्च	490.52	0.00	38.33	490.52	367.26	123.26

स्त्रोत: तपशीलवार विनियोजन लेखे

वरील उदाहरणे अंदाजपत्रक नियंत्रण अधिकारी गरजांचे पुरेसे मूल्यमापन करू शकले नाहीत आणि पुनर्विनियोजन करण्यापूर्वी खर्चाची माहिती अद्ययावत करू शकले नाहीत ह्याचे सूचक आहेत.

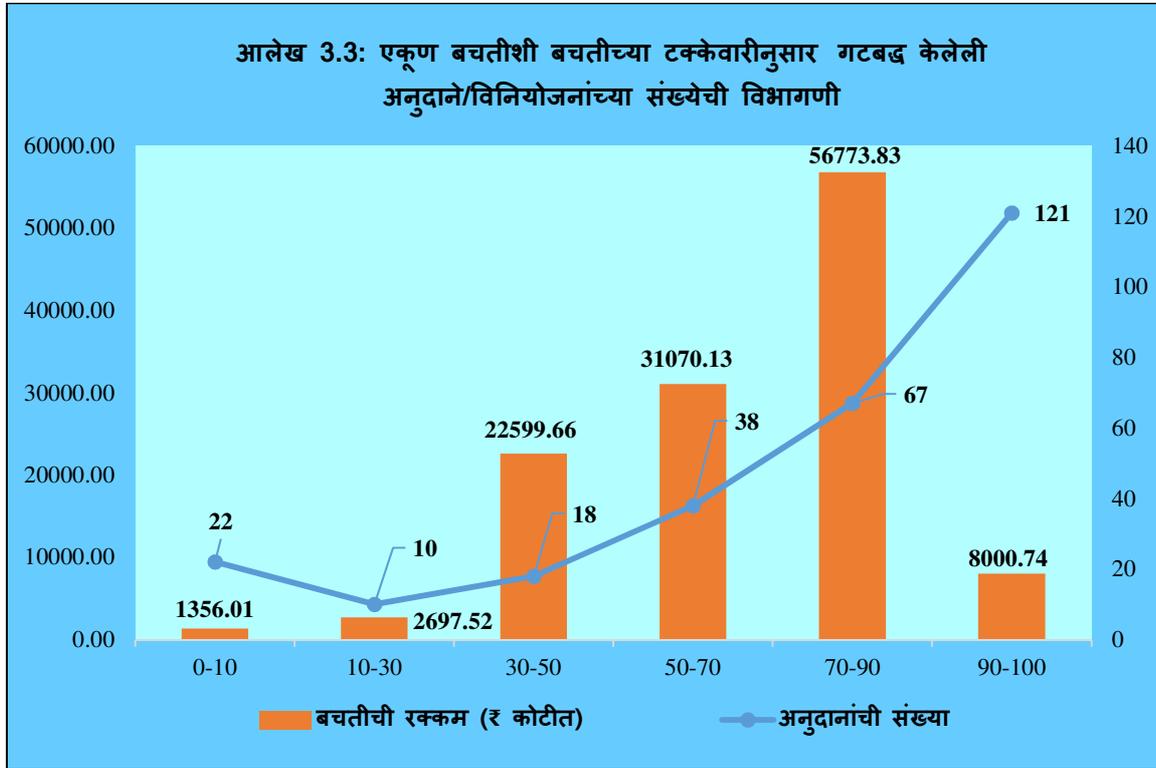
3.3.4 अखर्चित रक्कम आणि प्रत्यर्पित विनियोजन आणि/अथवा मोठ्या प्रमाणात बचत/प्रत्यर्पण

सुमार खर्च संनियंत्रण यंत्रणा आणि कमकुवत योजना अंमलबजावणी क्षमता/कमकुवत अंतर्गत नियंत्रणे यावर आधारित अर्थसंकल्पीय तरतूद, आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस निधी मुक्त करण्यास प्रोत्साहन देऊन मोठ्या प्रमाणात निधी शासकीय लेख्यांच्या बाहेर बँकांमध्ये राखून ठेवण्याच्या विभागाच्या प्रवृत्तीला उद्धृत करतात. अतिरिक्त बचतीमुळे इतर विभागदेखील वापरता येणाऱ्या निधीपासून वंचित राहतात.

2023-24 दरम्यान ₹ 1,43,923.59 कोटींच्या निव्वळ बचतीपैकी परिशिष्ट 3.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 66 दत्तमत अनुदानांतील ₹ 94,915.71 कोटी बचत प्रत्येक प्रकरणातील एकूण तरतुदीच्या 20 टक्के किंवा त्याहून अधिक होती. तसेच, परिशिष्ट 3.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 66 पैकी 44 अनुदानांमध्ये प्रत्येक प्रकरणात ₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त बचत झाली.

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिकेच्या परिच्छेद 173 मध्ये असे नमूद केले आहे की इतर शीर्षाखाली संभाव्य अकल्पित अतिरिक्त खर्च भागविण्यासाठी किंवा नवीन खर्च ज्याची सामान्यतः पुढील वर्षाच्या अंदाजपत्रकात तरतूद केली जाऊ शकते त्याची पूर्तता करण्यासाठी वितरण किंवा नियंत्रण अधिकाऱ्यांनी बचत राखीव ठेवू नये. सर्व बचत जेव्हा लक्षात येतात तेव्हा त्या तात्काळ प्रत्यार्पित कराव्यात. ज्या तरतुदींचा फायदेशीररित्या उपयोग करता येणार नाहीत त्या प्रत्यार्पित कराव्यात.

2023-24 मध्ये 276 दत्तमत अनुदानांतील एकूण बचतीसह एकूण तरतुदीच्या वापराची टक्केवारी आलेख 3.3 मध्ये दर्शविली आहे.



(स्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे)

वरील आलेख 3.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 276 पैकी 188 अनुदानांनी त्यांच्या वाटपाच्या 70 टक्क्यांहून अधिक तर 188 अनुदानांपैकी 121 दत्तमत अनुदानांनी त्यांच्या वाटपाच्या 90 टक्क्यांहून अधिक रकमेचा वापर केला होता 2023-24 मध्ये ₹ 1,43,959.17 कोटींची स्थूल बचत झाली होती. राज्य शासनाने या अनुदानातील निधीच्या अपुऱ्या वापराची कारणे तपासून योग्य ती सुधारात्मक उपाययोजना त्वरित करण्याची आवश्यकता आहे. 2023-24 मधील प्रत्यार्पणाच्या विश्लेषणाचे निरीक्षण पुढील परिच्छेदात मांडले आहे.

अनुदान बी-1-पोलिस प्रशासन-मुख्य शीर्ष 2055-पोलिस-गौण शीर्ष 116-न्यायसहायक विज्ञान, अंतर्गत निर्भया योजनेअंतर्गत मुंबई, महाराष्ट्र येथील जनुकीय घटक (डीएनए) न्यायसहायक प्रयोगशाळेच्या अद्ययावतीकरणासाठी ₹ 11.78 कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद मार्च 2023 मध्ये कोणतेही विशिष्ट कारण न देता प्रत्यार्पण करून मागे घेण्यात आली.

अनुदान डी-9-मत्स्यव्यवसायावरील भांडवली खर्च-मुख्य शीर्ष 4405-मत्स्यव्यवसायावरील भांडवली खर्च गौण शीर्ष 103-सागरी मत्स्यव्यवसाय, अंतर्गत छोट्या मत्स्य बंदराच्या बांधकामासाठीची ₹ 10 कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद कोणतेही विशिष्ट कारण न देता मार्च 2023 मध्ये प्रत्यार्पण करून मागे घेण्यात आली.

अनुदान एल-3-ग्रामीण विकास कार्यक्रम-मुख्य शीर्ष 2235-सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण गौण शीर्ष 103-महिला कल्याण अंतर्गत: अस्मिता कार्यक्रमांतर्गत (राज्य योजना) ग्रामीण भागातील शाळकरी मुलींना सवलतीच्या दरात सॅनिटरी नॅपकिन्स पुरविण्याच्या अनुदानाशी संबंधित हे उप- शीर्ष आहे. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, अस्मिता प्रकल्पावरील 2018-19 ते 2023-24 या कालावधीतील अंदाजपत्रकातील तरतूद आणि खर्चाचा कल हा निधीच्या कमी वापराचा सातत्यपूर्ण नमुना होता. पात्र लाभार्थ्यांची संख्या कमी असल्याने 2018-19 मध्ये ₹ 20 कोटीपैकी केवळ ₹ नऊ कोटी खर्च झाले होते. 2019-20 ते 2021-22 या कालावधीत ही योजना मागील वर्षातील अखर्चित निधीवर अवलंबून असल्याने नवीन खर्च झाला नाही. 2022-23 मध्ये अर्थसंकल्पीय तरतूद ₹ 262.39 कोटी होती, परंतु सुधारित अंमलबजावणी आराखड्याला अंतिम स्वरूप देण्यास विलंब झाल्यामुळे संपूर्ण रक्कम वापराविना राहिली. तसेच, 2023-24 मध्ये ₹100 कोटींची तरतूद कोणत्याही नोंदविलेल्या खर्चाशिवाय करण्यात आली आणि बचतीचे कोणतेही विशिष्ट कारण देण्यात आले नाही.

अपेक्षित खर्चाचा अवास्तव अंदाज वर्षानुवर्षे चालू राहिल्याने उप-शीर्षांतर्गत अंतर्गत बचत झाली.

अनुदान एक्स-1 सामाजिक सुरक्षा आणि पोषण- मुख्य शीर्ष 2235-सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण अंतर्गत गौण शीर्ष-103 महिला कल्याण. लेक लाडकी योजनेसाठी पुरवणी मागणीतून ₹ 100 कोटी प्राप्त झाले होते त्यापैकी, मार्च 2024 मध्ये योजनेवरील ₹ 80.30 कोटी प्रत्यक्ष खर्चाच्या आधारे प्रत्यार्पित करण्यात आले.

अनुदान झेडसी-3-शासकीय कर्मचाऱ्यांना कर्जे मुख्य शीर्ष 4216-गृहनिर्माण वरील भांडवली खर्च अंतर्गत-गौण शीर्ष 051-बांधकाम - मनोरा आमदार निवास, मुंबईच्या पुनर्विकासासाठी केलेली ₹ 200 कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद मार्च 2024 मध्ये कोणतेही विशिष्ट कारण न देता प्रत्यार्पित करण्यात आली.

लेखापरीक्षण विश्लेषणातून असे निदर्शनास आले की, 2021-22 आणि 2022-23 या कालावधीत मनोरा आमदार निवास, मुंबईच्या पुनर्विकासासाठी अनुक्रमे ₹ 180.59 कोटी आणि ₹ 200 कोटींची

संपूर्ण अर्थसंकल्पीय तरतूद कोणतेही विशिष्ट कारण न देता आर्थिक वर्षाच्या मार्चमध्ये प्रत्यार्पित करण्यात आली.

अनुदान झेडएच-5 पाटबंधारे वरील भांडवली खर्च- मुख्य शीर्ष 4702-लघु पाटबंधारे वरील भांडवली खर्च अंतर्गत, गौण शीर्ष 101- भूपृष्ठ जल, जुन्या मालगुजारी तलावांची पुनर्रचना व मजबुतीकरणासाठीच्या ₹ 209 कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूदीपैकी, ₹ 202.48 कोटी या योजनेंतर्गत निधीच्या मागणीचे प्रस्ताव कमी प्राप्त झाल्याने मार्च 2024 मध्ये प्रत्यार्पित करण्यात आले.

3.3.4.1 सातत्यपूर्ण बचती

“सातत्यपूर्ण बचती” म्हणजे दर वर्षी वितरित केलेल्या निधीचा पूर्ण वापर न करण्याची सातत्यपूर्ण प्रथा. मागील पाच वर्षांत बचतीमधील सातत्यावरून असे निदर्शनास आले की, विभागांमधील अर्थसंकल्पीय नियंत्रणे प्रभावी नव्हती आणि वर्षाकरिता निधी वितरित करताना मागील वर्षांचे कल विचारात घेतले नव्हते. अनुदानाच्या चाचणी-तपासणीत लेखापरीक्षणाच्या असे निदर्शनास आले की 42 प्रकरणांमध्ये (परिशिष्ट 3.6) गेल्या पाच वर्षांपासून सातत्याने ₹ 100 कोटींहून अधिक बचत झाली.

तक्ता 3.7 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अनुदान ओ-4-इतर ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत 99 ते 100 टक्के बचत झाली

तक्ता 3.7: ओ-4 - इतर ग्रामीण विकास कार्यक्रम अंतर्गत सातत्यपूर्ण बचती

(₹ कोटीत)

वर्ष	एकूण अर्थसंकल्पीय तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च	बचत	बचतीची कारणे
2019-20	2175.35	-	2175.35	मूळ अंदाजपत्रकात या उपशीर्षाखाली ठेवलेला अंदाजपत्रकात नसलेला खर्च संबंधित प्रशासकीय विभागाला त्यांच्या गरजेनुसार पुरवणी अनुदानाद्वारे वितरित करण्यात आला आणि त्यामुळे ₹ 2175.35 कोटींची संपूर्ण तरतूद लेखांकनाच्या उद्देशाने प्रत्यार्पित करण्यात आली
2020-21	101.12	0.21	100.91	₹ 100.91 कोटींच्या बचतीचे कारण सादर केले नाही (जुलै 2021)
2021-22	100	-	100	मूळ अंदाजपत्रकात या उपशीर्षाखाली ठेवलेला अंदाजपत्रकात समाविष्ट नसलेला खर्च संबंधित प्रशासकीय विभागाला त्यांच्या गरजेनुसार पुरवणी अनुदानाद्वारे वितरित करण्यात आला आणि त्यामुळे ₹ 100 कोटींची संपूर्ण तरतूद लेखांकनाच्या उद्देशाने प्रत्यार्पित करण्यात आली
2022-23	100	-	100	
2023-24	100	-	100	
स्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे				

काही विभागांनी वास्तविक गरजेपेक्षा खूप जास्त प्रमाणात मागणी करून प्राप्त केलेली अर्थसंकल्पीय तरतूद आणि निधीचा वापर करण्यातील असमर्थता अग्रक्रमित क्षेत्रांना संसाधनांच्या वाटपापासून वंचित ठेवते आणि सार्वजनिक वित्तावर कमजोर वैधानिक नियंत्रणाकडे नेते.

3.3.4.2 'निरंक' खर्च असलेली अनुदाने

2023-24 मध्ये दोन अनुदानांतर्गत करण्यात आलेली ₹10 कोटींहून अधिक असलेली ₹ 502.48 कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद वर्षअखेरीस अखर्चित राहिली. तपशील तक्ता 3.8 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 3.8: 'निरंक' खर्च असलेली अनुदाने

(₹ कोटीत)

अनु. क्र	अनुदान	दत्तमत/भारित	एकूण तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च	टिप्पणी
1	बी-12 पूर नियंत्रण प्रकल्पासाठी कर्जे	दत्तमत	28.00	0.00	एशियन विकास बँक साहाय्यित शाश्वत तटीय सुरक्षा आणि व्यवस्थापन गुंतवणूक कार्यक्रम या प्रकल्पासाठी भांडवली खर्च 'मुख्यशीर्ष 6711-190(00)(01) सार्वजनिक क्षेत्र आणि इतर उपक्रमांसाठी कर्जे ऐवजी मुख्यशीर्ष 2711-190 (00)(03)-सार्वजनिक क्षेत्र व इतर उपक्रमांना मदत' या महसुली खर्चांतर्गत नवीन उप-शीर्ष कार्यरत करण्याच्या राज्य शासनाच्या निर्णयामुळे अनुदानातील संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली होती.
2	डब्ल्यु-8 इतर सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	दत्तमत	474.48	0.00	बाल व किशोरवयीन ग्रंथालये व डिजिटल पायाभूत सुविधा योजना भाग VII (₹ 469.38 कोटी) या योजनेसाठी केंद्र शासनाकडून मान्यता न मिळाल्याने, 100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेंतर्गत अविकसित जिल्ह्यात नवीन शासकीय तंत्रविद्यानिकेतन (पॉलिटेक्निक) संस्था स्थापन करण्यासाठी (₹ 2.50 कोटी), केंद्र शासनाकडून निधी न मिळाल्याने कौशल्य विकास कार्यक्रमांतर्गत तंत्रविद्यानिकेतनमध्ये शिकणाऱ्या मुलींसाठी वसतिगृह बांधणे (₹ 2.60 कोटी). अनुदानातील संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली
एकूण			502.48		
स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे					

3.3.5 अतिरिक्त खर्च व त्याचे नियमितीकरण

संविधानाच्या अनुच्छेद 205 (1)(ब) मध्ये अशी तरतूद आहे की, आर्थिक वर्षादरम्यान कोणत्याही सेवेवर त्या सेवेसाठी त्या वर्षी मंजूर केलेल्या रकमेपेक्षा अधिक खर्च झाला असेल तर, राज्यपालांनी अशा अतिरिक्तची मागणी विधिमंडळात सादर करणे आवश्यक आहे. यावरून हे सिद्ध होते की आर्थिक वर्षाकरिता अनुदान/विनियोजनापेक्षा अतिरिक्त खर्च राज्य विधिमंडळाद्वारे नियमित करणे राज्य शासनाला अनिवार्य आहे. अधिक खर्चाच्या नियमितीकरणाबाबत जरी कालमर्यादा निर्धारित केलेली नसली तरी, अतिरिक्त खर्चाचे नियमितीकरण हे लोक लेखा समितीमध्ये विनियोजन लेखांवर चर्चा पूर्ण झाल्यावर केले जाते. असे करण्यात आलेले अपयश हे संविधानाच्या तरतुदींचे उल्लंघन

असून आणि जनतेच्या पैशाच्या वापराबद्दल विधिमंडळाच्या कार्यकारिणीचे उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्याचे उद्दिष्ट विफल होते.

3.3.5.1 2023-24 वर्षाशी संबंधित अतिरिक्त खर्च

वर्षभराच्या तरतुदीपेक्षा अधिक खर्च हा केवळ विधिमंडळाच्या मंजूरीसाठी आवश्यक असलेल्या तरतुदींचे उल्लंघन करत नाही तर तो चुकीच्या नियोजनाचेही निर्देशक आहे, जो खर्चाच्या प्रगतीचा माग त्या प्रयोजनाकरिता केलेल्या अर्थसंकल्पासोबत घेऊन टाळता येऊ शकतो. तथापि, 2023-24 या वर्षात ₹ 7,26,220.25 कोटी अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या तुलनेत 299 अनुदाने/विनियोजनांमध्ये ₹ 5,82,296.66 कोटी खर्च करण्यात आले. एकूण ₹ 1,43,923.58 कोटीची बचत झाली असली तरी 13 दत्तमत अनुदाने आणि दोन भारत विनियोजनांमध्ये ₹ 35.58 कोटींचा अतिरिक्त खर्च झाला, ज्याचे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 205 नुसार नियमितीकरण करणे आवश्यक होते.

2023-24 मध्ये तरतुदीपेक्षा अतिरिक्त खर्चासह बंद झालेली अनुदाने/विनियोजने ज्यांना नियमितीकरणाची आवश्यकता आहे ती तक्ता 3.9 मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 3.9: 2023-24 मधील नियमितीकरण आवश्यक असलेली तरतुदीपेक्षा अधिक खर्चासह बंद झालेली अनुदाने/विनियोजने

(₹ कोटीत)				
अनु. क्र.	दत्तमत अनुदाने/भारत विनियोजनाचे नाव व शीर्षक	एकूण अनुदान	खर्च	आधिक्य
दत्तमत अनुदान				
1	सी-02 मुद्रांक व नोंदणी	412.17	423.98	11.81
2	ओ-18 जिल्हा योजना-ठाणे	547.67	548.35	0.68
3	ओ-20 जिल्हा योजना-रायगड	253.53	253.63	0.10
4	ओ-38 जिल्हा योजना-धुळे	189.11	190.34	1.23
5	ओ-44 जिल्हा योजना- नंदुरबार	111.42	111.43	0.01
6	ओ-48 जिल्हा योजना- जालना	257.95	257.97	0.02
7	ओ-60 जिल्हा योजना- हिंगोली	167.72	167.72	0.00
8	ओ-70 जिल्हा योजना- गडचिरोली	252.58	258.40	5.82
9	ओ-76 जिल्हा योजना- अकोला	171.64	171.64	0.00
10	ओ-84 जिल्हा योजना-पालघर	198.72	198.87	0.15
11	ओ-19 जिल्हा योजना-ठाणे	202.33	202.38	0.05
12	ओ-47 जिल्हा योजना-छत्रपती संभाजी नगर	166.66	166.67	0.01
13	ओ-75 जिल्हा योजना-अमरावती	122.74	122.75	0.01
भारत खर्च				
14	सी-02 मुद्रांक व नोंदणी	0.00 ²	0.01	0.01
15	टी-01 व्याज प्रदाने	40.36	56.04	15.68
एकूण		3094.60	3130.18	35.58
स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे				

² ₹ एक लाखापेक्षा कमी अर्थसंकल्पीय तरतूद

3.3.5.2 मागील आर्थिक वर्षामधील अतिरिक्त खर्च नियमित करणे

उपरोक्त परिच्छेद 3.3.5 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, अधिक खर्च वाढीव कालावधीसाठी अनियमित राहिल्यास कार्यकाऱ्यांवरील वैधानिक नियंत्रण सौम्य होते. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 205 नुसार अनुदान विनियोजनापेक्षा/अधिक खर्च राज्य विधीमंडळाकडून नियमित करून घेणे राज्य शासनाला अनिवार्य आहे. खर्च नियमित करण्यासाठी कोणतीही कालमर्यादा निश्चित करण्यात आलेली नसली तरी लोक लेखा समितीकडून विनियोजन लेखांवरील चर्चा पूर्ण झाल्यानंतर अधिक खर्चाचे नियमितीकरण केले जाते. 48 अनुदाने व 17 विनियोजनांसंदर्भात वर्ष 2017-18 ते 2022-23 या वर्षासाठी ₹ 2,990.18 कोटींचा अधिक खर्च मार्च 2024 पर्यंत नियमितीकरणासाठी प्रलंबित होता जे परिशिष्ट 3.7 मध्ये तपशीलवार दिले आहे.

3.3.6 भांडवली मत्तेच्या निर्मितीसाठी सहाय्यक अनुदाने

सहाय्यक अनुदान म्हणजे एका शासनाने दुसऱ्या शासनाला, संस्थेला किंवा व्यक्तीला केलेली मदत, देणग्या किंवा योगदानाच्या स्वरूपातील प्रदाने होय. मालमत्तेच्या बांधकामासह संस्थेला आधार देण्याच्या विशिष्ट हेतूने सहाय्यक अनुदान दिले जाते.

भारतीय शासकीय लेखांकन मानके 2 नुसार, भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपतींनी विशेषतः अधिकृत केलेल्या प्रकरणांचा अपवाद वगळता अनुदानदात्याने अनुदानार्थीस वितरित केलेल्या सहाय्यक अनुदानाचे वर्गीकरण केले जाईल आणि अनुदान म्हणून वितरित निधी अनुदानार्थीने कोणत्या हेतूसाठी खर्च करावयाचा आहे याची पर्वा न करता महसुली खर्च म्हणून वर्गीकृत केला जाईल.

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान राज्याने सहाय्यक अनुदानाचे महसुली खर्च म्हणून वर्गीकरण करण्याऐवजी भांडवली खर्च म्हणून केलेल्या चुकीच्या वर्गीकरणाचे प्रमाण तक्ता 3.10 ठळकपणे दर्शवितो.

तक्ता 3.10: सहाय्यक अनुदानाचे भांडवली खर्च म्हणून केलेले चुकीचे वर्गीकरण

(₹ कोटीत)

	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
सहाय्यक अनुदान भांडवली खर्च म्हणून नोंद केले गेले	1580.59	1423.66	1662.63	3440.70	3544.73
एकूण खर्च	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
भांडवली खर्च	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
भांडवली खर्चामध्ये सहाय्यक अनुदानाच्या हिश्याची टक्केवारी	4.34	4.80	3.56	5.58	4.88
जर सहाय्यक अनुदानामधून होणारा खर्च महसुली खर्च मानला गेल्यास महसुली तूट (-)/महसुली अधिक्या (+) वरील परिणाम	1580.59	1423.66	1662.63	3440.70	3544.73
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

3.4 अर्थसंकल्पीय आणि लेखा प्रक्रियेच्या पारदर्शकतेवर टिप्पण्या

3.4.1 एकरकमी अर्थसंकल्पीय तरतुदी

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिका, परिशिष्ट X च्या परिच्छेद 53 आणि परिच्छेद 12(ई) मध्ये असे निर्धारित करण्यात आले आहे की मागील तीन वर्षांतील अंदाज व प्रत्यक्ष यांच्यातील तफावतीच्या अनुषंगाने अर्थसंकल्पातील तरतुदीची तपासणी करून त्याआधारे प्रस्तावित रक्कम कमी करण्यात यावी. नियम म्हणून एकरकमी अर्थसंकल्प तरतुदी अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकात प्रस्तावित करू नये. 2023-24 करिता एकरकमी अर्थसंकल्पीय तरतुदी तक्ता 3.11 मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता 3.11: एकरकमी अर्थसंकल्पीय तरतुदी

(₹ कोटीत)

अनु.क्र.	अनुदान क्रमांक व लेखा शीर्ष	तरतूद	खर्च	टिप्पणी
1	जी-2 2070-800(02)(01)- वेतन व भत्ते इत्यादींसाठी एकरकमी तरतूद.	2500.00	0.00	या शीर्षातर्गत असलेला बिगर-अर्थसंकल्पीय महसुली खर्च संबंधित प्रशासकीय विभागांना वितरित करण्यात आला आणि त्या विभागाच्या कार्याध्यक्षाकडून कार्यालयीन शीर्षातून खर्च भागविला गेला, म्हणून मार्च 2024 मध्ये संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली. महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमावलीच्या परिशिष्ट 10 मधील परिच्छेद 12 (ई) नुसार अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकात एकरकमी तरतूद करू नये.
2	ओ-10-4515-800(01)(01)- बिगर- अर्थसंकल्पीय भांडवली खर्चासाठी एकरकमी तरतूद (राज्य योजना)	3041.51	0.00	
3	ओ-04-(2515-800-01-01)- बिगर- अर्थसंकल्पीय महसुली खर्चासाठी एकरकमी तरतूद (राज्य योजना)	100.00	0.00	

स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे

3.4.2 अर्थसंकल्पातील प्रमुख धोरणात्मक घोषणा आणि त्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी प्रत्यक्ष निधीचा पुरवठा

2023-24 मध्ये शासनाने अनेक धोरणात्मक उपक्रम/योजना (₹ 10 कोटी व त्याहून अधिक) हाती घेतल्या होत्या. हे धोरणात्मक उपक्रम योजनांची मार्गदर्शक तत्त्वे/कार्यपद्धती मंजूर न होणे, प्रशासकीय मंजूरीअभावी कामे सुरु न होणे, अर्थसंकल्प मुक्त न करणे इत्यादी कारणांमुळे पूर्णपणे किंवा अंशतः कार्यान्वित होऊ शकले नव्हते.

2023-24 च्या वित्त लेख्यांच्या परिशिष्ट XI, खंड II मध्ये वर्षभरात घेतलेले प्रमुख धोरणात्मक निर्णय किंवा अर्थसंकल्पात प्रस्तावित नवीन योजनेचा तपशील देण्यात आला आहे. 2023-24 मध्ये ₹ 21,443.65 कोटींच्या नवीन भांडवली योजना आणि एकूण ₹ 3,665.92 कोटींच्या महसुली योजना सुरु करण्यात आल्या. या नवीन योजनांवर झालेल्या एकूण ₹ 25,109.57 कोटी खर्चापैकी ₹ 24,608.11 कोटी राज्याचा हिस्सा तर ₹ 501.40 कोटी केंद्राचा हिस्सा होता. 2023-24 मध्ये राज्य शासनाने ₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त खर्च केलेल्या 29 नवीन योजना/प्रमुख धोरणात्मक घोषणा परिशिष्ट 3.8 मध्ये तपशीलवार दिल्या आहेत.

3.5 अर्थसंकल्पीय व लेखा प्रक्रियेच्या परिणामकारकतेबद्दल टिप्पण्या

3.5.1 अर्थसंकल्पातील अंदाज आणि प्रक्षेपण व प्रत्यक्ष यांच्यातील तफावत

अवास्तव प्रस्तावांवर आधारित अर्थसंकल्पीय वाटप, खर्चावर संनियंत्रण ठेवणारे कमकुवत कार्यतंत्र आणि कमकुवत योजना अंमलबजावणी क्षमता/कमकुवत अंतर्गत नियंत्रणे याची परिणीती विविध विकासात्मक गरजांकरिता अपुरे इष्टतम वाटप करण्यात होते. काही विभागांतील अतिरिक्त बचतीमुळे इतर विभागांना निधीपासून वंचित रहावे लागते, ज्याचा त्यांना उपयोग करता आला असता.

2023-24 मधील अर्थसंकल्पीय (मूळ/पुरवणी) तरतुदींच्या तुलनेत प्रत्यक्ष खर्चाची सारांशित स्थिती तक्ता 3.12 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.12: 2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्पीय (मूळ/पुरवणी) तरतुदींच्या तुलनेत प्रत्यक्ष खर्चाची सारांशित स्थिती

(₹ कोटीत)

	खर्चाचे स्वरूप	मूळ अनुदान/ विनियोजन	पुरवणी अनुदान/ विनियोजन	एकूण	प्रत्यक्ष खर्च	बचत (-)	बचत (टक्केवारी)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
दत्तमत	I महसुली	419488.69	78115.85	497604.54	400494.83	(-)97109.71	19.52
	II भांडवली	83377.49	22500.96	105878.45	84787.45	(-)21091.00	19.92
	III कर्जे आणि अग्रिमे	7904.13	1347.35	9251.48	4974.15	(-)4277.32	46.23
एकूण दत्तमत		510770.31	101964.16	612734.47	490256.43	(-)122478.03	19.99
भारित	IV महसुली	55463.23	1957.37	57420.60	51178.42	(-)6242.18	10.87
	V भांडवली	55.25	12.84	68.09	44.97	(-)23.12	33.96
	VI लोक ऋण	54558.31	1438.78	55997.09	40816.84	(-)15180.25	27.11
एकूण भारित		110076.79	3408.99	113485.78	92040.23	(-)21445.55	18.90
आकस्मिक निधीमध्ये विनियोजन		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
एकूण		620847.10	105373.15	726220.25	582296.66	(-)143923.59	19.82

स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे

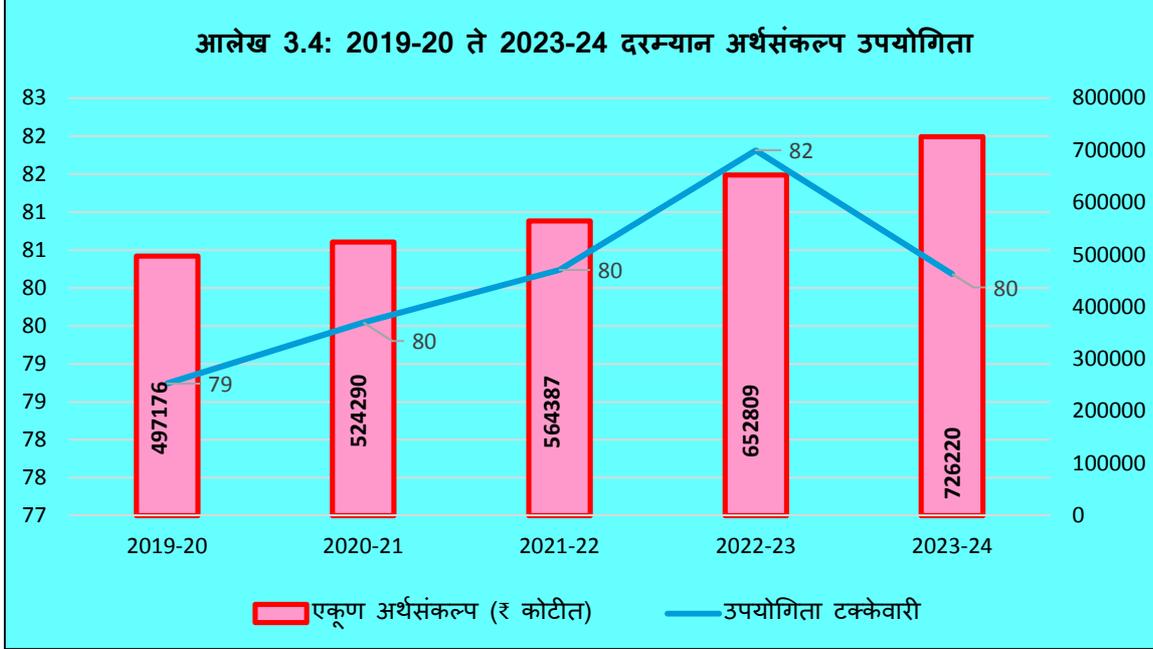
तक्ता 3.12 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2023-24 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने एकूण ₹ 7,26,220.24 कोटी अनुदान व विनियोजनापैकी ₹ 5,82,296.66 कोटी खर्च केल्याने एकूण ₹ 1,43,923.59 कोटीची बचत झाली. ₹ 35.58 कोटीच्या आधिक्यामुळे निव्वळ बचत तितकी कमी झाली. ही बचत वर्षभरात झालेल्या एकूण अनुदान व विनियोजनाच्या 19.82 टक्के होती.

प्रधान महालेखाकार (लेखा व अधिदान)-I महाराष्ट्र, मुंबई यांच्या कार्यालयाने बचत व आधिक्य यांची माहिती खर्चावरील मासिक अहवालाद्वारे नियंत्रण अधिकाऱ्यांना नियमितपणे दिली होती. मार्च 2024 मध्ये प्राथमिक आणि अंतिम लेखे बंद झाल्यानंतर देखील त्यांनी संबंधित विभागांकडे ही बाब

उचलून धरली होती आणि नियंत्रण अधिकाऱ्यांना लक्षणीय तफावतीच्या कारणांच्या स्पष्टीकरणाबद्दल विनंती केली होती परंतु काहीही स्पष्टीकरण प्राप्त झाले नाही (जून 2024).

2019-20 ते 2023-24 या पाच वर्षांच्या कालावधीत अर्थसंकल्पाच्या उपयोगितेचे प्रमाण आलेख 3.4 मध्ये दर्शविले आहे.

आलेख 3.4: 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान अर्थसंकल्प उपयोगिता



स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे

आलेख 3.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2022-23 मध्ये अर्थसंकल्पाचा 80 टक्क्यापेक्षा जास्त वापर झाला. 2023-24 मध्ये 80 टक्के अर्थसंकल्पीय तरतुदीचा वापर झाला. वाटप केलेल्या निधीतील मोठ्या प्रमाणातील बचत हे संसाधन एकत्रीकरणाच्या चुकीच्या निर्धारणेसहित सदोष अंदाजपत्रक दर्शविते.

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान मूळ अंदाजपत्रक, सुधारित अंदाजपत्रक, प्रत्यक्ष खर्च यांचा कल तक्ता 3.13 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 3.13: मूळ अंदाजपत्रक, सुधारित अंदाज व प्रत्यक्ष खर्च

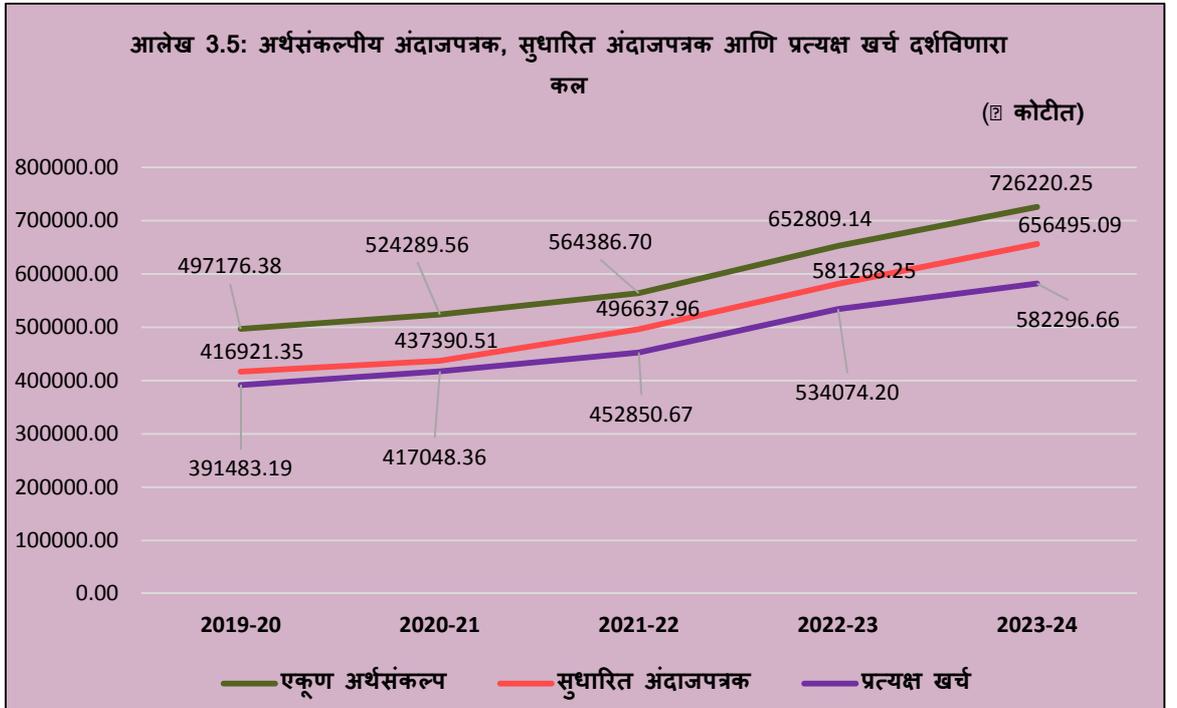
(₹ कोटीत)

	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
मूळ अर्थसंकल्प	431554.81	452136.69	503688.31	568270.63	620847.10
पुरवणी अर्थसंकल्प	65621.57	72152.87	60698.39	84538.52	105373.15
एकूण अर्थसंकल्प	497176.38	524289.56	564386.70	652809.15	726220.25
सुधारित अंदाज	416921.35	437390.51	496637.96	581268.25	656495.09
प्रत्यक्ष खर्च	391483.19	417048.36	452850.67	534074.20	582296.66
बचत(-)	(-)105693.19	(-)107241.20	(-)111536.03	(-)118734.95	(-)143923.59

	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
मूळ तरतुदीशी पुरवणी (टक्क्यांत)	15.21	15.96	12.05	14.88	16.97
एकूण तरतुदीशी एकूण बचत (टक्क्यांत)	21.26	20.45	19.76	18.19	19.82
एकूण अर्थसंकल्प- सुधारित अंदाज	80255.03	86899.05	67748.74	71540.90	69725.16
सुधारित अंदाज - प्रत्यक्ष खर्च	25438.16	20342.15	43787.29	47194.05	74198.43
एकूण अर्थसंकल्प-सुधारित अंदाज यांची एकूण अर्थसंकल्पाशी टक्केवारी (टक्क्यांत)	16.14	16.57	12.00	10.96	9.60
सुधारित अंदाज - प्रत्यक्ष खर्च यांची एकूण अर्थसंकल्पाशी टक्केवारी (टक्क्यांत)	5.12	3.88	7.76	7.23	10.22
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे					

वरील तक्त्यामध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2023-24 मध्ये ₹ 1,05,373.15 कोटी पुरवणी तरतूद मूळ तरतुदीच्या 16.97 टक्के होती, जी मागील वर्षी (2022-23) 14.88 टक्के होती. गेल्या पाच वर्षांतील अर्थसंकल्पीय बचत 18 ते 22 टक्क्यांपर्यंत होती.

आलेख 3.5: 2019-20 ते 2023-24 दरम्यानचे अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक, सुधारित अंदाजपत्रक आणि प्रत्यक्ष यांचा कल दर्शवितो



स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे

आलेख 3.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत सुधारित अंदाजपत्रक राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पापेक्षा नेहमीच कमी होते. 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील पुरवणी तरतुदी अनावश्यक ठरल्या कारण खर्च मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदींच्या पातळीपर्यंतही पोहोचला नाही.

3.5.1.1 अर्थसंकल्पातील तफावतीचे अपूर्ण स्पष्टीकरण/स्पष्टीकरणाचा अभाव

मंजूर अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत खर्च दर्शविण्याव्यतिरिक्त, विनियोजन लेखे अशा प्रकरणांसाठी स्पष्टीकरण देखील देतात जिथे खर्च अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा (मूळ अधिक पुरवणी) लक्षणीय प्रमाणात बदलतो. उप-शीर्ष/विनियोजन घटक या स्तरावरील अश्या तफावतीचे स्पष्टीकरण विनियोजन लेख्यांमध्ये कोणत्या मर्यादेच्या पलीकडे द्यायचे हे लोक लेखा समितीने निर्धारित केले आहे.

प्रधान महालेखापाल (लेखा व अधिदान) विभागांच्या नियंत्रण अधिकाऱ्यांना विनियोजन लेख्यांचा मसुदा प्रदान करतात आणि लोक लेखा समितीने निर्धारित केलेल्या मर्यादेनुसार मंजूर अर्थसंकल्पीय वाटपाच्या संदर्भात खर्चातील तफावतीची कारणे/स्पष्टीकरणे मागवतात.

महाराष्ट्र राज्य विधानसभेच्या लोक लेखा समितीने (चौदावी विधानसभा) 2021-22 च्या आपल्या पहिल्या अहवालात या खात्यांमध्ये बचत आणि आधिक्य याबाबत नोंदी आणि टिप्पण्या करण्यासाठी खालील निकष सुचवले आहेत.

बचती	(अ) एकंदर बचत:- अनुदान/विनियोजनाची एकूण बचत त्याअंतर्गत केलेल्या एकूण तरतुदीच्या पाच टक्क्यांपेक्षा कमी असेल तर वैयक्तिक उप-शीर्षांतर्गत बचतीबाबत कोणत्याही नोंदी किंवा टिप्पण्या आवश्यक नाहीत. (ब) वैयक्तिक उप-शीर्ष:- उप-शीर्षाखालील बचत ₹ 100 लाख किंवा उप-शीर्षाखालील एकूण तरतुदीच्या 10 टक्के, यापैकी जी जास्त असेल ती असल्यास त्यावर टिप्पण्या येतील.
आधिक्य	(अ) सर्व अतिरिक्त खर्च लोक लेखा समितीच्या शिफारशीनुसार विधानसभेने (भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 204 व 205 अन्वये) नियमित करणे आवश्यक आहे. (ब) उप-शीर्षाखालील आधिक्याची रक्कम ₹ 50 लाख किंवा उप-शीर्षाखालील एकूण तरतुदीच्या 10 टक्के, यापैकी जी कमी असेल ती असल्यास त्यावर भाष्य केले जाते. मात्र, तरतुदीपेक्षा जास्त रकमेची टक्केवारी कितीही असली तरी ₹ 50 लाखांपेक्षा कमी आधिक्य असल्यास त्यावर भाष्य करण्याची गरज नाही.

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमावलीच्या परिच्छेद 165 नुसार, काही विशिष्ट किंवा असामान्य वैशिष्ट्ये असलेल्या निधीच्या पुनर्विनियोजनास मान्यता देण्याच्या आदेशात त्यांच्यामुळे बाधित झालेल्या उप-शीर्षांतर्गत भर आणि कपातीची कारणे थोडक्यात नमूद करावीत. तथापि, वित्त विभागाने जारी केलेल्या पुनर्विनियोजन आदेशांची तपासणी केली असता असे निदर्शनास आले की, विनियोजन खात्यांमध्ये नमूद केलेल्या 2,401 बाबींपैकी 456 (19 टक्के) बाबींच्या संदर्भात अतिरिक्त तरतुदी/तरतूद मागे घेण्याची कोणतीही कारणे नमूद केली नव्हती. हे राजकोषीय उत्तरदायित्व आणि

अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाच्या कलम 6 मध्ये नमूद पारदर्शकतेच्या तत्वाच्या विरोधात आहे.

3.5.2 अर्थसंकल्पीय ओघ आणि अनुदानाचा आढावा

3.5.2.1 खर्चाची घाई

योग्य अर्थसंकल्पीय नियंत्रणासाठी वर्षभरातील खर्चाचा एकसमान ओघ ही प्राथमिक गरज आहे. मुंबई वित्तीय नियम 1959, नुसार आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात खर्चाची घाई टाळावी. नियमातील तरतुदीच्या विरुद्ध, तक्ता 3.14 मध्ये नमूद केलेल्या 12 अनुदानांत मार्च 2024 मध्ये ₹ 100 कोटीहून अधिक असलेला एकूण अनुदानाच्या 75 टक्के खर्च झाला.

तक्ता 3.14: मार्च 2024 मधील खर्चाचा ओघ

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	अनुदान क्र.	अनुदान तपशील	2023-24 मध्ये अनुदानांतर्गत एकूण खर्च	मार्च 2024 मध्ये झालेला खर्च	एकूण खर्चाच्या संदर्भात मार्चमधील खर्चाची टक्केवारी
1.	ओ15	जिल्हा योजना- मुंबई शहर	112.21	134.39 ³	119.78
2.	बी07	आर्थिक सेवा	1149.23	1126.73	98.04
3.	ओ09	जनगणना, सर्वेक्षण आणि सांख्यिकी	2076.05	2011.69	96.90
4.	ओ50	जिल्हा योजना - परभणी	231.18	200.28	86.63
5.	ओ17	जिल्हा योजना - मुंबई उपनगर	134.07	113.15	84.40
6.	झेडई01	अल्पसंख्यांक विकास'	876.27	733.25	83.68
7.	ओ55	जिल्हा योजना - बीड	124.01	103.72	83.63
8.	के06	ऊर्जा	12034.58	9346.79	77.67
9.	एफ05	सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	8051	6117.26	75.98
10.	बी10	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	3247.80	2461.31	75.78
11.	यू04	पारिस्थितिकी आणि पर्यावरण	287.99	216.16	75.06
12.	ओ02	सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण	220.74	165.29	74.88

स्त्रोत: मार्च 2024 चे मासिक नागरी लेखे

परिशिष्ट 3.9 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 101 अनुदानांच्या संदर्भात ('व्याज प्रदाने' वगळून) चौथ्या तिमाहीत ₹ 100 कोटीहून अधिक खर्च झाला आणि हा खर्च त्या अनुदानातील एकूण खर्चाच्या 50 ते 100 टक्के दरम्यान होता.

मार्च 2024 मध्ये खर्चाची टक्केवारी जास्त असलेल्या गृह विभागातील अनुदान बी 7- 'आर्थिक सेवांचा महिना-निहाय खर्च आलेख 3.6 मध्ये दर्शविला आहे.

³ अनुदान 0-15 'जिल्हा योजना- मुंबई शहर' संदर्भात, मुख्य शीर्ष 4210 अंतर्गत 'गौण शीर्ष 911- ज्यादा प्रदानांसाठी वसुली' हे उपलब्ध नसल्याने, 2 व्या तिमाहीत (-) ₹ 35.18 कोटींचा ऋण खर्च दाखविण्यात आला. त्यामुळे मार्च महिन्यातील खर्च एकूण खर्चापेक्षा अधिक दिसत आहे



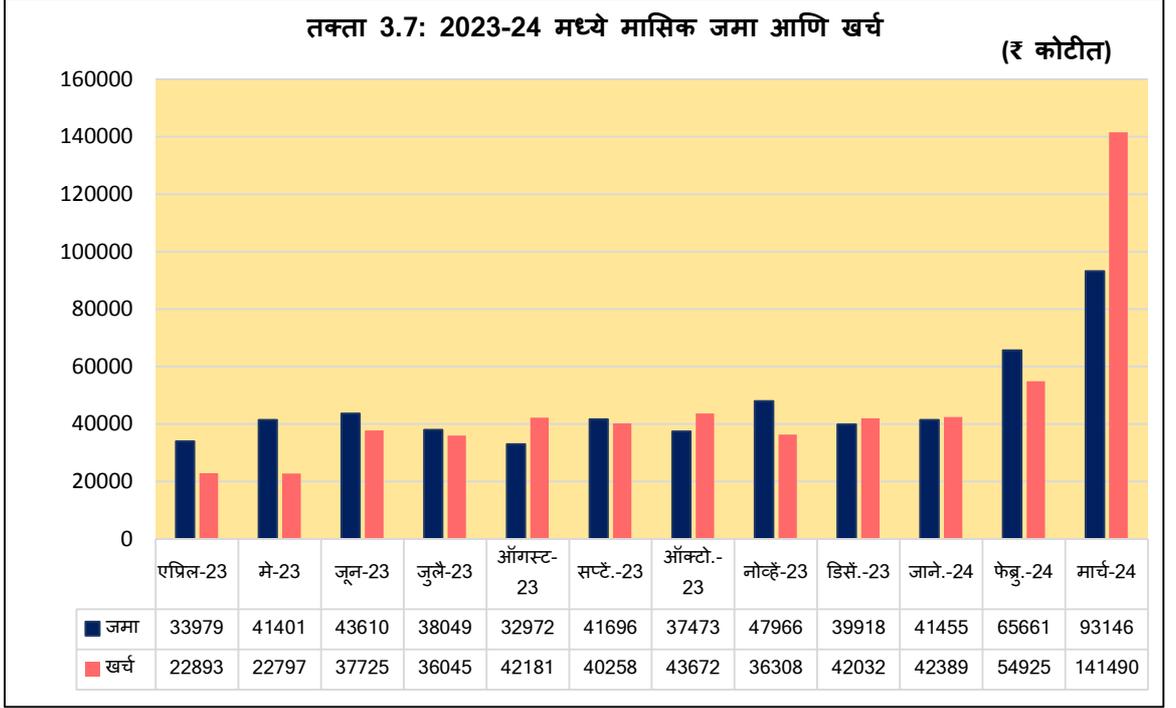
स्त्रोत: मासिक नागरी लेखे 2023-24

अनुदान बी-7 अंतर्गत एकूण ₹ 1149.23 कोटी खर्चापैकी 98.04 टक्के (₹ 1,126.73 कोटी) खर्च मार्च 2024 मध्ये झाल्याचे निदर्शनास आले. आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात होणारा प्रचंड खर्च विवेकी आर्थिक व्यवस्थापनाशी विसंगत आहे आणि कमकुवत अंतर्गत नियंत्रण प्रणाली आणि अर्थसंकल्पीय नियंत्रण/व्यवस्थापनाचा अभाव दर्शवितो.

3.5.2.2 जमा व खर्चाचा ओघ

शासकीय निधी वर्षभर एकसमानतेने खर्च व्हायला हवा. आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस खर्चाची घाई ही आर्थिक औचित्याचा भंग मानली जाते.

मुंबई वित्तीय नियम 1959, नुसार आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात खर्चाची घाई टाळणे आवश्यक आहे. 2023-24 मध्ये राज्याच्या तिजोरीत जमांचा मासिक ओघ आणि वितरण आलेख 3.7 मध्ये दर्शविले आहे.



स्त्रोत: मासिक नागरी लेखे 2023-24

आलेख 3.7 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2023-24 मध्ये एप्रिल, मे, जून, जुलै, सप्टेंबर, नोव्हेंबर व फेब्रुवारी या महिन्यांत खर्चाच्या तुलनेत जमा अधिक होत्या. तथापि, वर्षाच्या उर्वरित महिन्यांच्या तुलनेत मार्च 2024 मध्ये जमा आणि खर्च या दोन्हीमध्ये लक्षणीय वाढ झाली. तसेच, 2023-24 मधील खर्चाच्या स्वरूपाची छाननी केली असता असे निदर्शनास आले की, राज्य शासनाने केवळ मार्च 2024 मध्ये ₹ 1,41,489.70 कोटींचा केलेला खर्च हा ₹ 5,62,714.85 कोटींच्या एकूण खर्चाच्या 25.14 टक्के होता.

3.5.3 निवडलेल्या अनुदानांचे पुनर्विलोकन/आढावा

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिका 1959 मध्ये अशी तरतूद आहे की, अनुदान प्रशासित करणाऱ्या प्राधिकाऱ्यांवर त्यांच्या नियंत्रणाखालील/अखत्यारीतील खर्चाच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्याची तसेच खर्च मंजूर अनुदानांतर्गत किंवा विनियोजनांतर्गत राखण्याची जबाबदारी असते. अंदाजपत्रक वेळेवर आणि अचूकपणे तयार करणे तसेच त्यांच्या ताब्यात असलेले अनुदान त्याच बाबींवर खर्च केले ज्यासाठी त्यांची तरतूद केली होती हे सुनिश्चित करणे आणि आवश्यकता नसल्यास बचत प्रत्यार्पित करणे या बाबी प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये अंतर्भूत असतात.

निवडलेल्या दोन अनुदानांच्या संदर्भात म्हणजेच अनुदान झेडई-01 अल्पसंख्यांक विकास आणि अनुदान सी-01 महसूल आणि जिल्हा प्रशासन यांची अर्थसंकल्पीय कार्यपद्धती व खर्चावरील नियंत्रणाचा आढावा घेण्यात आला. ज्यामध्ये मूळ अनुदान, पुरवणी मागण्या आणि प्रत्यक्ष खर्च यामधील तफावतीच्या परिमाणाचे विश्लेषण करण्यात आले.

प्राधिकारी ह्या सूचनांचे कितपत पालन करित आहेत हे तपासण्याच्या दृष्टीने लेखापरीक्षणाने 2020- 21 ते 2023-24 या कालावधीसाठी प्रशासकीय विभागाच्या/नियंत्रण अधिकारी यांच्या खालील अनुदानांच्या अभिलेख्यांची चाचणी-तपासणी केली.

लेखापरीक्षण परिच्छेद पुढील परिच्छेदात आहेत.

3.5.3.1 अनुदान सी-01 - महसूल आणि जिल्हा प्रशासन

(i) प्रस्तावना

या अनुदानांतर्गत आयुक्त कार्यालयाच्या संचालन व प्रशासनावरील महसुली खर्चासाठी तसेच राष्ट्रीय भूमी अभिलेख्यांच्या आधुनिकीकरण कार्यक्रमासाठी तरतूद केली जाते. हे खर्च 2029-जमीन महसूल, 2045-वस्तू आणि सेवांवरील इतर कर आणि शुल्के, 2053-जिल्हा प्रशासन, 2070-इतर प्रशासकीय सेवा आणि 2853-अलोह खाण आणि धातुकर्म उद्योग या पाच मुख्यशीर्षामध्ये अंतर्भूत आहेत.

(ii) अर्थसंकल्प आणि खर्च

2021-22 ते 2023-24 दरम्यान या अनुदानांतर्गत एकूण अर्थसंकल्पीय तरतूद, प्रत्यक्ष खर्च आणि बचत तक्ता 3.15 मध्ये दर्शविले आहे

तक्ता 3.15 अनुदान क्र. सी-01 अंतर्गत अर्थसंकल्पीय तरतूदी, प्रत्यक्ष खर्च व बचत यांचा तपशील.

(₹ कोटीत)

वर्ष	मूळ तरतूद	पुरवणी तरतूद	एकूण अनुदान किंवा विनियोजन	प्रत्यक्ष खर्च	बचत	बचतीची टक्केवारी
2021-22	2928.39	50.42	2978.81	2437.05	541.76	18.18
2022-23	3148.50	61.02	3209.52	2781.27	428.25	13.34
2023-24	3440.51	700.93	4141.45	3072.94	1068.51	25.80

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे

तक्ता 3.15 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2021-22 ते 2023-24 दरम्यान अनुदान सी-01 (दत्तमत) अंतर्गत 13.34 टक्के ते 25.80 टक्के दरम्यान बचत दर्शविली आहे. 2021-22 ते 2023-24 या तीन वर्षांत प्रत्यक्ष खर्च मूळ तरतूदीच्या पातळीपर्यंत न पोहोचल्याने पुरवणी तरतूदी अनावश्यक ठरल्या.

(iii) संपूर्ण तरतूदीचे प्रत्यार्पण

2023-24 च्या विनियोजन लेख्यांची तपासणी केली असता असे निदर्शनास आले की, अनुदान सी- 01 अंतर्गत दोन उप-शीर्षाखालील ₹ 2.84 कोटींची संपूर्ण तरतूद तक्ता 3.16 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे मार्च 2024 मध्ये प्रत्यार्पित करण्यात आली.

तक्ता 3.16 अनुदान सी-01 अंतर्गत संपूर्ण तरतुदीचे प्रत्यार्पण दर्शविणारा तपशील

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	तपशील	मूळ व पुरवणी अनुदान	पुनर्विनियोजित रक्कम	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष खर्च
1	2029-102-(00)(06) राष्ट्रीय भूमी अभिलेख आधुनिकीकरण कार्यक्रम 50 टक्के केंद्रीय पुरस्कृत योजना (50 टक्के राज्य हिस्सा)	1.42	0	1.42	0
जिल्ह्यामध्ये स्कॅनिंगचे काम पूर्ण झालेले असूनही प्रदान देयके प्राप्त झाली नव्हती. परिणामी, उप-शीर्षाची ₹ 1.42 कोटीची संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली.					
2	2029-102-(00)(08) सर्वेक्षण व जमाबंदी परिचालन (सेटलमेंट ऑपरेशन्स)- जमाबंदी आयुक्त आणि संचालक, राष्ट्रीय भूमी अभिलेख- राष्ट्रीय भूमी अभिलेख आधुनिकीकरण कार्यक्रम 50 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना (50 टक्के राज्य हिस्सा)	1.42	0	1.42	0
केंद्र शासनाकडून आधुनिक अभिलेखे कार्यालयास पुनर्सर्वेक्षणासाठी निधी प्राप्त झाल्यामुळे, उपरोक्त उप-शीर्षातर्गत असलेली संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली.					
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24					

(iv) उप-शीर्षातर्गत लक्षणीय बचत

परिशिष्ट 3.10 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2023-24 मध्ये अनुदान क्रमांक सी-01 अंतर्गत 17 उप-शीर्षातर्गत ₹ 10 कोटी किंवा त्यापेक्षा जास्त आणि एकूण तरतुदीच्या 11.28 टक्के ते 88.90 टक्के बचत दिसून आली. तक्ता 3.17 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 18 पैकी चार उप-शीर्षांनी प्रत्येक प्रकरणात ₹ 50 कोटींहून अधिक बचत नोंदविली.

तक्ता 3.17: अनुदान सी-01 अंतर्गत उप-शीर्षनिहाय लक्षणीय बचत

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	संगणक सांकेतांक	तपशील	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष	बचत	बचतीची टक्केवारी
1	2029-103-(02)(01)	संचालक, भूमी अभिलेख	494.78	435.38	59.40	12.00
2	2053-(093)-(01)(01)	आयुक्त, कोंकण	195.47	141.67	53.80	27.51
3	2053-094-(03)(03)	आयुक्त, पुणे	261.60	209.84	51.76	19.79
वरील तीन उप-शीर्षांमध्ये वित्त विभागाने खर्चावर घातलेली बंधने, सातव्या वेतन आयोगाच्या थकबाकीचा दुसरा हप्ता भरणा लांबणीवर टाकणे आणि रिक्त पदे न भरल्याने निधी प्रत्यार्पित करण्यात आला.						
4	2853-102-(00)(01)	वाळूचे उत्खनन, साठवणूक व वाहतूक इत्यादींसाठी होणारा खर्च	488.91	54.26	434.65	88.90
वरील उप-शीर्षातर्गत पुरवणी तरतुदीद्वारे ₹ 488.90 कोटी तरतूद प्राप्त झाली होती, त्यापैकी, ₹ 434.64 कोटी नियंत्रण अधिकाऱ्यांकडून निधीची मागणी न झाल्याने प्रत्यार्पित करण्यात आले.						
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24						

3.5.3.2 अनुदान झेडई -01 अल्पसंख्यांक विकास विभाग (दत्तमत)

(i) प्रस्तावना

या अनुदानांतर्गत अल्पसंख्यांक विकासाशी संबंधित योजनांवरील महसुली खर्चाची तरतूद केली जाते, ज्यात (2052) सचिवालय - साधारण सेवा, (2053) जिल्हा प्रशासन, (2075) संकीर्ण साधारण सेवा, (2205) कला आणि संस्कृती (2235) सामाजिक सुरक्षा व कल्याण आणि (2406) वनीकरण आणि वन्यजीव या सहा मुख्यशीर्षांचा समावेश आहे.

(ii) अर्थसंकल्प आणि खर्च

2020-21 ते 2023-24 या वर्षांसाठी अनुदानांतर्गत अर्थसंकल्पीय तरतूदी, प्रत्यक्ष खर्च आणि बचतीची एकूण स्थिती तक्ता 3.18 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.18: अनुदान क्रमांक: झेडई 01 अंतर्गत अर्थसंकल्पीय तरतूदी व प्रत्यक्ष खर्चाचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	मूळ तरतूद	पुरवणी तरतूद	एकूण अनुदान/ विनियोजन	प्रत्यक्ष खर्च	बचत	बचतीची टक्केवारी
झेडई 01 अल्पसंख्यांक विकास						
2020-21	612.03	0.15	612.18	196.98	415.20	67.82
2021-22	665.35	200.00	865.35	510.27	355.08	41.03
2022-23	784.28	0.20	784.48	406.64	377.84	48.16
2023-24	851.19	510.00	1361.19	876.27	484.92	35.62
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे						

वरील तक्त्यावरून 2020-21 ते 2023-24 दरम्यान अनुदान क्र. झेडई -01 अंतर्गत 35.62 टक्के ते 67.82 टक्के दरम्यान सातत्याने बचत झाल्याचे स्पष्ट झाले.

(iii) उप-शीर्षांतर्गत लक्षणीय बचत

वर्ष 2023-24 मध्ये अनुदान क्र. झेडई-01 अंतर्गत सहा उप-शीर्षांमध्ये एकूण तरतूदीच्या 38.25 टक्के ते 95.14 टक्क्यांच्या दरम्यान असलेली ₹ 10 कोटी किंवा त्याहून अधिक बचत दिसून आली, जी होती जी तक्ता 3.19 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.19 : अनुदान झेडई-01 अंतर्गत उप-शीर्षनिहाय लक्षणीय बचत

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	संगणक सांकेतांक	तपशील	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष	बचत	टक्केवारी
झेडई 01-अल्पसंख्यांक विकास विभाग (दत्तमत)						
1	2235-200(01)(14)	प्रधानमंत्री जन विकास कार्यक्रम (राज्य हिस्सा)	80.00	3.89	76.11	95.14
मार्च 2024 मध्ये ₹ 76.11 कोटी तरतूदीचे प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध दुस-या टप्प्याचे पूर्ण प्रस्ताव प्राप्त न झाल्याने आणि या योजनेंतर्गत जिल्ह्यांकडून नवीन प्रस्ताव प्राप्त न झाल्याशी जोडण्यात आला.						

अनु क्र.	संगणक सांकेतांक	तपशील	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष	बचत	टक्केवारी
2	2235-200(00)(16)	अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांसाठी अस्तित्वात असलेल्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये दुसरी आणि तिसरी पाळी सुरु करणे	59.94	20.36	39.58	66.03
मार्च 2024 मध्ये ₹ 39.46 कोटी तरतूद प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध या योजनेतर्गत प्रस्ताव प्राप्त न होण्याशी जोडण्यात आला.						
3	2235-200(01)(21)	अल्पसंख्यांक शाळांना मूलभूत पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान	20.00	3.74	16.26	81.30
मार्च 2024 मध्ये ₹ 16.26 कोटी तरतूद प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध या योजनेतर्गत प्रस्ताव प्राप्त न होण्याशी जोडण्यात आला.						
4	2235-200(01)(08)	शहरातील अल्पसंख्यांक समाजातील मुलींच्या वसतिगृहासाठी सहाय्यक अनुदान	21.76	2.92	18.84	86.58
मार्च 2024 मध्ये ₹ 18.84 कोटीची तरतूद प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध अहिल्यानगर येथील वसतिगृहाच्या बांधकामाच्या अंदाजपत्रकाचा प्रशासकीय मान्यतेनुसार आढावा घेण्याशी जोडण्यात आला.						
5	2235-200(00)(15)	अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांसाठी नवीन तंत्रविद्यानिकेतन सुरु करण्यासाठी सहाय्यक अनुदान	20.00	4.00	16.00	80.00
मार्च 2024 मध्ये ₹ 16 कोटी तरतूदीचे प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध वित्त विभागाच्या दिनांक 27 मार्चच्या परिपत्रकाद्वारे उर्वरित निधी वाटप थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे करण्याचा प्रस्ताव नियोजन विभागाने नाकारण्याशी लावला.						
6	2235-200(01)(3)	अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांसाठी सध्याच्या शासकीय तंत्रविद्यानिकेतनमध्ये दुसरी पाळी सुरु करणे	29.25	18.06	11.19	38.26
मार्च 2024 मध्ये ₹ 11.19 कोटीची तरतूद प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध या योजनेतर्गत पुरवठादारांच्या प्रशासकीय मान्यतेनुसार विद्यमान 14 तंत्रविद्यानिकेतनसाठी मागणी केलेल्या संगणकांचा पुरवठा पुरवठादारांनी न करण्याशी जोडण्यात आला.						
स्त्रोत: 2023-24 चे विनियोजन लेखे						

(iv) संपूर्ण तरतूदीचे प्रत्यार्पण

अनुदान क्र. झेडई-1 अंतर्गत खालील सहा लेखाशीर्षाखाली ₹ 217.58 कोटीची अर्थसंकल्पीय तरतूद. 2023-24 च्या अखेरीस विनावापर पडून होती. योजना-निहाय तपशील तक्ता 3.20 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 3.20: अनुदान क्र. झेडई-01 अंतर्गत संपूर्ण तरतुदीचे प्रत्यार्पण दर्शविणारा तपशील

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	तपशील	मूळ व पुरवणी अनुदान	पुनर्विनियोजित रक्कम	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष खर्च	प्रत्यार्पणाचे कारण
झेडई -01 - अल्पसंख्यांक विकास						
1	2235-200(00)(17) अल्पसंख्यांक बहुल भागासाठी प्रधानमंत्री जन विकास कार्यक्रम-केंद्र पुरस्कृत योजना (केंद्राचा हिस्सा)	120.00	120.00	0.00	0.00	मार्च 2024 मध्ये ₹ 130 कोटींची संपूर्ण तरतूद कोणतेही विशिष्ट कारण न देता प्रत्यार्पित करण्यात आली.
2	2235-200(00)(20) अल्पसंख्याकांसाठी धर्मक्षेत्र व परिसर विकास योजना	10.00	10.00	0.00	0.00	
3	2235-200(01)(09) अल्पसंख्याकांसाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी सहाय्यक अनुदान	60.00	60.00	0.00	0.00	मार्च 2024 मध्ये ₹ 60 कोटींची संपूर्ण तरतूद या योजनेअंतर्गत निधीची मागणी न आल्याने प्रत्यार्पित करण्यात आली.
4	2235-200(01)(06) अल्पसंख्यांक बहुल भागातील औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांना अनुदानाकरिता सहाय्यक अनुदान	12.58	12.58	0.00	0.00	मुंब्रा-कौसा आणि मांडवी येथे वर्षभरात औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या बांधकामासाठी सुधारित प्रशासकीय मान्यता न मिळाल्याने मार्च 2024 मध्ये ₹ 12.58 कोटींची संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली.
5	2235-200(01)(19) हज समितीला सहाय्यक अनुदान	10.00	10.00	0.00	0.00	नागपूर येथील हज हाऊसच्या सुशोभीकरणासाठी व सरकता जिना बसविण्यासाठी वित्त विभागाने निधी मुक्त न केल्याने मार्च 2024 मध्ये ₹ 10 कोटींची संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्यात आली.
6	2235-200(01)(01) मोफत प्रशिक्षण व संलग्न योजनेसाठी अनुदान	5.00	5.00	0.00	0.00	मार्च 2024 मध्ये ₹ पाच कोटींची संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्याचा संबंध वर्षभरात या योजनेची अंमलबजावणी न होण्याशी जोडण्यात आला.
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24						

3.6 निष्कर्ष

- 2023-24 मध्ये महाराष्ट्र शासनाची अर्थसंकल्पीय गृहीतके अवास्तव आणि अवाजवी होती, कारण राज्य शासनाने 299 अनुदाने/विनियोजनांमध्ये एकूण ₹ 7,26,220.25 कोटी अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत ₹ 5,82,296.66 कोटी खर्च केले, परिणामी मागील वर्षीच्या ₹ 1,18,734.95 कोटी बचतीच्या तुलनेत ₹ 1,43,923.59 कोटींची एकंदर बचत झाली होती. ही बचत त्या वर्षासाठी केलेल्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदींच्या 19.82 टक्के होती. बचत व आधिक्याची माहिती प्रधान महालेखापाल (लेखा व अधिदान)-I, महाराष्ट्र यांच्या कार्यालयामार्फत खर्चाच्या मासिक अहवालाद्वारे नियंत्रण अधिका-यांना नियमितपणे देण्यात आली होती. नियंत्रण अधिकाऱ्यांनी लक्षणीय तफावतीची कोणतीही कारणे दिली नाहीत (जून 2024).
- भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 205 नुसार नियमितीकरणाची आवश्यकता असलेली 13 दत्तमत अनुदाने आणि दोन भारित विनियोजनांमध्ये ₹ 35.58 कोटी अतिरिक्त खर्च झाला. याखेरीज, 2017-18 ते 2022-23 दरम्यान 48 अनुदाने व 17 विनियोजनांमध्ये ₹ 2,990.18 कोटी अतिरिक्त खर्च मार्च 2024 अखेरीस नियमितीकरणासाठी प्रलंबित होता.
- मूळ तरतुदींच्या 16.97 टक्के असलेल्या 2023-24 मध्ये प्राप्त झालेल्या ₹ 1,05,373.15 कोटी पुरवणी तरतुदी अनावश्यक ठरल्या कारण प्रत्यक्ष खर्च (₹ 5,82,296.66 कोटी) मूळ तरतुदींच्या पातळीवर पोहोचला नाही.

3.7 शिफारशी

- (i) राज्य शासनाने विभागांच्या गरजा आणि वाटप केलेल्या संसाधनांचा वापर करण्याची त्यांची क्षमता लक्षात घेऊन विश्वासाह गृहीतकांवर आधारित वास्तववादी अर्थसंकल्प तयार करावे.
- (ii) बचतीला आळा घालणे, अनुदान/विनियोजनातील मोठ्या बचती आटोक्यात ठेवणे आणि अपेक्षित बचत वेळीच ओळखून ठराविक मुदतीत ती प्रत्यार्पित करणे सुनिश्चित करण्यासाठी अर्थसंकल्पाची योग्य अंमलबजावणी आणि संनियंत्रण करण्याकरिता शासनाने एक सुयोग्य नियंत्रण यंत्रणा स्थापन करणे आवश्यक आहे.
- (iii) अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा अतिरिक्त खर्चाच्या प्रलंबित नियमितीकरणाच्या सर्व प्रकरणांना प्राधान्य देण्यात यावे.

प्रकरण – IV

लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय
प्रतिवेदन पद्धती

प्रकरण IV

लेख्यांची गुणवत्ता आणि वित्तीय प्रतिवेदन पद्धती

एक मजबूत अंतर्गत वित्तीय अहवाल प्रणाली आणि संबंधित नियम आणि कार्यपद्धतींचे पालन हे सुशासनासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देते. आर्थिक नियम, कार्यपद्धती आणि निर्देशांचे पालन तसेच अशा अनुपालनाच्या स्थितीबद्दल अहवाल तयार करण्याची कालबद्धता आणि गुणवत्ता हे अशाप्रकारे सुशासनाचे एक वैशिष्ट्य आहे. अनुपालन आणि नियंत्रणांवरील अहवाल, प्रभावी आणि कार्यान्वित असल्यास, धोरणात्मक नियोजन आणि निर्णय घेण्यासह मूलभूत कारभाराच्या जबाबदारीची पूर्तता करण्यास शासनाला मदत करेल.

या प्रकरणात राज्य शासनाच्या विविध प्राधिकाऱ्यांनी सादर केलेल्या लेख्यांची गुणवत्ता आणि राज्य शासनाच्या विविध विभागीय अधिकाऱ्यांकडून विहित आर्थिक नियम व विनियमांचे पालन न केल्याच्या मुद्द्यांवर भाष्य करण्यात आले आहे.

लेख्यांच्या परिपूर्णतेशी संबंधित मुद्दे

4.1 व्याज देणाऱ्या ठेवी/राखीव निधीवरील व्याजाच्या संदर्भात दायित्व न फेडणे

'व्याज देणाऱ्या (व्याजी) ठेवी' आणि 'व्याज देणारे (व्याजी) राखीव निधी' मधील रकमेवर व्याजाची तरतूद करणे आणि व्याज देणे हे शासनाचे दायित्व आहे. 1 एप्रिल 2023 रोजी, 'व्याज देणाऱ्या ठेवी' मध्ये ₹ 61,029.16 कोटी आणि 'व्याज देणारे राखीव निधी' यामध्ये ₹ 5,511.20 कोटी, शिल्लक होते, ज्यावर शासनाने अनुक्रमे ₹ 2,913.60 कोटी आणि ₹ 500.74 कोटी व्याजाची तरतूद केली. तथापि, 'व्याज देणाऱ्या ठेवी' आणि 'व्याज देणारे राखीव निधी' यांच्या व्याजाच्या संदर्भात, तक्ता 4.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे ₹ 552.39 कोटी प्रदान केले नव्हते/कमी प्रदान केले होते.

तक्ता 4.1: व्याज देणाऱ्या ठेवी/राखीव निधीच्या व्याजासंदर्भात दायित्व चुकते न करणे

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	निधी/ठेव	01/04/2023 रोजी आरंभीची शिल्लक	प्रदान केलेल्या व्याजाच्या परिगणनेचा आधार	देय व्याज	प्रदान केलेले व्याज	प्रदान न केलेले व्याज
1	शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना	7,464.60	सामान्य भविष्य निर्वाह निधी वरील देय व्याज दरानुसार केलेली व्याजाची गणना (म्हणजेच 7.10 टक्के)	441.30	212.37	228.93
2	राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी	2,781.77	वर्ष 2023-24 साठी पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालयाने जारी केलेल्या परिपत्रकानुसार 3.35 टक्के	93.89	0.00	93.89

अ. क्र.	निधी/ठेव	01/04/2023 रोजी आरंभीची शिल्लक	प्रदान केलेल्या व्याजाच्या परिगणनेचा आधार	देय व्याज	प्रदान केलेले व्याज	प्रदान न केलेले व्याज
3	राज्य आपत्ती शमन निधी	2,074.00	राज्य आपत्ती शमन निधीच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार अधिकर्षासाठी लागू दर सरासरी रेपो दर + दोन टक्के (म्हणजेच 8.50 टक्के) यानुसार व्याजाची परिगणना केली.	216.38	0.00	216.38
4	व्याज देणाऱ्या इतर ठेवी	561.22	वर्ष 2023-24 साठी व्याजाची परिगणना 14 दिवसांच्या कोषागार देयक गुंतवणुकीसाठी लागू होणाऱ्या दराने म्हणजेच रिव्हर्स रेपो दर @3.35 टक्के वजा एक टक्का म्हणजे 2.35 टक्के दराने व्याजाची परिगणना केली.	13.19	0.00	13.19
एकूण		12,881.59		764.76	212.37	552.39
स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24						

व्याजाचे प्रदान न केल्याच्या परिणामी महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट यामध्ये त्या प्रमाणात उनोक्ती झाली.

4.2 राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना निधी थेट हस्तांतरित

विविध योजना आणि कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र शासन राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना लक्षणीय प्रमाणात निधी थेट हस्तांतरित करते. हा निधी राज्याच्या अर्थसंकल्प/राज्य कोषागार प्रणालीद्वारे अग्रेषित केला जात नसल्याने राज्याच्या वित्तीय लेख्यामध्ये प्रतिबिंबित होत नाही आणि त्यामधून त्याप्रमाणात राज्याच्या जमा व खर्च तसेच इतर वित्तीय घटक/मापदंड यांचे अनुमान काढता येत नाही. याकरिता 1 एप्रिल 2014 पासून केंद्र पुरस्कृत योजना/अतिरिक्त केंद्रीय सहाय्य यांच्याशी संबंधित सर्व सहाय्य अंमलबजावणी अभिकरणांना न देता राज्य शासनाकडे थेट हस्तांतरित करण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतला.

परंतु, केंद्र शासनाने केंद्रीय निधी राज्य शासनाच्या माध्यमातून पाठविण्याऐवजी राज्य अंमलबजावणी यंत्रणांकडे थेट हस्तांतरित करणे सुरुच ठेवले. 2023-24 मध्ये, ₹ 24,212.81 कोटींचा केंद्रीय निधी राज्य शासनाच्या माध्यमातून पाठविण्याऐवजी राज्य अंमलबजावणी यंत्रणांकडे थेट वर्ग करण्यात आला. हे संबंधित योजनांच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार होते.

हा हस्तांतरित केलेला निधी वित्तीय लेख्यांच्या भाग II च्या परिशिष्ट VI मध्ये दर्शविला आहे. 2019-20 ते 2021-22 दरम्यान राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांकडे थेट हस्तांतरण करण्याचा वाढता कल दिसून आला. परंतु 2022-23 मध्ये त्यात किंचित घट झाली आणि 2023-24 मध्ये त्यात वाढ झाली जे तक्ता 4.2 मध्ये तपशीलवार आहे.

तक्ता 4.2: 2019-20 ते 2023-24 दरम्यान अंमलबजावणी अभिकरणांना थेट हस्तांतरित केलेला निधी

(₹ कोटीत)

वर्ष	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
राज्य अंमलबजावणी अभिकरणांना थेट हस्तांतरण	7851.42	12599.90	14793.46	13075.13	24212.81
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

वर्ष 2023-24 मध्ये, 30 केंद्रीय योजनेतर्गत ₹ 24,212.81 कोटींचा केंद्रीय हिस्सा राज्याचा एकत्रित निधी डावलून थेट अंमलबजावणी अभिकरणांना हस्तांतरित करण्यात आला जे परिशिष्ट 4.1 मध्ये तपशीलवार दर्शविले आहे.

पारदर्शकतेशी संबंधित मुद्दे

4.3 उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यास विलंब

मुंबई वित्तीय नियम, 1959 चा नियम 4 (परिशिष्ट 22 कलम I) प्रतिपादित करतो की, ज्या प्रकरणांमध्ये खर्चाच्या उद्देशांच्या वैशिष्ट्यांच्या स्वरूपात अनुदानाच्या वापराशी अटी जोडल्या गेल्या असतील किंवा निधी किती कालावधीत खर्च केला पाहिजे किंवा अन्यथा, जोपर्यंत त्याविरुद्ध कोणताही विशेष नियम किंवा आदेश नसेल तेथे प्रामुख्याने अनुदान मंजूर करणारे अधिकारी, प्रधान महालेखाकार, महाराष्ट्र यांना प्रमाणपत्र सादर करण्यासाठी जबाबदार असतील. तसेच, सदर तरतुदीचा नियम 5 (i) स्पष्टपणे असे नमूद करतो की मंजुरी देणाऱ्या प्राधिकाऱ्याने कोणतीही कालमर्यादा निश्चित केली नसल्यास अनुदान वाजवी वेळेत उद्दिष्टांवर खर्च केले जाईल. वाजवी वेळेचा अर्थ स्पष्टपणे नमूद केला नसेल तर सामान्यतः अनुदान मंजूर करण्याच्या पत्राच्या तारखेपासून एक वर्ष असा केला जावा. वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी त्यांच्या 12 जानेवारी 2023 च्या शासन निर्णयाद्वारे सहाय्यक अनुदानाचे 'सशर्त' आणि 'बिनशर्त' असे वर्गीकरण केले आहे. केवळ 'सशर्त' म्हणून वर्गीकृत केलेल्या सहाय्यक अनुदान आदेशांची उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करणे आवश्यक आहे.

31 मार्च 2024 पर्यंत, राज्य शासनाच्या 32 विभागांना वितरित करण्यात आलेल्या सशर्त अनुदानांच्या संदर्भात ₹ 36,756.09 कोटींची नियत 10,793 उपयोगिता प्रमाणपत्रे (केंद्र पुरस्कृत योजनांची ₹ 2,615.22 कोटींची प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रे समाविष्ट) सादर करण्यात आली नव्हती, जी राज्याच्या एकूण एकत्रित खर्चाच्या (₹ 5,62,714.85 कोटी) 6.53 टक्के होती. उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यास झालेल्या विलंबाचा वर्ष-निहाय तपशील तक्ता 4.3 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 4.3: सादरीकरणासाठी नियत उपयोगिता प्रमाणपत्रांचा वर्ष-निहाय तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष*	उपयोगिता प्रमाणपत्रांची संख्या	रक्कम	टक्केवारी
2014 ¹ पर्यंत	563	6262.19	17.04
2014-15	26	266.63	0.73
2015-16	14	248.24	0.68
2016-17	93	258.27	0.70

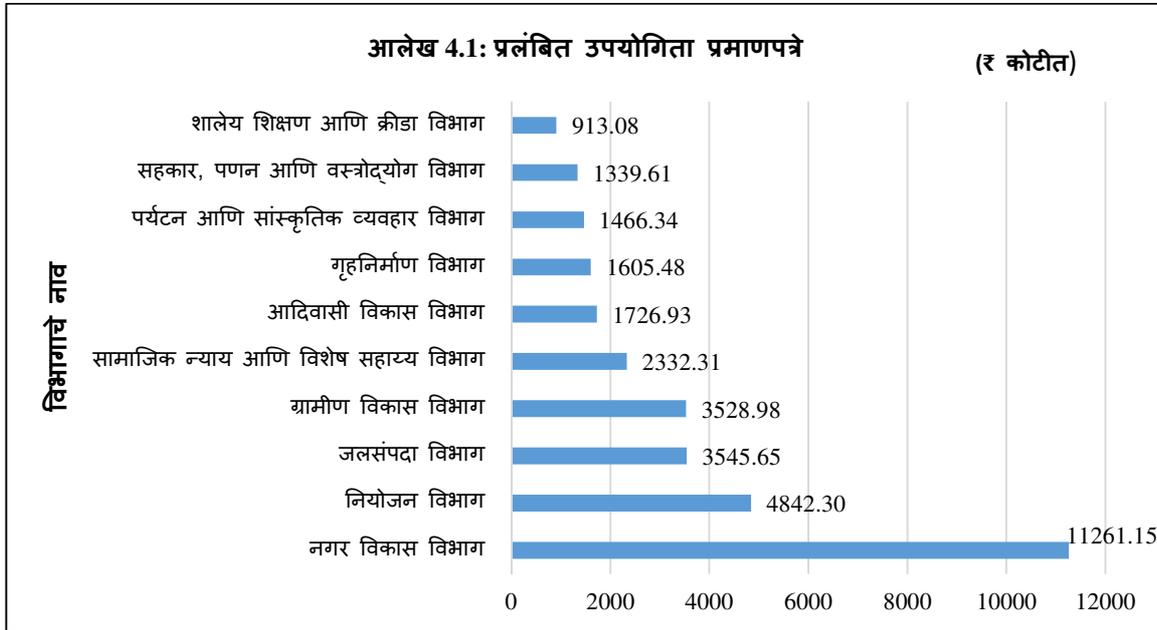
¹ यामध्ये 2001-02 कालावधीशी संबंधित 0.13 कोटींच्या, सादरीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या एका उपयोगिता प्रमाणपत्राचा समावेश आहे

वर्ष*	उपयोगिता प्रमाणपत्रांची संख्या	रक्कम	टक्केवारी
2017-18	195	268.78	0.73
2018-19	442	786.11	2.14
2019-20	587	1678.33	4.57
2020-21	622	1502.31	4.09
2021-22	562	2481.27	6.75
2022-23	1895	4170.63	11.35
2023-24	5794	18833.33	51.24
एकूण	10793	36756.09	100

*नमूद केलेले वर्ष 'नियत वर्ष' याच्याशी संबंधित आहे, म्हणजेच रकमा आहरीत केल्यानंतर 12 महिने
स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई कार्यालयाने संकलित केलेली माहिती

वरील प्रकरणांतील उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न झाल्याने देण्यात आलेल्या अनुदानाच्या पूर्ण उपयोगितेची पडताळणी होऊ शकली नाही. उपयोगिता प्रमाणपत्रे प्रलंबित असूनही संस्थांना अनुदाने मंजूर केली गेली हे अनुदान मंजूर करण्यातील नियंत्रणाचा अभाव दर्शविते. म्हणून, शासनाने पुढील अनुदाने वितरित करण्यापूर्वी वर्षभराहून अधिक काळ प्रलंबित असलेल्या अशा सर्व उपयोगिता प्रमाणपत्रांचा आढावा घेण्याची आवश्यकता आहे.

उपयोगिता प्रमाणपत्रांची प्रलंबितता 2022-23 मधील ₹ 25,759.38 कोटींच्या 9,280 उपयोगिता प्रमाणपत्रांवरून 2023-24 मध्ये ₹ 36,756.09 कोटींची 10,793 उपयोगिता प्रमाणपत्रे इतकी वाढली. प्रत्येक वर्षातील विभाग-निहाय प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांचा तपशील परिशिष्ट 4.2 मध्ये दर्शविला आहे.



(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

आलेख 4.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर न केल्याची बहुसंख्य प्रकरणे नगर विकास विभाग (30.64 टक्के), नियोजन विभाग (13.17 टक्के) जलसंपदा विभाग (9.65 टक्के) आणि ग्रामीण विकास विभाग (9.60 टक्के) यांच्याशी संबंधित आहेत. विहित कालावधीच्या उपरांत प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रे अनुदानाचा विनियोग अभिप्रेत हेतुसाठी झाला होता याची शाश्वती

देण्यातील अभाव दर्शवितात आणि लेख्यांमध्ये दाखविलेला खर्च त्या प्रमाणात अंतिम करता येत नाही.

4.3.1 अनुदानप्राप्त संस्थांची "इतर" म्हणून नोंद

सहाय्यक अनुदान म्हणजे एका शासकीय संस्था/संस्था/व्यक्तीने दुसऱ्या शासकीय संस्था/संस्था/व्यक्तीला केलेली मदत, देणग्या किंवा अंशदान या स्वरूपातील प्रदाने.

वित्तीय लेख्यानुसार, गेल्या पाच वर्षांत (2019-20 ते 2023-24) राज्याच्या एकूण खर्चापैकी 35.52 टक्के ते 39.04 टक्के खर्च हा सहाय्यक अनुदान आहे. तसेच असे निदर्शनास आले की तक्ता 4.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे गेल्या पाच वर्षांत 48.59 टक्क्यांहून अधिक सहाय्यक अनुदान विविध संस्थांना वितरित करण्यात आले ज्यांना 'इतर' असे वर्गीकृत करण्यात आले.

तक्ता 4.4 : 2019-20 ते 2023-24 या दरम्यान 'इतर' यांना वितरित करण्यात आलेल्या सहाय्यक अनुदानाचा तपशील

(₹ कोटीत)

वर्ष	एकूण खर्च	एकूण मुक्त करण्यात आलेले सहाय्यक अनुदान	एकूण खर्चाच्या टक्केवारीत सहाय्यक अनुदान	'इतर' यांना मुक्त केलेले सहाय्यक अनुदान	मुक्त करण्यात आलेल्या एकूण सहाय्यक अनुदानाच्या टक्केवारीत 'इतर' यांना मुक्त करण्यात आलेले सहाय्यक अनुदान
2019-20	338690.64	132235.02	39.04	77776.05	58.82
2020-21	342638.31	131439.43	38.36	68577.83	52.17
2021-22	398792.31	152336.85	38.20	84464.31	55.45
2022-23	473922.42	183125.48	38.64	97268.28	53.12
2023-24	562714.85	199894.70	35.52	97126.63	48.59

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे.

वित्तीय लेखे 2023-24 नुसार, सहाय्यक अनुदान (₹ 1,99,894.70 कोटी) हे राज्याच्या एकूण खर्चाच्या 35.52 टक्के (₹ 5,62,714.85 कोटी) इतके होते. एकूण ₹ 1,99,894.70 कोटीच्या सहाय्यक अनुदानापैकी ₹ 97,126.63 कोटी (48.59 टक्के) रक्कम ही 'इतर' म्हणून वर्गीकृत केलेल्या अनुदानित संस्थांना वितरित करण्यात आली. अनुदानित संस्थांच्या तपशीलाअभावी लेख्यांच्या पारदर्शकतेवर आणि या सहाय्यक अनुदानाच्या बदल्यात उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्याच्या संनियंत्रणावर विपरीत परिणाम होतो.

राज्य शासनाने उपयोगिता प्रमाणपत्राच्या सादरीकरणावर संनियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि प्रत्येक संस्थेवरील थकित रकमेच्या पडताळणीसाठी अशा संस्थांना सांकेतांक नेमून देणारी यंत्रणा निर्माण करणे आवश्यक आहे.

4.4 संक्षिप्त आकस्मिक देयके

महाराष्ट्र कोषागार नियमावलीच्या नियम 282 (2) नुसार, तात्काळ वाटपाची गरज असल्याशिवाय कोषागारातून निधी काढता येत नाही. महाराष्ट्र कोषागार नियम 1968, याचबरोबर महाराष्ट्र शासन, वित्त विभाग विनियमन (फेब्रुवारी 2008) नुसार, आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांनी अंतिम खर्चाच्या समर्थनार्थ प्रमाणक असलेली प्रतिस्वाक्षरीत तपशीलवार आकस्मिक देयके ही संक्षिप्त आकस्मिक देयके काढल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत सादर करणे आवश्यक आहे आणि

कोणत्याही परिस्थितीत, वित्त विभागाच्या संमतीने प्रशासकीय विभागाने परवानगी दिली नसल्यास, अशी अग्रिम रक्कम काढल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत सादर करणे आवश्यक आहे.

मार्चमध्ये संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेल्या लक्षणीय रकमा हे दर्शविते की काढलेल्या रकमा या प्रामुख्याने अर्थसंकल्पातील तरतुदी संपवण्यासाठी होत्या आणि अपुरे अर्थसंकल्पीय नियंत्रण दर्शविते. विभाग-निहाय तपशीलवार आकस्मिक देयकांची प्रलंबितता **परिशिष्ट 4.3** मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. 1,438 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांद्वारे काढलेली एकूण ₹ 3,674.60 कोटींची तपशीलवार आकस्मिक देयके मार्च 2024 अखेरीस प्रलंबित होती जी **तक्ता 4.5** मध्ये तपशीलवार दर्शविली आहेत.

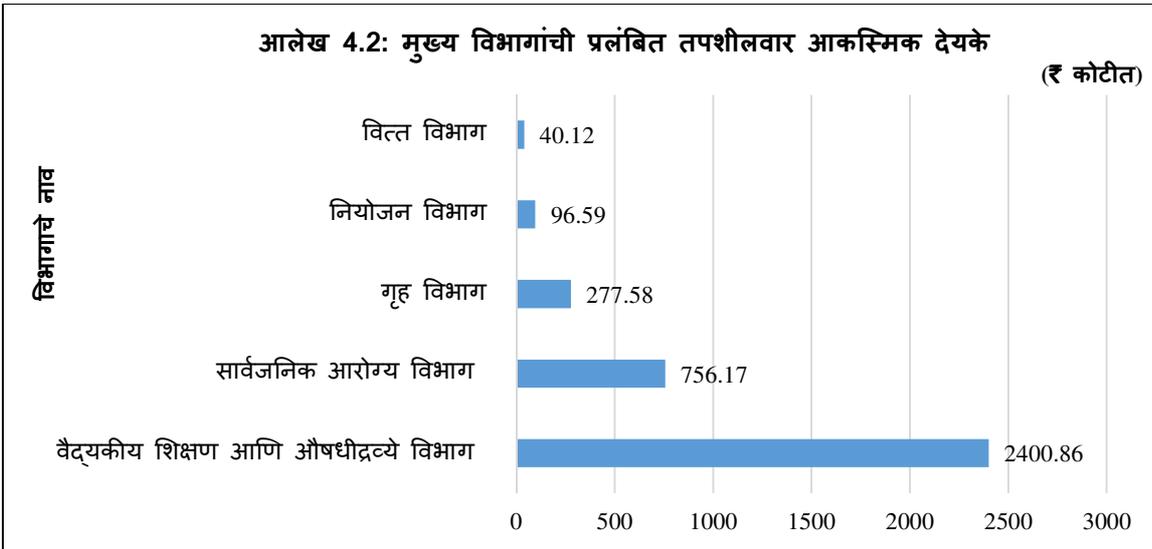
तक्ता 4.5: प्रलंबित संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल्यात तपशीलवार आकस्मिक देयकांच्या सादरीकरणाची वर्ष-निहाय प्रगती

(₹ कोटीत)

वर्ष	काढलेली संक्षिप्त आकस्मिक देयके		प्राप्त झालेली तपशीलवार आकस्मिक देयके		31 मार्च 2024 पर्यंत प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयके	
	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
2022-23 पर्यंत	1837	4185.96	824	1301.95	1013	2884.01
2023-24	1198	831.10	773	40.51	425	790.59
एकूण	3035	5017.06	1597	1342.46	1438	3674.60

स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

2023-24 मधील काढलेल्या ₹ 831.10 कोटीच्या 1,198 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांपैकी ₹ 734.42 कोटी (88.37 टक्के) रकमेची 244 संक्षिप्त आकस्मिक देयके मार्च 2024 मध्ये काढण्यात आली. पाच प्रमुख विभागांच्या संदर्भात प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयकांची स्थिती **आलेख 4.2** मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.



(स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24)

आलेख 4.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयकांची 65.34 टक्के रक्कम वैद्यकीय शिक्षण व औषध विभागाशी (₹ 2,400.86 कोटी) आणि 20.58 टक्के सार्वजनिक आरोग्य विभागाशी (₹ 756.17 कोटी) संबंधित आहे.

हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादितच्या माध्यमातून औषधे, वैद्यकीय उपकरणे इत्यादींच्या खरेदीसाठी तीन विभागांनी (उदा. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, नियोजन विभाग आणि वैद्यकीय शिक्षण व औषध विभाग) संक्षिप्त आकस्मिक देयकांचा वापर करून रक्कम काढली. अशा खरेदीसंदर्भात, समायोजनासाठी प्रलंबित असलेल्या एकूण संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या 69.45 टक्के म्हणजे ₹ 2,552.14 कोटीची 648 संक्षिप्त आकस्मिक देयके वर्ष अखेरीस समायोजित झाली नाहीत.

संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेली रक्कम राज्याच्या एकत्रित निधीतील कार्यशील प्रमुख शीर्षांतर्गत लेखांकित केली जाते. जोपर्यंत तपशीलवार आकस्मिक देयकांच्या माध्यमातून काढलेल्या रकमेचा दिलेल्या वेळेत हिशेब निकाली निघत नाही, तोपर्यंत हा खर्च योग्य किंवा अंतिम मानला जाऊ शकत नाही. तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर न करणे हे विभागाच्या तसेच कोषागारांच्या संनियंत्रणाचा अभाव दर्शविते.

4.5 वैयक्तिक ठेव खाती

वैयक्तिक ठेव खाती, ही कोषागारात ठेवलेल्या बँकिंग खात्याच्या स्वरूपात असतात. महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 चे नियम 494 व मुंबई वित्तीय नियम, 1959 च्या नियम 12 अन्वये राज्याच्या महालेखाकारांच्या सल्ल्याने शासनाच्या मान्यतेच्या आधारे कोषागार अधिकाऱ्यांकडे विशिष्ट कारणांसाठी वैयक्तिक ठेव खाती उघडता येतात.

तसेच, महाराष्ट्र कोषागार नियमाच्या नियम 495 नुसार एकत्रित निधीमधून निधी हस्तांतरित करून वैयक्तिक ठेव खात्यात विशिष्ट कारणांसाठी आवश्यक निधी ठेवण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाला प्राधिकृत केले आहे. ज्या प्रकरणांमध्ये वैयक्तिक ठेव खाती एकत्रित निधीत खर्ची (डेबिट) पडतात, अशा प्रकरणांमध्ये संबंधित सेवा शीर्षामध्ये एकत्रित निधीतील शिल्लक रक्कम उणे खर्ची (मायनस डेबिट) करून आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस ती बंद करावी. 31 मार्च 2024 अखेरीस 1,248 वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये ₹ 16,381.87 कोटी शिल्लक होते, जे राज्याच्या एकूण एकत्रित खर्चाच्या 2.91 (₹ 5,62,714.85 कोटी) टक्के होते.

महाराष्ट्र कोषागार नियम, 1968 च्या नियम 495 व महाराष्ट्र कोषागार नियमावलीच्या 585(2) नुसार एक वर्षापेक्षा जास्त काळ निष्क्रिय असलेली वैयक्तिक ठेव खाती बंद करून अश्या खात्यांमधील शिल्लक रक्कम मुख्य शीर्ष 0075 अंतर्गत संकीर्ण महसूल म्हणून शासनाच्या खात्यात जमा करणे आवश्यक आहे. 2023-24 मध्ये ₹ 19.53 कोटीची 171 वैयक्तिक ठेव खाती बंद करून हा निधी राज्याच्या एकत्रित निधीत समायोजित करण्यात आला. 128 वैयक्तिक ठेव खाती प्रशासकांनी एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक कालावधीसाठी कार्यरत न ठेवल्यामुळे मार्च 2024 पर्यंत वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये ₹ 88.21 कोटी निष्क्रिय पडून असल्याचे निदर्शनास आले. वैयक्तिक ठेव खात्यात पडून असलेल्या शिल्लक रकमेचे राज्याच्या एकत्रित निधीत हस्तांतरण न केल्यामुळे लोक निधीचा गैरवापर होण्याचा धोका संभावितो.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील वैयक्तिक ठेव खात्यांची स्थिती तक्ता 4.6 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.6: 2023-24 मध्ये वैयक्तिक ठेव खात्यांची स्थिती

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक		वर्षभरात वाढ		वर्षभरात बंद		अखेरीची शिल्लक	
	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
2019-20	2135	10953.53	6	24135.37	57	24770.93	2084	10317.97
2020-21	2084	10317.90	0 ²	16288.51	109	15800.66	1975	10805.82
2021-22	1975	10805.82	2	21065.32	325	21348.47	1652	10522.67
2022-23	1652	10522.67	6	26994.71	176	26263.00	1482	11254.38
2023-24	1329*	11254.38	90	30700.56	171	25573.07	1248	16381.87

*प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I यांनी मागील वर्षातील चुका दुरुस्त केल्यामुळे मागील वर्षीच्या तुलनेत तफावत.
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

वर्ष 2023-24 मध्ये वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये वाढ ही चार³ विभागांमध्ये सहाय्यक अनुदान वाटपासाठी आभासी वैयक्तिक ठेव खाती उघडल्यामुळे झाली आहे. वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये निधी ठेवल्यामुळे सेवा शीर्षातर्गत लेखांकीत केलेला खर्च प्रत्यक्ष खर्च न करता जास्त दाखविला गेलाच, शिवाय प्रत्यक्ष खर्चावरील कोषागाराचे नियंत्रणही कमी झाले. 2023-24 मध्ये राज्याच्या एकत्रित निधीतून वैयक्तिक ठेव खात्यात ₹ 4,863.11 कोटी हस्तांतरित करण्यात आले. यामध्ये मार्च 2024 मध्ये हस्तांतरित करण्यात आलेल्या ₹ 3,976.69 कोटीचा समावेश आहे, ज्यापैकी ₹ 585.28 कोटी मार्च 2024 च्या कामकाजाच्या शेवटच्या दिवशी हस्तांतरित करण्यात आले.

कोषागाराने संबंधित प्रशासकांशी वैयक्तिक ठेव खात्यांचा मेळ घालणे आवश्यक असताना, वैयक्तिक ठेव खात्यांच्या केवळ 268 प्रशासकांनी (1,248 पैकी) त्यांच्या शिल्लक रकमेचा ताळमेळ घेतला होता आणि शिल्लकीची पडताळणी केली होती.

शिल्लक रकमेचे विश्लेषण व योग्य ताळमेळ घेणे, हिशेब बंद करणे आणि अखर्चित शिल्लक रक्कम राज्याच्या एकत्रित निधीला परत करणे यासाठी प्रशासकांनी कार्यवाही करणे आवश्यक आहे.

4.6 गौण शीर्ष-800 याचा अविवेकी वापर

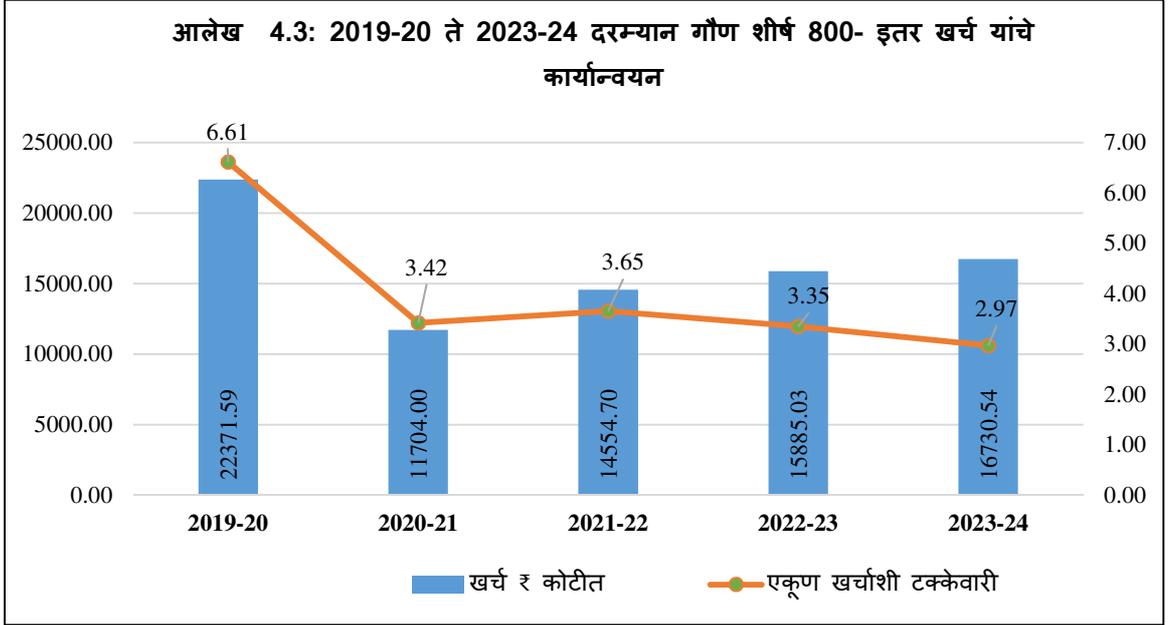
'इतर जमा/इतर खर्च' संबंधित सर्वसमावेशक (ओम्नीबस) गौण शीर्ष 800 केवळ अशा प्रकरणांमध्येच वापरावयाचे असते जेव्हा लेख्यांमध्ये योग्य गौण शीर्षाची तरतूद मुख्य शीर्षातर्गत केलेली नसते. अशा घटना नियमितपणे घडत असतील तर प्रधान महालेखापाल (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्याशी चर्चा करून योग्य वर्गीकरणबाबत सल्ला घेण्याची जबाबदारी राज्य शासनाची आहे. गौण शीर्ष '800- इतर जमा व खर्च' अंतर्गत जमा व खर्चाच्या अविवेकी नोंदी केल्याने व्यवहारांच्या पारदर्शकतेवर व स्वरूपावर परिणाम होतो व लेखे अपारदर्शक होतात.

2023-24 मध्ये राज्य शासनाने ₹ 16,730.54 कोटींच्या खर्चाचे वर्गीकरण 50 महसुली आणि भांडवली मुख्य शीर्षातर्गत 800-इतर खर्च या गौण शीर्षाखाली केले जे एकूण एकत्रित खर्चाच्या (₹ 5,62,714.85 कोटी) 2.97 टक्के होते.

² वर्ष 2020-21 मध्ये कोणतेही वैयक्तिक ठेव खाते उघडण्यात आले नाही, ₹ 16,288.51 विद्यमान खात्यांमध्ये हस्तांतरित करण्यात आले

³ (1) जिल्हा प्रशासन (2) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य (3) कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास व मत्स्यव्यवसाय (4) आदिवासी विकास

2019-20 ते 2023-24 दरम्यान एकूण एकत्रित खर्चाच्या टक्केवारीत गौण शीर्ष 800 - इतर खर्च याच्या कार्यान्वयाची व्याप्ती आलेख 4.3 मध्ये दर्शविली आहे.



(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

आलेख 4.3 वरून असे दिसून येते की, एकूण खर्चाचा भाग म्हणून गौण शीर्ष 800 - इतर खर्च याचा वाटा कमी झाला असून, त्याचा वाटा 2019-20 मधील 6.61 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 2.97 टक्के इतका कमी झाला आहे.

दिलेल्या मुख्य शीर्षातील खर्चाचा बराचसा भाग गौण शीर्ष 800 - 'इतर खर्च' अंतर्गत वर्गीकृत केल्याची उदाहरणे तक्ता 4.7 मध्ये दिली आहेत.

तक्ता 4.7: 2023-24 मध्ये गौण शीर्ष 800 - इतर खर्च अंतर्गत नोंदविलेला लक्षणीय खर्च

(₹ कोटीत)

अ.क्र	मुख्य शीर्ष	तपशील	रकाना (2) मध्ये नमूद केलेल्या प्रमुख शीर्षाखालील गौण शीर्ष 800 अंतर्गत खर्च	रकाना (2) मधील प्रमुख शीर्षाखालील एकूण खर्च	रकाना (4) ची रकाना (5) शी टक्केवारी
1	2	3	4	5	6
1	4070	इतर प्रशासकीय सेवांवरिल भांडवली खर्च	2628.78	2737.43	96
2	4055	पोलिसांवरिल भांडवली खर्च	177.83	797.75	22
3	2701	मोठे व मध्यम पाटबंधारे	621.37	1624.64	38
4	2216	गृहनिर्माण	2182.93	5156.11	42
5	2515	इतर ग्रामविकास कार्यक्रम	2529.13	9093.23	28
6	2210	वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य	2799.54	18725.74	15

स्त्रोत : वित्तीय लेखे 2023-24

लेखापरीक्षणात ₹ 50 कोटी किंवा त्यापेक्षा अधिक खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करून गौण शीर्ष 800 अंतर्गत लेखांकित करण्यात आलेल्या 42 प्रकरणांची पडताळणी केली असता असे लक्षात आले की,

खाली उल्लेख केलेल्या प्रकरणांचे लेखांकन करण्यासाठी मुख्य व गौण शीर्षांच्या यादीत 800 सोडून इतर वैध गौण शीर्ष उपलब्ध होते.

- (i) मुख्य व गौण शीर्षांच्या यादीनुसार, 'जिल्हा परिषदा/जिल्हास्तरीय पंचायतींना सहाय्य' हे संबंधित खर्च शीर्षकाच्या (महसूल लेखे) गौण शीर्ष 196 अंतर्गत अंदाजित व लेखांकित करणे आवश्यक आहे. मात्र, खालील प्रकरणांमध्ये गौण शीर्ष 800- इतर खर्च अंतर्गत लेखांकित करण्यात आल्याचे निदर्शनास आले.

मुख्य शीर्ष	गौण शीर्ष	तपशील	₹ कोटीत
2515	800	ग्रामीण विकास कार्यक्रमांसाठी जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान	2517.75
3054	800	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	68.90
3054	800	ग्रामीण रस्त्यांच्या विकास व मजबुतीकरणासाठी जिल्हा परिषदेला अनुदान	50.73

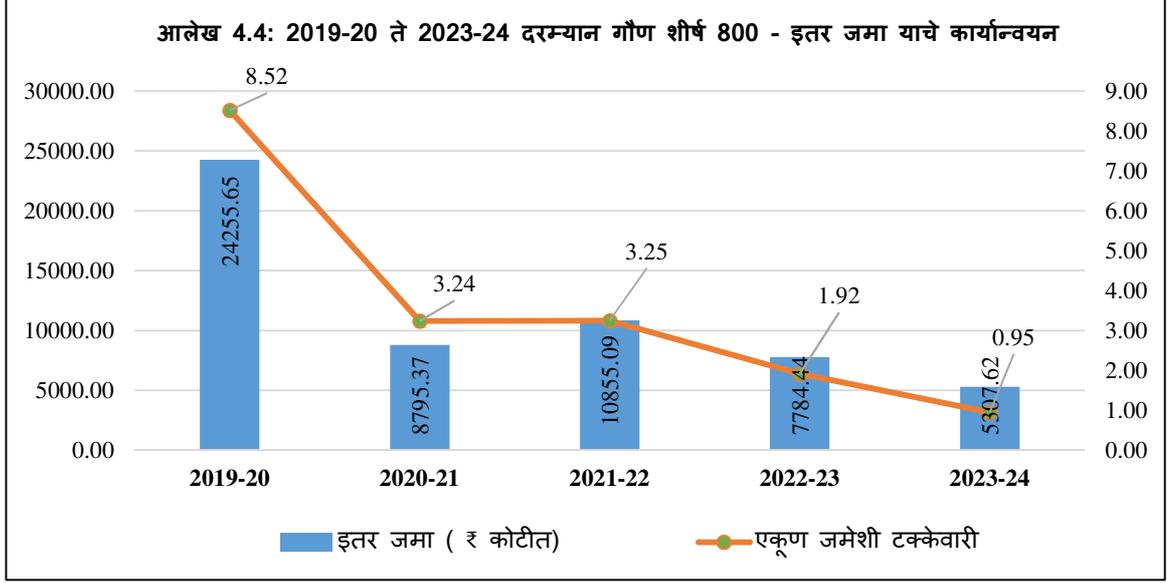
- (ii) खाली दिलेल्या तपशीलानुसार 'प्रमुख कामे' गौण शीर्ष- '051-बांधकाम' ऐवजी गौण शीर्ष 800-इतर खर्च अंतर्गत लेखांकित करण्यात आला.

मुख्य शीर्ष	गौण शीर्ष	तपशील	₹ कोटीत
4070	800	महाराष्ट्र राज्य पोलिस गृहनिर्माण बांधकाम	1302.53
4070	800	पोलीस विभागासाठी महाराष्ट्र राज्य पोलिस गृहनिर्माण कार्यालयाच्या इमारतीचे बांधकाम	646.55
4070	800	महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळामार्फत विक्रीकर इमारतीचे बांधकाम	600.00
4070	800	पोलिसांसाठी भूसंपादन व इमारत बांधकामावर खर्च	60.00

- (iii) मुख्य शीर्ष 4055-पोलिसांवरील भांडवली खर्च अंतर्गत सीसीटीव्ही पाळत यंत्रणा बसविण्यासाठी ₹ 133.87 कोटी गौण शीर्ष- 207 राज्य पोलिसांऐवजी गौण शीर्ष 800 अंतर्गत लेखांकित करण्यात आले.
- (iv) मुख्य शीर्ष 2202 अंतर्गत ₹ 143.05 कोटींची राजश्री छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती रक्कम गौण शीर्ष 107- शिष्यवृत्ती ऐवजी गौण शीर्ष 800 अंतर्गत लेखांकित करण्यात आली.
- (v) मुख्य शीर्ष 2225 अंतर्गत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था पुणे यांच्या कार्यशाळा व प्रशिक्षण कार्यक्रमाकरिता खर्च अंतर्गत गौण शीर्ष 277 - शिक्षण किंवा गौण शीर्ष - 793 अनुसूचित जाती घटक योजनेकरिता विशेष केंद्रीय सहाय्यऐवजी गौण शीर्ष 800 अंतर्गत अंदाजित करून लेखांकित करण्यात आला.

त्याचप्रमाणे, 2023-24 मध्ये राज्य शासनाने 53 मुख्य शीर्षांशी संबंधित ₹ 5,307.62 कोटींच्या जमेचे गौण शीर्षांतर्गत "800-इतर जमा" अंतर्गत वर्गीकरण केले जे एकूण एकत्रित महसुली जमेच्या (₹ 5,57,326.18 कोटी) 0.95 टक्के आहे. 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत एकूण एकत्रित

जमेशी टक्केवारीनुसार गौण शीर्ष 800 - इतर जमा याच्या कार्यान्वयनाची व्याप्ती आलेख 4.4 मध्ये दर्शविली आहे.



स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

आलेख 4.4 असे दर्शवितो की एकूण जमेचा भाग म्हणून गौण शीर्ष 800 - इतर जमा याचा वाटा कमी होऊन तो 2019-20 मधील 8.52 टक्क्यांवरून 2023-24 मध्ये 0.95 टक्के इतका कमी झालेला आहे. 2023-24 मध्ये दिलेल्या मुख्य शीर्षातील जमांचा बराचसा भाग गौण शीर्ष 800 - 'इतर जमा' अंतर्गत वर्गीकृत केल्याची उदाहरणे तक्ता 4.8 मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 4.8: 2023-24 मध्ये गौण शीर्ष 800 - इतर जमा अंतर्गत लेखांकित केलेल्या लक्षणीय जमा

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	मुख्य शीर्ष	तपशील	रकाना (2) मध्ये उल्लेखिलेल्या शीर्षांच्या अंतर्गत शीर्ष 800 अंतर्गत जमा	(2) मधील मुख्य शीर्षांच्या अंतर्गत एकूण जमा	[(4) / (5)] ची टक्केवारी
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.	0216	गृहनिर्माण	166.25	166.39	99.92
2.	0217	नगर विकास	1675.43	1756.79	95.37
3.	0235	सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण	697.47	746.84	93.39
4.	0425	सहकार	106.88	119.85	89.18
5.	0070	इतर प्रशासकीय सेवा	2116.95	2392.92	88.47
6.	0250	इतर सामाजिक सेवा	319.17	411.25	77.61
7.	0071	निवृत्तीवेतन आणि इतर सेवानिवृत्ती लाभांसाठी अंशदान आणि वसुली	114.30	158.22	72.24
8.	0029	जमीन महसूल	1902.49	2689.76	70.73
9.	0202	शिक्षण, क्रीडा, कला आणि संस्कृती	315.85	548.18	57.62
10.	0435	इतर कृषी कार्यक्रम	3.68	8.69	42.35

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

सर्वसमावेशक गौण शीर्ष 800 अंतर्गत मोठ्या रकमेचे वर्गीकरण वित्तीय अहवालातील पारदर्शकतेवर परिणाम करते आणि वाटपाचा प्राधान्यक्रम आणि खर्चाच्या गुणवत्तेच्या योग्य विश्लेषणात विसंगती निर्माण होते.

इतर जमा/इतर खर्चाशी संबंधित सर्वसमावेशक गौण शीर्ष 800 केवळ अशा प्रकरणांमध्ये वापरावे जेथे लेख्यांमध्ये मुख्य शीर्षातर्गत योग्य त्या गौण शीर्षाची तरतूद केलेली नाही. त्याच मुख्य शीर्ष/इतर मुख्य शीर्ष अंतर्गत योग्य गौण शीर्ष उपलब्ध असतानाही गौण शीर्ष 800 अंतर्गत लेखांकित केल्यास त्याचा लेख्यांच्या पारदर्शकतेवर विपरीत परिणाम होतो..

मोजमापाशी संबंधित मुद्दे

4.7 निलंबन व कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण यांतील मुख्य शीर्षातर्गत थकित शिल्लक

कोषागारे/अधिदान व लेखा कार्यालये यांनी समायोजनाचे विवरणपत्र सादर न करणे, रिझर्व्ह बँकेकडून समशोधन जापन प्राप्त न होणे, प्रमाणके प्राप्त न होणे इत्यादी माहितीच्या अभावामुळे लेख्यांमध्ये अंतिम शीर्षातर्गत नोंद केली जाऊ शकत नाही अशी जमा आणि प्रदानांचे व्यवहार प्रतिबिंबित करण्यासाठी शासकीय लेख्यांमध्ये “निलंबन शीर्ष” म्हणून ओळखले जाणारे काही मध्यस्थ/समायोजन लेखा शीर्ष उघडले जातात. हे व्यवहार अंतिमतः त्यांच्या संबंधित लेखा शीर्षांमध्ये नोंदविले गेल्यानंतर हे लेखाशीर्ष व्यवहार उणे खर्ची किंवा उणे जमा याद्वारे बंद केले जातात. जर या रकमा समायोजित केल्या नाही तर निलंबन शीर्षा अंतर्गत शिल्लक रकमांचा संचय होईल आणि शासकीय जमा आणि खर्च अचूकपणे प्रतिबिंबित होणार नाहीत.

वित्तप्रेषणांमध्ये लेख्यांच्या शीर्षांचे समायोजन करणारे सर्व व्यवहार समाविष्ट आहेत आणि या शीर्षाखालील खर्च (डेबिट) किंवा जमा (क्रेडिट्स) अखेरीस संबंधित जमा (क्रेडिट) किंवा खर्चाद्वारे (डेबिटद्वारे) त्याच किंवा लेखांकनाच्या दुसऱ्या आवर्तनात मंजूर केले जातात.

वित्तीय लेख्यांमध्ये निलंबन व वित्तप्रेषण या शीर्षांमधील निव्वळ शिल्लक दर्शविली जाते. या शीर्षातर्गत थकित शिल्लक रक्कम विविध शीर्षाखालील थकित खर्च (डेबिट) आणि जमा (क्रेडिट्स) शिल्लक रक्कम स्वतंत्रपणे एकत्रित करून तयार केली जाते. निलंबित व वित्तप्रेषित घटकांचे समशोधन राज्य कोषागार/ बांधकाम आणि वन विभाग इत्यादींनी सादर केलेल्या तपशीलांवर अवलंबून असते.

गेल्या तीन वर्षांतील मुख्य निलंबन व वित्तप्रेषण या शीर्षातर्गत एकूण आकडेवारीची स्थिती तक्ता 4.9 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.9: निलंबन व वित्तप्रेषण शीर्षातर्गत शिल्लक

(₹ कोटीत)

गौण शीर्ष	2021-22		2022-23		2023-24	
	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)
मुख्य शीर्ष 8658-निलंबन						
101 - अधिदान व लेखा कार्यालय निलंबन	142.67	29.06	153.27	10.49	131.36	03.06
	निव्वळ खर्ची 113.61		खर्ची 142.78		खर्ची 128.30	
102 - निलंबन लेखे- नागरी	4.26	5.14	34.50	33.08	12.18	13.44

गौण शीर्ष	2021-22		2022-23		2023-24	
मुख्य शीर्ष 8658-निलंबन	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)	खर्ची (डेबिट)	जमा (क्रेडीट)
निव्वळ	जमा (-)0.88		खर्ची 1.42		जमा 1.26	
107 - रोख रकमा समायोजन निलंबन लेखे	18.30	0.49	17.16	0.49	17.16	0.50
निव्वळ	खर्ची. 17.81		खर्ची. 16.67		खर्ची 16.66	
109 - रिझर्व्ह बँक निलंबन (मुख्यालय)	5.86	14.48	0.61	18.75	(-)3.56	20.84
निव्वळ	जमा (-) 8.62		जमा 18.14		जमा 24.40	
110 - रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया निलंबन- मुख्यलेखाधिकारी	43.71	3.03	381.95	376.14	404.48	365.46
निव्वळ	खर्ची 40.68		खर्ची. 5.81		खर्ची 39.02	
112 - स्रोतारंभी कर कपात निलंबन	0	180.41	653.76	827.88	(-)33.62	194.21
निव्वळ	जमा (-) 180.41		जमा.174.12		जमा 227.83	
मुख्य शीर्ष 8782-रोख रक्कम वित्तप्रेषण						
102 - सार्वजनिक बांधकाम वित्तप्रेषणे	226577.76	227677.03	234775.23	236342.95	200239.26	287820.79
निव्वळ	जमा 1099.27		जमा 1567.72		जमा 87581.53	
103 - वने वित्तप्रेषणे	1935760.02	1940625.01	16394.16	16498.86	20252.59	20171.88
निव्वळ	जमा 48.65		जमा 104.70		जमा 80.71	
स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे						

वित्तीय लेखे या शीर्षांतर्गत निव्वळ शिल्लक प्रतिबिंबित करतात. थकित खर्च आणि जमा स्वतंत्रपणे एकत्रित करून थकित शिल्लक काढली जाते.

4.7.1 कर्ज, ठेवी आणि वित्तप्रेषण शीर्षांतर्गत ऋण (अॅडव्हर्स) शिल्लक

ऋण शिल्लक म्हणजे जिथे उणे (निगेटिव) शिल्लक असू नये त्या लेख्यांच्या शीर्षाखाली दिसणारी उणे शिल्लक. उदाहरणार्थ, कोणत्याही कर्जाच्या किंवा अग्रिमांच्या लेख्यांच्या शीर्षासमोरील उणे शिल्लक ही मूळ अग्रिम रकमेपेक्षा जास्त परतफेड केल्याचे दर्शवते. 31 मार्च 2024 पर्यंत ऋण शिल्लक रकमेची नऊ प्रकरणे होती. यामध्ये एलआयसी ऑफ इंडिया कडून कर्जे (मुख्य शीर्ष 6003-103) - ₹ 1.06 कोटी, औद्योगिक प्रशिक्षणाकडून इतर कर्जे (मुख्य शीर्ष 6202-800) - ₹ 3.69 कोटी, सार्वजनिक क्षेत्र व इतर उपक्रमे यांना कर्जे (मुख्य शीर्ष 6401-190) - ₹ 0.77 कोटी, कुक्कुटपालन विकास कर्जे (मुख्य शीर्ष 6403-103) - ₹ 1.01 कोटी, मेंढी आणि लोकर विकास कर्जे (मुख्य शीर्ष 6403-104) - ₹ 8.64 कोटी, इतर कृषी कार्यक्रमासाठी कर्जे - इतर कर्जे (मुख्य शीर्ष 6435- 800) - ₹ 0.02 कोटी, इतर वाहने खरेदीसाठी अग्रिम (मुख्य शीर्ष 7610-203) - ₹ 1.50 कोटी, संगणक खरेदीसाठी अग्रिम (मुख्य शीर्ष 7610-204) - ₹ 1.48 कोटी इत्यादींचा समावेश होतो.

चुकीचे वर्गीकरण, निधीच्या उपलब्धतेपेक्षा अधिक संवितरण, मिळालेल्या योगदानापेक्षा अधिक संवितरण, एका लेखा घटकांकडून दुसऱ्या लेखा घटकांकडे शिल्लक ओढून न नेणे, प्रशासकीय पुनर्रचनेमुळे राज्ये /अधिक लेखा घटक तयार होणे यामुळे ऋण शिल्लक होते.

मुख्य शीर्ष 8670-धनादेश व देयके, 103 - विभागांतर्गत धनादेश या शीर्षांतर्गत लोक लेख्यांमध्ये ₹ 10,078.39 कोटी ऋण शिल्लक होती. लोक लेखे, लोक ऋण आणि कर्जे व अग्रिमे यांच्याशी संबंधित ऋण शिल्लक रक्कम भरून काढण्यासाठी आवश्यक कार्यवाही करणे गरजेचे आहे.

4.8 विभागीय आकडेवारीचा ताळमेळ न घालणे

महसूल/खर्चावर प्रभावी अर्थसंकल्पीय नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि लेख्यांमध्ये अचूकता सुनिश्चित करण्यासाठी, सर्व नियंत्रण अधिकाऱ्यांनी, यथास्थिती, प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई किंवा महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-II, महाराष्ट्र, नागपूर किंवा अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांच्या कार्यालयांनी नोंदवलेल्या आकडेवारीशी शासनाच्या जमा आणि खर्चाचा ताळमेळ घेणे आवश्यक आहे.

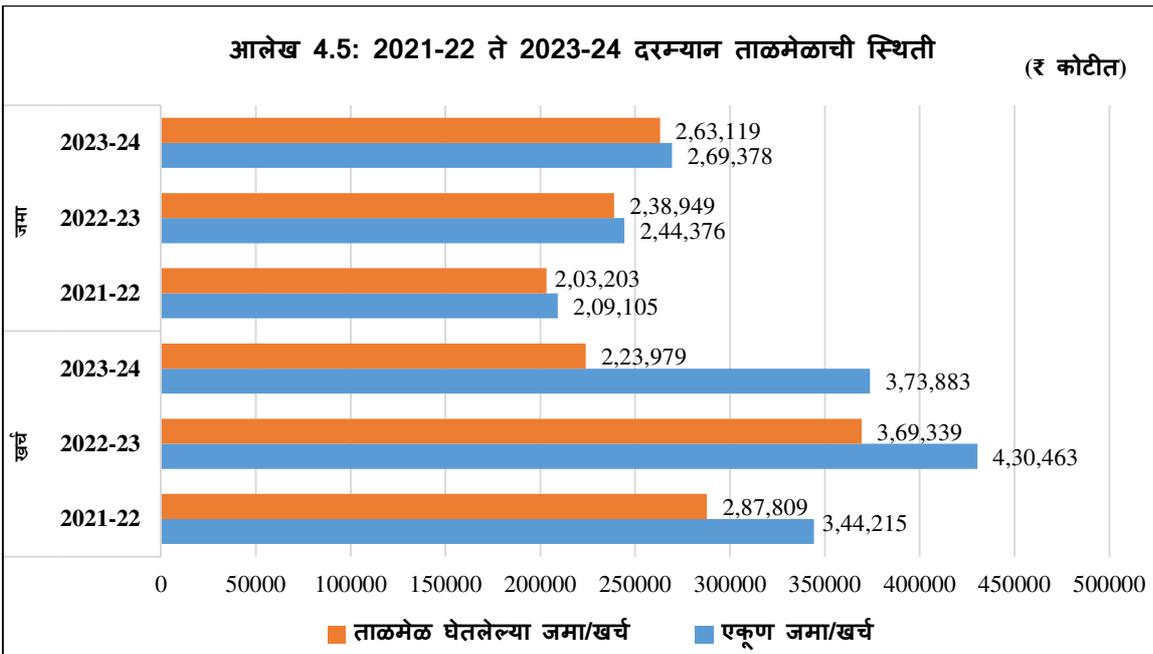
वर्ष 2023-24 मध्ये राज्य शासनाने महसुली जमा ₹ 2,63,912.57 कोटी (एकूण महसुली जमेच्या 98 टक्के) व महसुली खर्च ₹ 3,64,728.27 कोटी (एकूण महसुली खर्चाच्या 89 टक्के) आणि भांडवली खर्च ₹ 56,891.88 कोटी (एकूण भांडवली खर्चाच्या 82.61 टक्के) या सर्व रकमांचे समायोजन, जमा व खर्च वगळून अंतरण प्रविष्टी आणि नियतकालिक समायोजन यांच्याद्वारा समायोजन केलेल्या जमा आणि खर्च वगळता केले होते. राज्य शासनाकडून देण्यात आलेली ₹ 4,635.18 कोटी रकमेची कर्जे व अग्रिमे (राज्य शासनाकडून देण्यात आलेल्या एकूण कर्जे व अग्रिमांच्या 94.51 टक्के) यांचे समायोजन केले. नियंत्रण अधिकाऱ्यांची संख्या आणि गेल्या तीन वर्षांतील खर्चाच्या ताळमेळाचे प्रमाण यासंबंधीचा तपशील तक्ता 4.10 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 4.10: खर्चाच्या आकडेवारीच्या ताळमेळाची स्थिती

वर्ष	नियंत्रण अधिकारी/आहरण व संवितरण अधिकारी			
	एकूण संख्या	संपूर्णतः ताळमेळ	अंशतः ताळमेळ	ताळमेळ मुळीच घेतला नाही
2020-21	7075	6393	281	401
2021-22	7040	6572	233	235
2022-23	7065	6642	273	150
2023-24	6742	5780	801	161

स्त्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांचे कार्यालय यांनी संकलित केलेली माहिती

2021-22 ते 2023-24 या कालावधीतील ताळमेळाची स्थिती आलेख 4.5 मध्ये दर्शविली आहे.



(स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

4.9 रोख शिल्लक रकमेचा ताळमेळ

प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्या लेखापुस्तकांनुसार राज्याची रोख शिल्लक आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रतिवेदित केलेली रोख शिल्लक यात कोणतीही तफावत नसावी. 2023-24 या वर्षाच्या लेख्यानुसार व भारतीय रिझर्व्ह बँकेनुसार या वर्षात 31 मार्च 2024 रोजी ताळमेळ न घेतलेला फरक दर्शविणारी रोख शिल्लक तक्ता 4.11 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.11: रोख शिल्लक रकमेचा ताळमेळ न घेतलेला फरक

(₹ कोटीत)

महालेखाकारांच्या लेखापुस्तकांनुसार	भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रतिवेदित केल्यानुसार	फरक (31.03.2024 रोजी)
3,154.46 (जमा)	3,384.93 (खर्ची)	230.47 (जमा)
स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24		

₹ 230.47 कोटींची (जमा) तफावत ही प्रामुख्याने कोषागार/भारतीय रिझर्व्ह बँक/अभिकरण बँक आणि प्रधान महालेखाकार कार्यालय यांच्यामधील प्रलंबित ताळमेळ यामुळे आहे. या तफावतीचा ताळमेळ घेणे चालू आहे आणि 30 जून 2024 पर्यंत ही तफावत ₹ 143.01 कोटी जमा (निव्वळ) पर्यंत कमी करण्यात आला होता.

प्रकटनाशी संबंधित मुद्दे.

4.10 लेखांकन मानकांचे अनुपालन

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 150 नुसार भारताचे राष्ट्रपती भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार केंद्र आणि राज्यांच्या लेखांचे नमुने (फॉर्म) विहित करू शकतात. याशिवाय, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी 2002 मध्ये उत्तरदायित्व कार्यतंत्र वाढविण्यासाठी शासकीय लेखांकन आणि वित्तीय प्रतिवेदन मानके तयार करण्याकरिता शासकीय लेखांकन मानके सल्लागार मंडळ स्थापन केले. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार भारताच्या राष्ट्रपतींनी आतापर्यंत चार भारतीय शासकीय लेखांकन मानके अधिसूचित केली आहेत

भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाने जारी केलेल्या त्यांच्या अधिसूचनेनंतर प्रभावी तारखेपासून खालील चार भारतीय शासकीय लेखांकन मानके अनिवार्य झाली.

1. शासनाने दिलेल्या हमी - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 1
2. सहाय्यक अनुदानाचे लेखांकन व वर्गीकरण - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 2
3. शासनाने दिलेली कर्जे आणि अग्रिमे - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 3
4. पूर्व कालावधी समायोजन - भारतीय शासकीय लेखांकन मानक 4

राज्य शासनाकडून संपूर्ण माहिती प्राप्त न झाल्यामुळे भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांच्या प्रकटन आवश्यकतांचे कोणत्या मर्यादेपर्यंत पालन केले गेले नाही ते तक्ता 4.12 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.12: लेखांकन मानकांचे अनुपालन

अ.क्र.	लेखांकन मानके	भारतीय शासकीय लेखांकन मानकांचे सार	राज्य शासनाकडून अनुपालन	कमतरतेचा परिणाम
1.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक - 1: शासनाने दिलेल्या हमी - प्रकटन आवश्यकता	या मानकानुसार शासनाने वर्षभरात दिलेल्या हमीची जास्तीत जास्त रक्कम आपल्या वित्तीय विवरणपत्रात जाहीर करणे आवश्यक आहे, ज्यात दिलेल्या हमी, वगळलेल्या हमी, लागू केलेल्या हमी, मुक्त केलेल्या हमी आणि वर्षअखेरीस थकीत हमी यांचा तपशील असणे आवश्यक आहे.	अंशतः पालन केले राज्य विधिमंडळाने ज्या मर्यादेत शासन हमी देऊ शकते ती मर्यादा निश्चित केली नाही.	कर्जदार गटाकडून थकबाकीची परतफेड, कायमस्वरूपी कर्ज, थकबाकीतील व्याज देयके असल्यास शासनाने सादर केली नाहीत. व्याज/मुद्दल न भरल्यास महसुली व राजकोषीय तुटीवर परिणाम होऊ शकतो.
2.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक - 2: सहाय्यक अनुदानाचे लेखांकन आणि वर्गीकरण	सहाय्यक अनुदानाचा अंतिम वापर काहीही असो, अनुदानकर्त्याच्या लेख्यात महसुली खर्च म्हणून आणि अनुदानग्राहीच्या लेख्यात महसुली जमा म्हणून वर्गीकरण केले जाईल.	अंशतः पालन केले	संस्थांना देण्यात आलेल्या ₹ 3,544.73 कोटी सहाय्यक अनुदानाचे वर्गीकरण महसुली शीर्षाऐवजी भांडवली शीर्षाखाली करण्यात आले. अनुपालन न केल्याने महसुली तुटीमध्ये त्या प्रमाणात ऊनोक्ती झाली.
3.	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक - 3: शासनाने दिलेली कर्ज आणि अग्रिमे	हे मानक संपूर्ण, अचूक आणि एकसमान लेखांकन पद्धती सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने दिलेल्या कर्ज आणि अग्रिमांच्या संदर्भात शासनाच्या वित्तीय विवरणपत्रांत मान्यता, मोजमाप, मूल्यांकन आणि अहवाल देण्याशी संबंधित आहे.	अंशतः पालन केले (वित्तीय लेखे विवरणपत्र 7 आणि 18)	कर्जदार गटाकडून थकबाकीची परतफेड, कायमस्वरूपी कर्ज, थकबाकीतील व्याज प्रदाने जर काही असेल याची माहिती शासनाने सादर केली नाही. व्याज/मुद्दल न भरल्यास महसुली व राजकोषीय तुटीवर परिणाम होऊ शकतो.
4	भारतीय शासकीय लेखांकन मानक - 4:: पूर्व कालावधी समायोजन .	मानकांचे उद्दीष्ट केवळ आधीच्या कालावधीतील त्रुटींशी संबंधित अशी माहिती उघड करणे नाही तर शासकीय निर्णयांमधील बदलांमुळे उद्भवलेल्या पूर्व कालावधी समायोजनाची आवश्यकता असलेल्या नोंदींचा देखील समावेश करणे आहे ज्यामुळे मागील वर्षामधील चालू शिल्लक आणि पुरोगामी रकमेवर परिणाम होऊ शकतो ज्यासाठी लेखे बंद केले गेले आहेत.	पालन केले	2023-24 मध्ये लेखांमध्ये कोणत्याही मुदतीचे पूर्व कालावधी समायोजन करण्यात आले नाही.

4.11 स्वायत्त संस्थांचे लेखे/पृथक लेखापरीक्षा अहवाल सादर करणे

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 (3) नुसार, राज्यपाल/प्रशासक हे सार्वजनिक हितासाठी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना विनंती करू शकतात की, यथास्थिती, राज्याच्या किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या विधिमंडळाने

कायद्याने स्थापन केलेल्या महामंडळाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करावे आणि जर अशी विनंती प्राप्त झाली तर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक अशा महामंडळाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करतील आणि अशा लेखापरीक्षणाच्या हेतूसाठी, त्यांना अशा महामंडळांची पुस्तके आणि लेखे पडताळण्याचा अधिकार असेल.

कलम 19 व्यतिरिक्त, जेथे कोणत्याही कायद्याने किंवा त्याअंतर्गत एखाद्या संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपवले गेले नाही, तर यथास्थिती, राष्ट्रपती, किंवा एखाद्या राज्याचे राज्यपाल किंवा विधीमंडळ असलेल्या केंद्रशासित प्रदेशाचे प्रशासक यांनी तशी विनंती केल्यास, अशा संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण त्याच्या आणि संबंधित शासन यांच्यामध्ये मान्य होईल अशा अटी व शर्तीवर करतील आणि अशा लेखापरीक्षणाच्या हेतूने, त्या संस्थेची किंवा प्राधिकरणाची पुस्तके आणि लेखे बघण्याचा त्यांना अधिकार असेल (कलम 20).

वरील स्वायत्त संस्था आणि प्राधिकरणांच्या बाबतीत जर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक हे एकमेव लेखापरीक्षक असतील तर लेखापरीक्षण प्रमाणपत्र जारी केले जाते. म्हणून, या संस्था आणि प्राधिकरण यांनी त्यांचे वार्षिक लेखे तयार करणे आणि लेखापरीक्षणासाठी महालेखाकार (लेखापरीक्षा) यांच्याकडे सादर करणे आवश्यक आहे. लेखापरीक्षण प्रमाणपत्राव्यतिरिक्त, आर्थिक लेखापरीक्षण पूर्ण झाल्यानंतर, लेखापरीक्षा कार्यालय पृथक लेखापरीक्षण अहवाल जारी करते जो लेख्यांवरील लेखापरीक्षण प्रमाणपत्राचा भाग आहे. हे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल राज्य विधिमंडळासमोर सादर केले जातात.

महाराष्ट्र शासनाने पर्यावरण, गृहनिर्माण, उद्योग, पाटबंधारे, नगरविकास, पाणीपुरवठा व स्वच्छता या क्षेत्रात स्वायत्त संस्था स्थापन केल्या आहेत. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 आणि 20 अन्वये राज्यातील 28 स्वायत्त संस्थांच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडे सोपविण्यात आले आहे. लेखापरीक्षण सोपविणे, लेखापरीक्षणासाठी लेखे सादर करणे, पृथक लेखापरीक्षा अहवाल जारी करणे आणि स्वायत्त संस्थांद्वारे विधिमंडळात तो सादर करणे यांची स्थिती **परिशिष्ट 4.4** मध्ये दर्शविली आहे.

नोव्हेंबर 2024 मध्ये नियत असलेले 2023-24 या वर्षाचे लेखे एकाही स्वायत्त संस्थेकडून प्राप्त झाले नाही. स्वायत्त संस्थांच्या लेख्यांची प्रलंबितता **तक्ता 4.13** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.13: संस्था किंवा प्राधिकरणांच्या लेख्यांची प्रलंबितता

अ.क्र.	संस्थेचे किंवा प्राधिकरणाचे नाव	लेखे केव्हापासून प्रलंबित	2023-24 पर्यंत प्रलंबित असलेल्या लेख्यांची संख्या
1	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग	2018-19	6
2	महाराष्ट्र राज्य अल्पसंख्याक आयोग	2016-17	8
3	महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ	2021-22	3
4	महाराष्ट्र जलसंपदा नियामक प्राधिकरण	2023-24	1
5	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे	2023-24	1
6	महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण	2023-24	1

अ.क्र.	संस्थेचे किंवा प्राधिकरणाचे नाव	लेखे केव्हापासून प्रलंबित	2023-24 पर्यंत प्रलंबित असलेल्या लेखांची संख्या
7	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई	2023-24	1
8	महाराष्ट्र स्थावर मालमत्ता नियामक प्राधिकरण	2023-24	1
9	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई	2023-24	1
10	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, मुंबई	2023-24	1
11	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, पुणे	2023-24	1
12	गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, छत्रपती संभाजीनगर	2021-22	3
13	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, जळगाव	2022-23	2
14	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, नागपूर	2023-24	1
15	महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ, छत्रपती संभाजीनगर	2022-23	2
16	प्रवेश नियमन प्राधिकरण	2015-16 ⁴	9
17	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ, ठाणे	2023-24	1
18	महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग	2023-24	1
19	महाराष्ट्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, मुंबई	2023-24	1
20	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई	2019-20	5
21	प्रतिपूरक वनीकरण निधी व्यवस्थापन आणि नियोजन प्राधिकरण	2022-23	2
22	महाराष्ट्र सागरी मंडळ, मुंबई	2023-24	1
23	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, मुंबई	2023-24	1
24	महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरण, मुंबई	2023-24	1
25	महाराष्ट्र राज्य मानवाधिकार आयोग	2023-24	1

स्त्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, मुंबई व महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, नागपूर यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

हिशेब सादर करण्यास आणि ते विधिमंडळात सादर करण्यास झालेल्या प्रचंड विलंबाच्या परिणामी ज्या संस्थांमध्ये शासकीय गुंतवणूक केली गेली त्या संस्थांच्या कामकाजाची विधिमंडळाने छाननी करण्यास विलंब झाला.

4.12 विभागीय वाणिज्यिक उपक्रम/महामंडळे/कंपन्या

वाणिज्यिक आणि अर्ध-वाणिज्यिक स्वरूपाचे उपक्रम राबविणाऱ्या शासकीय विभागांच्या विभागीय उपक्रमांनी प्रतिवर्षी विहित नमुन्यात आर्थिक कामकाजाचे परिणाम दर्शविणारे प्रपत्र (प्रोफॉर्मा) लेखे तयार करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून शासन त्यांच्या कामाचे मूल्यमापन करू शकेल. विभागीय व्यवस्थापित वाणिज्यिक आणि अर्ध-वाणिज्यिक उपक्रमांचे अंतिम झालेले लेखे त्यांचे एकूण आर्थिक स्थिति आणि कार्यक्षमता दर्शवितात. लेखे वेळेत अंतिम न झाल्यास शासनाची गुंतवणूक लेखापरीक्षण/राज्य विधिमंडळाच्या तपासणीच्या बाहेर राहते. परिणामी, उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सुधारात्मक उपाययोजना वेळीच केल्या जाऊ शकत नाहीत. शिवाय या दिरंगाईमुळे यंत्रणेत फसवणूक आणि जनतेच्या पैशांचा अपव्यय होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो

⁴ प्रवेश नियामक प्राधिकरणाने लेखापरीक्षणाला अभिलेख सादर न केल्यामुळे, 2015-16 ते 2019-20 या वर्षासाठी प्रवेश नियामक प्राधिकरणाच्या वार्षिक लेखांचे लेखापरीक्षण प्रवेश नियामक प्राधिकरणाकडे परत करण्यात आले

शासकीय विभागप्रमुखांनी हे सुनिश्चित करावे की उपक्रमांनी असे लेखे तयार करून ते ठराविक मुदतीत लेखापरीक्षणासाठी यथास्थिती महाराष्ट्राच्या प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II यांच्याकडे सादर केले आहेत.

मार्च 2024 अखेरीस 49 विभागीय वाणिज्यिक उपक्रम होते. ज्या वर्षासाठी प्रपत्र लेखे अंतिम करण्यात आले आहेत, त्या वर्षापर्यंत शासनाने केलेल्या विभाग-निहाय गुंतवणुकीची स्थिती, निव्वळ नफा/तोटा तसेच या उपक्रमांमध्ये गुंतवलेल्या भांडवलावरील परतावा परिशिष्ट 4.5 मध्ये देण्यात आला आहे.

असे निदर्शनास आले की

- राज्य शासनाने या 49 विभागीय वाणिज्यिक उपक्रमांत त्यांचे लेखे अंतिम झाले होते त्या आर्थिक वर्षाच्या अखेरपर्यंत ₹ 5,016.05 कोटीची गुंतवणूक केली होती. (परिशिष्ट 4.6).
- 49 घटक असलेल्या चार उपक्रमांपैकी केवळ चार⁵ घटकांना ₹ 48.72 कोटी भांडवली गुंतवणुकीच्या तुलनेत ₹ 8.59 कोटीचा निव्वळ नफा मिळू शकला.

काही उपक्रमांचे मोठे नुकसान लक्षात घेता त्यांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी शासनाने त्यांच्या कामाचा आढावा घ्यावा किंवा शक्य नसेल तेथे ते बंद करावेत.

4.13 संस्था व प्राधिकरणे यांना दिलेल्या अनुदानाचा/कर्जाचा तपशील सादर न करणे

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 14 अन्वये जेव्हा कोणत्याही संस्थेला किंवा प्राधिकरणाला राज्याच्या एकत्रित निधीतून अनुदान किंवा कर्जाद्वारे मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा केला जातो तेव्हा भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक, यथास्थिती, संस्थेला किंवा प्राधिकरणाला लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्यातील तरतुदींच्या अधीन राहून, त्या संस्थेच्या किंवा प्राधिकरणाच्या अशा सर्व जमा आणि खर्चाचे लेखापरीक्षण करतील आणि त्यांनी लेखापरीक्षण केलेल्या जमा आणि खर्चाचा अहवाल देतील. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्य, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 च्या कलम 15 अन्वये, जेथे कोणत्याही विशिष्ट हेतूसाठी कोणतेही अनुदान किंवा कर्ज दिले जाते, तेव्हा भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक त्या प्रक्रियेची छाननी करतील ज्याद्वारे मंजूरी देणारे प्राधिकरण ठराविक अटींची पूर्तता केल्याची खात्री करतील.

वरील कलमांतर्गत लेखापरीक्षण करावयाच्या संस्था / निगम / प्राधिकरणे शोधून काढणे आवश्यक आहे आणि ज्या संस्थांना ₹ 25 लाख किंवा त्यापेक्षा अधिक अर्थसहाय्य देण्यात आले त्यांना कोणत्या हेतूने मदत देण्यात आली व त्या संस्थांचा एकूण खर्च याची माहिती शासकीय विभागप्रमुखांनी दरवर्षी लेखापरीक्षणास सादर करणे आवश्यक आहे. वर्षभरात संस्थांना देण्यात आलेल्या अशा मदतीचा तपशील शासकीय विभागांकडून प्रतीक्षेत होता (ऑगस्ट 2024).

⁵ घटक योजना, मुंबई (2014-15) नफा ₹ 0.61 कोटी : पशुखाद्य योजना (2014-15) नफा ₹ 4.14 कोटी : वन विभागाची अल्लापल्ली व पेंडीगुंडम वनपरिक्षेत्रे (1985-86) ₹ 3.83 कोटीचा नफा : बुलडोझर योजनेतून भू-विकास योजना, नागपूर (1996-97) नफा ₹ 0.01 कोटी

ऑगस्ट 2024 अखेरीस 5,792 वार्षिक लेख्यासंदर्भात 2023-24 पर्यंत नियत असलेल्या वार्षिक लेख्यांची वर्ष-निहाय प्रलंबितता तक्ता 4.14 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.14: संस्थांकडून नियत वार्षिक लेख्यांची वर्ष-निहाय प्रलंबितता

विलंबितता वर्षांच्या संख्येत	लेख्यांची संख्या
0-1	601
1-3	1008
3-5	1079
5-7	920
7-9	532
9 आणि त्यापेक्षा जास्त	1652
एकूण	5792
स्त्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती	

उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग यांच्याकडून अर्थसहाय्य घेणाऱ्या संस्थांची संबंधित लेखे सादर करण्यातील प्रलंबितता मोठ्या प्रमाणात आहे.

विविध संस्थांना देण्यात येणारे अनुदान व कर्जाबाबत माहिती सादर न करणे व त्यांनी लेखे सादर न केल्याने निधीचा गैरवापर होण्याचा धोका वाढतो व त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी हे शासनाच्या निदर्शनास आणून दिले जात आहे.

4.14 कालबद्धता आणि लेख्यांची गुणवत्ता

34 कोषागार व एक आभासी कोषागार (ई-पावती लेखांकीत करणारे), 173 वन विभाग, 182 जल संपदा विभाग, 163 सार्वजनिक बांधकाम विभाग, एक अधिदान व लेखा कार्यालय यांनी पाठविलेले प्राथमिक लेखे व भारतीय रिझर्व बँकेची संप्रेषणे यांवरून राज्य शासनाचे लेखे प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) संकलित करतात. 2023-24 दरम्यान मासिक नागरी लेख्यांमध्ये कोणतेही लेखे वगळण्यात आलेले नाही.

4.15 गैरव्यवहार, तोटा, चोऱ्या इ.

मुंबई वित्तीय नियम, 1959 मध्ये अशी तरतूद आहे की, कोषागार किंवा इतर कोणत्याही कार्यालय/विभागात अफरातफर, फसवणुकीने रक्कम काढणे/प्रदान करणे किंवा अन्यथा आढळल्यास त्याची माहिती संबंधित कार्यालयाने तात्काळ पुढील वरिष्ठ प्राधिकाऱ्यास तसेच प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई आणि महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांना द्यावी.

राज्य शासनाने 31 मार्च 2024 पर्यंत ₹ 5,276.14 लाखांचा दुर्विनियोग, गैरव्यवहार आदींच्या 239 प्रकरणांचा अहवाल दिला असून त्यावर अंतिम कार्यवाही प्रलंबित आहे. सर्व 239 प्रकरणांमध्ये प्रथम माहिती अहवाल (FIR) दाखल करण्यात आला. प्रलंबित प्रकरणांची कालमर्यादा आणि या घटनांमधून समोर आलेल्या प्रत्येक प्रवर्गातील प्रलंबित प्रकरणांची संख्या परिशिष्ट 4.7 आणि परिशिष्ट 4.8 मध्ये सारांशित केली आहे.

पुढील विश्लेषणात कोणत्या कारणामुळे प्रलंबित असून सूचीबद्ध केलेल्या विविध श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकली हे तक्ता 4.15 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.15: दुर्विनियोग, तोटा, चोरी इ. प्रलंबित प्रकरणांची कारणे

(₹ लाखात)

अ.क्र.	विलंब/प्रलंबित प्रकरणांची कारणे	प्रकरणांची संख्या	रक्कम
1	विभागीय कार्यवाहीच्या प्रतीक्षेत	26	101.86
2	विभागीय कार्यवाही प्रगती पथावर	55	762.61
3	निर्लेखित करण्यासाठीच्या आदेशाच्या प्रतीक्षेत	38	52.11
4	न्यायालयीन कार्यवाहीमुळे प्रलंबित	99	953.37
5	इतर कारणांमुळे प्रलंबित	21	3406.19
	एकूण	239	5276.14
स्त्रोत : प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, मुंबई, महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, नागपूर व अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती			

4.16 अखर्चित रक्कम आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये पडून राहणे

राज्यघटनेच्या कलम 204(3) नुसार कलम 204, 205 किंवा 206 मधील तरतुदीनुसार कायद्याने केलेल्या विनियोगाशिवाय राज्याच्या एकत्रित निधीतून कोणताही पैसा काढता येणार नाही. महाराष्ट्र शासनाच्या महाराष्ट्र कोषागार नियमावलीच्या नियम 282 (1) अन्वये प्रत्यक्षात झालेल्या सर्व खर्चाचे एकाच वेळी प्रदान करणे व आहरण करणे आवश्यक असून कोणत्याही परिस्थितीत ते दुसऱ्या वर्षाच्या अनुदानातून भरण्यास परवानगी देता येणार नाही. नियम 282(2) नुसार तात्काळ वाटपाची गरज असल्याशिवाय कोषागारातून पैसे काढले जाणार नाहीत. मागणीच्या अपेक्षेने किंवा अर्थसंकल्पीय अनुदान व्यपगत होणे रोखण्याच्या दृष्टीने रक्कम आहरित करणे अनुज्ञेय नाही. अशा प्रकारे एखाद्या विशिष्ट आर्थिक वर्षाशी संबंधित खर्च त्याच आर्थिक वर्षात लेखांकित करावा लागतो आणि तो संबंधित आर्थिक वर्षाच्या त्याच अनुदान आणि विनियोगांतर्गत खर्च केला जातो.

राज्य शासनाने उपलब्ध करून दिलेल्या तपशीलानुसार, महाराष्ट्र शासनाच्या कोषागारांनी 2023-24 मध्ये विविध आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांमध्ये ₹ 91,086.80 कोटीचा निधी हस्तांतरित केला, ज्याकरिता पावत्यांचे तपशील प्रधान महालेखाकार कार्यालयाला (लेखा व अनुज्ञेयता) उपलब्ध करून देण्यात आले नाहीत. त्याच आर्थिक वर्षात 35 विभागांच्या आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांनी ₹ 8,367.58 कोटीचा निधी खर्च म्हणून लेखांकित करूनही त्यांना त्याच आर्थिक वर्षात तो पूर्णपणे खर्च करता आला नाही आणि 31 मार्च 2024 रोजी त्यांच्या बँक खात्यात अखर्चित राहिला. त्यामुळे त्या प्रमाणात खात्यांमध्ये प्रतिबिंबित होणारा शासकीय खर्च अंतिम नसून अखर्चित रकमेच्या मर्यादेपेक्षा कमी आहे. आहरण आणि संवितरण अधिकाऱ्यांकडे अखर्चित पडून असलेल्या रकमेचा विभागनिहाय तपशील **परिशिष्ट 4.9** मध्ये दाखविला आहे. 31 मार्च 2021 रोजी संपलेल्या वर्षाच्या राज्य वित्त लेखापरीक्षण अहवालातही असाच मुद्दा अधोरेखित करण्यात आला होता.

आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यांद्वारे मागील आर्थिक वर्षाशी संबंधित असलेल्या शिलकीसह होणारे व्यवहार त्यांना सामान्य अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेपासून दूर ठेवतात आणि ज्या वर्षात ते ठेवले जातात त्या वर्षाच्या वित्त आणि विनियोग खात्यात त्यांची नोंद नसल्यामुळे त्यांना कायदेशीर देखरेखीबाहेर नेले जाते, ज्यामुळे फसवणूक / गैरव्यवहाराचा धोका वाढतो.

4.17 राज्य वित्तीय लेखापरीक्षण अहवालाचा पाठपुरावा

वर्ष 2008-09 पासून राज्य वित्तीय लेखापरीक्षण अहवाल विधिमंडळात सादर केला जात आहे. राज्य लोकलेखा समितीने राज्य वित्त लेखा परीक्षा अहवाल 2016-17 च्या प्रकरण 1 वर चर्चा करून (मे 2019) 37 शिफारशी केल्या (लोकलेखा समिती अहवाल क्रमांक 68). 19 शिफारशींवरील कार्यवाही अहवाल प्राप्त झाले आहेत. 2023-24 मध्ये लोकलेखा समितीची बैठक आयोजित करण्यात आली नाही. या शिफारशींच्या अंमलबजावणीद्वारे दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेल्या त्रुटी वर्षानुवर्षे कायम आहेत आणि आमच्या अहवालात नोंदविल्या जात असल्याचे आमच्या निदर्शनास आले आहे.

4.18 निष्कर्ष

- राज्य शासनाच्या 32 विभागांना देण्यात आलेल्या एकूण ₹ 36,756.09 कोटी (10,793 उपयोगिता प्रमाणपत्रे) अनुदानासंदर्भातील उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यात आलेली नाहीत. उपयोगिता प्रमाणपत्रे नसल्यामुळे प्राप्तकर्त्यांनी अनुदान ज्या उद्देशासाठी दिले होते त्यासाठी वापरले आहे याची खातरजमा होऊ शकली नाही.
- 31 मार्च 2024 अखेरीस राज्य शासनाच्या 31 विभागांनी 1,438 संक्षिप्त आकस्मिक देयकांच्या बदल ₹ 3,674.60 कोटीची तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर केली नव्हती. दीर्घ कालावधीसाठी अग्रिमांचे समायोजन न केल्याने गैरव्यवहार होण्याचा धोका असतो आणि म्हणूनच तपशीलवार आकस्मिक देयके सादर करण्यासाठी संबंधित आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांनी बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे.
- 2023-24 मध्ये राज्य शासनाने 53 मुख्य शीर्षांशी संबंधित ₹ 5,307.62 कोटी जमांचे (₹ 5,57,326.18 कोटीच्या एकूण एकत्रित महसुली जमांच्या 0.95 टक्के) गौण शीर्षकाखाली '800- इतर जमा' अंतर्गत वर्गीकरण केले, तर 50 महसुली आणि भांडवली या मुख्य लेखा शीर्षकांतर्गत ₹ 16,730.54 कोटींचा खर्च गौण शीर्ष 800 अंतर्गत वर्गीकृत केला जो एकूण ₹ 5,62,714.85 कोटींच्या एकूण एकत्रित खर्चाच्या 2.97 टक्के होता.
- वर्ष 2023-24 मध्ये ₹ 2,63,912.57 कोटी (एकूण महसुली जमांच्या 98 टक्के) महसुली जमा आणि ₹ 3,64,728.27 कोटी (एकूण महसुली खर्चाच्या 89 टक्के) महसुली खर्च आणि ₹ 56,891.88 कोटी (एकूण भांडवली खर्चाच्या 82.61 टक्के) भांडवली खर्च या सर्व रकमांचे समायोजन, अंतरण प्रविष्टी(ट्रान्सफर एंट्रीज) आणि नियतकालिक समायोजन द्वारा समायोजन केलेल्या जमा आणि खर्च वगळता केले होते. राज्य शासनाने दिलेली ₹ 4,635.18 कोटीची (राज्य शासनाने दिलेल्या एकूण कर्जे व अग्रिम रकमेच्या 94.51 टक्के) कर्जे व अग्रिम रकमेचा ताळमेळ घेण्यात आला. यासंदर्भातील कायदेशीर तरतुदी आणि कार्यकारी सूचनांचे पालन न केल्यास लेख्यांत जमा आणि खर्च या दोन्हींचे चुकीचे वर्गीकरण आणि नोंदणी होण्याचा धोका असू शकतो.
- 31 मार्च 2024 पर्यंत 25 स्वायत्त संस्थांचे 56 वार्षिक लेखे लेखापरीक्षणासाठी भारताचे नियंत्रक व लेखापरीक्षक यांच्याकडे सादर करण्यासाठी प्रलंबित होते. लेखे सादर करण्यास आणि ते राज्य विधिमंडळात प्रस्तुत करण्यास झालेल्या प्रचंड विलंबामुळे ज्या संस्थांमध्ये शासनाने गुंतवणूक केली आहे त्या संस्थांच्या कामकाजाची विधिमंडळाने छाननी करण्यास उशीर केला.

4.19 शिफारशी

- (i) उपयोगिता प्रमाणपत्रे, तपशीलवार आकस्मिक देयके आणि लेखापरीक्षासाठी लेखे सादर करण्यासंदर्भात विभागांनी विहित नियम आणि कार्यपद्धतींचे पालन केले आहे की नाही याची खात्री करण्यासाठी राज्य शासनाने कठोर देखरेख यंत्रणा स्थापन करावी.
- (ii) राज्य शासनाने सर्वसमावेशक गौण शीर्ष 800 च्या वापरास परावृत्त करावे आणि प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्याशी सल्लामसलत करून लेख्यांत व्यवहारांचे योग्य वर्गीकरण करण्यासाठी योग्य लेखा शीर्षांची निवड करण्यासाठी एक विशिष्ट कालमर्यादा ठरवावी.
- (iii) अंतर्गत नियंत्रण यंत्रणा बळकट करणे आवश्यक आहे आणि शासकीय व्यवहारांच्या हिशेबात पारदर्शकता आणि अचूकता आणण्यासाठी नियंत्रण अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या जमा आणि खर्चाच्या आकडेवारीची प्रधान महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) यांच्याकडील आकडेवारीशी विहित कालांतराने ताळमेळ घेतल्याची सुनिश्चिती शासनाने करणे आवश्यक आहे.

मुंबई
दिनांक: 09 मे 2025

चिंत्ताप्रति साने.

(सी. एम. साने)

प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I
महाराष्ट्र, मुंबई

प्रतिस्वाक्षरित

नवी दिल्ली
दिनांक: 13 मे 2025

के. संजय मूर्ति

(के. संजय मूर्ति)

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक

परिशिष्ट

परिशिष्ट - 1.1 (संदर्भ: परिच्छेद 1.1; पृष्ठ 1) महाराष्ट्राची सामान्य माहिती				
निर्देशक	वर्ष	परिमाण	महाराष्ट्र	भारत
भौगोलिक क्षेत्र	2011	लाख चौरस किमी	3.08	32.87
लोकसंख्या	2024	कोटी	12.74	140.07
दशकातील लोकसंख्या वाढ प्रक्षेपण ^{\$}	2014-24	टक्केवारी	9.62	11.26
लोकसंख्या घनता	2011	व्यक्ति प्रती चौरस किमी	365	382
	2024		413.89	426.09
साक्षरता दर	2011	टक्केवारी	82.30	73.0
बालमृत्यू दर	2020	प्रति 1000 जीवित जन्म	16	28
जन्माच्या वेळी आयुर्मान	2016-20	वर्षे	72.95	70.00
दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या	2011-12	टक्केवारी	17.35	21.92
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ⁺	2022-23	₹ कोटीत	4044251	29535667
स्थूल राज्य उत्पन्नाचा चक्रवाढ वार्षिक विकास दर	2014-24	टक्केवारी	9.55	10.06
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न	2022-23	₹ कोटीत	318560	211725
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नाचा चक्रवाढ वार्षिक विकास दर	2014-24	टक्केवारी	8.56	8.89

स्रोत: केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय

महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2023-24

\$ राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाद्वारे लोकसंख्या प्रक्षेपणे

+ पहिला सुधारित अंदाज 2023-24

परिशिष्ट - 2.1

(संदर्भ: परिच्छेद 2.2; पृष्ठ 24)

राज्य शासनाच्या वित्तव्यवस्थेवर विदाची समय मालिका

(₹ कोटीत)

	2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24	
भाग अ: जमा										
1. महसुली जमा	283189.58		269467.91		333311.57		405677.93		430596.46	
(i) कर महसूल	188947.57	(67)	164254.98	(61)	220927.13	(66)	277486.31	(68)	302343.37	(70)
कृषी उत्पन्नावरील कर	-	-	0.02	(0)	0.01	(0)	0	(0)	0	(0)
राज्य वस्तु आणि सेवा कर	82601.59	(44)	69948.56	(43)	97304.89	(44)	121255.55	(30)	141978.59	(33)
विक्री, व्यापार इत्यादीवरील कर	37785.54	(20)	33159.76	(20)	45924.13	(21)	54568.18	(13)	53380.47	(12)
राज्य उत्पादन शुल्क	15428.34	(8)	15089.38	(9)	17220.71	(8)	21507.02	(5)	23322.35	(5)
वाहनांवरील कर	8467.20	(4)	6655.12	(4)	9080.16	(4)	11740.42	(3)	12969.32	(3)
मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	28706.55	(15)	25427.71	(15)	35593.58	(16)	45285.66	(11)	50824.48	(12)
जमीन महसूल	2154.55	(1)	2062.64	(1)	3064.66	(1)	2431.41	(1)	2689.76	(1)
माल व प्रवासी कर	773.39	(0)	13.30	(0)	393.53	(0)	1582.11	(0)	498.14	(0)
इतर कर	13030.41	(7)	11898.49	(7)	12345.46	(6)	19115.96	(5)	16680.26	(4)
(ii) करेतर महसूल	14297.00	(5)	15975.46	(6)	19306.70	(6)	16776.41	(4)	20857.94	(5)
(iii) केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा	36219.64	(13)	36504.01	(14)	54318.06	(16)	60000.97	(15)	71349.75	(17)
(iv) केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	43725.37	(15)	52733.46	(20)	38759.68	(12)	51414.24	(13)	36045.40	(8)
2. संकीर्ण भांडवली जमा	-		-		-		-		-	
3. कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	1614.87		1612.35		1178.88		642.62		742.20	
4. एकूण महसूल व ऋणोत्तर भांडवली जमा (1+2+3)	284804.45		271080.26		334490.45		406320.55		431338.66	
5. लोक ऋण जमा	57153.41		118515.91		90586.61		94702.09		125987.52	
देशांतर्गत ऋण (अर्थोपाय अग्रिमे आणि अधिकर्ष वगळून)	54459.30		72360.25		71863.03 [#]		77336.95		115174.67	
अर्थोपाय, अग्रिमे व अधिकर्ष अंतर्गत निव्वळ व्यवहार	1757.61		31159.26		98.43		7129.25		166.85	
केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेली कर्जे व अग्रिम	936.50		14996.40		18625.15		10235.89		10646.00	
6. आकस्मिक निधीतून विनियोजन	7350.00		11500.00		0.00		200.00		-	
7. आंतर-राज्य समायोजन	-		-		-		-		-	
8. एकत्रित निधीमध्ये एकूण प्राप्ती (4+5+6+7)	349307.86		401096.17		425077.06		501222.64		557326.18	
9. आकस्मिक निधी जमा	15350.00		10500.00		0.00		200.00		-	
10. लोक लेखे जमा	119634.33		88531.23		119376.52		143466.93		136495.89	
11. राज्याची एकूण जमा (8+9+10)	484292.19		500127.40		544453.58		644889.57		693822.07	

परिशिष्ट - 2.1 (पुढे चालू...)										
(₹ कोटीत)										
	2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23	
भाग ब: खर्च										
12. महसुली खर्च (15 ची टक्केवारी)	300305.21 (88.66)		310609.76 (90.65)		349685.89 (87.69)		407614.40 (86.00)		444350.46 (85.14)	
सामान्य सेवा (व्याज प्रदानांसहित)	100050.28	(33)	103853.75	(33)	121745.32	(35)	130590.81	(32)	139874.71	(31)
सामाजिक सेवा	122947.33	(41)	122023.44	(39)	142523.26	(41)	163329.16	(40)	189224.05	(43)
आर्थिक सेवा	56043.43	(19)	64336.19	(21)	59454.77	(17)	80819.94	(20)	83363.03	(19)
सहाय्यक अनुदान व अंशदान	21264.17	(7)	20396.38	(7)	25962.54	(7)	32874.49	(8)	31888.67	(7)
13. भांडवली खर्च (15 ची टक्केवारी)	36415.57 (10.75)		29686.70 (8.66)		46670.39 (11.70)		61643.61 (13.00)		72573.40 (13.90)	
सामान्य सेवा	1250.45	(3)	1496.39	(5)	2681.21	(6)	3526.56	(6)	5579.89	(8)
सामाजिक सेवा	4288.07	(12)	3593.24	(12)	4082.09	(9)	9134.20	(15)	15243.68	(21)
आर्थिक सेवा	30877.05	(85)	24597.07	(83)	39907.09	(86)	48982.85	(79)	51749.83	(71)
14. कर्जे व अग्रिमांचे संवितरण (15 ची टक्केवारी)	1969.86 (0.58)		2341.85 (0.68)		2436.03 (0.61)		4664.41 (0.98)		4974.16 (0.95)	
15. एकूण (12+13+14)	338690.64		342638.31		398792.31		473922.42		521898.02	
16. लोक ऋणाची परतफेड	24625.85		57586.54		36033.09		44795.04		40816.83	
देशांतर्गत ऋण (अर्थोपाय अग्रिमे व अधिकर्ष वगळून)	21848.99		25456.27		34819.66		36634.32		38102.46	
अर्थोपाय अग्रिमे व अधिकर्ष अंतर्गत निव्वळ व्यवहार	1757.61		31159.26		98.43		7129.25		166.85	
केंद्र शासनाकडून ¹ कर्जे व अग्रिमे	1019.25		971.01		1115.00		1031.47		2547.52	
17. आकस्मिक निधीत विनियोजन	16350.00		1500.00		0.00		200.00		0.00	
कंसातील आकडे प्रत्येक उप-शीर्षाच्या बेरजेची टक्केवारी (पूर्णांकित) दर्शवितात.										

¹ भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून घेतलेले अर्थोपाय अग्रिमे समाविष्ट आहेत

निम्न पूर्णांकन

परिशिष्ट - 2.1 (पुढे चालू...)					
(₹ कोटीत)					
	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
18. एकत्रित निधीतून एकूण संवितरण (15+16+17)	378666.49	401724.85	434825.40	518917.46	562714.85
19. आकस्मिक निधीतून संवितरण	16350.00	11500.00	0.00	200.00	0.00
20. लोक लेखे संवितरण	100329.25	74787.55	100533.18	121973.69	123351.19
21. राज्याकडून एकूण संवितरण (18+19+20)	486345.74	488012.40	535358.58	641091.15	686066.04
भाग क: तूट					
22. महसुली तूट (-)/ आधिक्य (+) (1-12)	-17115.63	-41141.85	-16374.32	-1936.47	-13754
23. राजकोषीय तूट (-)/ आधिक्य (+) (4-15)	-53886.19	-71558.05	-64301.86	-67601.87	-90559.36
24. प्राथमिक तूट (-)/ आधिक्य (+) (23-25)	-20325.46	-34588.28	-24143.82	-25912.71	-44907.45
भाग ड: इतर माहिती					
25. व्याज प्रदाने (महसुली खर्चांमध्ये समाविष्ट)	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
26. स्थानिक संस्था इत्यादिना वित्तीय सहाय्य	134204.89	133781.27	154772.86	187789.89	204868.86
27. अर्थोपाय अग्रिमे/अधिकर्षाचा लाभ घेतला (दिवस)					
अर्थोपायाचा लाभ (दिवस)	Nil	Nil	1	Nil	Nil
अधिकर्षाचा लाभ (दिवस)	91	91	0	91	91
28. अर्थोपाय अग्रिमे/अधिकर्ष यावरील व्याज	0.35	15.74	0.01	1.55	0.02
29. स्थूल राज्य उत्पन्न	2656806	2610651 ^{***}	3144138 ^{**}	3645884 [*]	4044251 [§]
30. प्रलंबित राजकोषीय दायित्व (वर्ष-अखेर)	479899.14	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
31. प्रलंबित हमी (वर्ष-अखेर) (व्याजासहित)	41279.47	41775.48	51263.35	49632.84	85896.94
32. कमाल रक्कमेची हमी (वर्ष-अखेर)	58661.22	85717.46	81751.13	81751.13	120308.40

परिशिष्ट - 2.1 (समाप्त)					
					(₹ कोटीत)
	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
भाग ई: राजकोषीय आरोग्य निदर्शक					
I साधनसंपत्ती एकत्रीकरण					
स्वतःचा कर महसूल/स्थूल राज्य उत्पन्न	7.11	6.29	7.03	7.61	7.48
स्वतःचा करेतर महसूल/ स्थूल राज्य उत्पन्न	0.54	0.61	0.61	0.46	0.52
केंद्रीय हस्तांतरण/स्थूल राज्य उत्पन्न	1.36	1.40	1.73	1.65	1.76
II खर्चाचे व्यवस्थापन					
एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	12.75	13.12	12.68	13.00	12.90
एकूण खर्च/महसुली जमा	119.60	127.15	119.65	116.82	121.20
महसुली खर्च/एकूण खर्च	88.67	90.65	87.69	86.01	85.14
सामाजिक सेवांवरील खर्च/एकूण खर्च	37.99	37.24	37.23	37.03	39.66
आर्थिक सेवांवरील खर्च/एकूण खर्च	25.67	26.00	24.94	27.58	26.20
भांडवली खर्च/एकूण खर्च	10.75	8.66	11.70	13.01	13.91
सामाजिक व आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च/एकूण खर्च	10.38	8.23	11.03	12.26	12.84
शैक्षणिक, क्रीडा, कला व संस्कृती/एकूण खर्च	18.47	18.19	17.24	17.20	17.65
आरोग्य व कुटुंब कल्याण/एकूण खर्च	4.34	4.99	5.28	4.30	4.63
III राजकोषीय असमतोलांचे व्यवस्थापन					
महसुली तूट/स्थूल राज्य उत्पन्न	-0.64	-1.58	-0.52	-0.05	-0.34
राजकोषीय तूट/स्थूल राज्य उत्पन्न	-2.03	-2.74	-2.05	-1.85	-2.24
प्राथमिक तूट (आधिक्य)/स्थूल राज्य उत्पन्न	-0.76	-1.32	-0.77	-0.71	-1.11
महसुली तूट (आधिक्य)/राजकोषीय तूट	31.76	57.49	25.46	2.86	15.19
IV राजकोषीय दायित्वांचे व्यवस्थापन					
राजकोषीय दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न	18.06	21.00	19.28	18.12	18.75
राजकोषीय दायित्व/महसुली जमा	169.46	203.43	181.90	162.88	176.10
V इतर राजकोषीय आरोग्य निदर्शक					
गुंतवणुकीवर परतावा	0.03	0.23	0.05	0.02	0.03
आर्थिक मत्ता/दायित्व	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्त लेखे					

परिशिष्ट - 2.2 (संदर्भ: परिच्छेद 2.3.2.2, 2.3.2.3; पृष्ठ 29, 33) राज्याचे राजकोषीय प्राधान्य						
गुणोत्तर	2022-23			2023-24		
	अखिल भारत	सामान्य राज्ये	महाराष्ट्र	अखिल भारत	सामान्य राज्ये	महाराष्ट्र
एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	16.46	15.78	13.00	16.22	15.66	12.90
महसुली खर्च/एकूण खर्च	84.70	84.78	86.01	83.40	83.50	85.14
भांडवली खर्च/एकूण खर्च	15.26	15.22	13.99	16.60	16.50	14.86
एकूण प्राप्त/स्थूल राज्य उत्पन्न	18.68	17.88	13.55	19.02	18.28	13.78
महसुली जमा/एकूण जमा	73.05	73.04	82.14	69.36	69.36	77.28
भांडवली खर्च/एकूण जमा	26.95	26.96	17.86	30.64	30.64	22.72
सामाजिक क्षेत्र खर्च/एकूण खर्च	38.17	38.11	37.03	37.84	37.92	39.66
आर्थिक क्षेत्र खर्च/एकूण खर्च	28.76	29.17	27.58	29.60	30.01	26.20
वित्तीय माहिती	2022-23 ते 2023-24 वाढ					
	अखिल भारत	सामान्य राज्यांची सरासरी		महाराष्ट्र		
महसुली जमा	7.9	8.19		6.14		
स्वतःचा महसुली कर	10.7	10.58		8.96		
करेतर महसूल	14.0	14.62		24.33		
केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा	19.1	19.11		18.91		
भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदान	-18.8	-21.89		-29.89		
एकूण जमा	13.6	13.92		12.81		
महसुली खर्च	8.3	8.90		9.01		
भांडवली खर्च	19.7	19.85		17.73		
कर्ज व अग्रिमाचे संवितरण	-29.0	-28.93		6.65		
एकूण खर्च	10.0	10.56		10.12		
शिक्षणावर महसुली खर्च	4.9	5.11		11.95		
आरोग्य आणि कुटुंब कल्याणावर महसुली खर्च	8.6	10.34		8.12		
वेतन व मजुरी यावरील महसुली खर्च	6.9	7.52		31.60		
निवृत्ती वेतनावर महसुली खर्च	5.9	6.27		3.71		
अर्थसहाय्यावर महसुली खर्च	8.4	8.61		11.36		
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे						

परिशिष्ट - 3.1 (संदर्भ: परिच्छेद 3.1; पृष्ठ 93) अर्थसंकल्पाशी संबंधित महत्त्वाच्या संज्ञाची शब्दावली	
1	वर्षाचे 'लेखे' किंवा 'प्रत्यक्ष'- 1 एप्रिल रोजी सुरु होणाऱ्या आणि पुढील वर्षाच्या 31 मार्च रोजी संपणाऱ्या आर्थिक वर्षातील जमा आणि संवितरणाच्या रकमा ज्या अंतिमतः लेखांकन प्राधिकाऱ्याच्या पुस्तकांमध्ये (नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांद्वारे लेखापरीक्षा केल्याप्रमाणे) नोंदवल्या गेल्या आहेत. तात्पुरत्या लेख्यांचा संदर्भ लेखापरीक्षण न झालेल्या लेख्यांशी आहे
2	योजनेचे 'प्रशासकीय मान्यता' प्रस्ताव किंवा कार्य- सक्षम प्राधिकाऱ्याद्वारे खर्च करण्याच्या प्रयोजनाकरिता औपचारिक स्वीकृती. अर्थसंकल्पात निधीच्या तरतुदीनुसार कार्याकरिता आर्थिक मंजूरी म्हणून प्रशासकीय मान्यता जारी केले आहे त्या विशिष्ट वर्षाकरिता उपयोगात आणले जाते.
3	'वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र'- याला अर्थसंकल्प म्हणून सुद्धा संबोधले जाते, प्रत्येक वित्तीय वर्षाकरिता केंद्र/राज्य शासनाचे अंदाजित जमा आणि खर्चाचे विवरणपत्र, जे संसद/राज्य विधिमंडळ यांचे समक्ष ठेवले जाते.
4	'विनियोजन'- विनियोजनाच्या विविध प्राथमिक घटकांतर्गत संसद/विधीमंडळ यांचे द्वारे प्राधिकृत रक्कम अथवा त्याचा काही भाग संवितरण अधिकाऱ्याच्या ताब्यात असतो.
5	'भारित खर्च'-संविधानाच्या तरतुदी अंतर्गत जो खर्च विधीमंडळासमक्ष दत्तमत म्हणून प्रस्तुत केला जात नाही.
6	'भारत/राज्याचा एकत्रित निधी'- संघ/राज्य शासनाचा संपूर्ण महसूल, त्या अनुषंगाने काढलेले कर्ज आणि कर्जाची परतफेड म्हणून प्राप्त झालेली रक्कम मिळून भारत/राज्याचा एकत्रित निधी तयार होतो. संविधानामध्ये प्रदान केलेल्या रितीनुसार आणि प्रयोजनाकरिता तसेच कायद्याच्या व्यतिरिक्त कोणतीही रक्कम या निधीमधून विनियोजित करता येऊ शकत नाही.
7	'आकस्मिकता निधी'- हा अग्रधन स्वरूपातील रोखीचा अग्रिम आहे. आकस्मिक निधीचा उद्देश वर्षादरम्यान अकल्पित खर्च भागविण्याकरिता, ज्याची अधिकृतता संसद/राज्य विधिमंडळाद्वारे प्रलंबित आहे, त्या करिता कार्यकारी/शासनाला अग्रिमाचे प्रदान करण्याचा आहे. संसद/विधिमंडळ यांचे द्वारे पुरवणी मागण्या मंजूरी अनुसार आहरित रक्कम आकस्मिकता निधीमध्ये परतफेड केली जाते.
8	'नियंत्रक अधिकारी (अर्थसंकल्प)-' म्हणजे असा अधिकारी ज्याला विभागाने खर्च करण्याच्या किंवा महसुलाच्या संकलनावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी सोपविलेली असते. ह्या संज्ञेमध्ये विभागाचे प्रमुख आणि प्रशासक सुद्धा अंतर्भूत असतात.
9	'आहरण आणि संवितरण अधिकारी'- म्हणजे कार्यालयाचे प्रमुख किंवा अन्य इतर अधिकारी ज्याला राज्य शासनाच्या वित्त विभागाने देयके आहरित करणे आणि राज्य शासनाच्या वतीने प्रदान करण्याकरिता नियुक्त केले आहे. ह्या संज्ञेमध्ये कार्यालयाचे प्रमुख सुद्धा अंतर्भूत आहेत जिथे ते स्वतः असे कार्य करित असतात.
10	'अतिरिक्त अनुदान'- अतिरिक्त अनुदान म्हणजे मूळ/पुरवणी अनुदानाद्वारे तरतुदीला परवानगी असलेल्या तरतुदीपेक्षा जास्त खर्चाची रक्कम, ज्यासाठी संविधानाच्या अनुच्छेद 115/205 अंतर्गत अतिरिक्त अनुदानाला संसद/विधीमंडळ यांचेकडून नियमितीकरण प्राप्त करणे आवश्यक आहे.
11	'नवीन सेवा'- संविधानाच्या अनुच्छेद 115(1)(अ)/205(1)(अ) मध्ये उपबंधित आहे की, नवीन सेवा म्हणजे नवीन धोरणात्मक निर्णयामुळे उद्भवलेला खर्च, जो पहिले संसद/राज्य विधीमंडळाला सूचित केला नव्हता, ज्यात नवीन क्रियाकलाप अथवा गुंतवणुकीचे नवीन रूप समाविष्ट आहे.
12	'सेवेचे नवीन साधन'- सेवेच्या नवीन साधनाचा अर्थ म्हणजे विद्यमान क्रियाकलापांच्या महत्त्वपूर्ण विस्तारामुळे होणारा तुलनेत मोठा खर्च.

परिशिष्ट - 3.1 (समाप्त)	
13	'लोक लेखा'-म्हणजे संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) नुसार लोक लेखा. जमा आणि संवितरण जसे ठेव, राखीव निधी, वित्तप्रेषण इत्यादी जे एकत्रित निधीचा भाग होत नाही, ते लोक लेख्यात अंतर्भूत केले जातात. लोक लेख्यामधून संवितरण हे संसद/विधीमंडळाच्या मतांच्या अधीन नाही कारण पैसा भारताच्या/राज्याच्या एकत्रित निधीमधून काढला जात नाही.
14	'पुनर्विनियोजन'- म्हणजे विनियोजनाच्या एका घटकाची बचत ही दुसऱ्या घटकामध्ये समान अनुदान किंवा भारत विनियोजना अंतर्गत अतिरिक्त खर्च भागविण्याकरिता, सक्षम प्राधिकाऱ्याद्वारे हस्तांतरित करणे.
15	'सुधारित अंदाज'- म्हणजे आर्थिक वर्षाचे संभाव्य जमा किंवा खर्चाचे अंदाज जे अगोदर नोंदणी झालेल्या व्यवहारासंदर्भात आहे तसेच आधीच जारी केलेल्या आदेशांच्या संदर्भात उर्वरित वर्षाबद्दल असतील, त्या वर्षादरम्यान तयार केले जातात.
16	'अनुदानाकरिता पुरवणी मागण्या'- अनुदानाच्या पुरवणी मागण्या म्हणजे विधीमंडळासमोर ठेवलेल्या पुरवणी मागण्यांचे निवेदन, त्या वर्षाच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात अधिकृत केलेल्या आर्थिक वर्षाच्या आणि त्याहून अधिक खर्चाच्या आवश्यकतेच्या पुढील खर्चाची अंदाजे रक्कम दर्शविणे. पुरवणी मागणी प्रतिकात्मक (टोकन), तांत्रिक किंवा मूलभूत/रोख असू शकते.
17	पुरवणी रोख मूळ अंदाजपत्रकीय तरतुदीपेक्षा जास्त असते, परिणामी मागणी/अनुदानाच्या वाटपामध्ये वाढ होते. हा अंतिम उपाय म्हणून आणि यथायोग्य कार्यासक्ती याद्वारे प्राप्त केला पाहिजे. सध्या ही पद्धती शासनाने अनुसरली आहे.
18	प्रत्येक मागणीमध्ये चार विभाग असतात जसे, महसूल दत्तमत, महसूल भारतीय, भांडवली दत्तमत, भांडवली भारतीय. तांत्रिक पुरवणी, विधीमंडळाची मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर एका विभागाची बचत दुसऱ्या विभागात वापर करण्याची परवानगी असते.
19	प्रतिकात्मक (टोकन) पुरवणी हे अनुदानातील त्याच विभागात बचतीच्या वापराची परवानगी देते.
20	'मुख्य शीर्ष'- लेख्यांचे मुख्य शीर्ष म्हणजे राज्याच्या जमा आणि संवितरणाच्या नोंदी आणि वर्गीकरण करण्याकरिताचे प्रयोजन. मुख्य शीर्ष विशेषतः एकत्रित निधी अंतर्गत असते, जे सामान्यतः शासनाचे कार्य जसे कृषी, शिक्षा, आरोग्य इत्यादीशी संलग्न असते.
21	'उप मुख्य शीर्ष'- उप मुख्य शीर्ष म्हणजे जेव्हा गौण शीर्ष असंख्य असतात आणि सहजपणे अशा दरम्यानचे शीर्ष एकत्रितपणे गटबद्ध केले जाऊ शकतात, तेव्हा मुख्य शीर्ष आणि त्याखालील गौण शीर्ष यांच्या दरम्यान ओळखले जाणारे एक दुय्यम शीर्ष.
22	'गौण शीर्ष'- म्हणजे मुख्य शीर्ष किंवा उप मुख्य शीर्षांचे दुय्यम शीर्ष. गौण शीर्ष हे मुख्य शीर्षांचे दुय्यम शीर्ष म्हणून ओळखले जाते, जे मुख्य शीर्षांचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी हाती घेतलेल्या कार्यक्रमाचे प्रतिनिधित्व करते.
23	'उप शीर्ष'- म्हणजे लेख्याचे घटक जे गौण शीर्षालगतचे दुय्यम शीर्ष जे साधारणतः गौण शीर्ष किंवा कार्यक्रमांतर्गत योजना किंवा संघटनेला दर्शविते.
24	'मुख्य काम'- म्हणजे मूळ काम, अंदाजित किंमत ज्यामध्ये विभागीय शुल्क अंतर्भूत जी शासनाने वेळोवेळी अधिसूचित केलेल्या किंमतीपेक्षा जास्त
25	'गौण काम'- म्हणजे मूळ काम, ज्यामध्ये विभागीय शुल्क अंतर्भूत नाही जे शासनाने वेळोवेळी अधिसूचित केलेल्या किंमतीपेक्षा जास्त नाही
26	'सुधारित अनुदान किंवा विनियोजन'- विनियोजनामधील कोणत्याही उप-शीर्षाला नियत केलेली एकूण रक्कम जी पुनर्विनियोजनानंतर लागू होते किंवा सक्षम प्राधिकारीद्वारे अतिरिक्त किंवा पुरवणी अनुदानाला मंजूरी.

परिशिष्ट - 3.2

(संदर्भ: परिच्छेद 3.3.1; पृष्ठ 99)

2023-24 दरम्यान अतिरिक्त पुरवणी तरतुदीसह (₹ 10 कोटी आणि अधिक) बंद झालेली अनुदाने/विनियोजन

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	मूळ	पुरवणी	प्रत्यक्ष खर्च	मूळ तरतुदीपैकी बचत
महसुली दत्तमत						
1	ए04	सचिवालय आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	1538.26	71.93	669.91	868.34
2	ए05	सामाजिक सेवा	465.95	27.19	261.82	204.13
3	ए07	नागरी विमान चालन	575.88	85.00	469.32	106.56
4	बी01	पोलिस प्रशासन	26513.59	321.68	21462.90	5050.68
5	बी02	राज्य उत्पादन शुल्क	249.22	10.51	238.24	10.98
6	बी08	पुरनियंत्रण आणि जल:निस्सारण	12.00	28.00	2.40	9.60
7	सी01	महसूल आणि जिल्हा प्रशासन	3440.51	700.94	3072.94	367.57
8	सी03	व्याज प्रदाने	0.00	458.26	0.00	0.00
9	सी06	नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य	12273.79	1762.02	10083.94	2189.85
10	सी07	वने	4003.00	42.61	2943.66	1059.35
11	डी04	पशुसंवर्धन	1698.02	99.28	1462.39	235.63
12	एफ02	नगर विकास व इतर प्रगत सेवा	16817.61	4318.43	14420.40	2397.20
13	जी05	कोषागार व लेखाप्रशासन	507.22	16.20	448.56	58.66
14	एच03	गृहनिर्माण	436.22	188.67	372.30	63.92
15	एच05	मार्ग व पूल	8090.41	214.00	6587.32	1503.08
16	एच06	सार्वजनिक बांधकामे आणि प्रशासकीय व कार्याचालन इमारती	3502.99	210.04	2980.35	522.64
17	आय03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	2426.87	24.31	1780.48	646.39
18	जे02	सचिवालयीन व इतर सामाजिक व आर्थिक सेवा	291.65	27.70	271.43	20.23
19	के04	कामगार, सेवायोजन व कौशल्यविकास	387.03	15.41	238.95	148.08
20	एल02	जिल्हा प्रशासन	8372.66	525.60	7573.63	799.03
21	ओ03	ग्रामीण रोजगार	4142.03	200.00	2255.06	1886.97
22	ओ07	सचिवालयीन आर्थिक सेवा	221.14	40.00	174.09	47.05
23	क्यू03	गृहनिर्माण	2947.75	193.94	2438.05	509.70
24	आर01	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य	14524.40	2189.05	13297.41	1226.99
25	एस01	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य	5196.63	740.40	4932.68	263.95
26	टी05	जनजाती क्षेत्र विकास उप योजनेवरील महसुली खर्च	13101.03	2924.26	10481.65	2619.39
27	डब्ल्यू02	सर्वसाधारण शिक्षण	10204.01	225.49	9580.54	623.47
28	डब्ल्यू03	तंत्रशिक्षण	2466.01	35.00	2384.36	81.65
29	डब्ल्यू04	कला व संस्कृती	432.16	22.84	388.69	43.47
30	वाय02	पाणी पुरवठा व स्वच्छता	7711.64	9429.07	6770.43	941.21
31	झेडए02	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	3145.97	10.46	2125.77	1020.19
32	झेडसी01	संसद/राज्य/संघराज्य क्षेत्र विधान मंडळे	608.62	71.36	367.04	241.58

परिशिष्ट - 3.2 (समाप्त)						
						(₹ कोटीत)
अ. क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	मूळ	पुरवणी	प्रत्यक्ष खर्च	मूळ तरतूदीपैकी बचत
33	झेडएच03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	685.08	58.46	489.63	195.45
		एकूण	156989.35	25288.11	131026.34	25962.99
भांडवली दत्तमत						
34	डी09	मत्स्य व्यवसायावरील भांडवली खर्च	172.77	21.52	125.87	46.91
35	एफ07	नगरविकासासाठी कर्जे	5502.00	569.28	2416.42	3085.58
36	एच08	सार्वजनिक बांधकामे आणि प्रशासकीय व कार्याचालन इमारतींवरील भांडवली खर्च	4146.26	775.01	3367.17	779.09
37	आय05	पाटबंधान्यावरील भांडवली खर्च	16588.08	1528.47	14689.36	1898.71
38	के09	आर्थिक व सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	82.51	20.00	42.81	39.70
39	के11	ऊर्जा प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	3137.26	32.13	2362.07	775.19
40	एल07	ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	5924.98	184.15	4242.14	1682.84
41	ओ10	इतर ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	6346.15	160.00	2313.58	4032.57
42	आर03	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्यसेवांवरील भांडवली खर्च	47.15	365.00	22.34	24.81
43	डब्ल्यू08	इतर सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	5.10	469.38	0.00	5.10
44	झेडएच05	पाटबंधान्यांवरील भांडवली खर्च	4000.84	150.00	3596.65	404.19
		एकूण	45953.10	4274.94	33178.41	12774.69
		एकूण बेरीज	202942.45	29563.05	164204.75	38737.68
स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24						

परिशिष्ट - 3.3

(संदर्भ: परिच्छेद 3.3.3; पृष्ठ 100)

2023-24 दरम्यान निधीचे विनाकारण पुनर्विनियोजन

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	मागणी	उपशीर्ष	तपशील	मूळ	पुरक अनुदान	पुनर्विनियोजित	एकूण	प्रत्यक्ष खर्च	बचत
1	ई02	2202-01-196-A017	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 याच्या कलाम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने (अनिर्वाय)	28541.09	4861.76	18.91	33421.76	32297.34	1124.42
2	बी01	2055-00-108-009	शहर पोलीस-आस्थापना	4209.50	93.26	0.54	4303.30	3414.86	888.44
3	एन03	2225-01-789 F08	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक विभाग योजना (अनुसूचित जाती. उपयोजना)	1596.57	0.00	74.77	1671.34	1157.26	514.08
4	आय05	4700-80-190-012	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	1198.26	0.00	158.16	1198.26	898.69	299.56
5	ई02	2202-01-106-161	समग्र शिक्षा अभियान (सर्वसाधारण) (राज्य हिस्सा 40%) (कार्यक्रम)	874.48	0.00	38.82	913.30	708.14	205.16
6	आय05	4700-80-190-034	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	1625.18	0.00	67.84	1625.18	1422.49	202.69
7	एक्स01	2236-02-101-194	अंगणवाडी सेवा (अतिरिक्त राज्य हिस्सा 100 टक्के)	438.42	608.99	34.49	1081.90	920.26	161.64
8	आय05	4700-80-190-013	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	393.50	0.00	20.08	393.50	243.71	149.79
9	एन03	2225-01-277-334	अनुसूचित जातीतील मुले व मुली यांच्याकरिता शासकीय वसतिगृहे सुरू करणे व त्यांचे परिरक्षण (नवीन वसतिगृहे)	400.00	0.00	37.62	437.62	291.84	145.78

परिशिष्ट - 3.3 (पुढे चालू.....)									
									(₹ कोटीत)
अनु क्र.	मागणी	उपशीर्ष	तपशील	मूळ	पुरक अनुदान	पुनर्विनियोजित	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत
10	टी05	2225-02-796-D72	मुलांसाठी व मुलींसाठी शासकीय वसतीगृहे (राज्य स्तरीय योजना)	546.61	0.00	6.03	552.64	408.98	143.66
11	आय05	4700-80-190-010	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	490.52	0.00	38.33	490.52	367.26	123.26
12	टी05	2225-02-796-D94	भारत सरकारची मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती (जिल्हा स्तरीय योजना)	100.00	50.00	40.12	190.12	108.01	82.11
13	बी01	2014-00-114-002	संचालक, सरकारी अभियोग	205.14	23.04	2.00	230.18	158.55	71.63
14	आय03	2701-80-001-995	पाटबंधारे, वीज आणि इतर आर्थिक सेवा	105.85	0.00	1.25	105.85	51.30	54.55
15	डब्ल्यू 02	2202-03-102-G95	विधी विद्यापीठाचा विकास	180.15	0.00	33.26	213.41	159.37	54.04
16	डब्ल्यू 04	2205-00-105-029	मध्यवर्ती, जिल्हा व तालुका ग्रंथालयांना सहाय्य	141.00	20.39	3.05	164.44	116.02	48.42
17	बी01	2055-00-003-002	पोलीस प्रशिक्षण विद्यालये	211.15	4.17	0.71	216.03	173.40	42.63
18	बी01	2055-00-101-043	गुप्त वार्ता विभाग	370.01	0.00	1.50	371.51	333.56	37.95
19	एक्स01	2235-02-102-C22	बेबी केअर किट योजना	120.00	0.00	36.00	156.00	120.00	36.00
20	झेडसी01	2011-02-103-007	महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय	116.99	0.00	0.25	117.24	83.63	33.61
21	बी01	2055-00-001-001	पोलीस निरीक्षणालय	229.20	0.00	9.00	238.20	205.00	33.20
22	आय05	4702-80-190-762	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	128.78	0.00	16.68	128.78	96.58	32.20

परिशिष्ट - 3.3 (पुढे चालू.....)

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	मागणी	उपशीर्ष	तपशील	मूळ	पुरक अनुदान	पुनर्विनियोजित	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत
23	ई04	4202-01-201-649	राज्यात आदर्श शाळा विकसित करणे	199.40	0.00	22.45	221.85	189.95	31.90
24	सी07	2406-02-110-077	वने	129.66	0.00	0.16	129.66	97.80	31.86
25	जी01	2040-00-101-005	विक्रीकर विभाग	775.22	4.50	7.50	787.22	755.54	31.68
26	सी07	2406-01-001-852	वने	162.46	0.00	0.08	162.46	131.03	31.43
27	डब्ल्यू 02	2202-03-103-077	शासकीय कला महाविद्यालये	141.17	12.87	0.04	154.08	122.78	31.30
28	एन03	2225-01-277-ए028	अनुसूचित जातीतील मुले व मुली यांच्याकरिता असलेल्या शासकीय वसतिगृहांचे परिरक्षण	110.00	0.00	17.34	127.34	97.38	29.96
29	जी05	2054-00-097-010	कोषागार आस्थापना	193.16	0.00	0.15	193.31	171.10	22.21
30	सी10	4406-01-070-002	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	100.00	0.00	1.60	100.00	81.47	18.53
31	एस01	2210-06-104-272	अन्न व औषध प्रशासन	63.16	3.70	0.34	67.20	51.94	15.26
32	सी07	2406-01-001-004	वने	52.79	0.00	0.02	52.79	38.20	14.59
33	सी07	2406-01-101-018	वने	87.98	0.00	0.08	87.98	74.60	13.38
34	व्ही02	3451-00-090-297	ई-गव्हर्नन्स कार्यक्रम (वस्त्रोद्योग)	16.32	0.00	0.02	16.34	2.98	13.36
35	आय05	4701-80-001-676	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	39.62	0.00	0.07	39.62	27.26	12.36

परिशिष्ट - 3.3 (समाप्त)

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	मागणी	उपशीर्ष	तपशील	मूळ	पुरक अनुदान	पुनर्विनियोजित	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत
36	सी07	2406-01-105-047	वने	82.91	0.00	0.19	82.91	71.19	11.72
37	डब्ल्यू02	2202-02-105-029	शासकीय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये	36.74	0.64	0.08	37.46	26.17	11.29
38	आय05	4701-80-190-J14	पाटबंधारे यावरील भांडवली खर्च	28.80	0.00	4.32	28.80	17.78	11.02
39	झेडडी02	2205-00-102-153	पारंपारिक कला व कलापथकांना सहायक अनुदान	3.25	8.84	8.84	20.93	10.18	10.75
40	जी05	2054-00-096 - 008	अधिदान व लेखा अधिकारी, मुंबई	45.55	0.00	0.01	45.56	35.55	10.01

स्त्रोत: तपशीलवार विनियोजन लेखे 2023-24

परिशिष्ट - 3.4

(संदर्भ: परिच्छेद 3.3.4; पृष्ठ 102)

प्रत्येकी ₹ 10 कोटीपेक्षा जास्त आणि एकूण तरतुदीपेक्षा 20 टक्क्यांपेक्षा जास्त बचत दर्शविणारे अनुदान/विनियोजन

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण तरतूद	प्रत्यक्ष	बचत	प्रत्यापित रक्कम
महसुली (दत्तमत)								
1.	ए01	राज्यपाल व मंत्रिमंडळ	37.47	0.00	37.47	24.27	13.20	13.29
2.	ए04	सचिवालय व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	1538.26	71.93	1610.19	669.91	940.28	93.91
3.	ए05	सामाजिक सेवा	465.95	27.19	493.14	261.82	231.32	30.26
4.	ए06	माहिती व प्रसिद्धी	599.25	0.00	599.25	236.71	362.54	362.97
5.	ए07	नागरी विमानचालन	575.88	85.00	660.88	469.32	191.56	0.00
6.	बी01	पोलीस प्रशासन	26513.59	321.68	26835.27	21462.90	5372.37	2.42
7.	बी03	परिवहन प्रशासन	4033.85	2009.54	6043.39	4721.87	1321.52	1321.39
8.	सी01	महसूल व जिल्हा प्रशासन	3440.51	700.94	4141.45	3072.94	1068.51	1093.00
9.	सी04	सचिवालय व इतर सर्वसाधारण सेवा	78.93	2.84	81.77	62.21	19.56	19.54
10.	सी06	नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य	12273.79	1762.02	14035.81	10083.94	3951.87	3951.69
11.	सी07	वने	4003.00	42.61	4045.61	2943.66	1101.95	1100.07
12.	डी05	दुग्धव्यवसाय विकास	380.68	210.63	591.31	445.11	146.20	145.56
13.	डी07	सचिवालय व इतर आर्थिक सेवा	58.43	0.00	58.43	32.49	25.94	27.58
14.	ई03	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	668.11	639.28	1307.39	694.85	612.54	611.87
15.	एफ02	नगरविकास व इतर प्रगत सेवा	16817.61	4318.43	21136.04	14420.40	6715.64	6715.47
16.	एफ03	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	261.24	2.03	263.27	178.64	84.63	84.10
17.	जी06	निवृत्तिवेतन व इतर सेवानिवृत्ति लाभ	54556.00	0.00	54556.00	42371.86	12184.14	12189.57
18.	जी07	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	113.06	0.00	113.06	85.29	27.77	27.73
19.	एच03	गृहनिर्माण	436.22	188.67	624.89	372.30	252.59	102.98
20.	एच04	सचिवालय व इतर आर्थिक सेवा	83.92	2.61	86.53	61.75	24.78	24.77
21.	एच05	मार्ग आणि पूल	8090.41	214.00	8304.41	6587.32	1717.09	1203.08
22.	आय03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	2426.87	24.31	2451.18	1780.48	670.70	638.32
23.	एच04	सचिवालय व इतर आर्थिक सेवा	78.75	0.00	78.75	45.91	32.84	32.84

परिशिष्ट - 3.4 (पुढे चालू)								
								(₹ कोटीत)
अनु क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण तरतूद	प्रत्यक्ष	बचत	प्रत्यापित रक्कम
24.	जे01	न्यायदान	3278.42	1269.18	4547.60	3453.66	1093.94	1092.69
25.	के04	कामगार व सेवायोजन कौशल्य विकास	387.03	15.41	402.44	238.95	163.49	163.46
26.	एल03	ग्रामविकास कार्यक्रम	11682.51	5129.09	16811.60	12083.83	4727.77	4778.36
27.	एल04	सचिवालयीन-आर्थिक सेवा	82.20	0.35	82.55	25.43	57.12	57.12
28.	एम02	अन्न, साठवण व वखार	3152.08	1522.77	4674.85	3317.10	1357.75	1357.36
29.	एम03	सचिवालय व इतर आर्थिक सेवा	119.32	4.03	123.35	98.51	24.84	24.75
30.	एन03	अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास वर्ग व अल्पसंख्याक यांचे कल्याण	15112.74	7739.61	22852.35	15444.48	7407.87	7404.11
31.	ओ02	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	300.04	0.00	300.04	220.74	79.30	14.88
32.	ओ03	ग्रामीण रोजगार	4142.03	200.00	4342.03	2255.06	2086.97	2281.68
33.	ओ07	सचिवालयीन- आर्थिक सेवा	221.14	40.00	261.14	174.09	87.05	87.21
34.	क्यू03	गृहनिर्माण	2947.75	193.94	3141.69	2438.05	703.64	703.63
35.	आर01	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य	14524.40	2189.05	16713.45	13297.41	3416.04	3404.64
36.	एस03	सामाजिक सेवांचे सचिवालय	40.02	0.22	40.24	24.78	15.46	13.25
37.	टी02	सहकार	113.57	0.00	113.57	81.09	32.48	32.48
38.	टी05	जनजाती क्षेत्र विकास उप-योजनेवरील महसुली खर्च	13101.03	2924.26	16025.29	10481.65	5543.64	5535.93
39.	यू04	पारिस्थितिकी व पर्यावरण	428.95	0.00	428.95	287.99	140.96	140.96
40.	वाय02	पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता	7711.64	9429.07	17140.71	6770.43	10370.28	10399.02
41.	वाय05	सचिवालयीन आर्थिक सेवा	33.49	0.00	33.49	20.99	12.50	12.50
42.	झेडए02	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	3145.97	10.46	3156.43	2125.77	1030.66	1030.52
43.	झेडसी 01	संसद/राज्य/संघ राज्य क्षेत्र विधानमंडळे	608.62	71.36	679.98	367.04	312.94	308.15

परिशिष्ट - 3.4 (पुढे चालू)

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण तरतूद	प्रत्यक्ष	बचत	प्रत्यापित रक्कम
44.	झेडसी02	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	40.05	0.00	40.05	25.97	14.08	14.08
45.	झेडडी04	पर्यटन	1915.00	0.00	1915.00	1097.90	817.10	816.67
46.	झेडई01	अल्पसंख्यांक विकास	851.19	510.00	1361.19	876.27	484.92	483.82
47.	झेडएच03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	685.08	58.46	743.54	489.63	253.91	252.72
48.	झेडआय03	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	1412.66	2.51	1415.17	935.99	479.18	480.61
		एकूण	223568.71	41933.48	265502.19	187718.76	77783.43	70683.01
भांडवली (दत्तमत)								
49.	ओ10	इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील भांडवली खर्च	6346.15	160.00	6506.15	2313.58	4192.57	4188.49
50.	एफ07	नगर विकासासाठी कर्जे	5502.00	569.28	6071.28	2416.42	3654.86	3654.86
51.	एस04	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्यावरील भांडवली खर्च	1250.25	2473.25	3723.50	1790.04	1933.46	1804.52
52.	एल07	ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	5924.98	184.15	6109.13	4242.14	1866.99	1866.99
53.	एच08	सार्वजनिक बांधकामे, प्रशासकीय व कार्यचालन इमारती यांवरील भांडवली खर्च	4146.26	775.01	4921.27	3367.17	1554.10	1407.26
54.	बी10	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	2535.86	1667.66	4203.52	3247.80	955.72	891.07
55.	के11	ऊर्जा प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	3137.26	32.13	3169.39	2362.07	807.32	752.52
56.	एन04	सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	1080.00	0.00	1080.00	397.84	682.16	682.16
57.	सी10	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	1411.99	0.00	1411.99	821.14	590.85	592.44
58.	व्ही03	सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	475.94	0.00	475.94	235.43	240.51	240.51
59.	ए09	सार्वजनिक बांधकामावरील भांडवली खर्च	275.05	0.00	275.05	70.45	204.60	204.60
60.	के10	उद्योगांवरील भांडवली खर्च	150.00	5.00	155.00	56.38	98.62	98.62
61.	ई04	शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती यांवरील भांडवली खर्च	349.53	0.00	349.53	268.73	80.80	80.80
62.	डी09	मत्स्यव्यवसायावरील भांडवली खर्च	172.77	21.52	194.29	125.87	68.42	68.43

परिशिष्ट - 3.4 (समाप्त)

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण तरतूद	प्रत्यक्ष	बचत	रक्कम प्रत्यार्पित
63.	के09	आर्थिक व सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	82.51	20.00	102.51	42.81	59.70	39.69
64.	ओ11	डोंगराळ क्षेत्रावरील भांडवली खर्च	190.00	0.00	190.00	130.57	59.43	59.43
65.	झेडई02	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण यावरील भांडवली खर्च	25.50	116.81	142.31	83.90	58.41	58.41
66.	एच09	प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी भांडवली खर्च	60.42	0.00	60.42	36.66	23.76	23.65
		एकूण	33116.47	6024.81	39141.28	22009.00	17132.28	16714.45
		एकूण	256685.18	47958.29	304643.47	209727.76	94915.71	87397.46

स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24

परिशिष्ट - 3.5

(संदर्भ: परिच्छेद 3.3.4; पृष्ठ 102)

वर्ष 2023-24 दरम्यान मोठ्या प्रमाणात (₹ 100 कोटीपेक्षा अधिक बचत असलेले) अनुदाने/विनियोजन

(₹ कोटीत)

अनु क्र.	अनुदान	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत	प्रत्यापित	प्रत्यापित रक्कम वगळून बचत
महसुली (दत्तमत)									
1.	ए04	सचिवालय व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	1538.26	71.93	1610.19	669.91	940.28	939.19	1.09
2.	ए05	सामाजिक सेवा	465.95	27.19	493.14	261.82	231.32	302.61	-71.29
3.	ए06	माहिती व प्रसिद्धी	599.25	0.00	599.25	236.71	362.54	362.97	-0.43
4.	ए07	नागरी विमानचालन	575.88	85.00	660.88	469.32	191.56	191.56	0.00
5.	बी01	पोलीस प्रशासन	26513.59	321.68	26835.27	21462.90	5372.37	5362.60	9.77
6.	बी03	परिवहन प्रशासन	4033.85	2009.54	6043.39	4721.87	1321.52	1321.39	0.13
7.	सी01	महसूल व जिल्हा प्रशासन	3440.51	700.94	4141.45	3072.94	1068.51	1093.01	-24.5
8.	सी06	नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य	12273.79	1762.02	14035.81	10083.94	3951.87	3951.70	0.17
9.	सी07	वने	4003.00	42.61	4045.61	2943.66	1101.96	1100.07	1.89
10.	डी05	दुग्धव्यवसाय विकास	380.68	210.63	591.31	445.11	146.20	145.57	0.64
11.	ई03	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	668.11	639.28	1307.39	694.85	612.54	611.87	0.67
12.	एफ02	नगरविकास व इतर प्रगत सेवा	16817.61	4318.43	21136.04	14420.40	6715.63	6715.47	0.16
13.	जी06	निवृत्तीवेतन व इतर सेवानिवृत्ती लाभ	54556.00	0.00	54556.00	42371.86	12184.14	12189.57	-5.44
14.	एच03	गृहनिर्माण	436.22	188.67	624.89	372.30	252.59	102.98	149.61
15.	एच05	मार्ग व पूल	8090.41	214.00	8304.41	6587.32	1717.08	1203.09	513.99
16.	आय03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	2426.87	24.31	2451.18	1780.48	670.70	638.33	32.37
17.	जे01	न्यायव्यवस्थेचे प्रशासन	3278.42	1269.18	4547.60	3453.66	1093.94	1092.69	1.25
18.	के04	कामगार, सेवायोजन व कौशल्य विकास	387.03	15.41	402.44	238.95	163.49	163.47	0.02
19.	एल03	ग्रामविकास कार्यक्रम	11682.51	5129.09	16811.60	12083.83	4727.77	4778.37	-50.60
20.	एम02	अन्न, साठवण व वखार	3152.08	1522.77	4674.85	3317.10	1357.76	1357.37	0.39

परिशिष्ट - 3.5 (पुढे चालू)

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	अनुदान	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत	प्रत्यार्पित	प्रत्यार्पित रक्कम वगळून बचत
21.	एन03	अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास वर्ग व अल्पसंख्याक यांचे कल्याण	15112.74	7739.61	22852.35	15444.48	7407.87	7404.11	3.76
22.	ओ03	ग्रामीण रोजगार	4142.03	200.00	4342.03	2255.06	2086.97	2281.69	-194.72
23.	क्यू03	गृहनिर्माण	2947.75	193.94	3141.69	2438.05	703.64	703.63	0.00
24.	आर01	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य	14524.40	2189.05	16713.45	13297.41	3416.04	3404.64	11.40
25.	टी05	जनजाती क्षेत्र विकास उप-योजनेवरील महसुली खर्च	13101.03	2924.26	16025.29	10481.65	5543.64	5535.93	7.71
26.	यू04	परिस्थितिकी व पर्यावरण	428.95	0.00	428.95	287.99	140.96	140.96	0.00
27.	वाय02	पाणी पुरवठा व स्वच्छता	7711.64	9429.07	17140.71	6770.43	10370.28	10399.02	-28.47
28.	झेडए02	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	3145.97	10.46	3156.43	2125.77	1030.66	1030.53	0.12
29.	झेडसी01	संसद/राज्य/संघ राज्य क्षेत्र विधानमंडळे	608.62	71.36	679.98	367.04	312.94	308.16	4.79
30.	झेडडी04	पर्यटन	1915.00	0.00	1915.00	1097.90	817.10	816.67	0.43
31.	झेडई01	अल्पसंख्याक विकास	851.19	510.00	1361.19	876.27	484.92	483.83	1.09
32.	झेडएच 03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	685.08	58.46	743.54	489.63	253.91	252.73	1.18
33.	झेडआय 03	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	1412.66	2.51	1415.17	935.99	479.18	480.61	-1.43
		एकूण	221907.08	41881.40	263788.48	186556.60	77231.88	76866.39	365.75
भांडवली दत्तमत									
34.	ए09	सार्वजनिक बांधकामांवरील भांडवली खर्च	275.05	0.00	275.05	70.45	204.60	204.60	0
35.	बी10	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	2535.86	1667.66	4203.52	3247.80	955.72	891.08	64.64
36.	सी10	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	1411.99	0.00	1411.99	821.14	590.84	592.44	-1.6
37.	एफ07	नगरविकासासाठी कर्जे	5502.00	569.28	6071.28	2416.42	3654.86	3654.86	0

परिशिष्ट - 3.5 (समाप्त)

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	अनुदान	तपशील	मूळ	पुरवणी	एकूण	प्रत्यक्ष	बचत	प्रत्यापित	प्रत्यापित रक्कम वगळून बचत
38.	एच08	सार्वजनिक बांधकामे, प्रशासकीय व कार्यचालन इमारती यांवरील भांडवली खर्च	4146.26	775.01	4921.27	3367.17	1554.10	1407.26	146.84
39.	के11	ऊर्जा प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	3137.26	32.13	3169.39	2362.07	807.32	752.52	54.8
40.	एल07	ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	5924.98	184.15	6109.13	4242.14	1866.99	1866.99	0
41.	एन04	सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	1080.00	0.00	1080.00	397.84	682.16	682.16	0
42.	ओ10	इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील भांडवली खर्च	6346.15	160.00	6506.15	2313.58	4192.57	4188.49	4.08
43.	एस04	वैद्यकीय व सार्वजनिक आरोग्यावरील भांडवली खर्च	1250.25	2473.25	3723.50	1790.04	1933.46	1804.53	128.92
44.	व्ही03	सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	475.94	0.00	475.94	235.43	240.51	240.51	0
		एकूण	32085.74	5861.48	37947.22	21264.08	16683.14	16285.44	397.68
		एकूण	253992.82	47742.88	301735.70	207820.68	93915.02	93151.83	763.43

स्त्रोत: विनियोजन लेखे 2023-24

परिशिष्ट - 3.6						
(संदर्भ: परिच्छेद 3.3.4.1; पृष्ठ 104)						
2019-20 ते 2023-24 दरम्यान सातत्याने ₹ 100 कोटीपेक्षा अधिक बचतीसह बंद केलेली अनुदाने						
(₹ कोटीत)						
अ.क्र.	अनुदानाची संख्या आणि नाव	बचतीची रक्कम				
		(एकूण अनुदानाशी टक्केवारी)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
महसुली दत्तमत						
1.	ए04-सचिवालय व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	527.27 (40.13)	650.59 (57.17)	354.89 (30.50)	672.32 (51.40)	940.28 (58.40)
2.	ए06-माहिती व प्रसिद्धी	117.27 (48.88)	220.42 (72.89)	231.32 (64.42)	247.13 (66.96)	362.54 (60.50)
3.	बी01-पोलिस प्रशासन	1332.3 (7.56)	4807.56 (23.59)	4111.43 (18.90)	4738.43 (19.17)	5372.37 (20.02)
4.	बी03-परिवहन प्रशासन	882.07 (33.85)	241.69 (7.62)	1728.4 (39.19)	742.97 (15.88)	1321.52 (21.87)
5.	बी07-आर्थिक सेवा	316.98 (63.40)	342.75 (48.93)	156.32 (16.79)	997.8 (48.63)	195.77 (14.56)
6.	सी01-महसूल व जिल्हा प्रशासन	580.62 (20.99)	689.09 (24.26)	541.76 (18.19)	428.25 (13.34)	1068.51 (25.80)
7.	सी07-वने	1170.36 (36.11)	1135.09 (36.38)	1012.92 (30.12)	1016.35 (26.68)	1101.96 (27.24)
8.	डी03-कृषि सेवा	2342.02 (25.46)	3116.51 (31.88)	2123.15 (20.99)	2699.39 (21.53)	2393.96 (11.38)
9.	डी04-पशुसंवर्धन	316.28 (21.16)	343.18 (25.44)	250.41 (17.36)	221.86 (13.96)	334.91 (18.63)
10.	डी05-दुग्ध व्यवसाय विकास	186.86 (25.61)	172.67 (21.42)	133.38 (27.16)	207.28 (45.19)	146.21 (24.73)
11.	ई02-सर्वसाधारण शिक्षण	5826.17 (9.95)	7512.96 (12.69)	6771.60 (10.73)	2067.43 (3.08)	4070.46 (5.20)
12.	ई03-सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	147.58 (44.94)	270.35 (58.48)	266.51 (51.91)	180.04 (30.50)	612.54 (46.85)
13.	एफ02-नगरविकास व इतर प्रगत सेवा	5818.92 (40.24)	8916.70 (52.75)	2961.01 (20.11)	5835.68 (32.71)	6715.63 (31.77)
14.	जी02-इतर आर्थिक व संकीर्ण सेवा	1522.58 (87.86)	1549.90 (85.28)	2546.31 (90.77)	1536.67 (85.32)	2457.95 (86.74)
15.	एच05-रस्ते व पूल	1371.32 (19.08)	2954.36 (43.14)	1843.62 (24.69)	481.95 (4.95)	1717.08 (20.68)
16.	एच06-सार्वजनिक बांधकामे आणि प्रशासकीय व कार्याचालन इमारती	519.73 (17.73)	1106.37 (35.02)	866.86 (25.10)	673.78 (18.18)	732.68 (19.73)
17.	जे01-न्यायदान	361.54 (16.70)	635.1 (27.00)	591.52 (23.22)	529.27 (17.40)	1093.94 (24.06)
18.	एल02-जिल्हा प्रशासन	305.69 (5.41)	365.68 (6.04)	495.81 (7.10)	566.81 (7.01)	1324.63 (14.89)

परिशिष्ट - 3.6 (पुढे चालू)						
अ.क्र.	अनुदानाची संख्या आणि नाव	बचतीची रक्कम				
		(एकूण अनुदानाशी टक्केवारी)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
19.	एल03-ग्रामविकास कार्यक्रम	3857.82 (35.61)	5197.77 (42.30)	6735.29 (48.08)	4897.60 (32.46)	4727.77 (28.12)
20.	एम02-अन्न साठवण व वखार	914.50 (29.95)	958.62 (28.32)	355.79 (11.44)	1183.59 (22.96)	1357.76 (29.04)
21.	ओ01-जिल्हा प्रशासन	277.08 (61.03)	162.86 (44.28)	254.7 (25.47)	288.02 (29.80)	129.17 (18.45)
22.	ओ03-ग्रामीण रोजगार	4091.90 (79.62)	2069.40 (76.15)	1591.13 (53.02)	1920.46 (50.75)	2086.97 (48.06)
23.	ओ04-इतर ग्रामविकास कार्यक्रम	2175.44 (100)	100.91 (99.79)	100.06 (99.94)	100.06 (99.94)	100.08 (99.96)
24.	क्यू03-गृहनिर्माण	7029.60 (98.36)	3737.58 (83.55)	4170.53 (91.95)	7584.02 (81.7)	703.64 (22.40)
25.	आर01-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य	2140.79 (18.47)	2155.44 (16.70)	3790.63 (22.27)	3621.35 (21.58)	3416.04 (20.44)
26.	एस01-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य	525.94 (13.51)	1062.72 (22.63)	959.09 (19.45)	1002.42 (19.04)	1004.35 (16.92)
27.	टी05-जनजाती क्षेत्रविकास उप-योजनेवरील महसुली खर्च	2644.61 (33.83)	3259.72 (35.04)	4748.60 (42.93)	3778.70 (28.37)	5543.64 (34.59)
28.	यू04-पारिस्थितिकी व पर्यावरण	230.48 (95.91)	440.34 (97.70)	417.03 (89.41)	252.83 (53.4)	140.96 (32.86)
29.	व्ही02-सहकार	14176.42 (67.19)	1430.45 (7.43)	329.81 (12.82)	503.58 (6.10)	357.59 (9.57)
30.	डब्ल्यू02-सर्वसाधारण शिक्षण	2212.79 (27.44)	1242.18 (15.06)	1176.9 (13.23)	442.48 (4.63)	848.95 (8.14)
31.	एक्स01-सामाजिक सुरक्षा व पोषण आहार	912.04 (17.77)	1146.99 (20.94)	357.82 (6.71)	575.31 (9.72)	1268.03 (18.99)
32.	वाय02-पाणी पुरवठा व स्वच्छता	4562.60 (69.04)	3625.97 (65.82)	6282.32 (74.88)	7666.33 (66.21)	10370.2 8(60.50)
33.	झेडडी04-पर्यटन	393.74 (66.67)	1030.46 (82.44)	760.48 (51.49)	992.83 (54.73)	817.10 (42.67)
34.	झेडई01-अल्पसंख्यांक विकास	308.28 (57.93)	415.2 (67.82)	355.07 (41.03)	377.84 (48.16)	484.92 (35.62)
भांडवली दत्तमत						
35.	बी10-आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	861.15 (45.15)	1112.33 (62.03)	476.61 (20.98)	537.44 (17.94)	955.72 (22.74)
36.	सी10-आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	477.36 (31.19)	572.67 (49.82)	320.35 (25.73)	215.97 (18.12)	590.84 (41.84)
37.	एफ05-सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	719.49 (26.22)	1079.89 (40.05)	1000.00 (51.71)	2292.38 (31.21)	1053.00 (11.57)
38.	एच07-सामाजिक सेवा व इतर आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	1465.41 (12.13)	439.88 (4.31)	1694.01 (9.29)	1630.14 (7.25)	1547.36 (7.04)

परिशिष्ट - 3.6 (समाप्त)						
अ.क्र.	अनुदानाची संख्या आणि नाव	बचतीची रक्कम (एकूण अनुदानाशी टक्केवारी)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
39.	आय05-पाटबंधान्यांवरील भांडवली खर्च	1872.33 (14.53)	4508.03 (35.16)	3398.07 (23.11)	4990.30 (30.17)	3427.18 (18.92)
40.	एल07-ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	1371.47 (48.81)	1700.48 (59.91)	826.73 (19.76)	1526.31 (27.03)	1866.99 (30.56)
41.	एन04-सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	205.78 (62.30)	248.13 (75.64)	212.22 (35.38)	422.36 (37.64)	682.16 (63.16)
42.	टी06-जनजाती क्षेत्रविकास उप-योजनेवरील भांडवली खर्च	212.05 (30.51)	228.54 (26.99)	408.42 (46.22)	211.64 (17.52)	108.30 (4.10)
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे विनियोजन लेखे						

परिशिष्ट - 3.7

(संदर्भ: परिच्छेद 3.3.5.2; पृष्ठ 107)

नियमितीकरण न केलेला जास्तीचा खर्च

(₹ कोटीत)

वर्ष	अनुदान क्र.	अनुदानाचा तपशील/विनियोजन	जास्तीची रक्कम ज्याला नियमिततेची आवश्यकता आहे	नियमितीकरणाची स्थिती
2017-18	बी-01	पोलीस प्रशासन	0.10	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	सी-09	प्रशासकीय सेवा आणि इतर सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	0.47	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	सी-11	राज्य शासनाचे अंतर्गत कर्ज	0.005	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	डी-01	व्याज प्रदाने	1.83	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	जी-06	निवृत्ती वेतन आणि इतर निवृत्ती लाभ	6.86	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	एल-01	व्याज प्रदाने	9.34	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-22	जिल्हा योजना - रत्नागिरी	0.27	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-27	जिल्हा योजना - पुणे	0.03	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-31	जिल्हा योजना - सांगली	0.0001	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-43	जिल्हा योजना - अहमदनगर	0.0038	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-46	जिल्हा योजना - छत्रपती संभाजीनगर	0.68	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-47	जिल्हा योजना - छत्रपती संभाजीनगर	0.03	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-48	जिल्हा योजना - जालना	0.21	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-49	जिल्हा योजना - जालना	1.09	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-53	जिल्हा योजना - नांदेड	2.54	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-59	जिल्हा योजना - धाराशिव	0.48	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-74	जिल्हा योजना - अमरावती	0.30	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-81	जिल्हा योजना - बुलढाणा	0.0019	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	टी-02	सहकार	21.88	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
		इब्ल्यु-07	प्रादेशिक असमतोल निवारणावरील महसुली खर्च	1.03
	15 अनुदाने आणि 5 विनियोजन		47.15	
2018-19	सी-06	नैसर्गिक आपत्तीवर दिलासा	943.19	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	सी-11	राज्य शासनाचे अंतर्गत कर्ज	0.0007	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	एच-08	सार्वजनिक बांधकाम प्रशासकीय आणि कार्यरत इमारतींवरील भांडवली खर्च	0.0001	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	एल-01	व्याज प्रदाने	2.71	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-18	जिल्हा योजना- ठाणे	0.0007	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-52	जिल्हा योजना नांदेड	0.07	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-58	जिल्हा योजना- धाराशिव	0.0022	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-68	जिल्हा योजना - चंद्रपूर	0.16	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-78	जिल्हा योजना - यवतमाळ	0.03	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
		6 अनुदाने आणि 3 विनियोजन		946.16

परिशिष्ट - 3.7 (पुढे चालू)				
(₹ कोटीत)				
वर्ष	अनुदान क्र.	अनुदानाचा तपशील/विनियोजन	जास्तीची रक्कम ज्याला नियमिततेची आवश्यकता आहे	नियमितीकरणाची स्थिती
2019-20	सी-06	नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य	965.370	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	जी-01	विक्रीकर प्रशासन	0.049	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	के-07	उद्योग	0.901	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	एन-01	व्याज प्रदाने	0.008	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-28	जिल्हा योजना- सातारा	0.004	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	एस-05	शासकीय कर्मचाऱ्यांना कर्जे	11.846	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	यू-01	व्याज प्रदाने	0.109	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
			3 अनुदाने आणि 4 विनियोजन	978.29
2020-21	जी-06	निवृत्ती वेतन आणि इतर निवृत्ती लाभ	420.01	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-18	जिल्हा योजना -ठाणे	0.028	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-26	जिल्हा योजना -पुणे	0.011	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-31	जिल्हा योजना -सांगली	0.003	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-47	जिल्हा योजना- छत्रपती संभाजीनगर	0.005	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-77	जिल्हा योजना -अकोला	0.001	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-78	जिल्हा योजना -यवतमाळ	0.17	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-85	जिल्हा योजना-पालघर	0.0004	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	टी-01	व्याज प्रदान	40.337	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
		8 अनुदाने आणि 1 विनियोजन	460.57	
2021-22	सी-05	इतर सामाजिक सेवा	0.02	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	जी-06	निवृत्ती वेतन व इतर सेवानिवृत्ती लाभ	467.39	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-27	जिल्हा योजना -पुणे	0.02	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-32	जिल्हा योजना -सोलापूर	0.12	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-38	जिल्हा योजना -धुळे	0.01	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-42	जिल्हा योजना - अहमदनगर	0.15	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-54	जिल्हा योजना -बीड	2.68	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-71	जिल्हा योजना -गडचिरोली	0.99	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-77	जिल्हा योजना -अकोला	0.02	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-82	जिल्हा योजना -वाशिम	0.14	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	जी-06	निवृत्ती वेतन व इतर सेवानिवृत्ती लाभ	14.39	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	झेडए-02	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	0.42	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
		10 अनुदाने आणि 2 विनियोजन	486.35	

परिशिष्ट - 3.7 (समाप्त)				
(₹ कोटीत)				
वर्ष	अनुदान क्र.	अनुदानाचा तपशील/विनियोजन	जास्तीची रक्कम ज्याला नियमिततेची आवश्यकता आहे	नियमितीकरणाची स्थिती
2022-23	ओ-24	जिल्हा योजना -सिंधुदुर्ग	0.05	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-30	जिल्हा योजना -सांगली	0.01	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-43	जिल्हा योजना - अहमदनगर	0.58	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-70	जिल्हा योजना -गडचिरोली	0.16	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	ओ-74	जिल्हा योजना - अमरावती	0.10	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	इब्ल्यु-04	कला व संस्कृती	48.19	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	जी-06	निवृत्तिवेतन व इतर सेवानिवृत्ति लाभ	16.55	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
	टी-01	व्याज प्रदाने	6.02	अद्याप नियमित करणे बाकी आहे
		6 अनुदाने आणि 2 विनियोजन	71.66	
		48 अनुदाने आणि 17 विनियोजन	2990.18	
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे विनियोजन लेखे				

परिशिष्ट - 3.8 (संदर्भ: परिच्छेद 3.4.2; पृष्ठ 108)		
वर्षभरातील प्रमुख धोरणात्मक निर्णय किंवा अर्थसंकल्पात प्रस्तावित केलेल्या नवीन योजना (₹100 कोटीपेक्षा जास्त) (₹ कोटीत)		
अ.क्र.	योजनेचे नाव	2023-24 दरम्यान झालेला खर्च
1.	5054 (04) (337) (00) (01) ते (00) (03) आस्थापना शुल्क, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित जिल्ह्याच्या मुख्य आणि इतर रस्त्यांची कामे (योजना)	5849.83
2.	5054 (03) (337) (00) (01) ते (00) (03) - आस्थापना शुल्क, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित रस्त्यांचे बांधकाम (योजना)	3129.47
3.	2014 (00) (105) (02) (01) - दिवाणी न्यायालये व कार्यालये यांची विविध ठिकाणी स्थापना	2562.24
4.	4700 (80) (190) (06) (05) ते (06)(06) - विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (बळीराजा जलसंजीवनी योजना)	1486.50
5.	5054 (04) (796) (01) (07) - जिल्हा व इतर रस्त्यांचे बांधकाम (योजना)	1446.94
6.	4700 (80) (190) (05) (05) ते (05)(06) - विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (वेगवर्धीत सिंचन लाभ कार्यक्रम)	1422.49
7.	4700 (80) (190) (02) (01) ते (02)(02) - महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना)	1300.20
8.	4700 (80) (190) (02) (05) ते (02)(06) - गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना)	1142.41
9.	3054 (80) (107) (00) (01) - रेल्वे सुरक्षा बांधकामे -राज्यस्तरीय योजना. (योजना)	552.00
10.	4700 (80) (190) (05) (03) ते (05)(04) - महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (वेगवर्धीत सिंचन लाभ कार्यक्रम)	526.23
11.	4700 (80) (190) (06) (07) ते (06)(08) - तापी पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (बळीराजा जलसंजीवनी योजना)	476.41
12.	4059 (01) (051) (03) (01) ते (03) (03), (21) (01) to (21) (03) - आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित कार्यालयीन इमारतीचे बांधकाम (योजना)	457.70
13.	4059 (01) (051) (13) (01) ते (13) (03)- आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित प्रशासकीय इमारतीचे बांधकाम आणि संबंधित कामे (योजना)	397.85
14.	5054 (80) (190) (00) (03) - हायब्रीड ॲन्युईटीच्या माध्यमांतून बांधण्यात येणाऱ्या रस्ते व पूल यांच्या बांधकाम प्रकल्पासाठी राज्य शासनाचा हिस्सा	380.00
15.	5054 (04) (101) (00) (01) ते (00) (03) - आस्थापना शुल्क, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित जिल्ह्याच्या मुख्य आणि इतर रस्त्यांची कामे (योजना)	379.59
16.	4700 (80) (190) (02) (03) - विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना)	367.26
17.	4210 (03) (105) (00) (56) ते (00)(57) राज्य शासकीय व केंद्राच्या विद्यमान वैद्यकीय महाविद्यालयांची श्रेणीवाढ (योजना)	300.00
18.	4059 (01) (051) (07) (01) ते (07) (03)- आस्थापना शुल्क, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित कार्यालय आणि निवासी इमारतीचे बांधकाम (योजना)	298.82
19.	4700 (80) (190) (02) (04) - तापी पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना)	267.75
20.	4700 (80) (190) (06) (03) ते (06)(04) - महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (बळीराजा जलसंजीवनी योजना)	243.00

परिशिष्ट - 3.8 (समाप्त)		
		(₹ कोटीत)
अ.क्र.	योजनेचे नाव	2023-24 दरम्यान झालेला खर्च
21.	4216 (01) (106) (00) (01) ते (00) (03) - आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित बांधकाम आणि इतर संबंधित शासकीय कामे (योजना)	199.57
22.	4059 (01) (051) (12) (01) ते (12) (03)- आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित विश्रामगृहाच्या इमारतीचे बांधकाम (योजना)	156.20
23.	4210 (01) (110) (01) (01) ते (01) (03) - आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित राज्यात निरनिराळ्या ठिकाणी शासकीय नागरी रुग्णालयांचे बांधकाम आणि इतर संबंधित कामे (योजना)	153.59
24.	4700 (80) (190) (05) (09) ते (05)(10) - गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (वेगवर्धीत सिंचन लाभ कार्यक्रम)	141.14
25.	4705 (00) (190) (01) (05) ते (01) (06) - विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना)	131.98
26.	4700 (80) (190) (04) (01) ते (04)(02) - महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळास भागभांडवली अंशदान (योजना) (विस्तार व सुधारणा)	125.50
27.	4711 (02) (103) (00) (01) ते (00) (03) - आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित समुद्राची धूप विरोधी कामे (योजना)	121.74
28.	2210 (05) (105) (03) (38) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय (अनिवार्य)	101.90
29.	4216 (01) (700) (01) (01) ते (03) (06) - आस्थापना खर्च, हत्यारे व संयंत्रे खर्चासहित न्यायाधीशांसाठी शासकीय निवासांचे बांधकाम व इतर संबंधित (योजना)	100.00

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

परिशिष्ट - 3.9

(संदर्भ: परिच्छेद 3.5.2.1; पृष्ठ 113)

चौथ्या तिमाहीत तातडीचा खर्च 100 कोटीपेक्षा जास्त खर्च झाला जो एकूण खर्चाच्या 50 टक्के व 100 टक्क्यांच्या दरम्यान होता

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
1.	ओ15	जिल्हा योजना-मुंबई शहर	112.20	0	-35.18	1.89	145.49	129.67	134.39	119.78
2.	बी07	आर्थिक सेवा	1149.23	0	0	22.5	1126.73	98.04	1126.73	98.04
3.	ई04	शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती यांवरील खर्च	268.73	0	0	5.32	263.41	98.02	58.54	21.78
4.	ओ09	जनगणना, सर्वेक्षण व सांख्यिकी	2076.04	14.11	17.99	18.79	2025.15	97.55	2011.69	96.90
5.	ओ30	जिल्हा योजना-सांगली	288.68	0.29	8.89	3.67	275.83	95.55	151.77	52.57
6.	ओ48	जिल्हा योजना-जालना	257.97	0	0.84	11.1	246.03	95.37	157.78	61.16
7.	ओ51	जिल्हा योजना-परभणी	51.50	0.01	0	2.46	49.03	95.20	47.66	92.54
8.	ओ74	जिल्हा योजना-अमरावती	272.26	0	0.06	14.89	257.31	94.51	99.3	36.47
9.	ओ17	जिल्हा योजना-मुंबई उपनगर	134.07	0	1.22	7.08	125.77	93.81	113.15	84.40
10.	ओ54	जिल्हा योजना-बीड	283.89	0	8.13	10.27	265.49	93.52	158.18	55.72
11.	ओ47	जिल्हा योजना-छत्रपती संभाजीनगर	166.66	0.06	4.27	8.06	154.27	92.57	47.78	28.67
12.	ओ55	जिल्हा योजना-बीड	124.02	0	2.09	7.2	114.73	92.51	103.72	83.63
13.	ओ34	जिल्हा योजना-कोल्हापूर	336.69	1.83	4.71	19.36	310.79	92.31	124.71	37.04
14.	ओ33	जिल्हा योजना-सोलापूर	176.92	1.79	3.32	8.89	162.92	92.09	84.82	47.94
15.	ओ50	जिल्हा योजना-परभणी	231.18	1.4	1	16.97	211.81	91.62	200.28	86.63
16.	ओ84	जिल्हा योजना-पालघर	198.88	0.82	4.57	12.17	181.32	91.17	89.55	45.03

परिशिष्ट - 3.9 (पुढे चालू

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
17.	ओ82	जिल्हा योजना-वाशिम	176.41	0	0	16.32	160.09	90.75	107.71	61.06
18.	ओ64	जिल्हा योजना-वर्धा	196.30	0	1.17	17.32	177.81	90.58	139.02	70.82
19.	ओ46	जिल्हा योजना-छत्रपती संभाजीनगर	393.34	2.17	14.66	26.45	350.06	89.00	146.88	37.34
20.	एस04	वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य भांडवली खर्च	1790.04	0	101.65	106.02	1582.37	88.40	1115.37	62.31
21.	ओ60	जिल्हा योजना-हिंगोली	167.73	0.01	6.01	13.92	147.79	88.11	91.54	54.58
22.	ओ63	जिल्हा योजना-नागपूर	212.86	0.25	7.9	17.3	187.41	88.04	98.69	46.36
23.	ओ26	जिल्हा योजना-पुणे	793.48	12.79	16.31	66.53	697.85	87.95	116.42	14.67
24.	टी10	जिल्हा योजना-	379.66	1.69	10.39	34.76	332.82	87.66	278.55	73.37
25.	ओ38	जिल्हा योजना-धुळे	190.34	0	3.12	20.99	166.23	87.33	81.44	42.79
26.	ओ31	जिल्हा योजना-सांगली	116.32	0	2.69	12.29	101.34	87.12	59.02	50.74
27.	झेडई01	अल्पसंख्याक विकास	876.26	28.36	22.75	63.21	761.94	86.95	733.25	83.68
28.	ओ78	जिल्हा योजना-यवतमाळ	245.03	2.09	10.51	20.79	211.64	86.37	98.89	40.36
29.	ओ43	जिल्हा योजना-अहमदनगर	231.15	4.38	12.45	14.75	199.57	86.34	116.62	50.45
30.	एन06	जिल्हा योजना-	2822.88	0.25	53.95	337.83	2430.85	86.11	1911.28	67.71
31.	ओ11	डोंगराळ क्षेत्रांवरील भांडवली खर्च	130.56	0	4.42	14.64	111.50	85.40	96.61	74.00
32.	ओ53	जिल्हा योजना-नांदेड	124.94	0	1.5	17.72	105.72	84.62	46.4	37.14
33.	ओ80	जिल्हा योजना-बुलढाणा	266.83	0.26	6.92	33.94	225.71	84.59	181.15	67.89

परिशिष्ट - 3.9 (पुढे चालू

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
34.	ओ66	जिल्हा योजना-भंडारा	152.71	0.69	8.07	15.96	127.99	83.81	52.24	34.21
35.	झेडडी02	कला आणि संस्कृती	1273.79	39.79	61.51	108.13	1064.36	83.56	828.75	65.06
36.	एफ05	सामाजिक सेवांवरिल भांडवली खर्च	8051.00	0	747.48	579.13	6724.39	83.52	6117.26	75.98
37.	ओ32	जिल्हा योजना-सोलापूर	413.07	0.07	31.31	37.85	343.84	83.24	206.86	50.08
38.	ओ56	जिल्हा योजना-लातूर	268.03	0.02	4.67	40.94	222.40	82.98	169.74	63.33
39.	यू04	पारिस्थितिकी व पर्यावरण	287.99	50	0	0	237.99	82.64	216.16	75.06
40.	झेडडी04	पर्यटन	1097.90	-0.11	49.7	151.82	896.49	81.65	729.16	66.41
41.	क्यू03	गृहनिर्माण	2438.04	5.56	13.34	442.99	1976.15	81.05	1576.76	64.67
42.	ओ19	जिल्हा योजना-ठाणे	202.37	0.53	12.5	25.78	163.56	80.82	123.65	61.10
43.	ओ01	जिल्हा प्रशासन	570.83	7.14	23.83	78.79	461.07	80.77	187.79	32.90
44.	बी10	आर्थिक सेवांवरिल भांडवली खर्च	3247.80	17.1 8	12.27	595.59	2622.76	80.75	2461.31	75.78
45.	एल05	स्थानिक संस्था व पंचायतराज संस्था यांना नुकसान भरपाईच्या अभिहस्तांकित रकमा देणे	1475.53	0.02	169.74	119.33	1186.44	80.41	898.13	60.87
46.	ओ18	जिल्हा योजना-ठाणे	548.36	0	16.49	92.02	439.85	80.21	246.25	44.91
47.	के06	ऊर्जा	12034.58	19.18	12.88	2500	9502.52	78.96	9346.79	77.67
48.	ओ58	जिल्हा योजना-धाराशीव	264.33	0.54	8.22	46.91	208.66	78.94	120.52	45.59
49.	ओ27	जिल्हा योजना-पुणे	211.41	10.36	12.24	23.3	165.51	78.29	52.16	24.67

परिशिष्ट - 3.9 (पुढे चालू

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
50.	टी06	जनजाती क्षेत्र विकास उप-योजनेवरील भांडवली खर्च	2532.89	0	286.2	269.68	1977.01	78.05	1779.59	70.26
51.	ओ20	जिल्हा योजना-रायगड	253.63	0.22	10.47	46.66	196.28	77.39	119.13	46.97
52.	ओ62	जिल्हा योजना-नागपूर	586.92	0.02	36.88	96.19	453.83	77.32	255.22	43.48
53.	ओ72	जिल्हा योजना-गोंदिया	152.87	0	3.48	31.29	118.10	77.26	84.47	55.26
54.	ओ42	जिल्हा योजना-अहमदनगर	388.86	7.57	22.85	60.17	298.27	76.70	222.99	57.34
55.	एन02	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	1942.45	183.1	220.27	49.63	1489.50	76.68	618.99	31.87
56.	टी09	जिल्हा योजना	1770.13	5.87	142.32	265	1356.94	76.66	982.21	55.49
57.	ओ76	जिल्हा योजना-अकोला	171.65	0.45	8.53	31.86	130.81	76.21	99.85	58.17
58.	ई03	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	694.85	38.65	79.64	53.79	522.77	75.23	359.9	51.80
59.	ओ02	सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	220.74	1	52.77	1.03	165.94	75.17	165.29	74.88
60.	ओ16	जिल्हा योजना-मुंबई उपनगर	785.83	3.79	121.49	70.17	590.38	75.13	291.26	37.06
61.	एफ03	सचिवालय व इतर सामाजिक सेवा	178.64	7.21	4.79	33.23	133.41	74.68	91.94	51.47
62.	ओ24	जिल्हा योजना-सिंधुदुर्ग	138.28	0.01	3.05	32.14	103.08	74.54	29.12	21.06
63.	ओ52	जिल्हा योजना-नांदेड	320.04	0.15	14.14	69.09	236.66	73.95	132.23	41.32
64.	ओ22	जिल्हा योजना-रत्नागिरी	232.04	3.33	8.54	49.79	170.38	73.43	83.89	36.15
65.	ए07	नागरी विमानचालन	469.32	0.11	57.53	69.5	342.18	72.91	280.1	59.68

परिशिष्ट - 3.9 (पुढे चालू)

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
66.	एम02	अन्न, साठवण व वखार	3317.09	99.15	143.72	667.94	2406.28	72.54	2019.99	60.90
67.	ओ36	जिल्हा योजना-नाशिक	472.29	0.83	31.31	98.95	341.20	72.24	177.88	37.66
68.	ओ79	जिल्हा योजना-यवतमाळ	154.97	1.16	16.4	27.49	109.92	70.93	47.72	30.79
69.	ओ70	जिल्हा योजना-गडचिरोली	258.40	0.58	21.36	54.4	182.06	70.46	74.4	28.79
70.	ओ28	जिल्हा योजना-सातारा	349.96	0.44	6.09	97.15	246.28	70.37	134.92	38.55
71.	ओ68	जिल्हा योजना-चंद्रपुर	263.94	1.16	12.01	68.42	182.35	69.09	71.17	26.96
72.	एन04	सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च	397.85	9.08	53.46	63.91	271.40	68.22	209.14	52.57
73.	ओ37	जिल्हा योजना-नाशिक	206.28	1.85	12.94	53.36	138.13	66.96	94.78	45.95
74.	एल03	ग्रामविकास कार्यक्रम	12083.83	1111	324.38	2569.57	8079.34	66.86	6079.28	50.31
75.	डब्ल्यू04	कला आणि संस्कृती	388.69	16.72	98.19	17.3	256.48	65.99	242.04	62.27
76.	जी08	इतर प्रशासनिक सेवांवरील भांडवली खर्च	614.28	14.28	100	100	400.00	65.12	250	40.70
77.	डी05	दुग्धव्यवसाय विकास	445.15	63.84	47.93	47.23	286.15	64.28	233.63	52.48
78.	एच08	सार्वजनिक बांधकामे, प्रशासकीय व कार्यचालन इमारती यांवरील भांडवली खर्च	3398.32	41.85	521.86	665.63	2168.98	63.83	1586.18	46.68
79.	व्ही02	सहकार	3380.57	129.3	833.92	274.43	2142.94	63.39	1631.76	48.27
80.	ओ10	इतर ग्रामविकास	2313.58	108.6	323.71	416.71	1464.61	63.30	881.46	38.10

परिशिष्ट - 3.9 (पुढे चालू

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
81.	ए04	सचिवालय व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	669.92	65.55	64.51	116.51	423.35	63.19	217.44	32.46
82.	ए06	माहिती व प्रसिद्धी	236.71	16.5	41.97	31.28	146.96	62.08	83.99	35.48
83.	ओ14	जिल्हा योजना-मुंबई शहर	252.80	0	2.04	95.86	154.90	61.27	56.25	22.25
84.	के11	ऊर्जा प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	2362.07	0	64.84	863.7	1433.53	60.69	1411.28	59.75
85.	ओ40	जिल्हा योजना-जळगाव	381.17	5.33	24	121.14	230.70	60.52	155.27	40.74
86.	झेडजी03	विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग यांचे कल्याण	6744.80	704.6	614.11	1410.1	4015.98	59.54	2689.57	39.88
87.	के07	उद्योग	6280.08	36.62	1703.2	832.41	3707.86	59.04	2735.92	43.57
88.	ए02	निवडणुका	447.20	32.46	89.86	63.5	261.38	58.45	187.98	42.03
89.	एफ07	नगर विकासासाठी कर्जे	2416.42	0	533.97	503.98	1378.47	57.05	1139.16	47.14
90.	सी02	मुद्रांक व नोंदणी	423.99	54.93	58.76	68.88	241.42	56.94	143.18	33.77
91.	एफ02	नगर विकास व इतर प्रगत सेवा	14420.41	2801	1820.5	1813.78	7985.14	55.37	4729.89	32.80
92.	एल07	ग्रामविकासावरील भांडवली खर्च	4242.14	787	311.29	799.43	2344.40	55.26	2039.71	48.08
93.	एच03	गृहनिर्माण	372.30	47.32	57.29	65.09	202.60	54.42	163.87	44.02
94.	सी10	आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्च	821.14	11.33	186.08	180.63	443.10	53.96	310.72	37.84

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

परिशिष्ट - 3.9 (समाप्त)

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्र.	तपशील	अंदाजपत्रक	2023-24 दरम्यान खर्च						
				पहिली तिमाही	दुसरी तिमाही	तिसरी तिमाही	चौथी तिमाही	चौथ्या तिमाही मधील खर्चाची टक्केवारी	मार्च 2024 मधील खर्च	मार्च 2024 मधील खर्चाची टक्केवारी
95.	आय03	पाटबंधारे, वीज व इतर आर्थिक सेवा	1780.49	268.6	296.13	260.84	954.92	53.63	0	0.00
96.	एम04	अन्न, साठवण व वखार यांवरील भांडवली खर्च	11616.96	2848	1694.3	926.44	6148.45	52.93	2667.86	22.97
97.	झेडएच05	पाटबंधाऱ्या वरील भांडवली खर्च	3596.65	211.8	291.51	1191.17	1902.15	52.89	1089.27	30.29
98.	टी05	जनजाती क्षेत्र विकास उप-योजनेवरील महसुली खर्च	10481.65	1357	1822.9	1833.98	5468.20	52.17	3688.97	35.19
99.	डो03	कृषि सेवा	18649.00	1035	2846.3	5139.69	9628.46	51.63	4833.63	25.92
100.	एच07	सामाजिक सेवा व इतर आर्थिक सेवा यांवरील भांडवली खर्च	20441.22	906.6	5237.4	3811.01	10486.24	51.30	6359.59	31.11
101.	सी06	नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य	10083.94	633.4	3132.8	1188.87	5128.84	50.86	4622.26	45.84
एकूण			211028.16	13977.27	26207.65	34241.07	136602.17		98130.12	

स्त्रोत: 2023-24 चे तपशीलवार विनियोजन लेखे

परिशिष्ट - 3.10

(संदर्भ: परिच्छेद 3.5.3.1 (iv); पृष्ठ 117)

उपशीर्षाखालील लक्षणीय बचती

(₹ कोटीत)

अ.क्र	संगणक सांकेतांक	तपशील	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष	बचत	बचतीची टक्केवारी
1	2029-00-102-088	जमाबंदी आयुक्त व संचालक, भूमी अभिलेख -राष्ट्रीय भूमी अभिलेख, राष्ट्रीय भूमी अभिलेख अधुनिकीकरण कार्यक्रम (डिजिटायझेशन)	50.00	10.90	39.09	78.18
जिल्ह्यांच्या डिजिटायझेशनचे काम पूर्ण झाले, परंतु प्रदानासाठी देयके प्राप्त न झाल्याने अखर्चित शिल्लक प्रत्यर्पित करण्यात आली.						
2	2029-00-103-039	जमाबंदी आयुक्त व संचालक, भूमी अभिलेख (महाराष्ट्र राज्य), पुणे	112.57	90.25	22.32	19.82
3	2029-00-103-071	संचालक, भूमी अभिलेख	494.77	435.38	59.39	12.00
रिक्त पदे न भरल्यामुळे आणि 7 ^{व्या} वेतन आयोगाच्या थकबाकीचा दुसरा हप्ता न भरल्याने निधी प्रत्यर्पित करण्यात आला						
4	2053-00-093-002	आयुक्त, कोकण	195.46	141.67	53.79	27.51
5	2053-00-093-008	आयुक्त, अमरावती	68.02	51.74	16.28	23.93
6	2053-00-094-017	आयुक्त, नाशिक	111.04	97.34	13.70	12.33
7	2053-00-094-019	आयुक्त, अमरावती	121.74	108.00	13.74	11.28
8	2053-00-094-020	आयुक्त, नागपूर	129.41	113.12	16.28	12.58
9	2053-00-094-024	आयुक्त, कोकण	49.00	29.83	19.17	39.12
10	2053-00-094-028	आयुक्त, नागपूर	45.83	32.70	13.12	28.62
11	2053-00-094-029	आयुक्त, छत्रपती संभाजी नगर	62.83	51.94	10.88	17.31
12	2053-00-094-031	आयुक्त, कोकण	138.09	98.50	39.59	28.66
13	2053-00-094-033	आयुक्त, पुणे	261.60	209.83	51.76	19.78
14	2053-00-094-034	आयुक्त, अमरावती	245.70	210.55	35.14	14.30
15	2053-00-094-035	आयुक्त, नागपूर	175.59	142.81	32.77	18.66
16	2053-00-094-036	आयुक्त, छत्रपती संभाजी नगर	244.79	209.19	35.59	14.53
वित्त विभागाने खर्चावर घातलेली बंधने, सातव्या वेतन आयोगाच्या थकबाकीचा दुसरा हप्ता भरणा लांबणीवर टाकणे आणि रिक्त पदे न भरल्याने निधी प्रत्यर्पित करण्यात आला						
17	2853-02-102-018	वाळू उत्खनन, साठवणूक आणि वाहतूक इत्यादींसाठी खर्च	488.90	54.26	434.64	88.90
नियंत्रण अधिका-यांकडून मागणी नसल्याने निधी प्रत्यर्पित करण्यात आला.						
स्त्रोत: 2023-24 चे तपशीलवार विनियोजन लेखे						

परिशिष्ट 4.1 (संदर्भ: परिच्छेद 4.2; पृष्ठ 125)			
2023-24 दरम्यान केंद्र शासनाकडून लक्षणीय थेट हस्तांतरण प्राप्त झालेली अंमलबजावणी अभिकरणे			
अनु. क्र.	केंद्र शासनाच्या योजनेचे नाव	अंमलबजावणी अभिकरणांचे नाव	2023-24 दरम्यान केंद्र शासनाने मुक्त केलेले (₹ कोटीत)
1.	जल जीवन अभियान/राष्ट्रीय ग्रामीण पेय जल अभियान - [9150]	राज्य जल व स्वच्छता अभियान, महाराष्ट्र, मुंबई	7444.29
2.	प्रधान मंत्री किसान सन्मान निधी -[3624]	कृषी विभाग, महाराष्ट्र	5954.73
3.	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्यांच्या विकेंद्रीत प्रापणासाठी अन्न अर्थसहाय्य -[9533]	अन्न व नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन	3923.29
4.	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कार्यक्रम - राज्यघटक [9219]	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना राज्य निधी संघटना महाराष्ट्र (राज्य घटक)	3548.38
5.	इतर स्वायत्त मंडळे -[3774]	टाटा मूलभूत संशोधन संस्था व होमी भाभा राष्ट्रीय संस्था	2328.20
6.	प्रगत संगणन विकास केंद्र (सी-डॅक) - [0529]	प्रगत संगणन विकास केंद्र (सी- सी-डॅक)-	270.00
7.	अटल भूजल योजना- [3282]	अटल जल - राज्य प्रकल्प व्यवस्थापन घटक, महाराष्ट्र	242.62
8.	खासदार स्थानिक क्षेत्र विकास योजना-[1261]	जिल्हाधिकारी, महाराष्ट्र	153.27
9.	राष्ट्रीय एड्स व लैंगिक संक्रमित रोग नियंत्रण कार्यक्रम -[9316]	महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था	150.01
10.	सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत साखरेवर देय अर्थसहाय्य-[3043]	अन्न व नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन	37.28
11.	राष्ट्रीय गोकुळ अभियान -[3033]	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ	32.62
12.	संशोधन आणि विकास प्रकल्प	टाटा मुलभूत संशोधन संस्था	30.90
13.	राष्ट्रीय सेवा योजना-[9230]	महाराष्ट्र राज्य राष्ट्रीय सेवा योजना कक्ष	28.00
14.	रक्त संक्रमण सेवा -[4061]	महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था	16.60
15.	संशोधन प्रशिक्षण व अभ्यास आणि इतर रस्ते सुरक्षा योजना-[0848]	परिवहन आयुक्त कार्यालय	11.30
16.	भारताचे राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण - [0845]	महाराष्ट्र राज्य इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ	10.10

परिशिष्ट - 4.1 (समाप्त)			
अनु. क्र.	केंद्र शासनाच्या योजनेचे नाव	अंमलबजावणी अभिकरणांचे नाव	2023-24 दरम्यान केंद्र शासनाने मुक्त केलेले (₹ कोटीत)
17.	दुग्धशाळा विकासासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम - [9148]	महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध महासंघ मर्यादित	6.92
18.	कृषी अर्थशास्त्र आणि सांख्यिकी-[4136]	कृषी विद्यापीठे	6.10
19.	कृषी अर्थशास्त्र आणि सांख्यिकी-[4136]	कृषी आयुक्तालय	4.05
20.	आस्थापना खर्च-[3493]	डहाणू तालुका पर्यावरण संरक्षण प्राधिकरण	3.78
21.	एसपीआयआरई (नावीन्यपूर्ण उपक्रम, ग्रामीण उद्योग आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन)- [3403]	खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग -	2.84
22.	कृषी जनगणना-[4141]	कृषी आयुक्तालय	2.81
23.	ग्रामविकास कार्यक्रम आणि जिल्हा नियोजन प्रक्रियेचे बळकटीकरण करण्यासाठी व्यवस्थापन सहाय्य -[0821]	यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, (यशदा)	1.33
24.	अंतराळ विज्ञान प्रोत्साहन -[2792]	शैक्षणिक विद्यापीठे	1.05
25.	भारताचे राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण -[0845]	जिल्हा खनिकर्म अधिकारी	0.93
26.	आस्थापना खर्च -[3462]	महाराष्ट्र राष्ट्रीय विधी विद्यापीठ मुंबई	0.56
27.	केंद्रीय माहिती आयोग आणि माहितीचा अधिकार- [1951]	यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, (यशदा)	0.38
28.	कृषी पायाभूत सुविधा निधी -[3894]	कृषी आयुक्तालय	0.25
29.	मेट्रो प्रकल्प -[3180]	लातूर शहर महानगरपालिका	0.16
30.	इतर संस्थांना अनुदाने -[3758]	शैक्षणिक विद्यापीठे	0.07
एकूण			24212.81
स्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24			

परिशिष्ट 4.2 (संदर्भ: परिच्छेद 4.3; पृष्ठ 126) प्रलंबित उपयोगिता प्रमाणपत्रांची विभाग निहाय विभागणी			
अनु क्र.	विभाग	प्रमाणपत्रांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)
1	नगर विकास विभाग	633	11261.15
2	नियोजन विभाग	4711	4842.30
3	जलसंपदा विभाग	125	3545.65
4	ग्रामविकास विभाग	408	3528.98
5	समाज कल्याण व विशेष सहाय्य विभाग	1238	2332.31
6	आदिवासी विकास विभाग	1040	1726.93
7	गृहनिर्माण विभाग	14	1605.48
8	पर्यटन आणि सांस्कृतिक कार्य विभाग	306	1466.34
9	सहकार, पणन आणि वस्त्रोद्योग विभाग	80	1339.61
10	शालेय शिक्षण आणि क्रीडा विभाग	495	913.08
11	उद्योग, ऊर्जा आणि कामगार विभाग	23	686.30
12	सामान्य प्रशासन विभाग	87	549.16
13	गृह विभाग	143	406.03
14	वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधीद्रव्ये विभाग	42	353.75
15	पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग	62	353.73
16	पर्यावरण विभाग	89	314.81
17	अल्पसंख्यांक विकास विभाग	151	282.91
18	कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आणि मत्स्यव्यसाय	197	266.58
19	वित्त विभाग	2	200.01
20	विमुक्त जनजाती व भटक्या जमाती विशेष मागासवर्गीय प्रवर्ग आणि इतर मागासवर्गीय प्रवर्ग कल्याण विभाग	7	182.59
21	महसूल आणि वन विभाग	297	143.87
22	महिला व बाल विकास विभाग	113	129.86
23	सार्वजनिक आरोग्य विभाग	126	90.11
24	अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग	155	78.14
25	इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग	94	63.52
26	उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग	48	31.92
27	कौशल्य, रोजगार, उद्योजकता आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रम विभाग	8	23.07
28	विधी व न्याय विभाग	9	14.60
29	विधान मंडळ	1	9.99
30	मृद व जलसंधारण विभाग	65	9.34
31	सार्वजनिक बांधकाम विभाग	20	3.14
32	मराठी भाषा विभाग	4	0.83
	एकूण	10793	36756.09

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24

परिशिष्ट 4.3 (संदर्भ: परिच्छेद 4.4; पृष्ठ 128) 2023-24 पर्यंत प्रलंबित तपशीलवार आकस्मिक देयकांचा तपशील			
अनु क्र.	विभाग	संक्षिप्त आकस्मिक देयकांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)
1	वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधीद्रव्ये विभाग	519	2400.86
2	सार्वजनिक आरोग्य विभाग	166	756.17
3	गृह विभाग	213	277.58
4	नियोजन विभाग	42	96.59
5	वित्त विभाग	53	40.12
6	सामान्य प्रशासन विभाग	122	29.69
7	अन्न पुरवठा, नागरी आणि ग्राहक संरक्षण विभाग	50	28.75
8	विधी व न्याय विभाग	62	20.66
9	शालेय शिक्षण आणि क्रीडा विभाग	12	8.86
10	महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालय	1	7.43
11	पर्यटन आणि सांस्कृतिक कार्य विभाग	12	1.46
12	उद्योग, ऊर्जा आणि कामगार विभाग	9	1.29
13	कौशल्य, रोजगार, उद्योजकता आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रम विभाग	7	1.16
14	उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग	24	0.85
15	अपंग व्यक्ती कल्याण विभाग	9	0.80
16	महसूल आणि वन विभाग	54	0.78
17	ग्रामीण विकास विभाग	11	0.38
18	सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग	6	0.35
19	सहकार, पणन आणि वस्त्रोद्योग विभाग	21	0.21
20	विमुक्त जनजाती, भटक्या जमाती, विशेष मागासवर्गीय प्रवर्ग आणि इतर मागास वर्ग कल्याण विभाग	3	0.20
21	मराठी भाषा विभाग	7	0.17
22	महिला आणि बाल विकास विभाग	6	0.12
23	आदिवासी विकास विभाग	11	0.04
24	कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आणि मत्स्यव्यसाय	5	0.02
25	रोजगार आणि स्वयंरोजगार	2	0.02
26	जलसंपदा विभाग	2	0.01
27	नगर विकास विभाग	1	0.01
28	गृहनिर्माण विभाग	3	0.01
29	मृद व जल संधारण विभाग	2	0.01
30	संसदीय कामकाज विभाग	1	0.01
31	पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग	1	0.004
एकूण		1438	3674.60
स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2023-24			

परिशिष्ट 4.4

(संदर्भ: परिच्छेद 4.11; पृष्ठ 139)

स्वायत्त संस्थांकडून लेखे/लेखापरीक्षा अहवाल सादर करण्यातील विलंब

अनु क्र.	संस्थेचे नाव	भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांच्या सेवा, शर्ती व अटी अधिनियम 1971, च्या कलमांतर्गत लेखापरीक्षणाचा/सोपवणूकीचा कालावधी	कोणत्या वर्षापर्यंत लेखे सादर केले	लेखापरीक्षणाला लेखे सादर करण्याची नियत तिथी	लेखे सादर करण्यातील विलंब		कोणत्या कालावधी पर्यंत पृथक लेखापरीक्षा अहवाल जारी केला	पृथक लेखापरीक्षण अहवाल विधिमंडळास सादर
					लेखे प्राप्त झाल्याची तारीख	विलंबाचा कालावधी (महिण्यांमध्ये)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई	01/04/ 2018 पासून भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 चे कलम 19(3)	2022-23	30/06/2023	15/07/2024	13 महिने	2021-22	2020-21 आणि 2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल जुलै 2022 मध्ये सादर केला गेला.
2	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(2) अंतर्गत	2017-18	30/06/2018	22/02/2022	44 महिने	2017-18	2017-18 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल मार्च 2023 मध्ये सादर केला गेला.
3	महाराष्ट्र राज्य अल्पसंख्यांक आयोग	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 चे कलम 19(3) (अस्तित्व असेपर्यंत सोपविले)	2015-16	30/06/2016	15/11/2021	65 महिने	2015-16	2015-16 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल मार्च 2022 मध्ये सादर केला गेला.
4	महाराष्ट्र गृहनिर्माण आणि क्षेत्र विकास प्राधिकरण	01/04/2023 ते 31/03/2028 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	31/01/2024	07 महिने	2021-22	2020-21 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल ऑगस्ट 2023 मध्ये सादर केला गेला.

परिशिष्ट - 4.4 (पुढे चालू)								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
5	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण , मुंबई	01/04/2021 ते 31/03/2026 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	20/12/2023	06 महिने	2022-23	2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल डिसेंबर 2023 मध्ये सादर केला गेला.
6	झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण ,पुणे	01/04/2022 ते 31/03/2027 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	12/06/2024	11 महिने	2021-22	2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल जुलै 2024 मध्ये सादर केला गेला.
7	महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा)	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(2) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	04/01/2024	06 महिने	2022-23	2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल मार्च 2023 मध्ये सादर केला गेला. 2022-23 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल जुलै 2024 मध्ये सादर केला गेला.
8	राजीव गांधी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आयोग	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत 01/04/2010 पासून पुढे अस्तित्त्व असेपर्यंत	2023-24	30/06/2024	14/08/2024	01 महिना	2022-23	2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल मार्च 2023 मध्ये सादर केला गेला.
9	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, पुणे	01/04/2021 ते 31/03/2026 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	18/06/2024	12 महिने	2020-21	2018-19 आणि 2019-20 चे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल फेब्रुवारी 2024 मध्ये सादर केले गेले.

परिशिष्ट - 4.4 (पुढे चालू)								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
10	कोंकण पाटबंधारे विकास महामंडळ,	01/04/2018 ते 31/03/2023 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत	2021-22 2022-23 2023-24	30/06/2022 30/06/2023 30/06/2024	09/01/2024 27/02/2024 19/11/2024	18 महिने 8 महिने 5 महिने	2022-23	2018-19, 2019-20 आणि 2020-21 चे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल ऑगस्ट 2023 मध्ये सादर केले गेले.
11	महाराष्ट्र जलसंपदा नियामक प्राधिकरण	01/04/2020 ते 31/03/2025 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	04/01/2024	6 महिने	2022-23	2020-21 आणि 2021-22 चे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल फेब्रुवारी 2024 मध्ये सादर केले गेले.
12	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण	01/04/2019 ते 31/03/2024 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	2022-23 2023-24	30/06/2023 30/06/2024	09/01/2024 07/10/2024	6 महिने 3 महिने	2022-23	2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल ऑगस्ट 2023 मध्ये सादर केला गेला.
13	महाराष्ट्र इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(2) अंतर्गत	2020-21 2021-22	30/06/2021 30/06/2022	03/07/2024 06/09/2024	36 महिने 26 महिने	2019-20	2019-20 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल डिसेंबर 2021 मध्ये सादर केला गेला.
14	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, नागपूर	01/04/2022 ते 31/03/2027 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत	2022-23	30/06/2023	18/03/2024	9 महिने	2022-23	2019-20 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल डिसेंबर 2022 मध्ये सादर केला गेला.

परिशिष्ट - 4.4 (पुढे चालू)								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
15	गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, छत्रपती संभाजीनगर	01/04/2019 ते 31/03/2024 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत	2020-21	30/06/2021	27/05/2024	35 महिने	2020-21	2019-20 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल ऑगस्ट 2023 मध्ये सादर केला गेला.
16	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, जळगाव	01/04/2018 ते 31/03/2023 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत	2020-21 2021-22	30/06/2021 30/06/2022	20/03/2024 20/03/2024	33 महिने 21 महिने	2021-22	2019-20 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल डिसेंबर 2022 मध्ये सादर केला गेला.
17	महाराष्ट्र जलसंधारण महामंडळ, छत्रपती संभाजीनगर	1 एप्रिल 2001 पासून पुढे भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(3) अंतर्गत	2019-20 2020-21 2021-22	30/06/2020 30/06/2021 30/06/2022	25/07/2024 25/07/2024 25/07/2024	49 महिने 37 महिने 25 महिने	2018-19	2015-16 ते 2018-19 पर्यंतचे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल जुलै 2024 मध्ये सादर केले गेले.
18	महाराष्ट्र राज्य हज समिती	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 19(2) अंतर्गत	निरंक	---	---	---	--	---
19	प्रवेश नियामक प्राधिकरण	12/05/2015 ते 22/08/2019.आणि 22/08/2019 ते 31/03/2024 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	निरंक	--	--	--	--	--

परिशिष्ट - 4.4 (पुढे चालू)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
20	शुल्क नियामक प्राधिकरण	18/03/2016 ते 31/03/2021 भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) अंतर्गत	2020-21	30/06/2021	07/10/2022	15 महिने	2020-21	2016-17 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल डिसेंबर 2022 मध्ये सादर केला गेला.
21	महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोग	विद्युत अधिनियम, 2003 च्या कलम 104 सह भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सेवा, शर्ती व अटी अधिनियम 1971 च्या कलम 20 (1) अंतर्गत	2022-23	31 जुलै	15/01/2024 (सुधारित)	(लेखापरीक्षण न झालेले लेखे ह्या कार्यालयात वेळेत प्राप्त झाले)	2021-22	वर्ष 2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल 24 जुलै 2023 रोजी विधिमंडळात सादर केला गेला
22	महाराष्ट्र खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ, मुंबई	01/04/2022 ते 31/03/2027	2022-23	30 सप्टेंबर 2023	22/03/2024	9 महिने आणि 21 दिवस	2020-21	2020-21 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल 15 मार्च 2022 रोजी विधिमंडळात सादर केला गेला.
23	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई	01/04/2012 ते 31/3/2027 कलम 20(1) अंतर्गत	2018-19	जून 2019	13/05/2022	34 महिने	2018-19	2017-18 आणि 2018-19 चे पृथक लेखापरीक्षण अहवाल 19/7/2023 रोजी सादर केले गेले.
24	पर्यायी वनीकरण निधी व्यवस्थापन व नियोजन प्राधिकरण	1/4/2011 पासून भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सेवा, शर्ती व अटी अधिनियम, कलम 20(1) अंतर्गत	2021-22	जून 2022	21/03/2024	21 महिने	2020-21	पृथक लेखापरीक्षण अहवाल अद्याप सादर केलेला नाही
25	महाराष्ट्र सागरी मंडळ, मुंबई	31 मार्च 2026 पर्यंत भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या (सेवा, शर्ती व अटी) अधिनियम, 1971 च्या कलम 20(1) च्या अंतर्गत	2022-23	जून 2023	03/01/2024	6 महिने	2021-22	2015-16 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल 27/11/2018 रोजी सादर केला गेला.

परिशिष्ट - 4.4 (समाप्त)								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
26	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, मुंबई	01/04/2018 ते 31/03/2023 कलम 20(1) अंतर्गत	2022-23	जून 2023	06/03/2024	9 महिने	2021-22	2021-22 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल 12/07/2024 रोजी सादर केला गेला.
27	महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरण, मुंबई	राज्य जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणाचे लेखापरीक्षण, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सेवा, शर्ती व अटी अधिनियम, 1971 च्या कलम 19 (2) अंतर्गत केले	2017-18 2018-19 2019-20 2020-21 2021-22 2022-23	जून 2018 जून 2019 जून 2020 जून 2021 जून 2022 जून 2023	16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024	72 महिने 60 महिने 48 महिने 36 महिने 24 महिने 12 महिने	2016-17	पृथक लेखापरीक्षण अहवाल अद्याप सादर केलेला नाही
28	महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सेवा, शर्ती व अटी अधिनियम 1971 च्या कलम 19(2) सह मानवाधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 च्या नियम 35 (2) नुसार लेखापरीक्षण केले गेले	2021-22 2022-23	जून 2022 जून 2023	15/09/2023 15/09/2023	15 महिने 02 महिने	2022-23	2002-03 चा पृथक लेखापरीक्षण अहवाल अद्याप सादर केलेला नाही
<p>*प्रवेश नियामक प्राधिकरणाने अभिलेखे उपलब्ध न केल्यामुळे वार्षिक लेखे प्रधान महालेखाकारांकडे परत करण्यात आले आहेत. स्त्रोत: प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I मुंबई, प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II नागपूर यांच्या कार्यालयांकडून प्राप्त केलेली माहिती.</p>								

परिशिष्ट - 4.5

(संदर्भ: परिच्छेद 4.12; पृष्ठ 141)

विभागाद्वारे व्यवस्थापित व्यावसायिक आणि अर्ध-व्यावसायिक उपक्रमांची सारांशित आर्थिक स्थिती
(एकूणसह एकत्रित)

अ.क्र	उपक्रमाचे नाव	सुरु झाल्याचे वर्ष	लेख्यांचा कालावधी	किमान शासकीय भांडवल	घसारा किमतीत मालमत्ता समूह	वर्षभरात झालेला घसारा	उलाढाल	निव्वळ नफा (+)/तोटा (-)	भांडवलावरील व्याज	एकूण परतावा (9+10)	भांडवलावरील परताव्याची टक्केवारी (11/5*100)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
										(₹ लाखात)	(% मध्ये)
कृषी, पशु संवर्धन, दुग्ध विकास आणि मत्स्य विभाग											
मुंबई क्षेत्र											
1	बृहन्मुंबई दुग्ध योजना, वरळी	1947	2016-17	0.00	1,608.47	65.65	4,866.54	-3,145.13	0.00	-3,145.13	0.00
2	दूध वाहतूक योजना, वरळी	1951	2006-07	261.62	65.00	6.27	872.07	0.00	27.47	27.47	10.50
3	मदर दुग्धशाळा (डेअरी), कुर्ली	1975	2016-17	2,356.63	1,241.80	31.44	2,170.25	-1,990.07	247.45	-1,742.63	-73.95
4	मध्यवर्ती (सेंट्रल) दुग्धशाळा, गोरेगाव	1951	2016-17	8,067.01	844.88	27.86	801.84	-2,054.91	847.04	-1,207.87	-14.97
5	घटक योजना, मुंबई	1950	2014-15	3,143.95	2,508.66	71.17	0.00	61.33	330.11	391.44	12.45
6	कृषी योजना, मुंबई	1950	2014-15	991.84	964.64	20.82	0.00	-140.14	104.14	-35.99	-3.63
7	विद्युत योजना, मुंबई	1950	2014-15	419.51	10.52	0.61	0.00	-274.60	44.05	-230.55	-54.96
8	पाणी पुरवठा योजना, मुंबई	1950	2014-15	1,381.06	838.60	37.61	0.00	-605.49	145.01	-460.48	-33.34
9	पशुखाद्य योजना, मुंबई	1950	2014-15	-132.38	17.82	0.61	0.00	413.66	-13.90	399.76	-301.98
10	पशुपालन आणि संगोपन शेती, पालघर	1979	2015-16	117.80	43.62	2.30	0.00	-101.62	12.37	-89.26	-75.77
11	दुग्धशाळा प्रकल्प, दापचरी	1960	2016-17	1,098.65	349.79	184.01	35.57	-1,069.53	115.36	-954.17	-86.85
12	शासकीय दूध योजना, शासन-भिवंडी	1987	2015-16	133.87	24.94	0.03	0.00	-30.94	14.06	-16.89	-12.61
13	शासकीय दूध शीतकरण केंद्र सरळगाव, (जिल्हा: ठाणे)	1978	2015-16	42.20	11.11	0.25	0.00	-14.21	4.43	-9.77	-23.16
14	शासकीय दूध योजना, खोपोली	1966	2016-17	228.94	100.57	9.20	284.81	-171.58	24.04	-147.54	-64.45
15	शासकीय दूध योजना, महाड	1966	2015-16	169.66	64.76	0.94	0.00	-46.08	17.81	-28.26	-16.66
16	शासकीय दूध योजना, चिपळूण	1966	2016-17	284.64	59.29	5.40	175.80	-179.42	29.89	-149.53	-52.53

परिशिष्ट - 4.5 (पुढे चालू)

अ.क्र	उपक्रमाचे नाव	सुरु झाल्याचे वर्ष	लेख्यांचा कालावधी	किमान शासकीय भांडवल	घसारा किमतीत मालमत्ता समूह	वर्षभरात झालेला घसारा	उलाढाल	निव्वळ नफा (+)/तोटा (-)	भांडवलावरील व्याज	एकूण परतावा (9+10)	भांडवलावरी परताव्याची टक्केवारी (11/5*100)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
17	शासकीय दूध योजना, रत्नागिरी	1965	2015-16	607.70	97.90	2.88	398.03	-219.50	63.81	-155.70	-25.62
18	शासकीय दूध योजना, कणकवली	1966	2016-17	191.31	200.04	5.95	655.05	-94.97	20.09	-74.88	-39.14
	एकूण			19,364.00	9,052.41	472.98	10,259.96	-9,663.21	2,033.21	-7,629.99	-39.40
पुणे क्षेत्र											
19	शासकीय दूध योजना, पुणे	1950	2020-21	3052.45	272.75	14.69	-674.72	-394.69	305.25	-107.72	-0.38
20	शासकीय दूध योजना, महाबळेश्वर	1966	2020-21	408.18	148.94	2.47	0.00	-136.47	42.86	-93.61	-22.93
21	शासकीय दूध योजना, सातारा	1979	2020-21	1,588.11	2,022.82	21.73	0.00	-342.50	166.75	-175.75	-11.07
22	शासकीय दूध योजना, मिरज	1961	2018-19	2,096.58	396.25	24.25	2,956.55	-7,104.44	220.14	-6,884.30	-328.36
23	शासकीय दूध योजना, सोलापूर	1960	2019-20	92.31	19.43	1.28	0.00	-160.34	9.69	-150.65	-163.19
	एकूण			7,237.63	2,860.19	64.42	2,281.83	-8,138.44	744.69	-7,412.03	-525.93
नाशिक क्षेत्र											
24	शासकीय दूध योजना, नाशिक	1960	2019-20	128.09	55.04	1.75	0.00	-236.07	13.45	-222.62	-173.80
25	शासकीय दूध योजना, वणी (जिल्हा: नाशिक)	1978	2020-21	21.74	14.57	0.08	0.00	-7.79	2.28	-5.51	0.00
26	शासकीय दूध योजना, अहमदनगर	1969	2020-21	153.55	75.28	8.05	0.00	-135.18	16.12	-119.05	-77.54
27	शासकीय दूध योजना, चाळीसगाव	1969	2017-18	144.84	2.09	0.14	0.00	-75.47	15.21	-60.26	-41.60
28	शासकीय दूध योजना, धुळे	1961	2020-21	530.51	155.36	8.10	0.00	-181.15	55.70	-125.45	-23.65
	एकूण			978.73	302.34	18.12		-635.66	102.76	-532.89	-316.59
छत्रपती संभाजीनगर क्षेत्र											
29	शासकीय दूध योजना, छत्रपती संभाजीनगर	1962	2018-19	5,040.15	436.25	11.09	3,646.01	-947.53	529.22	-418.32	-8.30
30	शासकीय दूध योजना, उदगीर	1971	2017-18	1,879.76	608.70	20.74	1,703.26	-1,030.57	197.38	-833.20	-44.32
31	शासकीय दूध योजना, बीड	1976	2020-21	7,345.64	455.03	10.50	1,114.70	-1,149.96	771.29	-378.67	-5.16

वर्ष 2023-24 साठीचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षण अहवाल

परिशिष्ट - 4.5 (पुढे चालू)											
अ.क्र	उपक्रमाचे नाव	सुरु झाल्याचे वर्ष	लेख्यांचा कालावधी	किमान शासकीय भांडवल	घसारा किमतीत मालमत्ता समूह	वर्षभरात झालेला घसारा	उलाढाल	निव्वळ नफा (+)/तोटा (-)	भांडवलावरील व्याज	एकूण परतावा (9+10)	भांडवलावरी परताव्याची टक्केवारी (11/5*100)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
32	शासकीय दूध योजना, नांदेड	1977	2019-20	545.10	76.79	3.27	128.62	-350.32	57.24	-293.09	-53.77
33	शासकीय दूध योजना, भूम	1978	2019-20	1,727.79	104.47	0.00	183.59	-412.44	181.42	-231.02	-13.37
34	शासकीय दूध योजना, परभणी	1979	2021-22	14664.08	93.84	2.61	1381.44	-592.27	789.17	874.14	-5.96
	एकूण			31,202.52	1775.08	48.21	8,157.62	-4,483.09	2525.72	-1280.16	-130.88
अमरावती क्षेत्र											
35	शासकीय दूध योजना, अमरावती	1962	2016-17	1,636.18	893.38	6.50	450.83	-403.49	171.80	-231.69	-14.16
36	शासकीय दूध योजना, अकोला	1962	2016-17	1,747.64	363.53	40.52	515.23	-705.60	183.50	-522.09	-29.87
37	शासकीय दूध योजना, यवतमाळ	2000	2017-18	1,586.49	168.50	4.86	68.27	-269.69	166.58	-103.11	-6.50
38	शासकीय दूध योजना, नांदूरा	1979	2017-18	564.83	53.66	1.35	79.77	-103.85	59.31	-44.54	-7.89
	एकूण			5,535.14	1,479.06	53.23	1,114.10	-1,482.63	581.19	-901.44	-16.29
नागपूर क्षेत्र											
39	शासकीय दूध योजना, नागपूर	1958	2014-15	0.00	1,098.11	6.65	0.00	-631.65	0.00	-631.65	0.00
40	शासकीय दूध योजना, वर्धा	1976	2020-21	5,181.45	24.53	0.85	848.21	-710.47	544.05	-166.42	-3.21
41	शासकीय दूध योजना, चंद्रपूर	1979	2018-19	0.00	119.02	6.20	675.84	-444.55	0.00	-444.55	0.00
42	शासकीय दूध योजना, गोंदिया	1979	2019-20	3,698.04	113.53	4.15	371.31	-835.53	388.29	-447.23	-12.09
	एकूण			8,879.49	1,355.19	17.86	1,895.36	-2,622.20	932.35	-1,689.85	-19.03
कृषी, पशु संवर्धन, दुग्ध विकास आणि मस्त्य विभाग											
43	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, पुणे	1944	1994-95	144.26	77.47	4.52	46.75	-72.83	18.75	-54.08	-37.49
44	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, छत्रपती संभाजीनगर	1960	1998-99	32.99	1.05	0.00	2.02	-23.42	4.78	-18.64	-56.50
45	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, अमरावती	1965	1995-96	2.82	0.41	0.00	1.80	-4.46	0.40	-4.06	-143.97
46	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, नागपूर	1996	1996-97	2.17	0.23	0.00	1.81	0.21	0.32	0.53	24.42
	एकूण			182.24	79.16	4.52	52.38	-100.50	24.25	-76.25	-41.84

परिशिष्ट - 4.5 (समाप्त)

अ.क्र	उपक्रमाचे नाव	सुरु झाल्याचे वर्ष	लेख्यांचा कालावधी	किमान शासकीय भांडवल	घसारा किमतीत मालमत्ता समूह	वर्षभरात झालेला घसारा	उलाढाल	निव्वळ नफा (+)/तोटा (-)	भांडवलावरील व्याज	एकूण परतावा (9+10)	भांडवलावरी परताव्याची टक्केवारी (11/5*100)
महसूल आणि वन विभाग											
47	वनविभागातील आलापल्ली आणि पेंडीगुंडम वन परिक्षेत्र लाकूड मिल आणि लाकूड वखार	1926	1985-86	1,857.85	15.27	9.27	826.24	383.32	170.74	554.06	29.82
	एकूण			1,857.85	15.27	9.27	826.24	383.32	170.74	554.06	29.82
अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग											
48	मुंबई व ठाणे शिधा वाटप क्षेत्रात खरेदी, वितरण आणि मूल्य नियंत्रण योजना	1959	2018-19	205,267.26	5,140.01	33.05	37,762.52	-50,660.51	16,755.28	-33,905.23	-16.52
49	मोफसिल क्षेत्रात खरेदी, वितरण आणि मूल्य नियंत्रण योजना	1957	2018-19	150,883.06	2,696.04	76.95	77,701.15	-43,029.17	32,479.56	-10,549.61	-6.99
				356,150.32	7,836.05	110.00	115,463.67	-93,689.68	49,234.84	-44,454.84	-12.48

परिशिष्ट - 4.6 (संदर्भ: परिच्छेद 4.12; पृष्ठ 141)				
विभागाद्वारे व्यवस्थापित व्यावसायिक आणि अर्ध-व्यावसायिक उपक्रमांमध्ये लेखे अंतिम होण्याची स्थिती आणि शासकीय गुंतवणुकीची स्थिती				
अनु क्र.	उपक्रमाचे नाव	लेखे कधी पर्यंत अंतिम झाले	मागील लेख्यानुसार गुंतवणूक (₹ कोटीत)	विलंबाने लेखे तयार करण्याची कारणे/ अभिप्राय
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
कृषी, पशु संवर्धन, दुग्ध विकास आणि मस्त्य विभाग				
मुंबई क्षेत्र				
1	बृहन्मुंबई दुग्ध योजना, वरळी	2016-17	(-)11.67	शासन आदेश दिनांक 17.7.2008 नुसार दुध वाहतूक योजना, वरळी बंद झाली.
2	दूध वाहतूक योजना, वरळी	2006-07	2.34	
3	मदर दुग्धशाळा (डेअरी), कुर्ला	2016-17	31.47	
4	मध्यवर्ती (सेंट्रल) दुग्धशाळा, गोरेगाव	2016-17	73.74	
5	घटक योजना, मुंबई	2014-15	30.33	
6	कृषी योजना, मुंबई	2014-15	10.45	
7	विद्युत योजना, मुंबई	2014-15	5.16	
8	पाणी पुरवठा योजना, मुंबई	2014-15	15.57	
9	पशुखाद्य योजना, मुंबई	2014-15	(-)3.33	
10	पशुपालन आणि संगोपन शेती, पालघर	2015-16	1.32	
11	दुग्धशाळा प्रकल्प, दापचरी	2016-17	16.25	
12	शासकीय योजना, गोवे-भिवंडी	2015-16	0.61	
13	शासकीय दूध शीतकरण केंद्र सरळगाव, (जिल्हा: ठाणे)	2015-16	0.21	
14	शासकीय दूध योजना, खोपोली	2016-17	2.69	
15	शासकीय दूध योजना, महाड	2015-16	1.45	
16	शासकीय दूध योजना, चिपळूण	2016-17	2.64	
17	शासकीय दूध योजना, रत्नागिरी	2015-16	7.22	
18	शासकीय दूध योजना, कणकवली	2016-17	2.24	
पुणे क्षेत्र				
19	शासकीय दूध योजना, पुणे	2020-21	(-)29.30	
20	शासकीय दूध योजना, महाबळेश्वर	2020-21	2.47	
21	शासकीय दूध योजना, सातारा	2020-21	21.98	
22	शासकीय दूध योजना, मिरज	2018-19	20.42	
23	शासकीय दूध योजना, सोलापूर	2019-20	1.73	
नागपूर क्षेत्र				
24	शासकीय दूध योजना, नागपूर	2014-15	1.25	
25	शासकीय दूध योजना, वर्धा	2020-21	61.78	
26	शासकीय दूध योजना, चंद्रपूर	2018-19	(-)0.04	
27	शासकीय दूध योजना, गोंदिया	2019-20	42.87	

परिशिष्ट - 4.6 (समाप्त)				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
छत्रपती संभाजीनगर क्षेत्र				
28	शासकीय दूध योजना, छत्रपती संभाजीनगर	2018-19	72.33	
29	शासकीय दूध योजना, उदगीर	2017-18	39.48	
30	शासकीय दूध योजना, बीड	2020-21	82.54	
31	शासकीय दूध योजना, नांदेड	2019-20	11.03	
32	शासकीय दूध योजना, भूम	2019-20	20.36	
33	शासकीय दूध योजना, परभणी	2021-22	124.02	
नाशिक क्षेत्र				
34	शासकीय दूध योजना, नाशिक	2019-20	3.52	
35	शासकीय दूध योजना, वणी (जिल्हा.: नाशिक)	2019-20	0.23	
36	शासकीय दूध योजना, छत्रपती संभाजीनगर	2020-21	1.84	
37	शासकीय दूध योजना, चाळीसगाव	2017-18	1.82	
38	शासकीय दूध योजना, धुळे	2020-21	6.16	
अमरावती क्षेत्र				
39	शासकीय दूध योजना, अमरावती	2016-17	18.68	
40	शासकीय दूध योजना, अकोला	2016-17	21.69	
41	शासकीय दूध योजना, यवतमाळ	2017-18	17.41	
42	शासकीय दूध योजना, नांदूरा	2017-18	5.95	
कृषी, पशु संवर्धन, दुग्ध विकास आणि मस्त्य विभाग				
43	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, पुणे	1994-95	4.00	
44	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, छत्रपती संभाजीनगर	1998-99	21.93	
45	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, अमरावती	1995-96	0.01	
46	बुलडोझर योजनेद्वारे भू-विकास, नागपूर	1996-97	2.18	
महसूल आणि वन विभाग				
47	वनविभागातील आलापल्ली आणि पेंडीगुंडम वन परिक्षेत्र लाकूड मिल आणि लाकूड वखार यांसह	1985-86	0.00	कोणताही व्यवहार नसलेले हे आजारी युनिट्स आहेत म्हणून त्यांनी लेखे बनविणे बंद केले आहे.
अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग				
48	मुंबई व ठाणे शिधावाटप क्षेत्रात खरेदी, वितरण आणि मूल्य नियंत्रण योजना	2018-19	2,885.96	
49	मोफसिल क्षेत्रात खरेदी, वितरण आणि मूल्य नियंत्रण योजना	2018-19	1,363.09	
			एकूण	5,016.05
स्त्रोत: प्रपत्र लेखे				

परिशिष्ट - 4.7 (संदर्भ: परिच्छेद 4.15; पृष्ठ 142) अफरातफर, गैरवापर इत्यादी प्रकरणांचे विभाग-निहाय/काल-निहाय विभाजन (₹ लाखांत)							
विभागाचे नाव	5 वर्षांपर्यंत	5-10 वर्ष	10-15 वर्ष	15-20 वर्ष	20-25 वर्ष	25 वर्षे आणि अधिक	एकूण
कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास आणि मत्स्यव्यवसाय	0	0	6	4	0	32	42
	0	0	18.86	0.08	0	16.41	35.35
सहकार, पणन आणि वस्त्रोद्योग	0	0	0	0	0	1	1
	0	0	0	0	0	0.53	0.53
वित्त	1	0	0	1	18	4	24
	0.16	0	0	40.07	291.98	80.19	412.4
अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण	0	0	0	0	0	8	8
	0	0	0	0	0	28.23	28.23
सामान्य प्रशासन	0	0	1	0	0	1	2
	0	0	1.29	0	0	1.29	2.58
भू-विज्ञान आणि खाणकाम	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0
उच्च आणि तंत्र शिक्षण	0	1	0	0	0	0	1
	0	1.39	0	0	0	0	1.39
गृह	4	7	2	4	2	9	28
	68.11	62.17	0.28	437.39	12.36	15.74	596.05
गृहनिर्माण	1	0	0	0	0	0	1
	0.69	0	0	0	0	0	0.69
उद्योग, ऊर्जा आणि कामगार	2	0	0	0	0	0	2
	27.68	0	0	0	0	0	27.68
विधी व न्याय	4	3	3	0	0	1	11
	3245.32	4.63	0.32	0	0	0.04	3250.31
वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधीद्रव्ये	0	1	0	0	0	3	4
	0	3.53	0	0	0	14.98	18.51
मराठी भाषा विभाग	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0
नियोजन	1	2	2	4	2	1	12
	0.03	0.29	0.06	0.54	0.13	0	1.05
सार्वजनिक आरोग्य	0	0	2	0	0	5	7
	0	0	157	0	0	9.99	166.99
सार्वजनिक बांधकाम	0	1	1	3	6	7	18
	0	0	0	0.57	1.16	3.76	5.49
महसूल आणि वन	0	0	2	5	0	12	19
	0	0	64.38	32.07	0	9.87	106.32
ग्रामविकास आणि जलसंधारण	0	0	0	1	0	9	10
	0	0	0	0.35	0	129.76	130.11
शालेय शिक्षण आणि क्रीडा	0	0	0	0	0	1	1
	0	0	0	0	0	2.02	2.02

परिशिष्ट - 4.7 (समाप्त)							
विभागाचे नाव	5 वर्षापर्यंत	5-10 वर्ष	10-15 वर्ष	15-20 वर्ष	20-25 वर्ष	25 वर्ष आणि अधिक	एकूण
सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य	0	0	0	0	0	4	4
	0	0	0	0	0	87.92	87.92
आदिवासी विकास	0	0	3	3	0	1	7
	0	0	9.43	0.23	0	3.28	12.94
जलसंपदा	0	1	16	11	0	3	31
	0	0.06	9.07	6.22	0	0.11	15.46
पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता	0	0	0	1	0	0	1
	0	0	0	3.4	0	0	3.4
महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालय	1	0	0	0	1	0	2
	10.52	0	0	0	52.34	0	62.86
कौशल्य विकास आणि उद्योजकता	1	0	1	0	0	1	3
	17	0	0.49	0	0	290.37	307.86
एकूण	15	16	39	37	29	103	239
	3369.51	72.07	261.18	520.92	357.97	694.49	5276.14
स्त्रोत: संबंधित विभाग, अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई; महालेखाकार (लेखापरीक्षा) -II, महाराष्ट्र, नागपूर यांचे कडून प्राप्त माहिती कंसातील आकडे अफरातफर, नुकसान, गैरवापर इत्यादीची रक्कम दर्शवितात							

परिशिष्ट - 4.8

(संदर्भ: परिच्छेद 4.15; पृष्ठ 142)

शासकीय सामुग्रीची चोरी, अफरातफर/नुकसानीमुळे शासनाला झालेल्या नुकसानीचा विभाग-निहाय/श्रेणी-निहाय तपशील
(₹ लाखांत)

विभागाचे नाव	चोरीची प्रकरणे		शासकीय सामुग्रीची अफरातफर/नुकसान		एकूण	
	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम	प्रकरणांची संख्या	रक्कम
कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास आणि मत्स्यव्यवसाय	8	1.73	34	33.63	42	35.36
सहकार, पणन आणि वस्त्रोद्योग	1	0.53	0	0	1	0.53
वित्त	19	292.14	5	120.26	24	412.4
अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण	0	0	8	28.23	8	28.23
सामान्य प्रशासन	1	1.29	1	1.29	2	2.58
भूविज्ञान आणि खाणकाम	0	0	0	0	0	0
उच्च आणि तंत्र शिक्षण	0	0	1	1.39	1	1.39
गृह	10	70.32	18	525.73	28	596.05
गृहनिर्माण	1	0.69	0	0	1	0.69
उद्योग, उर्जा आणि कामगार	2	27.68	0	0	2	27.68
विधी व न्याय	7	5.55	4	3244.76	11	3250.31
महाराष्ट्र विधीमंडळ सचिवालय	0	0	2	62.86	2	62.86
वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधीद्रव्ये	1	3.53	3	14.98	4	18.51
दुध पुरवठा विकास	0	0	0	0	0	0
नियोजन	11	0.92	1	0.13	12	1.05
सार्वजनिक आरोग्य	0	0	7	166.99	7	166.99
सार्वजनिक बांधकाम	1	0	17	5.48	18	5.48
महसूल आणि वन	4	31.75	15	74.57	19	106.32
ग्रामविकास आणि जलसंधारण	2	3.51	8	126.6	10	130.11
शालेय शिक्षण आणि क्रीडा	0	0	1	2.02	1	2.02
सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य	0	0	4	87.92	4	87.92
आदिवासी विकास	2	1.8	5	11.14	7	12.94
जलसंपदा	29	13.62	2	1.84	31	15.46
पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता	1	3.4	0	0	1	3.4
कौशल्य विकास आणि उद्योजकता	2	17.49	1	290.37	3	307.86
एकूण	102	475.95	137	4800.19	239	5276.14

स्त्रोत: संबंधित विभाग, अधिदान व लेखा कार्यालय, मुंबई; प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा) -II, महाराष्ट्र, नागपूर यांचेकडून प्राप्त माहिती

परिशिष्ट - 4.9

(संदर्भ: परिच्छेद 4.16; पृष्ठ 143)

आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांच्या बँक खात्यात असलेल्या आखर्चित शिल्लक रकमेचा विभागनिहाय तपशील
(र कोटीत)

विभागाचे नाव	आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांची एकूण संख्या	2023-24 मध्ये उघडलेल्या बँक खात्यांची संख्या	2023-24 मध्ये हस्तांतरित रक्कम	31 मार्च 2024 अखेरीस आखर्चित रक्कम
सामान्य प्रशासकीय विभाग	161	12	654.72	50.83
गृह विभाग	1378	0	8462.54	282.39
महसूल आणि वन विभाग	2358	22	1956.70	198.18
कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास	1058	0	9527.14	412.18
शालेय शिक्षण विभाग	496	4	9246.63	882.86
नगर विकास विभाग	97	6	17898.65	800.45
वित्त विभाग	170	3	3452.51	3.96
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	649	3	1214.69	152.03
जलसंपदा विभाग	558	15	956.69	57.06
विधी आणि न्याय विभाग	863	36	1003.52	25.76
उद्योग, ऊर्जा, कामगार आणि खनिकर्म विभाग	266	5	109.84	5.00
ग्रामीण विकास विभाग	608	2	16620.14	3399.01
अन्न व नागरी पुरवठा विभाग	172	8	244.14	14.54
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग	739	7	2906.59	586.18
नियोजन विभाग	102	1	4354.06	733.00
संसदीय कार्य	0	0	0	0
गृहनिर्माण विभाग	27	0	0.13	0
सार्वजनिक आरोग्य विभाग	860	19	2468.84	146.24
वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग	138	11	891.26	115.49
आदिवासी विकास विभाग	995	19	2552.58	224.82
पर्यावरण विभाग	2	0	0	0
सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग	682	2	428.33	7.72
उच्च व तंत्र शिक्षण आणि रोजगार विभाग	738	3	4839.63	14.34
महिला व बाल विकास विभाग	583	2	412.41	125.82
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग	69	4	99.53	1.66
उद्योजकता आणि नवोन्मेष विभाग	59	0	436.44	3.90
उद्योग व खनिकर्म	2	0	0	0
महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालय विभाग	3	0	0	0
पर्यटन व सांस्कृतीक कार्य विभाग	20	0	29.93	6.18

परिशिष्ट - 4.9 (समाप्त)				
विभागाचे नाव	आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांची एकूण संख्या	2023-24 मध्ये उघडलेल्या बँक खात्यांची संख्या	2023-24 मध्ये हस्तांतरित केलेली रक्कम	31 मार्च 2024 अखेरीस आखर्चित रक्कम
अल्प संख्यांक विकास विभाग	3	0	2.14	0
मराठी भाषा विभाग	3	0	10.91	0
इतर मागासवर्गीय बहुजन कल्याण विभाग	36	29	237.62	113.44
मृद आणि जलसंवर्धन विभाग	189	12	68.47	4.54
अपंगत्व असलेल्या व्यक्ती आणि कल्याण विभाग	1	0	0	0
विमुक्त जाती, भटक्या-जमाती, इतर मागास वर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग	1	1	0	0
एकूण	14086	226	91086.80	8367.58
स्त्रोत : वित्त लेखे 2023-24 आणि लेखा आणि कोषागार संचालकांकडून मिळालेली माहिती				

© भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
www.cag.gov.in

<https://cag.gov.in/ag/mumbai-i/en/audit-report>





SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थं सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

Report of the Comptroller and Auditor General of India on State Finances for the year 2023-24



Government of Maharashtra
Report No. 3 of 2025
(State Finances Audit Report)

**Report of the
Comptroller and Auditor General of India
on State Finances for the year 2023-24**

**Government of Maharashtra
Report No. 3 of 2025**

Paragraph	Table of Contents		Page
Preface			vii
Executive Summary			ix
CHAPTER 1: OVERVIEW			
1.1		Profile of the State	1
	1.1.1	Gross State Domestic Product of the State	1
1.2		Basis and Approach to State Finances Audit Report	4
1.3		Overview of Government Account Structure and Budgetary Processes	4
	1.3.1	Snapshot of Finances	8
	1.3.2	Snapshot of Assets and Liabilities of the Government	9
1.4		Fiscal Balance: Achievement of deficit and total debt targets	10
	1.4.1	Comparison of targets of fiscal parameters projected in Medium Term Fiscal Policy Statement (MTFPS) with actuals for the current year	12
	1.4.2	Trends in Deficit	12
	1.4.3	Performance of the State Government with respect to borrowings according to the limits fixed by Government of India	15
1.5		Deficits and Total Debt after examination of audit	15
	1.5.1	Post audit - Deficits	15
	1.5.2	Post audit - Total Public Debt	16
CHAPTER II: FINANCES OF THE STATE			
2.1		Major changes in key Fiscal aggregates during 2023-24 vis-à-vis 2022-23	19
2.2		Sources and Application of Funds	20
2.3		Resources of the State	21
	2.3.1	Receipts of the State	22
	2.3.2	State's Revenue Receipts	22
	2.3.2.1	Trends and growth of Revenue Receipts	22
	2.3.2.2	State's Own Resources	24
	2.3.2.3	Non -Tax Revenue	27
	2.3.2.4	Transfers from the Union Government	28
	2.3.3	Capital Receipts	33
	2.3.4	State's performance in mobilization of resources	34
	2.4		Application of Resources
2.4.1		Growth and Composition of Expenditure	34
2.4.2		Revenue Expenditure	36
2.4.2.1		Major changes in Revenue Expenditure	37
2.4.2.2		Committed Expenditure	38
2.4.2.3		Undischarged liabilities in National Pension System	40
2.4.2.4		Subsidies	41
2.4.2.5		Financial Assistance by the State Government to Local Bodies and Other Institutions	42
2.4.3		Capital Expenditure	43
2.4.3.1		Major changes in Capital Expenditure	44
2.4.3.2	Quality of Capital expenditure	45	
2.4.4	Expenditure Priorities	46	

Paragraph	Table of Contents	Page
	2.4.4.1 Object head-wise expenditure	47
2.5	Public Account	48
	2.5.1 Net Public Account Balances	48
	2.5.2 Reserve Funds	49
	2.5.2.1 Consolidated Sinking Fund	49
	2.5.2.2 State Disaster Response Fund	50
	2.5.2.3 Guarantee Redemption Fund	51
	2.5.2.4 State Compensatory Afforestation Fund (SCAF)	52
	2.5.2.5 Collection of Cess	53
	2.5.2.6 Accounting of transaction relating to Central Road and Infrastructure Fund (CRIF)	53
	2.5.2.7 National Mineral Exploration Trust (NMET)	54
2.6	Public Liability Management	54
	2.6.1 Liability Profile: Components	55
	2.6.2 Debt Profile: Maturity and Repayment	60
2.7	Debt Sustainability Analysis	62
	2.7.1 Off-Budget Borrowings	67
	2.7.2 Utilisation of borrowed funds	69
	2.7.3 Status of Guarantees – Contingent Liabilities	70
	2.7.4 Management of Cash Balances	73
2.8	Conclusion	75
2.9	Recommendations	76
CHAPTER III: BUDGETARY MANAGEMENT		
3.1	Budget Process	77
	3.1.1 Summary of total provisions, actual disbursements and savings during the financial year	79
	3.1.2 Charged and voted disbursement	79
	3.1.3 Budget Marksmanship	80
	3.1.3.1 Aggregate Budget Outturn	80
	3.1.3.2 Expenditure Composition Outturn	81
3.2	Appropriation Accounts	81
3.3	Comments on integrity of budgetary and accounting process	82
	3.3.1 Unnecessary or Excessive Supplementary Grants	82
	3.3.2 Advances from Contingency Fund	83
	3.3.3 Excessive or Unnecessary Re-appropriation of Funds	83
	3.3.4 Unspent amount and surrendered Appropriations and/or huge Savings/ Surrenders	84
	3.3.4.1 Persistent Savings	86
	3.3.4.2 Grants with “Nil” expenditure	87
	3.3.5 Excess expenditure and its regularizations	88
	3.3.5.1 Excess expenditure relating to 2023-24	88
	3.3.5.2 Regularisation of excess expenditure of previous financial years	89
	3.3.6 Grants-in-Aid for creation of capital assets	89

Paragraph	Table of Contents	Page
3.4	Comments on transparency of Budgetary and Accounting process	89
	3.4.1 Lumpsum Budgetary provisions	89
	3.4.2 Major Policy Pronouncements in Budget and their actual funding for ensuring implementation	90
3.5	Comments on effectiveness of Budgetary and Accounting process	90
	3.5.1 Budget projection and gap between expectation and actual	90
	3.5.1.1 Missing/ Incomplete Explanation for Variation from Budget	93
	3.5.2 Budgetary flow and review of grants	94
	3.5.2.1 Rush of Expenditure	94
	3.5.2.2 Flow of Receipt and Expenditure	95
	3.5.3 Review of selected grants	96
	3.5.3.1 Grant C-01 – Revenue and District Administration	97
	3.5.3.2 Grant ZE-01 Minorities Development Department (Voted)	98
3.6	Conclusion	101
3.7	Recommendations	101
CHAPTER IV: QUALITY OF ACCOUNTS AND FINANCIAL REPORTING PRACTICES		
4.1	Non-discharge of liability in respect of interest towards interest bearing Deposits/ Reserve funds	103
4.2	Funds transferred directly to State implementing agencies	104
4.3	Delay in submission of Utilization Certificates	105
	4.3.1 Recording of Grantee Institution as “Others”	106
4.4	Abstract Contingent bills	107
4.5	Personal Deposit (PD) Accounts	108
4.6	Indiscriminate use of Minor head-800	109
4.7	Outstanding balance under major Suspense and DDR heads	113
	4.7.1 Adverse Balances under DDR Heads	114
4.8	Non-reconciliation of Departmental figures	114
4.9	Reconciliation of Cash Balances	115
4.10	Compliance with Accounting Standards	116
4.11	Submission of Accounts/Separate Audit Reports of Autonomous Bodies	117
4.12	Departmental Commercial Undertakings/Corporations/ Companies	118
4.13	Non-submission of details of grants/loans given to bodies and authorities	119
4.14	Timeliness and Quality of Accounts	120
4.15	Misappropriations, losses, thefts, etc.	120
4.16	Unspent amount lying in the Bank Accounts of DDOs.	121
4.17	Follow up action on State Finances Audit Report	121
4.18	Conclusions	122
4.19	Recommendations	122

	Appendices	Reference to Paragraph	Page
1.1	General Data of Maharashtra	1.1	125
2.1	Time series data on State Government Finances	2.2	126
2.2	Fiscal priority of the State	2.3.2.2 2.3.2.3	129
3.1	Glossary of important Budget related terms	3.1	130
3.2	Grants/ Appropriation closed with excess supplementary provisions (₹ 10 crore and more) during 2023-24	3.3.1	132
3.3	Unnecessary re-appropriation of funds during 2023-24	3.3.3	134
3.4	Grants/appropriations which closed with savings of more than ₹ 10 crore each and more than 20 <i>per cent</i> of the total provisions	3.3.4	137
3.5	Grants/ Appropriation having large savings (above ₹ 100 crore) during the year 2023-24	3.3.4	140
3.6	Grants which closed with savings of more than ₹ 100 crore persistently during 2019-20 to 2023-24	3.3.4.1	143
3.7	Excess expenditure remaining un-regularised	3.3.5.2	145
3.8	Major Policy Decisions during the year or New Schemes proposed in the Budget (in excess of ₹ 100 crore)	3.4.2	147
3.9	Rush of Expenditure in excess of ₹ 100 crore incurred in the fourth quarter and ranged between 50 <i>per cent</i> and 100 <i>per cent</i> of the total expenditure	3.5.2.1	149
3.10	Substantial saving under sub head	3.5.3.1(iv)	156
4.1	Implementing agencies which received major direct transfer from GoI during 2023-24	4.2	157
4.2	Department-wise breakup of outstanding Utilisation Certificates	4.3	159
4.3	Details of pending Detailed Contingent Bills up to 2023-24	4.4	160
4.4	Delay in submission of Accounts/Audit Reports by Autonomous Bodies	4.11	161
4.5	Summarised financial statement of departmentally managed commercial/quasi-commercial undertakings	4.12	164
4.6	Status of finalisation of Accounts and Government investments in Departmentally managed Commercial and Quasi-Commercial Undertakings	4.12	169
4.7	Department-wise/age-wise breakup of cases of misappropriation, defalcation etc.	4.15	171
4.8	Department-wise/category-wise details of losses to Government due to theft, misappropriation/loss of Government material	4.15	172
4.9	Department-wise details of Unspent Balances lying in the DDOs Bank Account	4.16	173
Glossary of abbreviations used in the Report			175

PREFACE

The State Finances Audit Report has been prepared for submission to the Governor of Maharashtra under Article 151 of the Constitution.

Chapter I of this Report contains the basis and approach to State Finances Audit Report, structure of the Report, structure of Government Accounts, budgetary processes, trends in key fiscal parameters like revenue surplus/ deficit, fiscal surplus/deficit, etc.

Chapters II & III of the Report contains audit findings on matters arising from examination of the Finance Accounts and Appropriation Accounts of the State Government for the year ended 31 March 2024. Information has been obtained from Government of Maharashtra, wherever necessary.

Chapter IV on 'Quality of Accounts & Financial Reporting Practices' provides an overview and status of the State Government's compliance with various financial rules, procedures and directives during 2023-24.

The Reports of the Comptroller and Auditor General of India (C&AG) containing the findings of Performance Audit and Compliance Audit in various Government departments, observations arising out of audit of Statutory Corporations, Boards and Government Companies and observations on Revenue Receipts are presented separately.

The Audit has been conducted in conformity with the Auditing Standards issued by the Comptroller and Auditor General of India.

EXECUTIVE SUMMARY

EXECUTIVE SUMMARY

About the Report

This Report of the CAG of India is on the State Finances for the year 2023-24. It provides an overview of the finances, budgetary management and quality of accounts, financial reporting practices and other matters relevant to State Finances.

This executive summary highlights the contents of this report and through snapshots of the important figures and aspects, provides insight into fiscal sustainability, performance against the budget intent, revenue and expenditure projection, the reasons for variations and its impact.

Gross State Domestic Product (GSDP)

Gross State Domestic Product (GSDP) (at current prices) grew at a Compounded Annual Growth Rate (CAGR) of 11.08 *per cent* from ₹ 26,56,806 crore in 2019-20 to ₹ 40,44,251 crore in 2023-24. There was 10.93 *per cent* growth in GSDP over 2022-23. During 2023-24, the State's Revenue Receipts (₹ 4,30,596.46 crore) as well as Revenue expenditure (₹ 4,44,350.46 crore) was marginally lower than the Budget estimate by 4.21 *per cent* and by 4.57 *per cent* respectively. Similarly, the Capital expenditure too was lower than the Budget estimate by 5.20 *per cent*.

The revenue receipts grew at 6.14 *per cent* and the percentage of revenue receipts as ratio of GSDP decreased from 11.13 *per cent* in 2022-23 to 10.65 *per cent* in 2023-24. The tax revenue increased by 10.73 *per cent* during the period and the State's own tax revenue increased by 8.96 *per cent*.

Receipt-Expenditure Mismatch

The continuous mismatch between receipts and expenditure indicates rising fiscal stress. The State has different sources of receipts such as State Own Tax Revenue, Non-tax Revenue, Devolution of States' share in taxes, Grants in aid from the Union Government and non-debt capital receipts. The State Government's expenditure includes expenditure on revenue account as well as capital expenditure (assets creation, loans and advances, investments, *etc.*). From 2019-20 to 2023-24, revenue receipts increased by 52.05 *per cent* from ₹ 2,83,189.58 crore in 2019-20 to ₹ 4,30,596.46 crore in 2023-24 at a CAGR of 11.04 *per cent*. As compared to 2022-23, during 2023-24 own tax revenue increased by ₹ 24,857.06 crore (8.96 *per cent*), non-tax revenue increased by ₹ 4,081.53 crore (24.33 *per cent*) and State's share of Union taxes and duties increased by ₹ 11,348.78 crore (18.91 *per cent*), whereas Grants-in-aid from Government of India decreased by ₹ 15,368.84 crore (29.89 *per cent*). Significant portion of the revenue receipts (75.06 *per cent*) during 2023-24 came from the State's own resources, while Union tax transfers and GIA together contributed 24.94 *per cent*.

Revenue expenditure is incurred to maintain the current level of services and payment for the past obligation. As such, it does not result in any addition to the State's infrastructure and service network. Between 2019-20 and 2023-24, revenue expenditure increased from

₹ 3,00,305.21 crore (11.30 *per cent* of GSDP) to ₹ 4,44,350.46 crore (10.99 *per cent* of GSDP).

Result of expenditure beyond means

The gap between the revenue receipt and revenue expenditure results in revenue deficit. The revenue deficit of the State increased to ₹ 13,754 crore (0.34 *per cent* of GSDP) in the current year from ₹ 1,936.47 crore (0.05 *per cent* of GSDP) in the year 2022-23. The State Government spent ₹ 72,573.40 crore on capital account. This was 13.91 *per cent* of the total expenditure (₹ 5,21,898.02 crore) in the year 2023-24. Capital expenditure was 57.68 *per cent* of the total borrowings made during 2023-24. Thus, a portion of borrowed funds was used for meeting current consumption and repayment of earlier borrowings during the year.

The gap between the total expenditure and total non-debt receipt of the State results in fiscal deficit. The fiscal deficit of the State increased to ₹ 90,559.36 crore (2.24 *per cent* of GSDP) in 2023-24 from ₹ 53,886.19 crore (2.03 *per cent* of GSDP) in 2019-20.

Under the revenue expenditure, the quantum of committed expenditure constitutes the largest share. Committed expenditure has the first charge on the resources and consists of expenditure on salaries and wages, pensions and interest payments. Committed expenditure on salaries and wages, pensions and interest payments constituted 53.40 *per cent* of revenue expenditure during 2023-24, an increase of 7.05 *per cent* (₹ 15,620.86 crore) over 2022-23.

In addition to the committed expenditure, inflexible expenditure decreased from 15.10 *per cent* to 8.98 *per cent* of revenue expenditure during 2019-20 to 2023-24. The inflexible expenditure decreased from ₹ 45,353.83 crore in 2022-23 to ₹ 39,883.14 crore in 2023-24, registering an decrease of 3.57 *per cent*. Taken together, the committed and inflexible expenditure as percentage of revenue expenditure decreased from 72.25 *per cent* in 2019-20 (₹ 2,16,973.32 crore) to 62.38 *per cent* in 2023-24 (₹ 2,77,178 crore). The downward trend on committed and inflexible expenditure leaves the Government with more flexibility for other priority sectors and capital creation.

Subsidies constitute major portion of the non-committed expenditure

Within the non-committed expenditure, there is an increasing trend of subsidies, which increased from ₹ 28,385.98 crore in 2019-20 to ₹ 48,053.50 crore in 2023-24. As percentage of revenue expenditure, the subsidies increased from 9.45 *per cent* in 2019-20 to 10.81 *per cent* in 2023-24.

Funds to Single Nodal Agency

The Government of India and the State Government have introduced system of Single Nodal Agency (SNA) for implementation and fund flow for each Centrally Sponsored Scheme (CSS). The share of the Government of India and the State Government is transferred to the Bank Account of the SNA lying outside the Government Account.

As per Public Financial Management System (PFMS) report, the State Government received ₹ 15,568.58 crore being Central share during the year. As on 31 March 2024, the Government transferred Central share of ₹ 13,169.82 crore and State share of

₹ 18,007.73 crore to the SNAs. The total transfer of ₹ 31,177.55 crore was transferred through Grants-in-aid (GIA) bills. As per PFMS report ₹ 15,937.39 crore was lying unspent in the bank accounts of SNAs as on 31 March 2024.

Off-budget borrowings

The State Government, through Public Sector Undertaking raised ₹ 10,135 crore as off-budget borrowings, which did not flow into the Consolidated Fund of the State but are required to be repaid and serviced through budget. Out of which, ₹ 2,500 crore was raised during 2022-23. During the year, the State Government paid an principal of ₹ 65 crore towards off-budget borrowing.

Contingent Liabilities on account of Guarantees

Government had guaranteed loans raised by various Corporations and Others, which at the end of 2023-24 stood at ₹ 85,896.94 crore (Principal: ₹ 79,243.90 crore; Interest: ₹ 6,653.04 crore). As per the Guarantee statement laid in the legislature, during 2023-24 an amount of ₹ 23,115.81 crore was guaranteed by the State Government. No amount was invoked or discharged during 2023-24.

Fiscal sustainability

Fiscal sustainability is examined in terms of macro-fiscal parameters such as deficits, level of debt and liabilities, commitments on account of off-budget borrowings, guarantees, subsidies, etc. So far as revenue and expenditure mismatch is concerned, one of the important constraints is committed and inflexible expenditure, which includes salaries and wages, pension payments, interests, etc. and also other inflexible expenditure such as those arising out of commitment for centrally sponsored schemes, transfer to reserve funds, transfer to local bodies, etc.

MFRBM requirements and compliance with fiscal parameters

The State Government has enacted the Maharashtra Fiscal Responsibility and Budgetary Management (MFRBM) Act 2005, and has amended it from time to time, with the objective of achieving inter-generational equity in fiscal management and long-term macro-economic stability. The Act envisages progressive elimination of revenue deficit, reduction in fiscal deficit and prudent debt management consistent with fiscal sustainability.

The major fiscal targets for the State were to contain the fiscal deficit as a ratio of GSDP below three *per cent* and maintaining revenue surplus after 2011-12 onwards. However, vide further amendments in subsequent years, the clause regarding 'revenue surplus after 2011-12' was relaxed during 2013-14 to 2021-22.

The COVID 19 pandemic had adversely affected the resources of the state. In view of this, to raise additional resources, the Union Government had allowed additional borrowing limit of two *per cent* of GSDP in 2020-21, one *per cent* of the GSDP in 2021-22 and 0.5 *per cent* of GSDP in 2022-23. Accordingly, as per amendment to the MFRBM Act, 2005, the fiscal deficit target for 2020-21 and 2021-22 was four *per cent* of the GSDP and for 2022-23 it was 3.5 *per cent* of the GSDP. The target of fiscal deficit for the financial year 2023-24 was three *per cent* of the GSDP.

During the five-year period 2019-20 to 2023-24, the State could not achieve Revenue Surplus in any of the years. The revenue deficit of ₹ 1,936.47 crore in 2022-23 increased to ₹ 13,754 crore in 2023-24. The State was successful in containing the Fiscal Deficit within the targeted three *per cent*.

Debt Sustainability

Debt as a percentage of GSDP showed inter year variations during 2019-20 to 2023-24. It ranged between 17.42 *per cent* to 18.46 *per cent*, except for 2020-21, when it increased to 20.54 *per cent*, due to COVID 19 pandemic. In all the five years, debt as a percentage of GSDP was well within the targets fixed by the Fifteenth Finance Commission. Further, the Fiscal deficit of the State was within the targeted three *per cent* of the GSDP in all the five years and borrowings ranging from 54.05 *per cent* to 67.96 *per cent* were utilized for repayment of outstanding Debt (including interest). However, it is to be noted that the Debt as a percentage of GSDP has increased to 18.11 in 2023-24 from 17.42 in 2022-23. Additionally, there were off-budget borrowings during 2022-23 and 2023-24. Thus, if the current trend is followed, the ratio of debt/GSDP would eventually rise leading to reduced fiscal flexibility.

Primary balances {primary deficit (-)/surplus (+)} were negative during all the five years. Primary deficit has shown an increasing trend from 2021-22 to 2023-24. During 2023-24, there was a primary deficit of ₹ 44,907.45 crore, indicating that the primary expenditure too had to be met from borrowed funds, which makes it evident that sufficient fiscal adjustment should be made by reducing the primary deficit to a level necessary to make public debt sustainable.

Budget Performance

Aggregate Budget outturn

Aggregate Budget Outturn measures the extent to which the aggregate budget expenditure outturn/ actual expenditure reflects the amount originally approved, both in terms of less than approved and in excess of approved.

In the Revenue section, deviation in outturn compared with original budget provision was 4.90 *per cent*. This was due to deviation between 0 and ± 25 *per cent* in 110 grants, between ± 25 *per cent* to ± 50 *per cent* in 45 grants, between ± 50 *per cent* to 100 *per cent* in 30 grants and equal to or more than 100 *per cent* in 43 grants.

In the Capital section, deviation in outturn compared with original budget provision was 10.47 *per cent*. This was due to deviation between 0 and ± 25 *per cent* in 67 grants, between ± 25 *per cent* to ± 50 *per cent* in 19 grants, between ± 50 *per cent* to 100 *per cent* in 18 grants and equal to 100 *per cent* in 20 grants.

Expenditure Composition Outturn

Expenditure Composition Outturn measures the extent to which re-allocations between the main budget categories during execution have contributed to variance in expenditure composition.

In the Revenue section, deviation in outturn compared with revised estimates was 1.56 per cent. This was due to deviation between 0 and ± 25 per cent in 175 grants, between ± 25 per cent to ± 50 per cent in 11 grants, between ± 50 per cent to 100 per cent in three grants and equal to or more than 100 per cent in six grants.

In the Capital section, deviation in outturn compared with revised estimates was four per cent. This was due to deviation between 0 and ± 25 per cent in 108 grants, between ± 25 per cent to ± 50 per cent in six grants, between ± 50 per cent to 100 per cent in 20 grants and equal to or more than 100 per cent in two grants.

Supplementary provisions aggregating to ₹ 29,563.05 crore obtained in 44 voted Grants (₹ 10 crore or more in each case) during the year proved unnecessary as the actual expenditure of ₹ 1,64,204.75 crore in these grants did not reach the levels of even the original provision (₹ 2,02,942.45 crore).

Regularisation of Excess over Grants/ Appropriations

There was excess expenditure in 13 voted grants and two charged appropriations amounting to ₹ 35.58 crore, which required regularization as per Article 205 of the Constitution of India. Moreover, excess expenditure amounting to ₹ 2,990.18 crore for the year 2017-18 to 2022-23 in respect of 48 grants and 17 appropriations was pending for regularization as of March 2024.

Misclassification in accounts

It was noticed that an amount of ₹ 3,544.73 crore was incorrectly budgeted and booked under Capital Section instead of Revenue Section.

Overall Budget reliability assessment indicates that the deviations between the actual expenditure and original budget as well as between the actual expenditure and the final budget was more than five per cent and there were deviations exceeding 25 per cent in different grants. Moreover, it was also noticed that in several cases, there were supplementary grants where expenditure was not even up to the original grant. A reliable budget practice should need to deal with such deviations.

Quality of Accounts and Financial Reporting

Quality of accounts and financial reporting covers items, transactions and events which relate to gaps in compliance, regularity weaknesses and issues relating to delay in receipt of those accounting records or adjustment records which evidence the actual expenditure. It also highlights issues pertaining to the accounts and financial reporting such as incomplete reconciliation of accounts, non-compliance with the provision of IGAS, non-submission of UCs, DCC bills and annual accounts, non-discharging of interest liabilities etc.

Reconciliation

As per the Maharashtra Treasury Rules, all Departments are required to reconcile their expenditure and receipts with the expenditure booked in the accounts in the Principal Accountant General (A&E). During the year 2023-24 revenue receipts amounting to

₹ 2,63,912.57 crore (98 per cent of total revenue receipts) and revenue expenditure amounting to ₹ 3,64,728.27 crore (89 per cent of total revenue expenditure) and capital expenditure amounting to ₹ 56,891.88 crore (82.61 per cent of total capital expenditure) excluding the receipts and expenditure adjusted through transfer entries and periodical adjustment were reconciled by the State Government. Loans and Advances given by the State Government amounting to ₹ 4,635.18 crore (94.51 per cent of total loans and advances given by the State Government) was only reconciled

Operation of PD Accounts

Against the requirement of Treasury reconciling Personal Deposit (PD) Accounts with respective administrators, only 268 Administrators of PD Accounts (out of 1,248) had reconciled and verified their balances. Also, PD Accounts of 128 accounts with balance amounting to ₹ 88.21 crore were lying inoperative for more than one year as on 31 March 2024. Non-transfer of unspent balances lying in the PD accounts to the Consolidated Fund of the State entails the risk of misuse of Public fund.

Delay in the submission of Utilisation Certificates against conditional grants

As on 31 March 2024, 10,793 Utilisation Certificates amounting to ₹ 36,756.09 crore due in respect of conditional grants given to 32 Departments of the State Government were not submitted, which is 6.53 per cent of the total expenditure (₹ 5,62,714.85 crore) of the State. Utilisation Certificates outstanding beyond the specified periods indicate absence of assurance on utilisation of the grants for intended purposes and the expenditure shown in the accounts to that extent cannot be treated as final.

Detailed Countersigned Contingent bills against Abstract Contingent bills

Similarly, despite the requirement of submitting Detailed Countersigned Contingent (DCC) Bills against the advance money withdrawn through Abstract Contingent (AC) Bills, DCC bills aggregating to ₹ 3,674.60 crore, drawn on 1,438 AC bills, were pending at the end of March 2024. Non-submission of DCC bills indicates lack of monitoring on part of the Departments as well as treasuries.

Compliance with prevailing rules and codal provisions are meant to ensure control and accountability in accounting and financial reporting. Non-compliance and deviations impact the quality of accounting and financial reporting adversely. Non-timely submission of UCs against conditional grants; non-submission of DC bills against AC bills; retention of funds in PD Accounts impacted the quality of accounts adversely.

CHAPTER – I
OVERVIEW

Chapter I: Overview

1.1 Profile of the State

Maharashtra is situated in the western part of India, bordered by the Arabian Sea to the west. It is surrounded by the states of Gujarat to the northwest, Madhya Pradesh to the north, Chhattisgarh to the east, Telangana to the southeast, Karnataka to the south, and Goa to the southwest. It has a coastline of 720 kilometres. It is the third-largest state in terms of geographical area (3.08 lakh square kilometres) and the second-most populous state in the country.

The State's population increased from 11.24 crore in 2011 to 12.74 crore in 2024. The decadal (2014-24) growth rate of population for the State was 9.62 *per cent*. The percentage of population below poverty line was 17.35 *per cent* which was lower than the All-India Average of 21.92 *per cent* (as per census 2011). The State has 36 districts and 358 talukas. The State's literacy rate was 82.30 *per cent* which was nine *per cent* above the All-India Average of 73 *per cent*. (as per 2011 census). The profile of the State is shown in **Appendix 1.1**.

1.1.1 Gross State Domestic Product of the State

Gross State Domestic Product (GSDP) is the value of all officially recognized goods and services produced within the boundaries of the State in a given period of time. Growth in GSDP is an important indicator of the State's economy, as it denotes the extent of changes in the level of economic development of the State over the period of time.

Gross State Value Added (GSVA) is the value of output less the value of intermediate consumption. Value added represents the contribution of labour and capital to the production process. When the value of taxes on products (less subsidies on products) is added, the sum of value added for all resident units gives the value of gross domestic product (GDP)

The trends in the annual growth of Gross Domestic Product (GDP) and GSDP are indicated at current prices in **Table 1.1**.

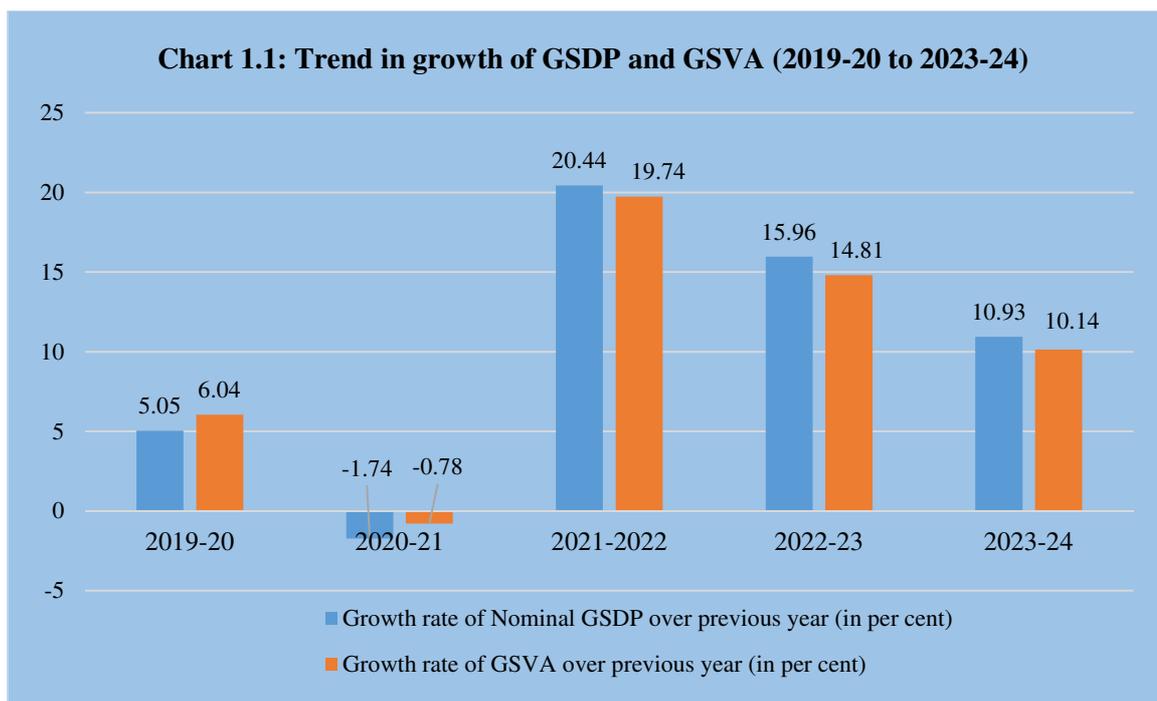
Table 1.1: Trends in GSDP compared to the GDP (at current prices)

Year	2019-20	2020-21 ⁺⁺⁺	2021-22 ⁺⁺	2022-23 ⁺	2023-24 [§]
INDIA					
GDP (2011-12 Series) (₹ in crore)	20103593	19854096	23597399	26949646	29535667
GVA (at current Price) (₹ in crore)	18381117	18210997	21635584	24659041	26762147
Growth rate of GDP over previous year (in per cent)	6.37	(-).1.24	18.85	14.21	9.60
Growth rate of GVA over previous year (in per cent)	7.02	(-).0.93	18.81	13.97	8.53
Per capita GDP (in ₹)	149915	146480	172422	194879	211725
MAHARASHTRA					
GSDP (2011-12 Series) (₹ in crore)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
GSVA (at current Price) (₹ in crore)	2350571	2332152	2792558	3206193	3531300
Growth rate of GSDP over previous year (per cent)	5.06	(-).1.74	20.44	15.96	10.93
Growth rate of GSVA over previous year (in per cent)	6.04	(-).0.78	19.74	14.81	10.14
Per capita GSDP (in ₹)	216319	210603	251521	289404	318560
Source: MOSPI, GoI (https://mospi.gov.in/web/mospi/download-tables-data/-/reports/view)					
§ Advance Estimate + First revised estimate ++Second revised estimate +++Third revised estimate					

As can be seen from **Table 1.1**, GSDP of Maharashtra at current prices grew at a higher rate during three years i.e. 2021-22 to 2023-24 of the five-year period from 2019-20 to 2023-24 compared to the growth rate of GDP, with a compounded annual growth rate (CAGR) of 11.08 per cent against the national CAGR of 10.10 per cent. The per capita GSDP of Maharashtra at current prices was ₹ 3,18,560 in 2023-24, which was significantly higher than the national per capita GDP of ₹ 2,11,725 reported during the year.

Gross Value Added (GVA) is being used for economic analysis by Government of India (GoI) and international organizations like International Monetary Fund (IMF) and World Bank as GVA is considered a better indicator of economic growth compared to GDP and as it ignores the impact of taxes and subsidies. GDP can be and is computed as the sum of the various type of expenditure incurred in the economy including private consumption spending, government consumption spending and gross fixed capital formation or investment spending, reflecting essentially on the demand conditions in the economy. Both measures differ in treatment of subsidies and net taxes. GVA does not include taxes whereas GDP does. As a result of these differences, the inclusion of taxes, GDP may differ from the real output situation. From a policymaker's perspective it is therefore vital to have a comparison of the GVA and GSVA data for better analysis and for making policy interventions.

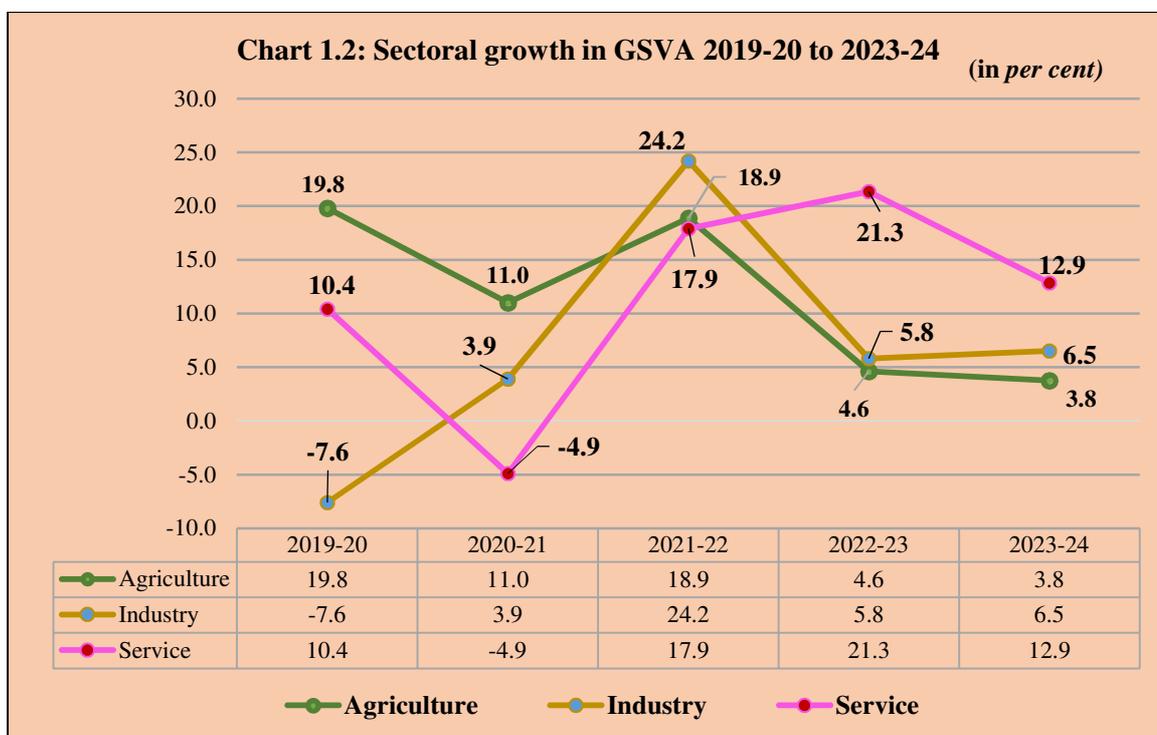
The trends in growth of GSDP and GSVA for the period from 2019-20 to 2023-24 is indicated in **Chart 1.1**.



(Source: Economic Survey of Maharashtra 2023-24)

As seen from the **Chart 1.1**, the GSDP growth rate at current prices was more than the growth rate of GSVA during 2021-22 to 2023-24, indicating that the taxes earned by the State during this period was more than the subsidies provided and hence the growth rate of GSDP was more than the GSVA.

Changes in the sectoral contribution to the GSVA are an indication of the changing structure of the economy. Sectoral growth over the past five years is detailed in **Chart 1.2**.



(Source: Economic Survey of Maharashtra 2023-24)

(2020-21: Third Revised Estimate; 2021-22: Second Revised Estimate; 2022-23: First Revised Estimate; 2023-24: Advance Estimates)

The trend in Sectorial growth in GSVA for the period 2019-20 to 2023-24 is indicated in **Chart 1.2**. The growth rate in Agricultural sector showed a decreasing trend since 2021-22. Industry and Service sectors grew by 6.5 and 12.9 *per cent* respectively during 2023-24 as compared to 2022-23.

The significant growth in all the three sectors during 2021-22 was attributed to economic recovery post COVID-19 pandemic.

1.2 Basis and Approach to State Finances Audit Report

In terms of Article 151(2) of the Constitution of India, the Reports of the Comptroller and Auditor General of India (CAG) relating to the accounts of a State are to be submitted to the Governor of the State, who shall cause them to be laid before the Legislature of the State. The State Finances Audit Report (SFAR) is prepared and submitted under Article 151(2) of the Constitution of India.

Principal Accountant General (Accounts & Entitlement)-I, Maharashtra prepares the Finance Accounts and Appropriation Accounts of the State annually, from the initial and subsidiary accounts rendered by the treasuries, offices, and departments responsible for maintaining initial accounts and the statements received from the Reserve Bank of India. These accounts are audited independently by the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra and certified by the CAG.

Finance Accounts and Appropriation Accounts of the State constitute the core data for this report. The analysis is also carried out considering other sources, which include the following:

- Budget of the State- for assessing the fiscal parameters and allocative priorities *vis-à-vis* projections, as well as for evaluating the effectiveness of its implementation and compliance with the relevant rules and prescribed procedures.
- Results of audit carried out by the Offices of the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai and Principal Accountant General (Audit)-II, Maharashtra, Nagpur.
- Other financial data obtained from departmental authorities and Treasuries.
- GSDP data and other State related Statistics,
- Report on the recommendations of the Fifteenth Finance Commission
- Maharashtra Fiscal Responsibility and Budgetary Management Act, 2005.
- Guidelines from the Government of India (GoI).

An entry conference was held on 29th August 2024 with State Finance Department, wherein the audit approach was explained. The draft Report was forwarded to the State Government for comments. Exit Conference was held on 24th January 2025 to discuss the findings in the report. Replies of the Government, where received, are incorporated in this Report at appropriate places.

1.3 Overview of Government Account Structure and Budgetary Processes

The accounts of the State Government are kept in three parts:

1. Consolidated Fund of the State {Article 266(1) of the Constitution of India}

This Fund comprises all revenues received by the State Government, all loans raised by the State Government (market loans, bonds, loans from the Union Government, loans from Financial Institutions, Special Securities issued to National Small Savings Fund, etc.), Ways and Means advances extended by the Reserve Bank of India and all moneys received by the State Government in repayment of loans. No moneys can be appropriated from this Fund except in accordance with law and for the purposes and in the manner provided by the Constitution of India. Certain categories of expenditure (*e.g.*, salaries of Constitutional authorities, loan repayments *etc.*), constitute a charge on the Consolidated Fund of the State (Charged expenditure) and are not subject to vote by the Legislature. All other expenditure (Voted expenditure) is voted by the Legislature.

2. Contingency Fund of the State {Article 267(2) of the Constitution of India}

This Fund is in the nature of an imprest, which is established by the State Legislature by law and is placed at the disposal of the Governor to enable advances to be made for meeting unforeseen expenditure pending authorisation of such expenditure by the State Legislature. The fund is recouped by debiting the expenditure to the concerned functional major head relating to the Consolidated Fund of the State.

3. Public Accounts of the State {Article 266(2) of the Constitution of India}

Apart from the above, all other public moneys received by or on behalf of the Government, where the Government acts as a banker or trustee, are credited to the Public Account. The Public Account includes repayable like Small Savings and Provident Funds, Deposits (bearing interest and not bearing interest), Advances, Reserve Funds (bearing interest and not bearing interest), Remittances and Suspense heads (both of which are transitory heads, pending final booking). The net cash balance available with the Government is also included under the Public Account. The Public Account is not subject to the vote of the Legislature.

Budget Documents

There is a constitutional requirement in India (Article 202) to present before the House or Houses of the Legislature of the State, a statement of estimated receipts and expenditures of the State Government in respect of every financial year. This 'Annual Financial Statement' constitutes the main budget document. Further, the budget must distinguish expenditure on the revenue account from other expenditures. It includes:

- **Revenue receipts** consist of Tax Revenue, Non-tax Revenue, share of Union Taxes/Duties and grants from GoI.
- **Revenue expenditure** consists of all those expenditures of the State Government, which do not result in the creation of physical or financial assets. It relates to those expenses incurred for the normal functioning of the State Government departments and various services, interest payments on debt incurred by the State Government, and grants given to various institutions (even though some of the grants may be meant for the creation of assets).

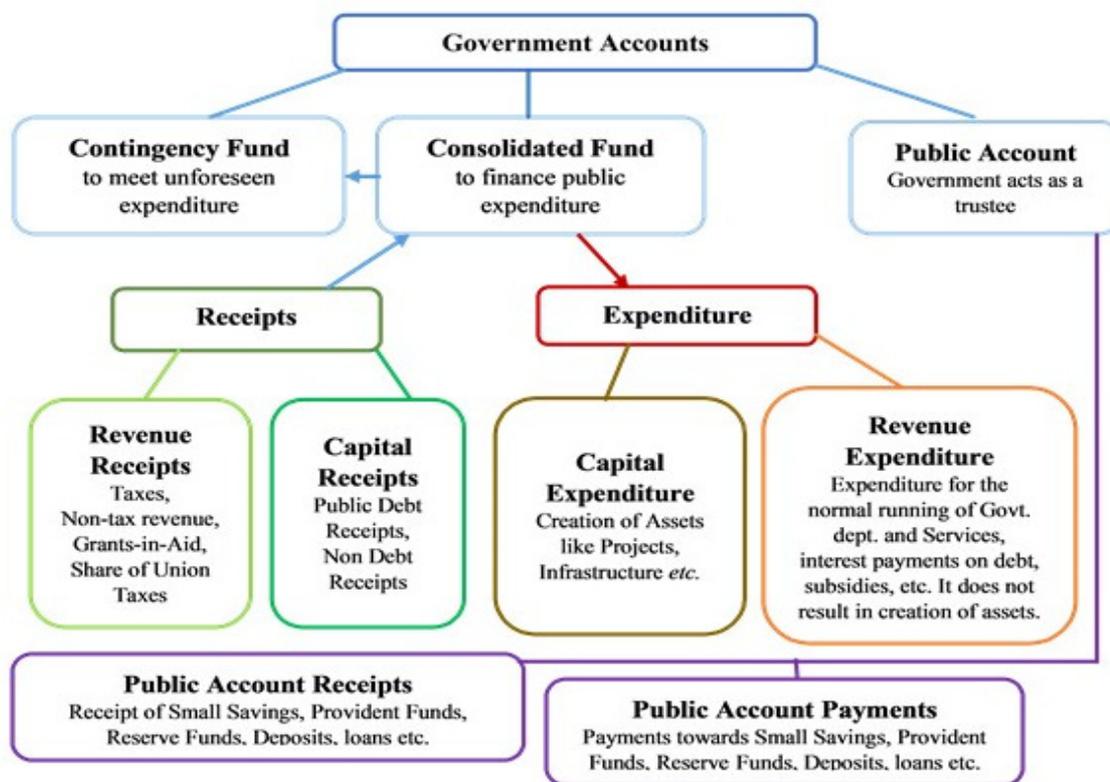
- **Capital receipts** consist of:
 - **Public Debt receipts:** Market Loans, Bonds, Loans from financial institutions, Net transaction under Ways and Means Advances, Loans and Advances from the Union Government, etc.
 - **Non-debt receipts:** Proceeds from disinvestment, Recoveries of loans and advances.
- **Capital Expenditure** includes expenditure on the acquisition of land, building, machinery, equipment, investment in shares and loans and advances by the State Government to PSUs and other parties.

At present, we have an accounting classification system in the State Government that is both functional and economic.

	Attribute of transaction	Classification
Standardized in List of Major and Minor Heads by Controller General of Accounts	Function- Education, Health, <i>etc./</i> Department	Major Head under Grants (4-digit)
	Sub-Function	Sub Major head (2-digit)
	Programme	Minor Head (3-digit)
Flexibility left for States.	Scheme	Sub-Head (2-digit)
	Sub-scheme	Detailed Head (2-digit)
	Economic nature/Activity	Object Head (2-digit) <i>salary, minor works, etc.</i>

The functional classification lets us know the department, function, scheme or programme, and object of the expenditure. Economic classification helps organize these payments as revenue, capital, debt, *etc.* Economic classification is achieved by the numbering logic embedded in the first digit of four-digit Major Heads. For instance, 0 and 1 is for revenue receipts, 2 and 3 for revenue expenditure, *etc.* Economic classification is also achieved by an inherent definition and distribution of some object heads. For instance, while “salary” object head is revenue expenditure, “construction” object head is capital expenditure. Object head is the primary unit of appropriation in the budget documents.

The pictorial description of the structure of Government Accounts is given below:



Public Debts and Public liabilities

In this Report, 'Public Debt' comprises market borrowing, institutional loans, special securities issued to the National Small Savings Fund (NSSF), loan given by Central Government etc. For this purpose, the major heads 6003 and 6004 - Public Debt have been taken into consideration.

Further the transactions related to 'Small Savings Provident Fund etc.', 'Reserve Funds' and 'Deposit and Advances' under Public Account are such that the Government incurs a liability to repay the money received or has a claim to recover the amounts paid. The transactions relating to 'Remittances' and 'Suspense' under Account, includes merely adjusting heads such as transactions as remittances of cash between treasuries and currency chests and transfer between different accounting circles.

In this report, 'Public Liability' has been taken to include the transactions under major heads 8001 to 8554 relating to 'Small Savings Provident Fund etc.', 'Reserve Fund' and 'Deposit and Advances' along with the transactions under major heads 6003 and 6004.

Budgetary Processes

In terms of Article 202 of the Constitution of India, the Governor of State causes to be laid before the State Legislature, a statement of the estimated receipts and expenditure of the State for the year 2023-24, in the form of an Annual Financial Statement (referred to as Budget). In terms of Article 203, the statement is submitted to the State Legislature in the form of Demands for Grants/ Appropriations and after approval of these, the Appropriation Bill is passed by the Legislature under Article 204 to provide for appropriation of the required money out of the Consolidated Fund.

The Finance Accounts and the Appropriation Accounts encompass the core data for preparation of the SFAR. These Accounts are based on actual receipts and expenditure of the State during the year 2023-24 including various inter-governmental and other adjustments carried out by the RBI. Considering that these receipts and expenditure are estimated in the budget and the expenditure has been approved by the State Legislature, it is important to study the budget of the State for 2023-24 closely and analyse the actual receipts and expenditure during the year with reference to the projections made in the budget.

The Maharashtra Budget Manual details the budget formulation process and guides the State Government in preparing its budgetary estimates and monitoring its expenditure activities. Results of audit scrutiny of budget and implementation of other budgetary initiatives of the State Government are detailed in **Chapter III** of this Report.

1.3.1 Snapshot of Finances

The following table provides a snapshot of actual financial results for the year 2022-23 and 2023-24 *vis-à-vis* Budget Estimates (BE) for the year 2023-24.

Table 1.2: Actual *vis-à-vis* Budget Estimates

Sl. No.	Components	2022-23 Actual	2023-24		Percentage of Actual to B.E.	Percentage of Actual to GSDP
			BE	Actual		
1	Tax revenue	337487.28	362705.88	373693.12	103.03	9.24
	<i>Own Tax revenue</i>	277486.31	298181.00	302343.37	101.40	7.48
	<i>Share of Union Taxes/ Duties</i>	60000.97	64524.88	71349.75	110.58	1.76
2	Non-tax revenue	16776.41	24169.70	20857.94	86.30	0.52
3	Grants-in-aid and Contributions	51414.24	62647.02	36045.40	57.54	0.89
4	Revenue Receipts (1+2+3)	405677.93	449522.61	430596.46	95.79	10.65
5	Recoveries of Loans and Advances	642.62	2426.57	742.20	30.59	0.02
6	Other Receipts	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	Borrowings and other Liabilities ^(a)	67601.87	95500.80	90559.36	94.83	2.24
8	Capital Receipts (5+6+7)	68244.49	97927.37	91301.56	93.23	2.26
9	Total Receipts (4+8)	473921.55	547449.98	521898.02	95.33	12.90
10	Revenue Expenditure of which	407614.40	465645.02	444350.46	95.43	10.99
11	Interest payments	41689.16	50647.64	45651.91	90.14	1.13
12	Capital Expenditure of which	66308.02	81804.96	77547.56	94.80	1.92
13	Capital outlay	61643.61	73900.84	72573.40	98.20	1.79
14	Loan and advances	4664.41	7904.12	4974.16	62.93	0.12
15	Total Expenditure (10+12)	473922.42	547449.98	521898.02	95.33	12.90
16	Revenue Deficit (4-10)	(-)1936.47	(-)16122.41	(-)13754.00	85.31	(-)0.34
17	Fiscal Deficit (4+5+6)-15}	(-)67601.87	(-)95500.80	(-)90559.36	94.83	(-)2.24
18	Primary Deficit (17-11)	(-)25912.71	(-)44853.17	(-)44907.45	100.12	(-)1.11

Source: Finance Accounts of respective years

(a) Borrowings and other Liabilities: Net (Receipts-Disbursements) of Public Debt + Net of Contingency Fund + Net (Receipts - Disbursements) of Public Account + Net of Opening and Closing Cash Balance.

During 2023-24, the State's Revenue Receipts (₹ 4,30,596.46 crore) as well as Revenue expenditure (₹ 4,44,350.46 crore) was marginally lower than the Budget estimate by 4.21 per cent and by 4.57 per cent respectively. Similarly, the Capital expenditure too was lower than the Budget estimate by 5.20 per cent.

Due to the inadequate balance in GST compensation fund during the year 2020-21 and 2021-22, the Union Government borrowed funds and passed it to the States as back-to-back loans, with no repayment liability for the States. Maharashtra received back-to-back loan of ₹ 13,782.36 crore during 2021-22 and ₹ 11,977 crore during 2020-21.

1.3.2 Snapshot of Assets and Liabilities of the Government

Government accounts capture the financial liabilities of the Government, and the assets created out of the expenditure incurred. The liabilities consist mainly of internal borrowings, loans and advances from GoI, receipts from public accounts and reserve funds, and the assets comprise mainly the capital outlay and loans and advances given by the State Government and cash balances. **Table 1.3** gives an abstract of such liabilities and the assets as on 31 March 2024, compared to the corresponding position on 31 March 2023.

Table 1.3: Summarized position of Assets and Liabilities

(₹ in crore)

Liabilities					Assets				
		2022-23	2023-24	Per cent increase			2022-23	2023-24	Per cent increase
Consolidated Fund									
A	Internal Debt	485782.24	562854.45	15.87	a	Gross Capital Outlay	497532.81	570106.20	14.59
B	Loans and Advances from GoI	47160.11	55258.59	17.17	b	Loans and Advances	32108.99	36340.95	13.18
Contingency Fund		150.00	150.00	0.00					
Public Account									
A	Small Savings, Provident Funds, etc.	29733.37	30259.90	1.77	a	Advances	14.51	7.11	(-)51.00
B	Deposits	85526.83	95598.10	11.78	b	Remittances	0	0	0
C	Reserve Funds	73395.17	83180.35	13.33	c	Suspense and Miscellaneous	0	0	0
D	Remittances	1639.14	1249.91	(-)23.75	Cash balance		20646.73	20356.31	(-)1.41
					Investment in Earmarked Fund		60843.98	68890.43	13.22
E	Suspense and Miscellaneous	30659.80	23804.88	(-)22.36	Cash Total		81490.71	89246.74	9.52
					Deficit in Revenue Account		143433.36	157188.89 [§]	9.59
					Misc. Capital Receipt		(-)533.72	(-)533.72	0
Grand Total		754046.66	852356.18	13.04	Grand Total		754046.66	852356.18	13.04
Source: Finance Accounts of respective years									
[§] The difference of ₹ 13,755.53 crore between current year and previous year under the cumulative excess of expenditure over receipts comprise revenue deficit of ₹ 13,754 crore and net account under 'F'-Suspense and Miscellaneous ₹ 1.53 crore (Adjustment to clear old outstanding balances under Debt, Deposits and Remittance heads).									

It can be seen from the above table that during 2023-24, assets increased by 13.85 per cent, while liabilities increased by 13.04 per cent over the previous year. The cash balance at the

end of the year was ₹ 20,356.31 crore. The cash balance including investment in Earmarked Funds increased by 9.52 *per cent* and at the end of March 2024 was ₹ 89,246.74 crore.

1.4 Fiscal Balance: Achievement of deficit and total debt targets

When a government spends more than it collects by way of revenue, it incurs a deficit. There are various measures that capture government deficit *i.e.*, revenue deficit, fiscal deficit and primary deficit. The nature of deficit is an indicator of the prudence of the fiscal management of the Government. Further, the ways in which the deficits are financed, and the application of the resources raised are important pointers to the fiscal health of the state. This section presents trends, nature, magnitude and the manner of financing these deficits and also the assessment of actual levels of revenue and fiscal deficits *vis-vis* targets set under Maharashtra Fiscal Responsibility and Budgetary Management (MFRBM) Act 2005.

The State Government has enacted the MFRBM Act 2005, and has amended it from time to time, with the objective of achieving inter-generational equity in fiscal management and long-term macro-economic stability. The Act envisages progressive elimination of revenue deficit, reduction in fiscal deficit and prudent debt management consistent with fiscal sustainability.

The MFRBM Rules were framed in February 2006 and subsequently amended from time to time. According to the MFRBM Act, 2005, the total liability of the State means the liabilities under the Consolidated Fund of the State and the Public Account of the State. Thus, in broader definition of ‘total outstanding debt/liabilities’, includes the liabilities upon the Consolidated Fund, liabilities upon Public Account and the borrowings by State Public Sector Companies and by Special Purpose Vehicles (SPVs) and other equivalent instruments, where the principal and/or interest are to be serviced out of the State budgets.

The major fiscal targets for the State were to contain the fiscal deficit as a ratio of GSDP below three *per cent* and maintaining revenue surplus after 2011-12 onwards. However, vide further amendments in subsequent years, the clause regarding ‘revenue surplus after 2011-12’ was relaxed during 2013-14 to 2021-22.

The COVID 19 pandemic has adversely affected the resources of the state. In view of this, to raise additional resources, the Union Government had allowed additional borrowing limit of two *per cent* of GSDP in 2020-21, one *per cent* of the GSDP in 2021-22 and 0.5 *per cent* of GSDP in 2022-23. Accordingly, as per amendment to the MFRBM Act 2020, the fiscal deficit target for 2020-21 and 2021-22 was four *per cent* of the GSDP and for 2022-23 it was 3.5 *per cent* of the GSDP. The target of fiscal deficit for the financial year 2023-24 was three *per cent* of the GSDP.

A trend analysis of key fiscal parameters prescribed in MFRBM Act 2005 *vis-à-vis* achievements during the last five-year period (2019-20 to 2023-24) is given in **Table 1.4(a)**.

Table 1.4(a): Trend analysis of key fiscal targets prescribed in the Act during 2019-20 to 2023-24

Fiscal Parameters	Fiscal targets set in the Act	Achievement (₹ in crore)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Revenue Deficit (-) / Surplus (+) (₹ in crore)	Revenue Surplus after 2021-22 ¹	(-17115.63)	(-41141.85)	(-16374.32)	(-1936.47)	(-13754.00)
		✓	✓	✓	✗	✗
Fiscal Deficit (-) (As percentage of GSDP)	3.0 per cent (4.0 per cent in 2020-21 and 2021-22 and 3.5 per cent in 2022-23)	(-53886.19) (-2.03)	(-71558.05) (-2.74)	(-64301.86) (-2.05)	(-67601.87) (-1.85)	(-90559.36) (-2.24)
		✓	✓	✓	✓	✓
Ratio of total outstanding liabilities to GSDP (in per cent)	Target ^s	15.83	16.15	20.64	18.14	18.23
	Achievement	18.06	21.00*	19.28*	18.12	18.75
		✗	✗	✓	✓	✗
Source: Finance Accounts and Budget documents of respective years						
*During the year 2020-21 and 2021-22 the Government of Maharashtra received back-to-back loan of ₹ 11,977 crore and ₹ 13,782.36 crore respectively in lieu of GST compensation. As per Department of Expenditure, Ministry of Finance, GoI, the borrowings under the Special Window (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) was not treated as debt of the State for any norms prescribed by the Finance Commission etc.						
^s As per the MFRBM Rules, 2006, three year rolling targets for the fiscal indicators shall be shown in MTFPS. In the MTFPS of the respective years general targets for outstanding liabilities to GSDP should be within 25 per cent, while rolling targets for outstanding liabilities to GSDP was shown as per budget estimates of respective years. Hence, the budget estimate of the respective years are taken as targets. If, general targets are to be considered then outstanding liabilities to GSDP was within the limit of 25 per cent.						

As seen from **Table 1.4(a)**, during the five-year period 2019-20 to 2023-24, the State could not achieve Revenue Surplus in any of the years. The revenue deficit of ₹ 1,936.47 crore in 2022-23 increased to ₹ 13,754 crore in 2023-24. The State was successful in containing the Fiscal Deficit within the targeted three per cent.

The targets set by the Fifteenth Finance Commission and those projected in the State budget *vis-a-vis* achievements in respect of major fiscal aggregates with reference to GSDP during 2023-24 are given in **Table 1.4(b)**.

Table 1.4(b): Targets *vis-à-vis* achievements in respect of major fiscal aggregates for the year 2023-24

Fiscal Variables	Targets as prescribed by Fifteenth Finance Commission	Targets in the Budget	Actual	Variations of actuals over (Percentage points)	
				Targets of Fifteenth Finance Commission	Targets in Budget
Revenue Deficit (-) Surplus (+)/GSDP (per cent)	(-)1.36	(-)0.42	(-)0.34	1.02	(-)0.08
Fiscal Deficit/GSDP (per cent)	(-)3.0	(-)2.46	(-)2.24	(-)0.76	(-)0.22
Total outstanding liability/GSDP (per cent)	28.10	18.23	18.75	(-)9.35	0.52
Source: Recommendation of Fifteenth Finance Commission, Annual Financial Statement of GoM, Finance Accounts					

¹ As per Finance Department, GoM notification dated 21 January 2022

During the year 2023-24, the revenue deficit, fiscal deficit and total outstanding liability as percentage of GSDP was well within the targets fixed by Fifteenth Finance Commission.

1.4.1 Comparison of targets of fiscal parameters projected in Medium Term Fiscal Policy Statement (MTFPS) with actuals for the current year

As prescribed in the MFRBM Rules, 2006 (as amended in 2008), the State Government has to lay before the State Legislature the MTFPS setting forth the target for the prescribed fiscal indicators. **Table 1.5** indicates the variation between the projections made for 2023-24 in MTFPS presented to the State Legislature along with the actuals of the year.

Table 1.5: Actuals vis-à-vis projection in MTFPS for 2023-24

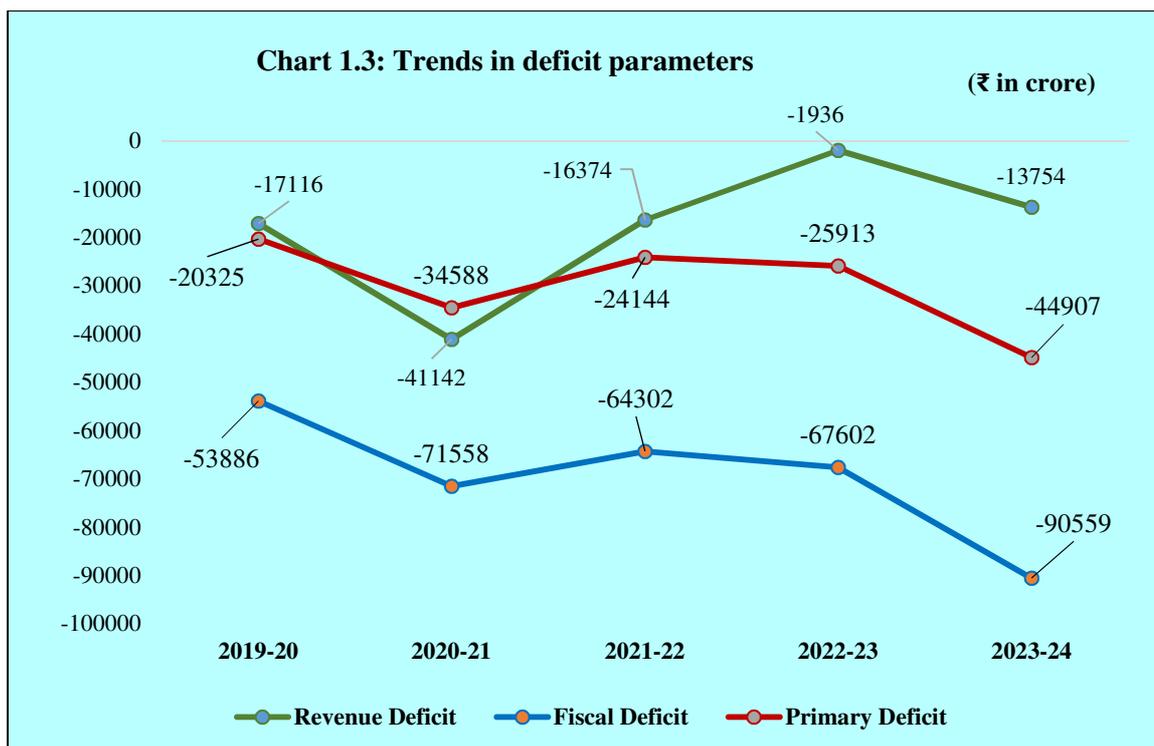
Sl. No	Fiscal Variables	Projection as per MTFPS	Actuals	Variation (in per cent)
		(₹ in crore)		
1	Own Tax Revenue	298181.00	302343.37	1.40
2	Non-Tax Revenue	24169.70	20857.94	(-)13.70
3	Share of Union Taxes	64524.88	71349.75	10.58
4	Grants-in-aid from GoI	62647.02	36045.40	(-)42.46
5	Revenue Receipts (1+2+3+4)	449522.61	430596.46	(-)4.21
6	Revenue Expenditure	465645.02	444350.46	(-)4.57
7	Revenue Deficit (-)/ Surplus (+) (5-6)	(-)16122.41	(-)13754.00	(-)14.69
8	Fiscal Deficit (-)/ Surplus (+)	(-)95500.80	(-)90559.36	(-)5.17
9.	Primary Deficit	(-)44853.17	(-)44907.45	0.12
10	Total outstanding liabilities /GSDP (per cent)	18.23	18.75	2.85
11	GSDP growth rate at current prices (per cent)	9.99	10.93	9.41

Source: Finance Accounts and Budget documents 2023-24

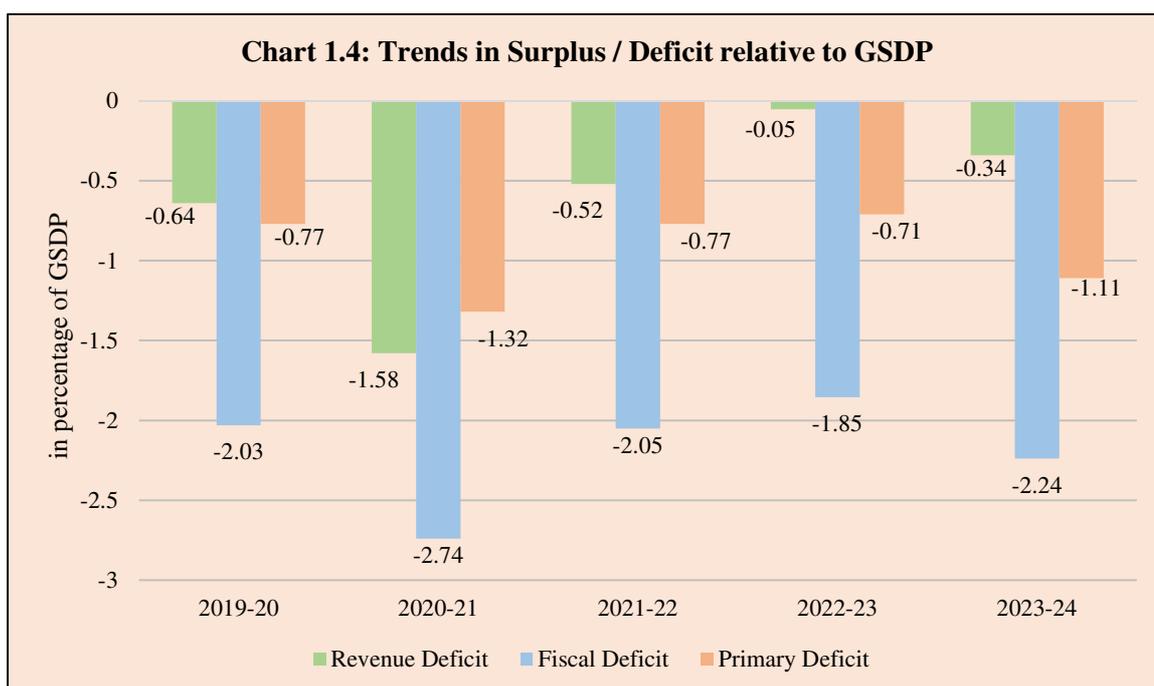
As can be seen from **Table 1.5**, the projections made in MTFPS relating to two key fiscal parameters *i.e.*, Revenue deficit and Fiscal Deficit were met, whereas projections relating to primary deficit and Debt-GSDP ratio deviated slightly by 0.12 *per cent* and 2.85 *per cent* respectively during 2023-24.

1.4.2 Trends in Deficit

The trends in surplus/deficits over the five-year period (2019-20 to 2023-24) are depicted in **Chart 1.3**; trends in surplus/deficit relative to GSDP are given in **Chart 1.4** and trends of fiscal liabilities and GSDP are given in **Chart 1.5**.



(Source: Finance Accounts of respective years)



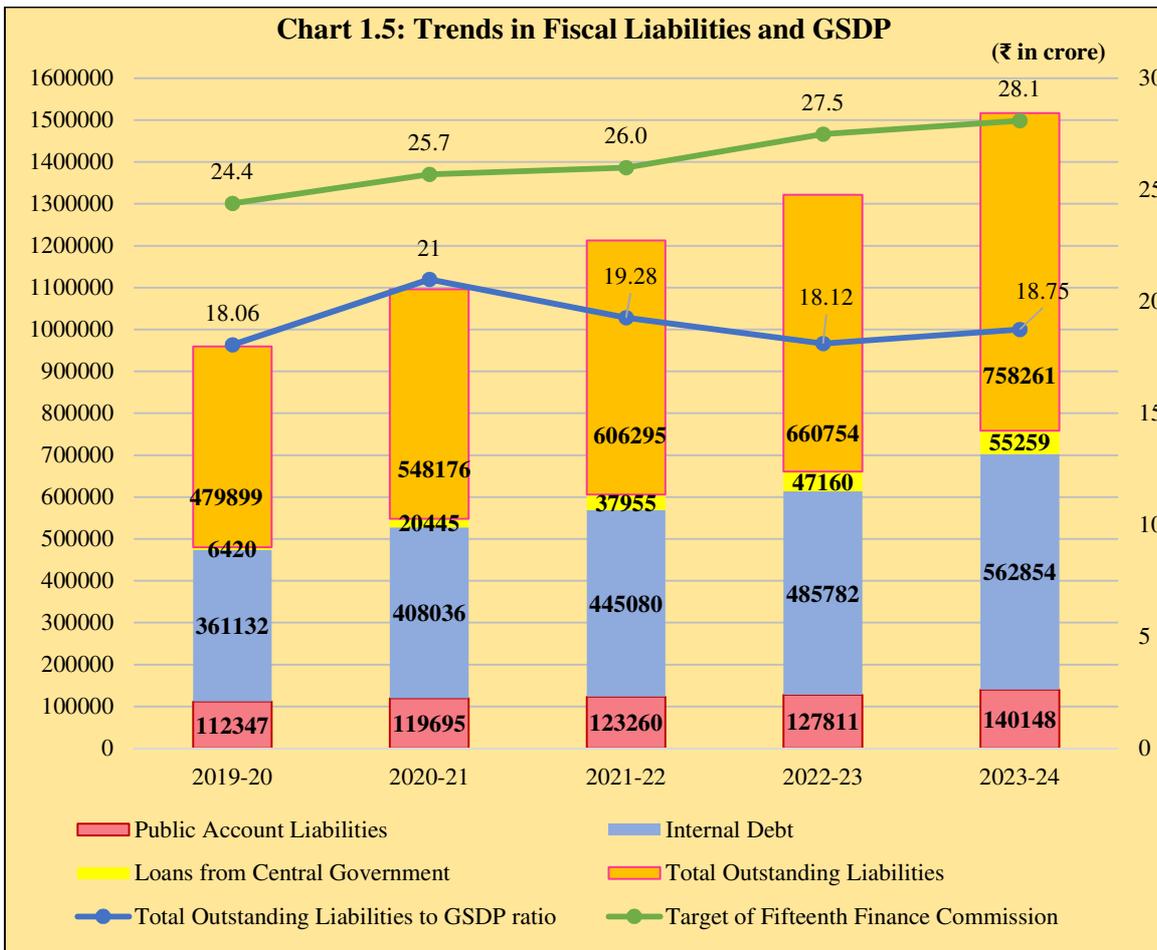
(Source: Economic Survey of Maharashtra 2023-24 and Finance Accounts of respective years)

Revenue deficit indicates that the Revenue Receipts were insufficient to meet the Revenue Expenditure. As compared to the 2022-23, the revenue deficit increased significantly from ₹ 1,936.47 crore to ₹ 13,754 crore in 2023-24. The revenue deficit as ratio of GSDP during 2023-24 was 0.34 per cent.

Fiscal Deficit represents the gap between the non-debt receipts and total expenditure. This gap can be met either by additional Public Debt or using surplus funds from Public Accounts. Fiscal Deficit normally represents the net incremental liabilities of the

Government or its additional borrowing requirements. The Fiscal Deficit increased substantially from ₹ 67,601.87 crore in 2022-23 to ₹ 90,559.36 crore in 2023-24. The Fiscal deficit as ratio of GSDP increased from 1.85 per cent in 2022-23 to 2.24 per cent in 2023-24.

Primary Deficit, which indicates the excess of primary expenditure (total expenditure minus net of interest payment) over non-debt receipts was ₹ 44,907.45 crore in 2023-24 as compared to ₹ 25,912.71 crore in 2022-23.



(Source: Finance Accounts of respective years)

Due to rising internal debt, total outstanding liability has consistently risen from ₹ 4,79,899 crore in 2019-20 to ₹ 7,58,260.94 crore in 2023-24. During the year 2020-21 and 2021-22 the GoM received back-to-back loan of ₹ 11,977 crore and ₹ 13,782.36 crore respectively in lieu of GST compensation. As per Department of Expenditure, Ministry of Finance, GoI, the borrowings under the Special Window (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) was not treated as debt of the State for any norms prescribed by the Finance Commission etc. During 2023-24, the total outstanding liabilities of the State increased by ₹ 97,507 crore (14.76 per cent) over the previous year. Internal debt constituted 74.23 per cent, loans from GoI 7.29 per cent and Public Account liabilities 18.48 per cent of the total outstanding liabilities during 2023-24. The outstanding debt to GSDP ratio of 18.75 per cent during 2023-24 was slightly higher than the budget estimate given in the MTFPS (18.23 per cent).

1.4.3 Performance of the State Government with respect to borrowings according to the limits fixed by Government of India

Article 293(3) of the Constitution of India, *inter alia*, provides that a State may not raise any loan without the consent of Government of India (GoI), if any part of a loan, which has been made to the State by GoI, is still outstanding.

The GoI, Ministry of Finance, Department of Expenditure fixed (March 2021) the net borrowing ceiling of the State Government for the financial year 2023-24 as ₹ 1,21,327.53 crore² and instructed the State Government to ensure that its incremental borrowings from all sources remained within this ceiling. While fixing the Net Borrowing ceiling of the states for the year 2023-24 it was decided (March 2023) by the GoI that State Public Sector Companies/corporations, and other equivalent instruments where principal and interest were serviced out of the state Budgets or by assignment of taxes/cess or any state revenue shall be considered as borrowing made by the state itself for the purpose of issuing the consent under the Article 293(3) of the Constitution of India.

As per Statement 6 of the Finance Accounts viz. statement of borrowings and other liabilities, incremental borrowings and other liabilities of the State Government were ₹ 97,507.22 crore during the financial year 2023-24 which remained within the borrowing ceiling of ₹ 1,21,327.53 crore.

1.5 Deficits and Total Debt after examination in audit

Audit examination has revealed misclassification in accounts and off-budget fiscal operations which impact the total deficit and debt figures. The deficit and debt figures after examination by audit are explained below.

1.5.1 Post audit – Deficits

Misclassification of revenue expenditure as capital impacts deficit figures. Besides, deferment of clear-cut liabilities, non-deposition of cess /royalty to Consolidated Fund, short contribution to New Pension Scheme, sinking and redemption funds etc. also impact the revenue and fiscal deficit figures. To arrive at actual deficit figures, the impact of such irregularities needs to be reversed. As per the Maharashtra Fiscal Responsibility and Budgetary Management Rules, 2006, for calculating the Fiscal Deficit, Off-Budget Borrowings during the year, which need to be serviced by way of interest and principal repayment by the State Government, shall be considered.

Table 1.6 assesses actual surplus/deficit after taking into account short/ non-contribution to funds and incorrect classifications/booking by the State Government during 2023-24.

² Three *per cent* of GSDP (₹ 40,44,251 crore) of the year 2023-24 based on the GSDP data published by NSO and methodology prescribed by Fifteenth Finance Commission

Table 1.6: Impact of certain transactions on Revenue deficit and Fiscal deficit during 2023-24

Particulars	Impact on Revenue deficit (understatement (+)/ overstatement (-) (₹ in crore)	Impact on Fiscal deficit (understatement) (+) (₹ in crore)	Para reference
Off budget fiscal operations during the financial year such as borrowings by State Public Sector Companies, SPVs and other equivalent instruments, borrowings by MSRDC where the principal and/ or interest are to be serviced out of the State budgets issue of completeness of recognizing overall debt		(+7700)	2.7.1
Misclassification between revenue and capital Expenditure	(+3,544.73)		3.3.6
Non-adjustment of interest against Reserve Fund and Deposits bearing interest	(+552.39)	(+552.39)	4.1
Non-Transfer of Cess/fee/surcharge	(+906.53)	(+906.53)	Chapter 2
Total	5003.65	9158.92	

Source: Finance Accounts 2023-24 and Post audit analysis

- Indian Government Accounting Standard (IGAS)-2 prescribes that grants-in-aid should be booked under revenue expenditure. However, the State Government incorrectly budgeted and booked expenditure of ₹ 3,544.73 crore of grants-in-aid under Capital Section instead of Revenue Section.
- The State Government was required to pay interest on the un-invested balances lying under Reserve Funds and Deposits bearing interest. The interest liability on certain Reserve Funds and Deposits and Advances bearing interest worked out to ₹ 552.39 crore was not provided.
- Cess (other than Labour Cess) amounting to ₹ 906.53 crore collected under Consolidated Fund of the State was not transferred to the respective fund account in Reserve Funds.

During 2023-24, the revenue deficit and fiscal deficit was ₹ 13,754 crore (0.34 per cent of GSDP) and ₹ 90,559.36 crore (2.24 per cent of GSDP) respectively, as shown in **Paragraph 1.4.2** and **Paragraph 1.4**. If the transactions shown in **Table 1.6** were considered, the actual Revenue deficit and Fiscal deficit would work out to be ₹ 18,757.65 crore (0.46 per cent of GSDP) and ₹ 99,718.28 crore (2.47 per cent of GSDP) respectively.

1.5.2 Post audit - Total Public Debt

Total liabilities as per the MFRBM Act - 2005 mean the liabilities under the Consolidated Fund of the State and the Public Account of the State. The MFRBM Rules 2006 defines “Off-Budget Borrowings” as non-budgetary receipts that need to be serviced by way of interest and principal, repayment directly from the budget and in which the liability is not contingent in nature. These are financed through Government owned or controlled public sector enterprises or departmental commercial undertakings, which raise the resources

through market borrowings on behalf of the Government. However, the Government must repay the debt and/or service the debt from its budget.

Creating such liabilities, without disclosing them in the budget, raises questions both of transparency and of inter-generational equity. Such extra-budget borrowings are not taken in the disclosure statements in the budget documents or in the accounts, nor do these have legislative approval.

Examination of audit revealed that Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC) raised a loan of ₹ 7,700 crore in 2023-24 and ₹ 2,500 crore in 2022-23 from Housing and Urban Development Corporation Limited (HUDCO) against the State Government guarantee for these loans. As per the condition of the sanctions issued by the Finance Department, Government of Maharashtra, budgetary provisions shall be made by Government of Maharashtra for repayment of HUDCO's dues every year during the currency of the loan covering Principal, Interest and any other charges under the respective Loan Agreement executed. As on 31 March 2024, off-budget borrowings of ₹ 10,135 crore was outstanding, which has impact on the outstanding Public Debt and Other Liabilities of the State as given in **Table 1.7**.

Table 1.7: Component of outstanding Public Debt and Other Liabilities as on 31 March 2024

(₹ in crore)	
Outstanding Public Debt and Other Liabilities	Amount as on 31 March 2024
Internal Debt (A)	562854.45
Market Loans	502792.46
Loans from financial Institutions	26088.39
Special securities issued to National Small Savings Fund	33231.98
Other Loans	741.62
Loans and advances from the Central Government (B)	55258.59
Non-Plan Loans	16.35
Non-Plan Loans Pre 1984-85 Loans	6.73
Loans for State/Union Plans	2361.90
Other Loans	52873.61
Liabilities upon Public Accounts (C)	140147.91
Small Savings Provident Funds <i>etc.</i>	30259.90
Reserve Funds	14290.01
Deposits	95598.00
Total (A+B+C) (as per Finance Accounts 2023-24)	758260.95
Off-Budget Borrowing	
Off-budget borrowing during 2023-24	7700
Off- budget borrowings as on 31 March 2024	10135
Grand Total	768395.95

Thus, after including the off-budget borrowings the outstanding Public Debt and Other Liabilities of the State as on 31 March 2024 was ₹ 7,68,395.95 crore as against ₹ 7,58,260.95 crore depicted in the Finance Account 2023-24. The outstanding liabilities as a percentage of GSDP was 19 *per cent* after including the off- budget borrowings.

CHAPTER – II

FINANCES OF THE STATE

Chapter II Finances of the State

Introduction

This chapter provides a broad perspective of the finances of the State, analyses the critical changes in major fiscal aggregates relative to 2022-23, overall trends during the five-year period from 2019-20 to 2023-24, debt sustainability of the State and key Public Account transactions, based on the Finance Accounts of the State and the information provided by the State Government.

2.1 Major changes in key Fiscal aggregates during 2023-24 vis-à-vis 2022-23

Table 2.1 below presents the summary of the State Government's fiscal aggregates during 2023-24 vis-à-vis 2022-23. Each of these indicators are analysed in the succeeding paragraphs.

Table 2.1: Summary of Fiscal aggregates in 2023-24 compared to 2022-23

(₹ in crore)

Receipts			Disbursements		
	2022-23	2023-24		2022-23	2023-24
Section-A: Revenue Account					
Own Tax Revenue	277486.31	302343.37	General Services	130590.81	139874.71
Non-Tax Revenue	16776.41	20857.94	Social Services	163329.16	189224.05
Share of Union Taxes/ Duties	60000.97	71349.75	Economic Services	80819.94	83363.03
Grants-in-aid from GoI	51414.24	36045.40	Grants-in-aid and Contributions	32874.49	31888.67
Total Section-A Revenue Receipts	405677.93	430596.46	Total Section-A Revenue Expenditure	407614.40	444350.46
Section-B: Capital Account and others					
Miscellaneous Capital Receipts	0	0	Capital Outlay	61643.61	72573.40
			General Services	3526.56	5579.89
			Social Services	9134.20	15243.68
			Economic Services	48982.85	51749.83
Recoveries of Loans and Advances	642.62	742.20	Loans and Advances disbursed	4664.41	4974.16
Public Debt Receipts ¹	87572.84 [#]	125820.67 [@]	Repayment of Public Debt ²	37665.79 [#]	40649.98 [@]
Appropriation from Contingency Fund	200.00	0.00	Appropriation from Contingency Fund	200.00	0.00
Contingency Fund	200.00	0.00	Contingency Fund	200.00	0.00
Public Account Receipts	143466.93	136495.89	Public Account Disbursements	121973.69	123351.19
Opening Cash Balance	77692.29	81490.71	Closing Cash Balance	81490.71	89246.74
Total Section-B Receipts	309774.68	344549.47	Total Section-B Disbursements	307838.21	330795.47
Grand Total (A+B)	715452.61	775145.93	Grand Total (A+B)	715452.61	775145.93
[@] Excluding transactions under Special Drawing facility on 91 days (Receipt and Disbursement of ₹ 166.85 crore)					
[#] Excluding transactions under Special Drawing facility on 91 days (Receipt and Disbursement of ₹ 7,129.25 crore)					
Source: Finance Accounts of respective years					

¹ Figures of Public Account Receipts are shown on gross basis

² Figures of Public Account Disbursements are shown on gross basis

Variation in key fiscal aggregates in 2023-24 as compared to 2022-23

Revenue Receipts	<ul style="list-style-type: none"> Revenue receipts of the State increased by 6.14 per cent Own tax revenue of the State increased by 8.96 per cent Non-tax revenue increased by 24.33 per cent State's Share of Union Taxes and Duties increased by 18.91 per cent Grants-in-Aid from GoI decreased by 29.89 per cent
Revenue Expenditure	<ul style="list-style-type: none"> Revenue expenditure increased by 9.01 per cent Revenue expenditure on General Services increased by 7.11 per cent Revenue expenditure on Social Services increased by 15.85 per cent Revenue expenditure on Economic Services increased by 3.15 per cent Expenditure on Grants-in-Aid decreased by 3 per cent
Capital Receipt	<ul style="list-style-type: none"> Debt Capital Receipts increased by 43.68 per cent. Non-debt Capital receipts increased by 15.50 per cent
Capital Outlay	<ul style="list-style-type: none"> Capital outlay increased by 17.73 per cent Capital outlay on General Services increased by 58.22 per cent Capital outlay on Social Services increased by 66.89 per cent Capital outlay on Economic Services increased by 5.64 per cent
Loans and Advances	<ul style="list-style-type: none"> Disbursement of Loans and Advances increased by 6.64 per cent Recoveries of Loans and Advances increased by 15.50 per cent
Public Debt	<ul style="list-style-type: none"> Public Debt Receipts increased by 43.68 per cent Repayment of Public Debt increased by 7.92 per cent
Public Account	<ul style="list-style-type: none"> Public Account Receipts decreased by 4.86 per cent Disbursement of Public Account increased by 1.13 per cent
Cash Balance	<ul style="list-style-type: none"> Cash balance increased by ₹ 7,756.03 crore (9.52 per cent) during 2023-24 compared to previous year

2.2 Sources and Application of Funds

Table 2.2 compares the figures of sources and application of funds of the State during 2023-24 with 2022-23. **Charts 2.1** and **2.2** present the details of receipts into and expenditure from the Consolidated Fund during 2023-24 in terms of percentage.

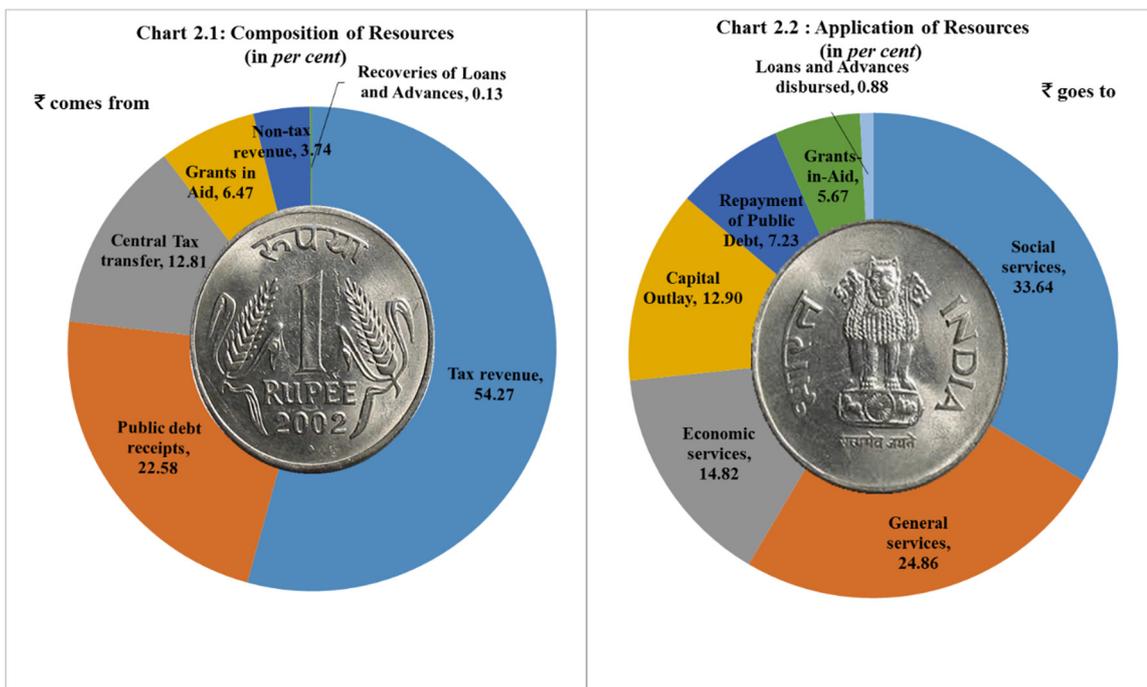
During 2023-24, the State Government raised revenue receipts of ₹ 4,30,596.46 crore against revenue expenditure of ₹ 4,44,350.46 crore resulting in revenue deficit of ₹ 13,754 crore.

Table 2.2: Details of Sources and Application of Funds during 2022-23 and 2023-24

Particulars		(₹ in crore)		
		2022-23	2023-24	Increase (+) Decrease (-)
Sources	Opening Cash Balance with RBI	77692.29	81490.71	3798.42
	Revenue Receipts	405677.93	430596.46	24918.53
	Recoveries of Loans and Advances	642.62	742.20	99.58
	Public Debt Receipts (Net)	49907.05	85170.69	35263.64

Particulars		2022-23	2023-24	Increase (+) Decrease (-)
	Public Account Receipts (Net)	21493.24	13144.70	(-)8348.54
	Total	555413.13	611144.76	55731.63
Application	Revenue Expenditure	407614.40	444350.46	36736.06
	Capital Expenditure	61643.61	72573.40	10929.79
	Disbursement of Loans and Advances	4664.41	4974.16	309.75
	Contingency Fund	0	0	0
	Closing Cash Balance with RBI	81490.71	89246.74	7756.03
	Total	555413.13	611144.76	55731.63

Source: Finance Account of respective years



(Source: Finance Accounts 2023-24)

Time series data on the State Government finances for five years' period from 2019-20 to 2023-24 is given in **Appendix 2.1**.

2.3 Resources of the State

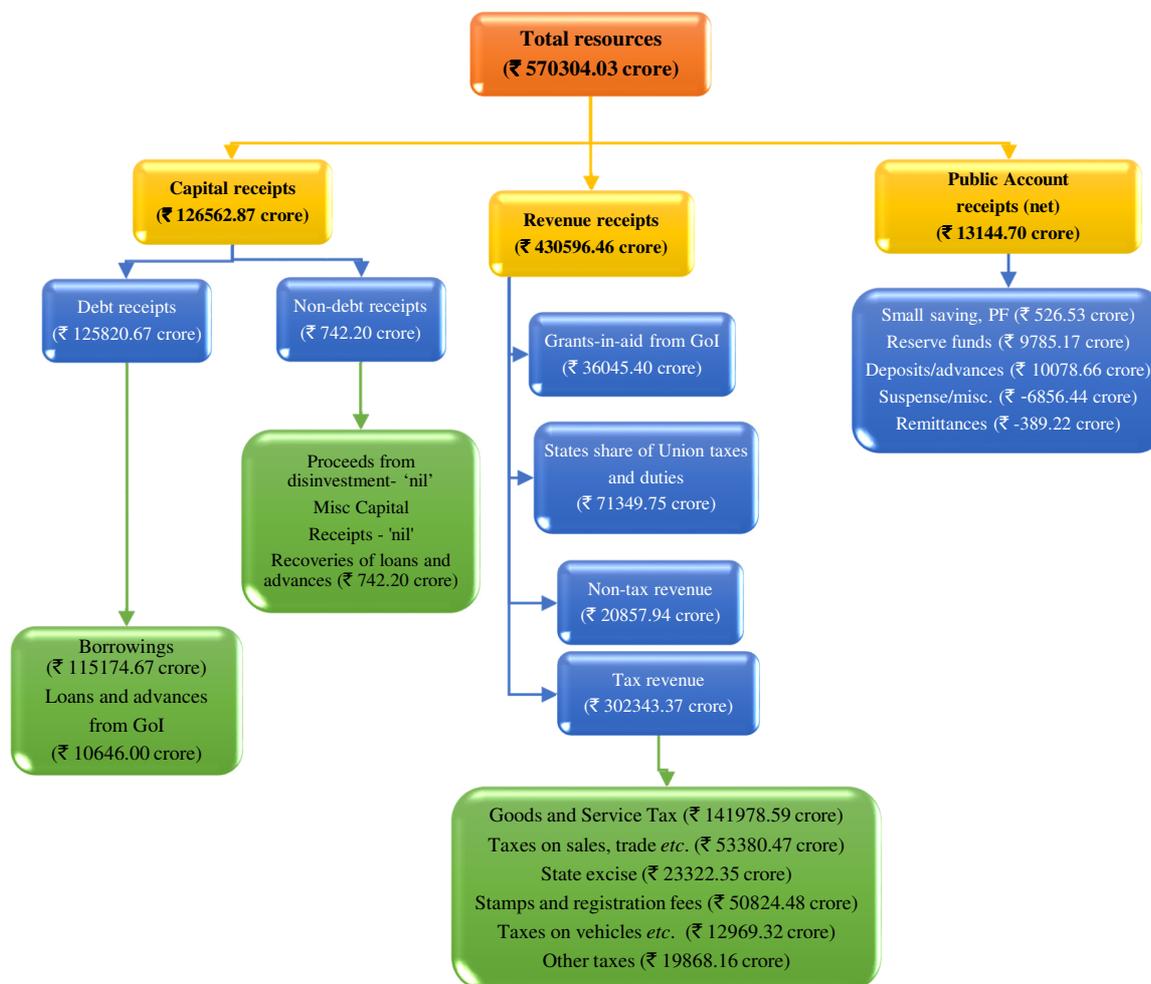
The resources of the State are described below:

1. **Revenue Receipts** consist of own tax revenue, non-tax revenue, State's share of Union taxes and duties and grants-in-aid (GIA) from the Government of India (GoI).
2. **Capital Receipts** (debt and non-debt capital receipts) consist of miscellaneous capital receipts such as proceeds from disinvestments, recoveries of loans and advances, debt receipts from internal sources (market loans, borrowings from financial institutions/commercial banks) and loans and advances from GoI. Both Revenue and Capital receipts form part of the Consolidated Fund of the State.
3. **Net Public Accounts Receipts** These are receipts and disbursements in respect of certain transactions such as Small Savings, Provident Fund, Reserve Funds, Deposits, Suspense, Remittances *etc.*, which do not form part of the Consolidated Fund.

These are kept in the Public Account set up under Article 266(2) of the Constitution and are not subject to vote by the State Legislature. Here, the Government acts as a banker. The balance after disbursements is the fund available with the Government for use.

2.3.1 Receipts of the State

Flow Chart 2.1 depicts the composition of the receipts of the State during 2023-24.



(Source: Finance Accounts 2023-24)

2.3.2 State's Revenue Receipts

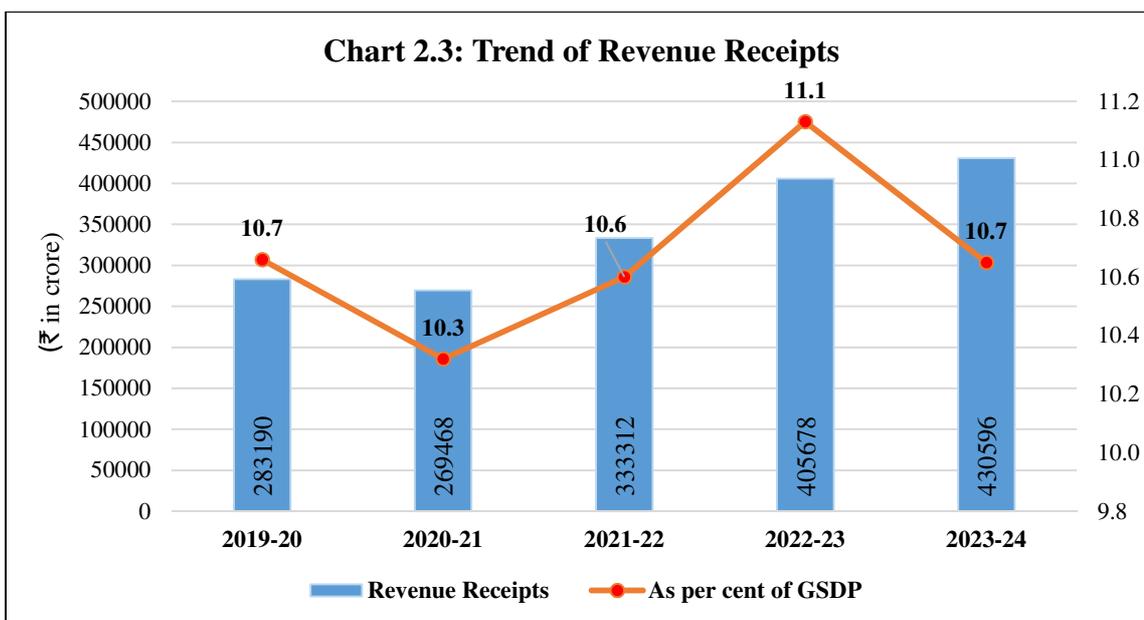
This paragraph gives the trends in total revenue receipts and its components. It is followed by trends in the receipts bifurcated into receipts from the Union Government and State's own receipts. Statement 14 of the Finance Accounts details the Revenue receipts of the Government. These consist of the State's Own Tax and Non-tax Revenues, Union Tax Transfers and GIA from GoI.

2.3.2.1 Trends and growth of Revenue Receipts

Table 2.3 provides the trends and growth of Revenue receipts with respect to GSDP during 2019-20 to 2023-24. Further, trends in revenue receipts relative to GSDP and composition of revenue receipt are given in Charts 2.3 and 2.4.

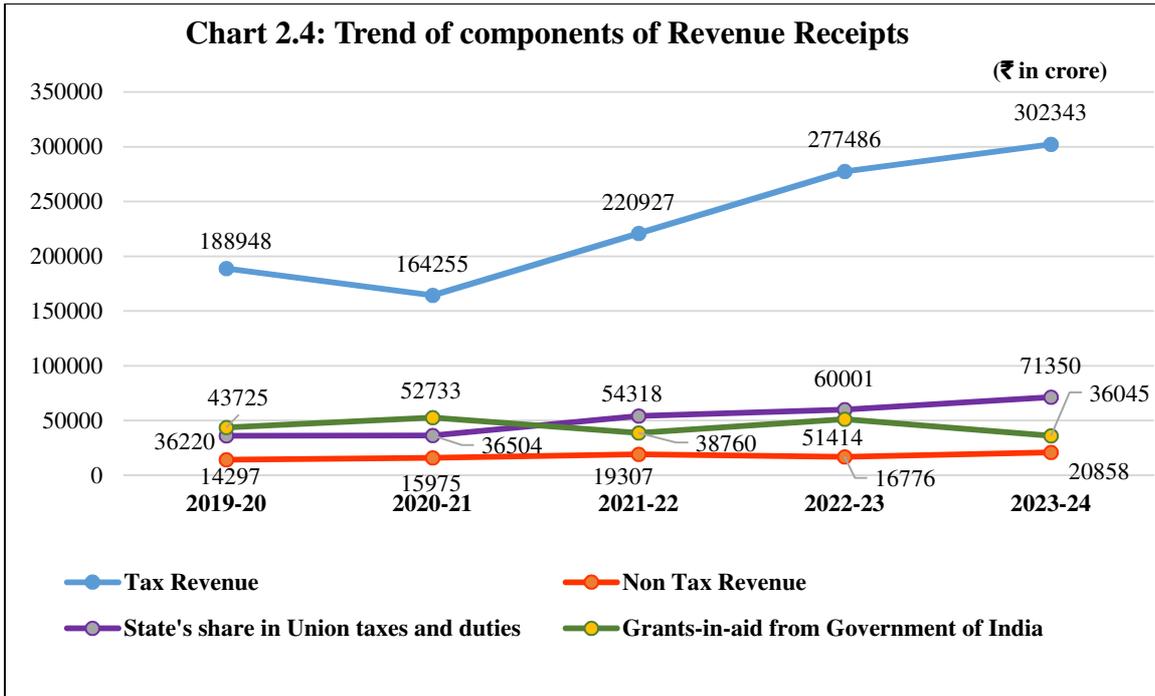
Table 2.3: Trend in Revenue Receipts

(₹ in crore)					
Parameters	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Revenue Receipts (RR)	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46
Rate of growth of RR (<i>per cent</i>)	1.51	(-) <i>4.85</i>	23.69	21.71	6.14
Own Tax Revenue	188947.56	164254.98	220927.13	277486.31	302343.37
Non-tax Revenue	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41	20857.94
Grants-in aid from GoI	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40
Own tax and non-tax revenue	203244.56	180230.44	240233.83	294262.72	323201.31
Rate of growth of Own Revenue (<i>per cent</i>) (Tax and Non-tax Revenue)	(-) <i>0.02</i>	(-) <i>11.32</i>	33.29	22.49	9.83
Gross State Domestic Product (2011-12 Series)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
Rate of growth of GSDP (<i>per cent</i>)	5.06	(-) <i>1.74</i>	20.44	15.96	10.93
RR/GSDP (<i>per cent</i>)	10.66	10.32	10.60	11.13	10.65
Buoyancy Ratios³					
State's Own Revenue Buoyancy w.r.t GSDP	*	*	1.629	1.409	0.899
*Ratios cannot be calculated due to negative growth of GSDP and Revenue receipts Source: Finance Accounts of respective years Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra; (for GSDP data)					



(Source: Finance Accounts of respective years)

³ Buoyancy indicates the degree of responsiveness of a fiscal variable with respect to a given change in the base variable. For instance, revenue buoyancy with respect to GSDP at 1.7 implies that Revenue Receipts tend to increase by 1.7 percentage points, if the GSDP increases by one *per cent*.



(Source: Finance Accounts of respective years)

- Revenue Receipts increased by 52.05 per cent from ₹ 2,83,189.58 crore in 2019-20 to ₹ 4,30,596.46 crore in 2023-24 at a Compounded Annual Growth Rate (CAGR) of 11.04 per cent. During 2023-24, the revenue receipts increased by ₹ 24,918.53 crore (6.14 per cent) over the previous year. However, ratio of Revenue Receipts to GSDP decreased from 11.13 per cent in 2022-23 to 10.65 per cent in 2023-24 as shown in **Chart 2.3**.
- Significant portion of the revenue receipts (75.06 per cent) during 2023-24 came from the State's own resources, while Union tax transfers and GIA together contributed 24.94 per cent.
- State's Own Revenue Buoyancy w.r.t GSDP decreased during the year from 1.409 per cent in 2022-23 to 0.899 per cent in 2023-24 as shown in **Table 2.3**.
- As compared to 2022-23, during 2023-24 own tax revenue increased by ₹ 24,857.06 crore (8.96 per cent), non-tax revenue increased by ₹ 4,081.53 crore (24.33 per cent) and State's share of Union taxes and duties increased by ₹ 11,348.78 crore (18.91 per cent), whereas Grants-in-aid from Government of India decreased by ₹ 15,368.84 crore (29.89 per cent).

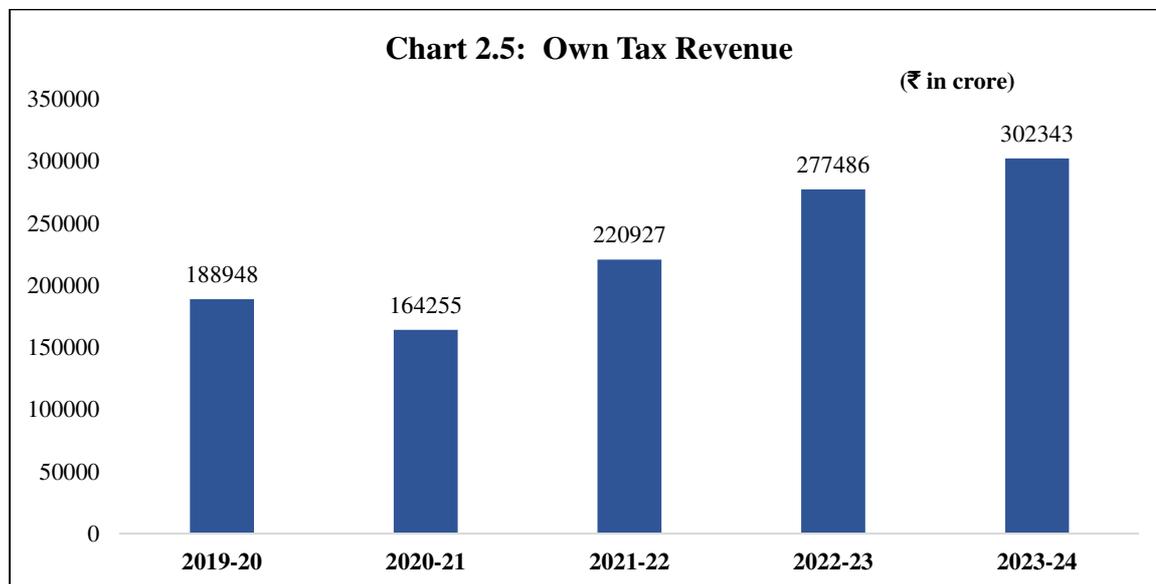
2.3.2.2 State's Own Resources

State's share in Union taxes is determined on the basis of recommendations of the Finance Commission. Grant-in-aid from the Union Government is determined by the quantum of collection of Union tax receipts and anticipated Union assistance for schemes.

State's performance in mobilization of additional resources should be assessed in terms of its own resources comprising revenue from its own tax and non-tax sources.

Tax Revenues of the State consist of State Goods and Service tax (SGST), State Excise, Taxes on Vehicles, Stamp Duty and Registration Fees, Land Revenue, Taxes on Goods and Passengers *etc.*

The State's Own Tax revenue during 2019-20 to 2023-24 is shown in **Chart 2.5**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

The components of State's Own Tax Revenue during 2019-20 to 2023-24 are given in **Table 2.4**.

Table 2.4: Components of State's Own Tax Revenue

(₹ in crore)

Revenue Head	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	
					B.E	Actual
Sales Tax	37785.54	33159.76	45924.13	54568.18	56200.00	53380.47
SGST	82601.59	69948.56	97304.89	121255.55	136041.00	141978.59
State excise	15428.34	15089.38	17220.71	21507.02	25200.00	23322.35
Taxes on vehicles	8467.20	6655.12	9080.16	11740.42	12500.00	12969.32
Stamp duty and Registration fees	28706.56	25427.71	35593.58	45285.66	45000.00	50824.48
Land revenue	2154.55	2062.64	3064.66	2431.41	4500.00	2689.76
Taxes on goods and passengers	773.39	13.30	393.53	1582.11	1760.00	498.14
Other taxes	13030.40	11898.51	12345.47	19115.96	16980.00	16,680.26
Total Own tax revenue	188947.57	164254.98	220927.13	277486.31	298181.00	302343.37
Growth of Own tax revenue	0.81	(-)13.07	34.50	25.60	--	8.96

Source: Finance Accounts of the respective years

- Own tax revenue of the State increased by ₹ 1,13,395.80 crore from ₹ 1,88,947.57 crore in 2019-20 to ₹ 3,02,343.37 crore in 2023-24 at a CAGR of 12.47 *per cent*. The growth rate of own tax revenue during 2023-24 was 8.96 *per cent* (₹ 24,857.06) over the previous year which was the lowest since 2021-22, and was lower than the average of General States (**Appendix 2.2**).

- The overall increase of 8.96 per cent in own tax revenue during 2023-24 over previous year was mainly due to increase in receipts of State Goods and Services Tax by ₹ 20,723.04 crore, Stamps and Registration Fees by ₹ 5,538.82 crore and State Excise by ₹ 1,815.33 crore.
- The major contributors of own tax revenue were SGST (46.96 per cent), taxes on sales, trades etc. (17.66 per cent), stamp duty and registration fees (16.81 per cent), state excise (7.71 per cent) and taxes on vehicles, land revenue, taxes on goods and passengers and others (10.86 per cent). During the year 2023-24, the Budget estimate for SGST was ₹ 1,36,041 crore against which actual collection was ₹ 1,41,978.59 crore which was 4.36 per cent above the estimation.
- Increase under stamp duty and registration fees by ₹ 5,538.82 crore was basically due to higher proceeds under Inspector General of Registration and also from Superintendent of Stamps.
- Taxes under 'Other Taxes' such as Taxes on entry of goods into local areas decreased from ₹ 1,575.46 crore in 2022-23 to ₹ 494.22 crore in 2023-24 and Tax on consumption of sale of electricity decreased from ₹ 14,688.23 crore in 2022-23 to ₹ 12,601.36 crore in 2023-24.

State Goods and Services Tax

As per the books of RBI the amount of SGST is ₹ 1,41,978.59 crore which tallies with the figure in the Finance Accounts of Maharashtra. During the year 2023-24, there was no difference between the RBI's figures and figures booked in the Finance Accounts for State GST.

Analysis of Arrears of Revenue and Arrears of Assessment

The arrears of revenue indicate delayed realization of revenue due to the Government. Similarly, arrears of assessment indicate potential revenue which is blocked due to delayed assessment. Both deprive the State of potential revenue receipts and ultimately affect the revenue deficit.

The details of cases pending at the beginning of the year, cases that become due for assessment, cases disposed of during the year and number of cases pending for finalization at the end of the year as furnished by the Departments are given in **Table 2.5**.

Table 2.5: Arrears in Revenue assessment

Head of Revenue	Opening Balance (01 Apr 2023)	New cases due for assessment during 2023-24	Total cases due for assessments	Cases disposed of during 2023-24	Closing Balance (31 Mar 2024)	(₹ in crore)
						Disposal percentage (5 to 4)
1	2	3	4	5	6	7
State Goods and Service tax	6300	6993	13293	8546	4747	64.29
Maharashtra Value Added Tax	821	1295	2116	998	1118	47.16

Head of Revenue	Opening Balance (01 Apr 2023)	New cases due for assessment during 2023-24	Total cases due for assessments	Cases disposed of during 2023-24	Closing Balance (31 Mar 2024)	Disposal percentage (5 to 4)
1	2	3	4	5	6	7
Purchase Tax on Sugarcane	0	0	0	0	0	0
Entry Tax	0	0	0	0	0	0
Luxury Tax	0	0	0	0	0	0
Total	7121	8288	15409	9544	5865	61.94

Source: Information received from Joint Commissioner of Sales Tax/HQ3

Details of evasion of tax detected by Department, refund cases etc.

The cases of evasion of tax detected by the Excise and Taxation Department, cases finalized and the demands for additional tax raised are important indicators of revenue collection efforts of the State Government. Promptness in disposal of refund cases is an important indicator of the performance of the Department. High pendency of refund cases may indicate red tape, vested interests, prevalence of speed money etc.

The details of evasion under Maharashtra Value Added Tax Act are shown in **Table 2.6**.

Table 2.6: Evasion of Tax detected

Sl. No.	Head of Revenue	Cases pending as on 31 March 2023	Cases detected during 2023-24	Total	No. of cases in which assessment / investigation completed and additional demand with penalty etc. raised		No. of cases pending for finalization as on 31 March 2024
					No. of cases	Amount (₹ in crore)	
1	Goods and Service tax	0	76	76	30	2437.92	46
2.	Taxes/VAT on Sales, Trade	70	521	591	411	435.40	180
3	Stamp duty and registration fees	11013	11766	22779	11355	58.67	11424

Source: Information received from Joint Commissioner of Sales Tax/HQ3

2.3.2.3 Non-tax Revenue

Non-tax revenue consists of interest receipts, dividends and profits, mining receipts, departmental receipts etc. The components of non-tax revenue during 2019-20 to 2023-24 are shown in **Table 2.7**.

Table 2.7: Components of State's Non-Tax Revenue

Revenue Head	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	(₹ in crore)	
					2023-24	
					BE	Actual
Interest receipts	3270.69	2286.27	2617.05	2430.20	3000.00	2328.73
Dividends and Profits	56.53	401.02	88.36	36.01	100.00	72.10
Fiscal services	0.24	0.01	0.02	0.01	0.00	0.01
Other non-tax receipts	10969.54	13288.16	16601.27	14310.19	21069.70	18457.10
a) Major and medium Irrigation	133.95	103.71	414.46	234.64	3850.00	324.17
b) Urban Development	1320.13	986.15	5557.29	1708.46	2000.00	1756.79
c) Education, Sports, Art & Culture	411.73	1001.17	617.75	483.97	600.00	548.18

Revenue Head	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	
					BE	Actual
d) Non-ferrous mining and Metallurgical Industries	3982.45	3918.31	4884.94	5578.20	6300.00	6933.25
e) Other or misc.	5121.28	7278.82	5126.83	6304.92	8319.70	8894.72
Total	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41	24169.70	20857.94

Source: Finance Accounts of the respective years

Non-tax revenue ranged between four and six *per cent* of the total revenue receipts of the State during 2019-20 to 2023-24. Non-tax revenue increased by ₹ 6,560.93 crore from ₹ 14,297 crore in 2019-20 to ₹ 20,857.94 crore in 2023-24 at a CAGR of 9.90 *per cent*. During 2023-24, it increased by ₹ 4,081.53 crore (24.32 *per cent*) over the previous year. The growth rate was negative in 2022-23. The increase was mainly under non-ferrous mining and Metallurgical Industries (₹ 6,933.25 crore), due to higher receipts collected under the Mineral Concession Rules, 1960 by Industries Department and increased receipts collected under Minor Mineral Extraction Rules by Revenue and Forest Department.

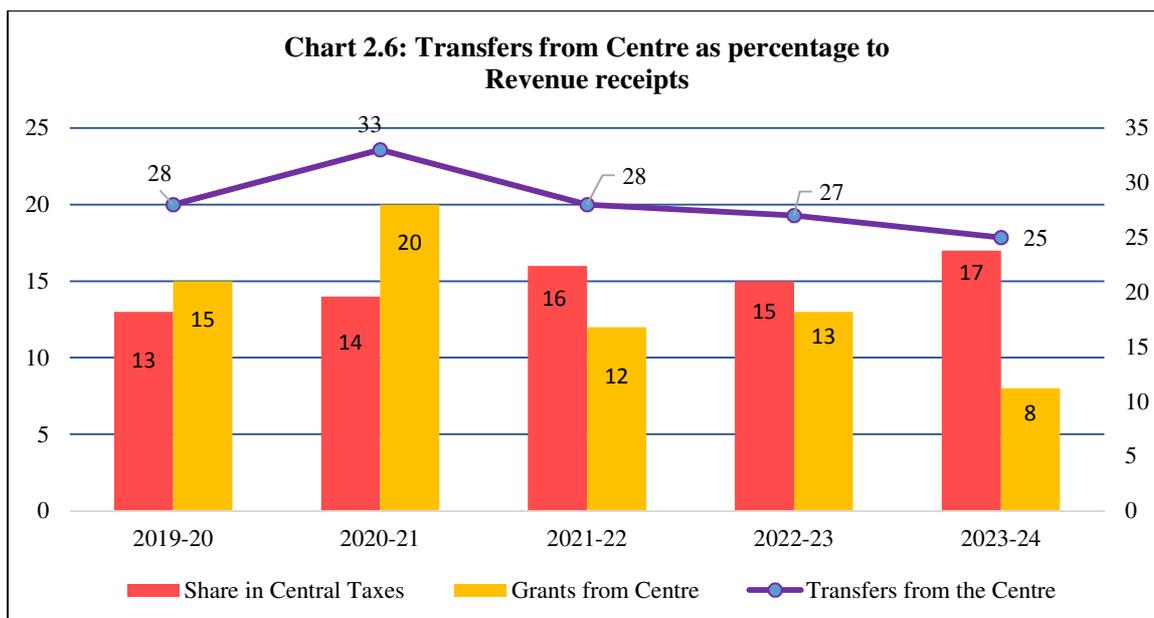
One of the major sources of interest receipts is interest proceeds out of investment of surplus cash balances of the State. As per the RBI Regulations, the cash balance maintained by the State is invested in GoI's 14 days Treasury Bills. Excess cash balance, beyond the immediate requirement is invested in GoI's 91 days Treasury Bills. As on 31 March 2024, an amount of ₹ 23,221.70 crore was lying under Cash Balance Investment Account of the State Government and the Account had earned an interest of ₹ 902.28 crore.

The growth rate of non-tax revenue in the State was 24.33 *per cent* during 2023-24 as compared to previous year while the average growth rate in General States was 14.62 *per cent* (**Appendix 2.2**).

2.3.2.4 Transfers from the Union Government

The transfers from the Union Government are mainly dependent on the recommendations of the Finance Commission. Transfers from the Union Government include the State's share of Union Taxes and Duties and Grants in aid. The Fifteenth Finance Commission in its Main Report for 2021-2026 recommended a total devolution of 41 *per cent* of the divisible pool of taxes to the States for 2021-2026. Maharashtra's share in the divisible pool as per Fifteenth Finance Commission (Main Report 2021-26) is 6.317 *per cent*.

The transfers from the Union as percentage of the revenue receipts during 2019-20 to 2023-24 are given in **Chart 2.6**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

The State's share in Union taxes during 2023-24 was ₹ 71,349.75 crore, an increase of ₹ 11,348.78 crore over the previous year and Grants-in-aid received from the Union Government was ₹ 36,045.40 crore, a decrease of ₹ 15,368.84 crore over the previous year.

Union Tax Transfer

The Finance Commission projections *vis-à-vis* actual tax devolution of Union taxes are given in **Table 2.8**.

Table 2.8: State's share in Union taxes and duties:- Actual devolution *vis-à-vis* Finance Commission projections

(₹ in crore)

Year	<i>Inter se</i> share of Maharashtra in sharable pool of Union Taxes and Duties	Projections in FCR*	Actual tax devolution	Difference
1	2	3	4	5=4-3
2015-16	As per recommendations of Fourteenth Finance Commission [<i>Inter se</i> share of Maharashtra State =5.521 (Table 8.2) and in service Tax=5.674 (Table 8.3)]	32146.00	28105.95	(-)4040.05
2016-17		37098.00	33714.90	(-)3383.10
2017-18		42869.00	37219.20	(-)5649.80
2018-19		49600.00	42054.20	(-)7545.80
2019-20		57452.00	36219.64	(-)21232.40
2020-21	Fifteenth Finance Commission (1st Report 2020-21) [<i>Inter se</i> share of Maharashtra State =6.135]	52465.00	36504.01	(-)15961
2021-22	As per recommendations of Fifteenth Finance Commission (Main Report 2021-26) [<i>Inter se</i> share of Maharashtra State =6.317]	41603.17	54318.06	12714.89
2022-23		46280.10	60000.97	13720.87
2023-24		52076.00	71349.75	19273.75

*Reports of the respective Finance Commission

The transfer of different components of State's share of Union taxes during 2019-20 to 2023-24 are shown in **Table 2.9**.

Table 2.9: Union Tax Transfers

(₹ in crore)					
Head	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Central Goods and Services tax (CGST)	10277.86	10894.03	16016.73	16950.64	21653.88
Integrated Goods and Services tax (IGST)	0	0	0	0	0
Corporation tax	12349.52	10979.94	15127.69	20125.45	21415.89
Taxes on income other than Corporation tax	9676.68	11252.46	16519.71	19634.49	24732.80
Customs	2295.84	1969.98	3910.76	2358.10	2500.38
Union Excise Duties	1596.26	1231.49	2057.21	739.80	946.20
Service tax	0	151.51	627.83	93.76	13.30
Other taxes and duties on commodities and services ⁴	23.48	24.60	58.13	98.73	87.30
Union tax transfers	36219.64	36504.01	54318.06	60000.97	71349.75
Percentage of increase over previous year	(-)13.87	0.79	48.80	10.46	18.91
Percentage of Union Tax Transfers to Revenue Receipts	12.79	13.55	16.30	14.79	16.57
Source: Finance Accounts of respective years					

During 2023-24, there was an increase in Union tax transfer by ₹ 11,349.78 crore (18.91 per cent) over the previous year. The increase was under 'CGST' and 'Taxes on Income other than Corporation Tax'. The percentage of Union Tax Transfers to Revenue Receipts increased from 14.79 per cent in 2022-23 to 16.57 per cent in 2023-24.

Grants-in-aid from GoI

The GIA received from GoI during 2019-20 to 2023-24 are detailed in **Table 2.10**.

Table 2.10: Grants-in-Aid from GoI

(₹ in crore)					
Head	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Non-Plan Grants	13690.19	309.92 ^{ab}	1.01	0	0
Grants for State Plan Schemes	1723.42	0	0	0	0
Grants for Central Plan Schemes	1369.31	0.20	2.32	0.33	0
Grants for Centrally Sponsored Plan Schemes	8806.56	(-)12.24	(-) 0.48	0	0
Grants for Centrally Sponsored Schemes (CSS)	1918.42	13733.52	11782.83	16240.57	17700.18
Finance Commission Grants	550.91	11550.00 ^a	7693.12	9968.35	8840.63
Other Transfer/Grants to States/Union Territories with Legislatures	15666.56	27152.06 ^b	19280.88	25204.99	9504.59
Total	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40
Percentage of increase over the previous year	29.89	20.60	(-)26.50	32.65	(-)29.89
Percentage of Grants-in-Aid to Revenue Receipts	15.44	19.57	11.63	12.67	8.37
^{ab}) Grants transferred to 07- Finance Commission Grants and 08- Other Transfer due to change in the classification during 2021-22. ^a) Grants towards contribution to State Disaster Response Fund (₹ 3,222 crore) taken under 07 - Finance Commission Grants - 104 - Grants in Aid for State Disaster Response Fund due to change in the classification during 2021-22. ^b) Grants towards contribution to National Disaster Response Fund (₹ 420.12 crore) taken under 08 - Other Transfer / Grants to States / Union Territories with Legislatures 106- Grants towards contribution to National Disaster Response Fund (NDRF) due to change in the classification during 2021-22. Source: Finance Accounts of respective years					

⁴ Include taxes on wealth, other taxes on income and expenditure, other taxes and duties on commodities and services

GIA constituted 8.37 per cent of revenue receipts during the year 2023-24. Grants for CSS to the State (₹ 17,700.18 crore) constituted 49.10 per cent of the total grants received from GoI during 2023-24. GIA from GoI decreased by ₹ 15,368.84 crore (29.89 per cent) during 2023-24, as compared to the previous year mainly due to significant decrease in Finance Commission Grants by ₹ 1,127.72 crore (11.31 per cent).

Other transfers include grants from Central Road and Infrastructure Fund which decreased from ₹ 1,084.15 crore in 2022-23 to ₹ 886.63 crore during 2023-24. Similarly, the compensation received for loss of revenue arising out of implementation of GST decreased from ₹ 24,120.84 crore in 2022-23 to ₹ 8,617.96 crore in 2023-24.

Grants for Centrally Sponsored Schemes

Out of the grants of ₹ 17,700.18 crore received for centrally sponsored schemes during 2023-24, major amounts were given to:

Housing for all Grants to implementing agencies (PMAY) - ₹ 1,542.85 crore in 2023-24 (₹ 917.54 crore in 2022-23).

Samagra Shiksha Abhiyan - ₹ 1,001.19 crore (₹ 900.00 crore in 2022-23).

Swachh Bharat Mission - ₹ 625.38 crore (₹ 83.75 crore in 2022-23).

Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana - ₹ 1,110.80 crore (₹ 742.99 crore in 2022-23).

Single Nodal Agency

The Government of India, Ministry of Finance, Department of Expenditure, New Delhi vide Office Memorandum No 1 (13)/PFMS/FCD/2020 dated 03 March 2021 provided that every State Government will designate a Single Nodal Agency (SNA) for implementing each CSS. For each CSS, a separate SNA has been set up with own Bank Account in Scheduled Commercial Bank authorized to conduct government business by the State Government. As per the procedure, the State Government is to transfer the Central share received in its accounts to the concerned SNA's account along with corresponding State share.

As per PFMS report, the State Government received ₹ 15,568.58 crore being Central share during the year. As on 31 March 2024, the Government transferred Central share of ₹ 13,169.82 crore and State share of ₹ 18,007.73 crore to the SNAs. The total transfer of ₹ 31,177.55 crore was transferred through GIA bills. As per PFMS report ₹ 15,937.39 crore was lying unspent in the bank accounts of SNAs as on 31 March 2024.

Fifteenth Finance Commission Grants

The Fifteenth Finance Commission submitted two reports, namely a first report for the financial year 2020-21 and a final report for an extended period of 2021-22 to 2025-26. Fifteenth Finance Commission has recommended the creation of funds for disaster mitigation along with disaster response, which will now together be called National Disaster Risk Management Fund (NDRMF) and State Disaster Risk Management Funds (SDRMF).

Details of the Fifteenth Finance Commission Grants, actual release by GoI and release by State Government to the Panchayat Raj Institutions (PRIs), Urban Local Bodies (ULBs), State Disaster Risk Management and Health Sector are given in **Table 2.11**.

Table 2.11: Grants-in-aid released by GoI as per recommendation of Fifteenth Finance Commission

(₹ in crore)

Recommendation of the Fifteenth Finance Commission (2023-24)			
Components	Recommendation	Actual release by GoI	Release by State Government
1	2	3	4
(i) Grants to PRIs	4510.00	3699.78	3699.78
(a) Tied Grants	1804.00	1479.94	1479.94
(b) Untied Grants	2706.00	2219.84	2219.84
(ii) Grants to ULBs*	2323.00	1304.50	1304.50
(a) Million plus cities (for ambient air quality plus Solid Waste Management and Sanitation)	1313.00	827.00	827.00
(b) Other than million plus cities (tied grants for drinking water, rainwater harvesting, Solid Waste Management and Sanitation)	606.00	286.50	286.50
(c) Other than million plus cities (untied grants for local needs)	404.00	191.00	191.00
Total for Local Bodies	6833.00	5004.28	5004.28
SDRMF (Centre share)	3552.00	3275.40	3275.40
SDRMF (State Share)	1184.00	1060.00	1060.00
Grants for Health Sector	1397.00	563.05	563.05
Grand Total	12966.00	9902.73	9902.73
Source: Fifteenth Finance Commission Report and information furnished by the Government of Maharashtra.			
*As per release order of GoI.			

As seen from the above table, the actual release by GoI was lower than the recommendation of the Fifteenth Finance Commission under all the three components. Further, in respect of Grants to ULBs the released amount of ₹ 1,304.50 crore pertained to the withheld portion of the financial year 2022-23, indicating that the grants as recommended by Fifteenth Finance Commission for the year 2023-24 were not released by GoI.

Under Grants to PRI, tied grants of ₹ 2,219.84 crore released by GoI during 2023-24 included an amount of ₹ 42.32 crore of withheld portion of the financial year 2022-23. Similarly, untied grants of ₹ 1,479.94 crore included ₹ 28.25 crore of withheld portion of the financial year 2022-23. Thus, the actual release by GoI in respect of 'Untied Grant' was lower by ₹ 1,226.06 crore than the amount recommended by the Fifteenth Finance Commission.

Similarly, in respect of Health Sector Grants the actual release was lower by ₹ 833.95 crore than the recommendation.

State Finance Commission

The Fifteenth Finance Commission in its Main Report for 2021-2026 had recommended that all States must constitute State Finance Commission and act upon their recommendations and lay the explanatory memorandum as to the action taken thereon before the State Legislature on or before March 2024. After March 2024, no grants should

be released to a State that has not complied with the Constitutional provisions in respect of the State Finance Commission and these conditions.

The Fifth State Finance Commission (SFC) of Maharashtra for the period 2020-25 was constituted in March 2018 and submitted its Report along with the recommendations to the Government in August 2019, which was placed in the State Legislature in December 2020. The Commission had made 169 recommendations of which 134 recommendations were accepted by the State Government (December 2020). Information regarding implementation of the recommendation is awaited (August 2024).

2.3.3 Capital Receipts

Capital receipts comprise miscellaneous capital receipts such as proceeds from disinvestments, recoveries of loans and advances, debt receipts from internal sources (market loans, borrowings from financial institutions/commercial banks) and loans and advances from GoI. The net public debt receipt after discharging of public debt plus other capital receipts constitute the net capital receipts of the State.

The trends in growth and composition of capital receipts are given in **Table 2.12**.

Table 2.12: Trends in growth and composition of capital receipts

(₹ in crore)					
Sources of State's Receipts	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Capital Receipts	34142.43	62541.72	55732.40	50549.67	85912.89
Recovery of Loans and Advances	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
Non-debt Receipts	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
Net Public Debt Receipts	32527.56	60929.37	54553.52	49907.05	85170.69
<i>Internal Debt</i>	<i>32610.31</i>	<i>46903.98</i>	<i>37043.37</i>	<i>40702.63</i>	<i>77072.21</i>
<i>Growth rate (per cent)</i>	<i>2079.73</i>	<i>43.83</i>	<i>(-) 21.02</i>	<i>9.88</i>	<i>89.35</i>
<i>Loans and Advances from GoI</i>	<i>(-)82.75</i>	<i>14025.39</i>	<i>17510.15</i>	<i>9204.42</i>	<i>8098.48</i>
<i>Growth rate (per cent)</i>	<i>(-)85.91</i>	<i>17049.11</i>	<i>24.85</i>	<i>(-)47.43</i>	<i>(-)12.02</i>
Rate of growth of Debt Capital Receipts (per cent)	3479.49	87.32	(-) 10.46	(-)8.52	70.66
Rate of growth of Non-debt Capital Receipts (per cent)	0.66	(-)0.16	(-) 26.88	(-)45.49	15.50
Rate of growth of Capital Receipts (per cent)	1258.63	83.18	(-)10.89	(-)9.3	69.96
Source: Finance Accounts of respective years					

Net Capital Receipts (Net Public Debt and Non-debt Receipts) of the State increased by 69.96 per cent in 2023-24 over the previous year. The share of Net Public Debt Receipts in Capital Receipts was 99.14 per cent during 2023-24. The increase in Net Capital Receipts was due to the increase in internal debt by 89.35 per cent from the previous year.

The net Loans and advances from GoI decreased by ₹ 9,411.67 crore during 2023-24. The increase in the net Loans and advances from GoI during 2020-21 and 2021-22 was due to receipt of back-to back loans of ₹ 11,977 crore and ₹ 13,782.36 crore respectively in lieu of GST compensation, which is normally received as revenue receipts but was received as back-to-back loan under debt receipts during the year 2020-21 and 2021-22 by the State Government, with no repayment liability for the State.

2.3.4 State's performance in mobilization of resources

State's performance in mobilization of resources is assessed in terms of its own resources comprising own tax and non-tax sources. The State's actual tax and non-tax receipts for the year 2023-24 *vis-à-vis* projections given in the Fifteenth Finance Commission Report and Budget Estimates (2023-24) are given in **Table 2.13**.

Table 2.13: Own Tax and Non-tax receipts *vis-à-vis* Projections 2023-24

(₹ in crore)

	Fifteenth Finance Commission Projections	Budget Estimates	Actual	Percentage variation of actual over	
				Budget estimates	Fifteenth Finance Commission Projections
Own Tax Revenue	233935	298181.00	302343.37	1.4	29.24
Non-tax Revenue	20054	24169.70	20857.94	(-)13.7	4.01

Source: Finance Accounts 2023-24, Fifteenth Finance Commission Report, Budget documents

In Own Tax Revenue, the actual revenue was more than that assessed by Fifteenth Finance Commission and Budget Estimate. In comparison to the Budget Estimates, there was substantial shortfall in mobilisation of non-tax revenue resources by the State. However, there was no shortfall with reference to Fifteenth Finance Commission.

2.4 Application of Resources

The State Government is vested with the responsibility of incurring expenditure within the framework of fiscal responsibility legislations, while at the same time ensuring that the ongoing fiscal correction and consolidation process of the State is not at the cost of expenditure directed towards development of capital infrastructure and social sector. These paragraphs along with sub-paragraphs give an analysis of expenditure in the State.

2.4.1 Growth and Composition of Expenditure

Capital Expenditure: All charges for the first construction of a project as well as charges for intermediate maintenance of the work while it was not opened for service and charges for such further additions and improvements as may be sanctioned under the rules made by the competent authority shall be classified as capital expenditure.

Revenue Expenditure: Charges on maintenance, repair, upkeep and working expenses which are required to maintain the assets in a running order as also all other expenses incurred for the day-to-day running of the organization, including establishment and administrative expenses shall be classified as revenue expenditure.

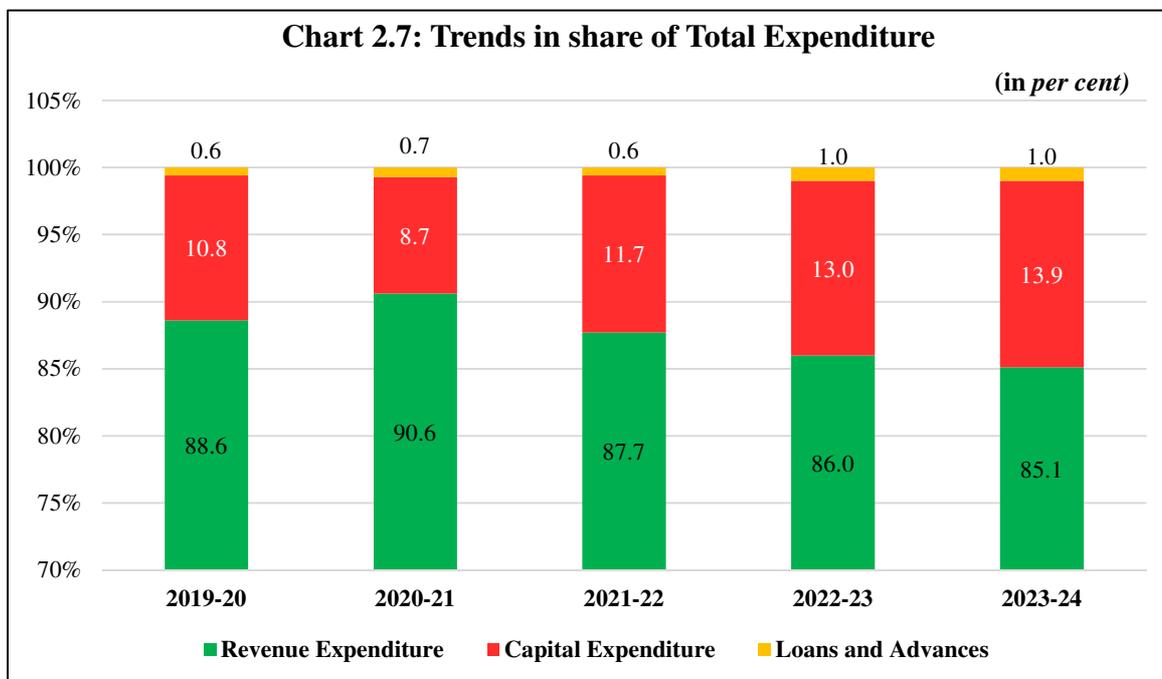
The total expenditure, its composition, and its relative share in GSDP during the last five years (2019-20 to 2023-24) are given in **Table 2.14** and **Chart 2.7**.

Table 2.14: Total expenditure and its composition

(₹ in crore)

Parameters	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Total Expenditure (TE)	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
Revenue Expenditure (RE)	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
Capital Outlay (CO)	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
Loans and Advances	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16

Parameters	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
As percentage of GSDP					
TE/GSDP	12.75	13.12	12.68	13.00	12.90
RE/GSDP	11.30	11.90	11.12	11.18	10.99
CO/GSDP	1.37	1.14	1.48	1.69	1.79
Loans and Advances/GSDP	0.07	0.09	0.08	0.13	0.12
Source: Finance Accounts of respective years					



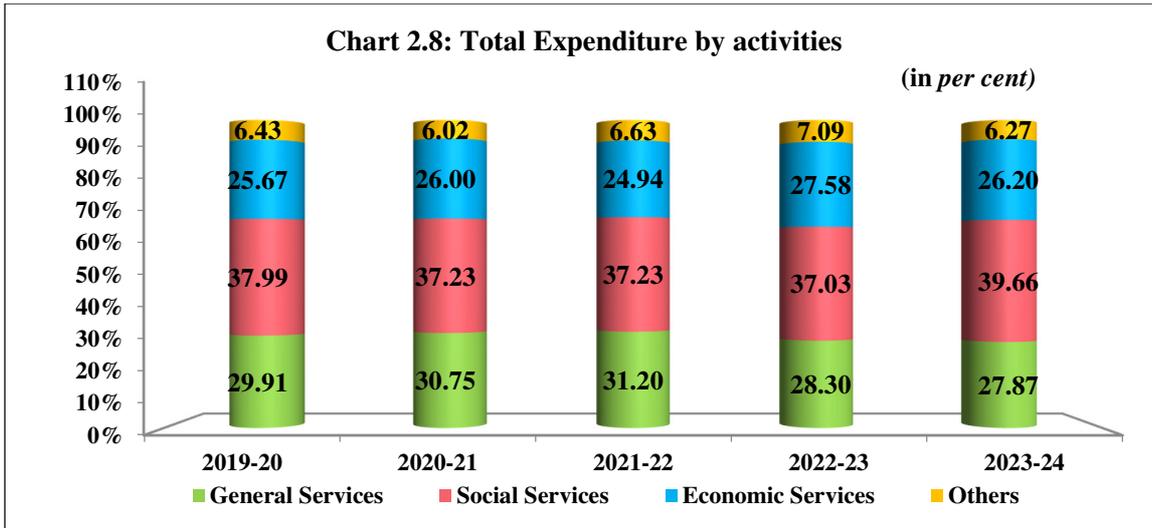
(Source: Finance Accounts of respective years)

The total expenditure increased significantly from ₹ 3,38,690.64 crore in 2019-20 to ₹ 5,21,898.02 crore in 2023-24. Total expenditure as a percentage of GSDP grew from 12.75 per cent in 2019-20 to 12.90 per cent in 2023-24.

In terms of activities, total expenditure could be considered as comprising expenditure on general services including interest payments, social services, economic services, GIA and loans and advances. Relative shares of these components in the total expenditure are indicated in **Table 2.15** and **Chart 2.8**.

Table 2.15: Relative share of various sectors of expenditure

Parameters	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
(in per cent)					
General Services	29.91	30.75	31.20	28.30	27.87
Social Services	37.99	37.23	37.23	37.03	39.66
Economic Services	25.67	26.00	24.94	27.58	26.20
Others (Grants to Local Bodies and Loans to Government Servants)	6.43	6.02	6.63	7.09	6.27
Source: Finance Accounts of respective years					



(Source: Finance Accounts of respective years)

The relative share of these components exhibited stability during the period from 2019-20 to 2023-24 with marginal inter-year variations.

2.4.2 Revenue Expenditure

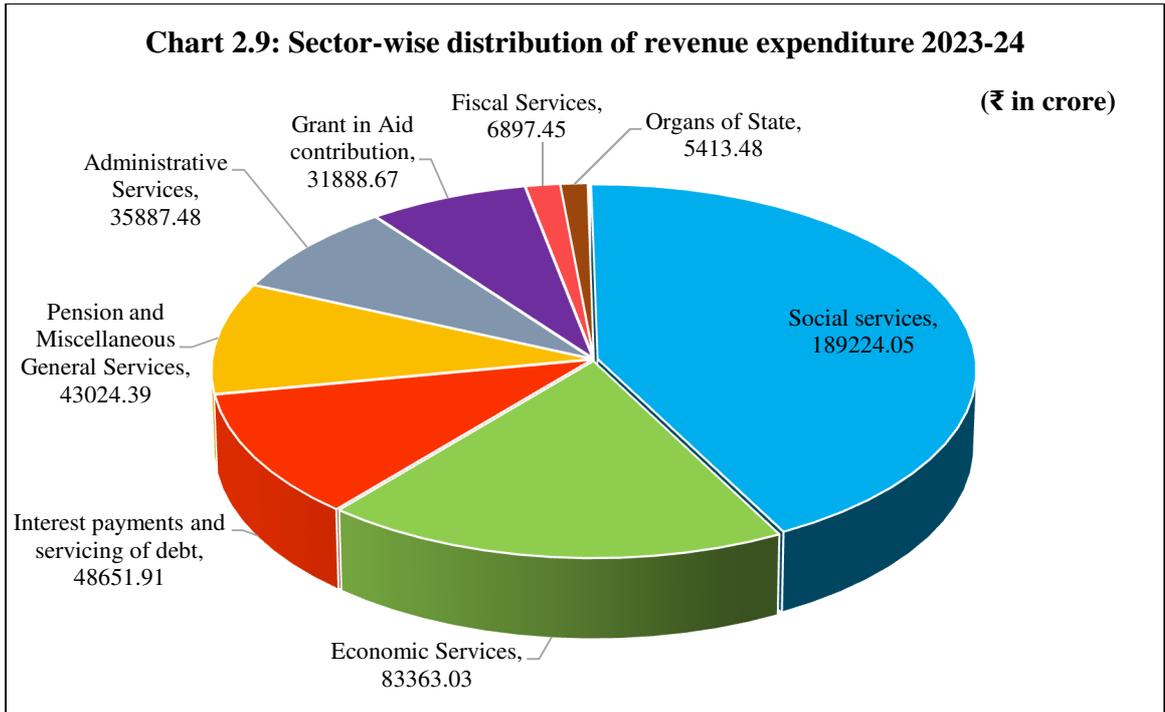
Revenue expenditure is incurred to maintain the current level of services and payment for the past obligations. Revenue expenditure comprises wages and salaries, interest payments, pensions, expenditure on operation and maintenance of capital works, subsidies and transfers to local bodies, co-operatives, non-government organizations (NGOs) and others.

Expenditure can also be classified into various functional categories such as administrative services, social services, and economic services. Expenditure on social and economic services is incurred to create physical infrastructure and for human resource development and therefore, is considered productive, whereas expenditure on general administration and debt servicing is considered unproductive.

The overall revenue expenditure, its rate of growth, its ratio to total expenditure and GSDP and ratios of incremental change in revenue expenditure *vis-à-vis* incremental changes in GSDP and revenue receipts are indicated in **Table 2.16**. Sector-wise distribution of revenue expenditure pertaining to 2023-24 is given in **Chart 2.9**.

Table 2.16: Revenue Expenditure – Basic Parameters

Parameters	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Total Expenditure (TE)	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
Revenue Expenditure (RE)	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
Rate of Growth of RE (<i>per cent</i>)	12.46	3.43	12.58	16.57	9.01
RE/TE (<i>per cent</i>)	88.67	90.65	87.69	86.01	85.14
RE/GSDP (<i>per cent</i>)	11.30	11.90	11.12	11.18	10.99
RE/RR (<i>per cent</i>)	106.04	115.27	104.91	100.48	103.19
Gross State Domestic Product	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
Rate of growth of GSDP (<i>per cent</i>)	5.06	(-1.74)	20.44	15.96	10.93
Ratio of change in Revenue Expenditure to					
Change in GSDP	2.462	*	0.615	1.038	0.824
Change in Revenue Receipts	8.307	*	0.531	0.764	1.468
Source: Finance Accounts of respective years					
*Due to negative growth of GSDP and revenue receipt, the ratio could not be calculated.					



(Source: Finance Accounts 2023-24)

During 2023-24, revenue expenditure constituted 85.14 per cent of the total expenditure. The growth rate of revenue expenditure decreased from 16.57 per cent in 2022-23 to 9.01 per cent in 2023-24.

2.4.2.1 Major changes in Revenue Expenditure

Table 2.17 details significant variations under various Heads of Account with regard to revenue expenditure of the State during the current year 2023-24 as compared with the previous year 2022-23.

Table 2.17: Variations in Revenue Expenditure during 2023-24 compared to 2022-23

(₹ in crore)

Major Heads of Account	2022-23	2023-24	Increase (+)/ Decrease (-)
2049- Interest Payments	41689.16	45651.91	3962.75
2071-Pensions and Other Retirement Benefits	43108.66	42629.22	(-)479.44
2202-General Education	76076.91	85859.72	9782.81
2216-Housing	3784.31	5156.11	1371.80
2217-Urban Development	13300.33	15832.72	2532.39
2225-Welfare of Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Other Backward Classes and Minorities	18745.51	22871.53	4126.02
2235-Social Security and Welfare	7301.06	10889.69	3588.63
2401-Crop Husbandry	8354.15	17121.95	8767.80
2435-Other Agricultural Programmes	5582.13	4.31	(-)5577.82
2505 - Rural Employment	5175.42	3194.23	(-)1981.19
3054 - Roads and Bridges	10257.49	8602.06	(-)1655.43
3604-Compensation and Assignments to Local Bodies and Panchayati Raj Institutions	32874.49	31888.67	(-)985.82

Source: Finance Accounts of respective years

During the year 2023-24, there was significant increase in revenue expenditure due to increase in expenditure on General Education, Housing and Welfare of Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Other Backward Classes, and Minorities.

2.4.2.2 Committed Expenditure

The committed expenditure of the State Government on revenue account consists of interest payments, expenditure on salaries and wages, and pensions. It has the first charge on Government resources.

Apart from the above, there are certain items of inflexible expenditure which cannot be ordinarily altered or varied, or are statutorily required on an annual basis, unlike for variable transactions such as capital expenditure. For example, the following items may be considered as inflexible expenditure:

- (i) Devolution to local bodies – statutory devolutions to local bodies for pay and allowances (devolution/transfer for capital expenditure).
- (ii) Statutory requirements of contribution to Reserve Funds – Contribution to Consolidated Sinking Fund (CSF), Guarantee Redemption Fund (GRF), State Disaster Mitigation/Response Fund (SDMF/SDRF), etc.
- (iii) Recoupment of Contingency Fund- Amount recouped within a year.
- (iv) Transfer of cess to reserve fund/other body, which are statutorily required.
- (v) Share contribution of CSS against the Central Fund received- Amount of state share to be transferred to SNAs/spent by the State.
- (vi) Payment of interest on the balances of the interest-bearing funds as if they were invested and payment of interest on public debt as charged expenditure-Interest payment.

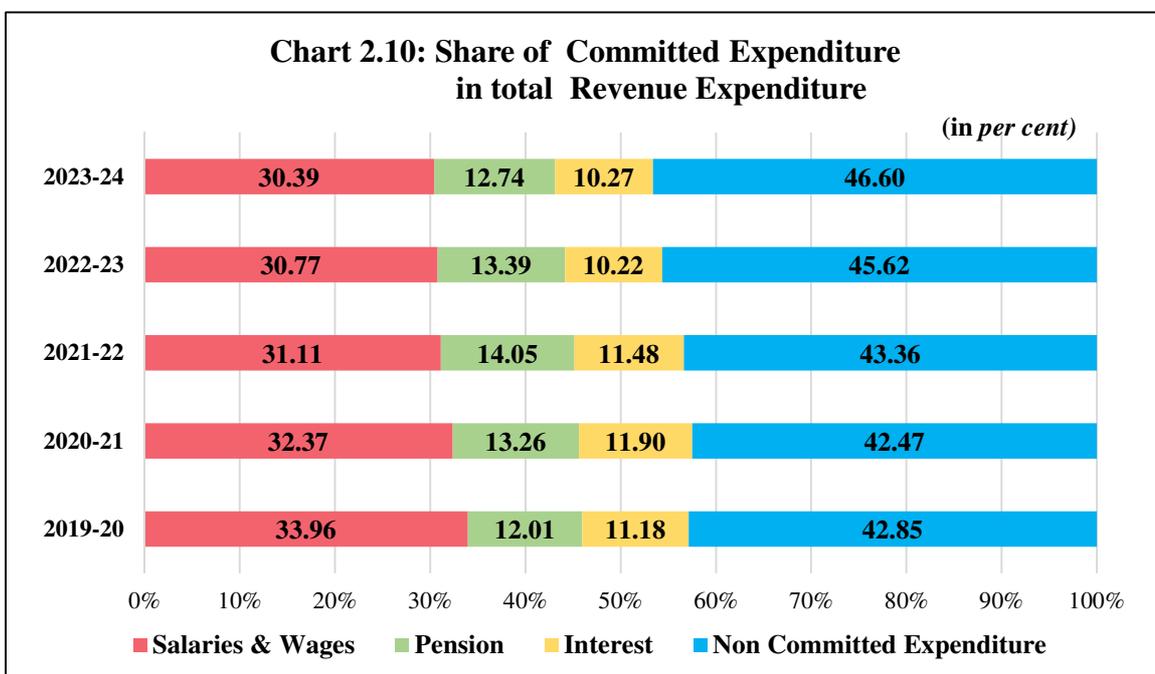
The upward trend in committed expenditure leaves the Government with lesser flexibility for development sector. Trend analysis of committed and inflexible expenditure and its components is depicted in **Table 2.18** and share of committed expenditure in revenue expenditure is shown in **Chart 2.10**.

Table 2.18: Components of Committed and Inflexible Expenditure

(₹ in crore)

Components of Committed Expenditure	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Salaries and wages *	101981.24	100529.17	108791.45	125409.39	135044.82
Expenditure on Pensions	36077.52	41194.31	49112.25	54575.45	56598.13
Interest Payments	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
Total	171619.49	178693.25	198061.74	221674.00	237294.86
Components of Inflexible expenditure					
Statutory devolution to local bodies	7038.57	8633.00	4336.90	5400.44	5004.28
Contribution to Reserve funds	11202.91	6136.00	9935.54	6514.42	7854.69
Recoupment of Contingency Fund	8000	0	0	0	0
Transfer to cess to reserve fund/other body	0	0	0	0	0
Share contribution of CSS against the Central fund received (State Share + Central Share)	18639.70	13145.50	21143.66	29214.31	26471.78
Payment of interest on the balances of the interest-bearing funds as if they could have been	472.65	702.85	667.83	232.61	552.39

Components of Committed Expenditure	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
invested and payment of interest on public debt as charged expenditure- interest payment					
Total	45353.83	28617.35	36083.93	41361.78	39883.14
As a percentage of Revenue Receipts (RR)					
Committed expenditure					
Salaries and wages*	36.01	37.31	32.64	30.91	31.36
Expenditure on Pensions	12.74	15.29	14.73	13.45	13.14
Interest Payments	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60
Total	60.60	66.32	59.42	54.64	55.11
Inflexible expenditure					
Total	16.02	10.62	10.83	10.20	9.26
As a percentage of Revenue Expenditure (RE)					
Salaries and Wages*	33.96	32.37	31.11	30.77	30.39
Expenditure on Pensions	12.01	13.26	14.04	13.39	12.74
Interest Payments	11.18	11.90	11.48	10.22	10.27
Total	57.15	57.53	56.63	54.38	53.40
Inflexible Expenditure					
Total	15.10	9.21	10.32	10.15	8.98
Non- Committed RE	128685.72	131916.51	151624.15	185934.64	207055.60
Percentage of RE	42.85	42.47	43.36	45.62	46.60
Percentage of TE	38.00	38.50	38.02	39.23	39.67
Subsidies	28385.98	40861.58	29137.20	43150.79	48053.50
Subsidies as <i>percentage</i> of non-committed expenditure	22.06	30.98	19.22	23.21	23.21
* Includes salaries paid out of grants-in-aid					
Source: Finance Accounts of respective years					



(Source: Finance Accounts of respective years)

Committed expenditure constituted 55.11 *per cent* of the revenue receipts and 53.40 *per cent* of the revenue expenditure of the State during 2023-24. The committed expenditure increased by ₹ 15,620.86 crore (7.05 *per cent*) from the previous year.

Salaries and Wages

Expenditure on salaries and wages over the five-year period (2019-20 to 2023-24) increased by ₹ 33,063.58 crore (32.42 *per cent*) from ₹ 1,01,981.24 crore in 2019-20 to ₹ 1,35,044.82 crore in 2023-24. Its share in revenue expenditure decreased slightly during the current year relative to the previous year and accounted for 30.39 *per cent* of revenue expenditure during 2023-24.

Interest Payments

During 2023-24, interest payments increased by ₹ 3,962.75 crore (9.51 *per cent*) over the previous year. During the current year, interest on Market loans increased by ₹ 3966.54 crore and interest on Block Loans under 'Other loans for State' increased by ₹ 944.44 crore.

Pension Payments

The expenditure during the year on pension and other retirement benefits to State Government employees recruited prior to November 2005 was ₹ 56,598.13 crore (12.74 *per cent* of revenue expenditure). There was an increase of ₹ 2,022.68 crore over the previous year.

2.4.2.3 Undischarged liabilities in National Pension System

The Government introduced the 'National Pension System' (NPS) applicable to all new entrants joining State Government Service on or after November 2005. The contributions are initially transferred to the Public Account (Major Head '8342-117-Defined Contributory Pension Scheme'(DCPS)). The State Government has the responsibility to deposit both employees' and employer's share with the designated authority i.e., National Securities Depository Limited (NSDL)/trustee bank for further investment as per the guidelines of NPS. The State Government opens a current account with the trustee bank for parking the funds before transfer to NSDL.

The Government of Maharashtra adopted (October 2005) the NPS architecture and implemented DCPS for State Government employees recruited on or after 1 November 2005. The DCPS was also applicable to employees recruited in services of recognized and aided educational institutions, non- agricultural Universities and affiliated non-government Colleges and Agricultural Universities, Zilla Parishads etc. for which the existing pension scheme and General Provident Fund Scheme was applicable.

The State Government implemented the NPS in August 2014 for employees recruited on or after 1 November 2005 in the State Government, Zilla Parishad, Recognized and Aided Educational Institutions, Agricultural/Non-Agricultural Universities and affiliated Non-Government Colleges, Corporations under Water Resources Department. In terms of the Scheme, the employee contributes 10 *per cent* of his/her basic pay and dearness allowance and 14 *per cent* of basic pay and dearness allowance is contributed by the State Government. As per Ministry of Finance's notification dated 31 January 2019, the employer's contribution rate has been enhanced to 14 *per cent* with effect from 1 April 2019. The entire amount is to be transferred to the designated fund manager through the National Securities Depository Limited (NSDL)/Trustee Bank.

As per Ministry of Finance, GoI guidelines (September 2008), no contributions are to be parked under the Head of Account '8342-117'- Other Deposits Contribution Pension Scheme even as a temporary measure. Audit noticed that an amount of ₹ 4,405.73 crore was parked under the above Major Head as on 31st March 2024 as depicted in **Table 2.19**.

Table 2.19: Details of transactions under National Pension System during last five year

(₹ in crore)						
Year	Opening Balance	Employees Contribution	Contribution by the State Government	Total	Disbursed to NSDL	Short Transfer to NSDL
1	2	3	4	5	6	7
2019-20	7082.67	2554.41	2,494.40	12131.48	3403.90	8727.58
2020-21	8727.58	2,462.94	2,870.56	14061.08	3418.82	10642.26
2021-22	10642.26	1967.65	3143.22	15753.13	6702.99	9050.14
2022-23	9050.14	2421.72	4186.79	4186.79	8194.05	7464.60
2023-24	7464.60	2447.61	3197.66	13109.87	8704.14	4405.73
Source: Finance Accounts of respective years						

During the year 2023-24, total contribution to the NPS was ₹ 5,645.27 crore {Employees' contribution ₹ 2,447.61 crore (Tier-1 ₹ 2,290.01 crore) and Government's contribution ₹ 3,197.66 crore}. The Government transferred ₹ 8,704.14 crore to the Public Account under Major Head 8342-117 Defined Contribution Pension scheme. The Government's contribution to the NPS was less by ₹ 8.35 crore⁵, which resulted in understatement of Revenue Expenditure to that extent. As on 31st March 2024, cumulative balance of ₹ 4,405.73 crore is yet to be transfer to NSDL.

The State Government should examine the reasons and put in place a mechanism to ensure that contribution of employees are fully transferred to NSDL in a timely manner.

Inflexible expenditure

The components of inflexible expenditure, which include among others statutory devolution to local bodies and contribution to Reserve Funds, decreased from ₹ 45,353.83 crore in 2019-20 to ₹ 39,883.14 crore in 2023-24. Inflexible expenditure constituted 8.98 *per cent* of the revenue expenditure during 2023-24, as compared to 10.15 *per cent* during 2022-23. The inflexible expenditure decreased by ₹ 1,478.64 crore (3.57 *per cent*) during 2023 -24 over the previous year.

2.4.2.4 Subsidies

Subsidies given by the State Government during 2019-20 to 2023-24 are shown in **Table 2.20**.

Table 2.20: Expenditure on subsidies during 2019-20 to 2023-24

	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Subsidies (₹ in crore)	28385.98	40861.58	29137.20	43158.36	48053.50
Subsidies as a percentage of Revenue Receipts	10.02	15.16	8.74	10.64	11.16
Subsidies as a percentage of Revenue Expenditure	9.45	13.16	8.33	10.59	10.81
Source: Finance Accounts of respective years					

⁵ State Government contributed ₹ 3,197.66 crore to the NPS against the amount of ₹ 3,206.01 crore (14 *per cent*) to be contributed by Government

Expenditure on subsidies increased from ₹ 28,385.98 crore in 2019-20 to ₹ 48,053.50 crore in 2023-24 i.e. from 10.02 *per cent* of the total revenue receipts in 2019-20 to 11.16 *per cent* in 2023-24. During the current year, subsidies constituted 10.81 *per cent* of the revenue expenditure and 11.16 *per cent* of revenue receipts.

The Departments of Industries, Energy and Labour, Agriculture, Animal Husbandry, Dairy development, and Fisheries, Food and Civil Supplies and Home booked major expenditure as subsidies.

- Industries, Energy and Labour department gave subsidies of ₹ 17,314.49 crore (36.03 *per cent*) for concession in energy tariff to agriculture pump consumers, (₹ 7,355.91 crore), 'Package scheme of incentives⁶' (₹ 5,700 crore), concession in energy tariff for industrial consumers (₹ 1,200 crore) and concession in energy tariff for powerloom consumers (₹ 1,982 crore).
- Agriculture, Animal Husbandry, Dairy development and Fisheries department, spent a total amount of ₹ 15,561.84 crore as subsidies mainly for Namo Shetkari Mahasanman Nidhi Yojana (₹ 5,512 crore) and premium subsidy under Pradhanmantri Crop Insurance Scheme (₹ 5,154.32 crore).
- The Transport Commissioner booked an expenditure of ₹ 3,960 crore as subsidy for covering the losses incurred by the Maharashtra State Road Transport Corporation (₹ 3,935 crore).
- Social Justice and Special Assistance department gave a subsidy of ₹ 2,606 crore, of which, subsidy of ₹ 1,357 crore was given for Gharkul Yojana for Schedule Castes and Nav Boudh people.
- The subsidy of ₹ 2,956.97 crore given by Food and Civil Supplies Department, mainly included subsidy given for covering deficit in foodgrain transactions (₹ 1,069.55 crore), for covering deficit under National Food Security scheme (₹ 831.47crore) and for covering deficit under Central Support Price Scheme (₹ 823.12 crore).

2.4.2.5 Financial Assistance by the State Government to Local Bodies and Other Institutions

Financial assistance is provided by the State Government to local bodies and other institutions by way of grants and loans. The quantum of assistance provided by way of grants and loans to local bodies and other institutions during 2023-24 compared to previous years is shown in **Table 2.21**.

⁶ In order to encourage the dispersal of industries to the less developed areas the State Government has been giving a Package of Incentives to New / Expansion units to set up in the developing region of the state since 1964 under a scheme popularly known as Package Scheme of Incentives

Table 2.21: Financial Assistance to Local Bodies, etc.

(₹ in crore)					
Institutions	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
(A) Local Bodies					
Municipal Corporations and Municipalities	30802.66	30101.99	36340.72	40832.22	52755.18
Panchayati Raj Institutions	26620.62	28724.25	29417.83	37504.47	42463.31
Total (A)	57423.28	58826.24	65758.55	78336.69	95218.49
(B) Others					
Educational Institutions (Aided Schools, Aided Colleges, Universities, etc.)	36674.10	35899.78	39536.97	47821.21	54108.80
Development Authorities	584.31	2303.49	1631.33	4511.15	3302.54
Hospitals and Other Charitable Institutions	5364.44	7345.86	9693.05	8030.81	10054.35
Other Institutions	34158.76	29405.90	38152.96	49090.03	42184.68
Total (B)	76781.61	74955.03	89014.31	109453.20	109650.37
Total (A+B)	134204.89	133781.27	154772.86	187789.89	204868.86
GIA on Salary	60540.17	61045.62	65811.92	76234.13	82969.33
GIA for creation of Capital assets	1234.66	1686.84	1254.48	1891.15	2018.02
GIA for non-salary	69840.58	69002.46	84254.44	100188.57	113393.83
GIA given in kind	37.35	97.53	220.26	304.01	267.19
Revenue Expenditure	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
Assistance as percentage of Revenue Expenditure	44.69	43.07	44.26	46.07	46.11
Source: Finance Accounts of respective years					

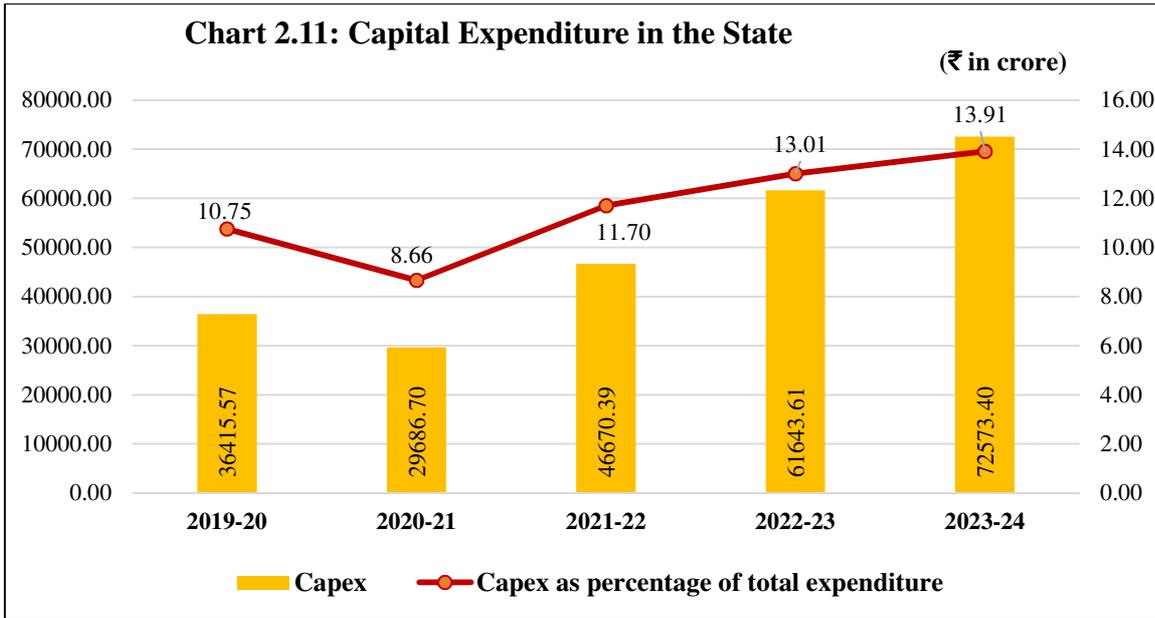
The financial assistance to local bodies and other institutions has increased by ₹ 16,881.8 crore (21.55 per cent) in 2023-24 as compared to 2022-23. During 2023-24, the State Government released an amount of ₹ 26,851.24 crore assistance to Municipal Corporations for loss of revenue arising due to implementation of GST as compared to ₹ 24,448.79 crore released in 2022-23.

Grantee institutions under 'Others' category received substantial assistance during 2019-20 to 2023-24. The recording of grantee institutions under 'Others' category, and absence of details of assets created with the concerned grant-releasing Departments of the State Government is a matter of concern, as it renders such transactions opaque.

Financial assistance (GoI and State Government), given for the creation of capital assets, given in kind, given for salary and for non-salary purpose increased by ₹ 20,030.51 crore (11.21 per cent) during 2023-24 as compared to 2022-23. It was further noted that assistance on salary and non-salary component had continuously showed an increasing trend during the last five years. The share of financial assistance on salary, non-salary, creation of capital assets and GIA given in kind was 40.50 per cent, 55.35 per cent, 0.99 per cent and 0.13 per cent respectively of the total assistance given by the State Government.

2.4.3 Capital Expenditure

Capital Expenditure (capex) is primarily expenditure on creation of fixed infrastructure assets such as roads, buildings etc. Trend of capital outlay vis-à-vis total expenditure during the five-year period (2019-20 to 2023-24) is given in **Chart 2.11**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

During 2023-24, Capital outlay (₹ 72,573.40 crore) constituted 13.91 per cent of the total expenditure. Capital outlay increased by 17.73 per cent (₹ 10,929.79 crore) during 2023-24 as compared to 2022-23. Of the total capital outlay of ₹ 72,573.40 crore incurred in 2023-24, ₹ 26,374.51 crore (36.34 per cent) was spent on roads and bridges, ₹ 14,921.12 crore (20.56 per cent) was spent for irrigation and flood control activities followed by ₹ 5,001.79 crore (6.89 per cent) for agriculture and allied services.

2.4.3.1 Major changes in Capital Expenditure

Table 2.22 highlights significant variations under various Heads of Accounts with regard to capital outlay of the State during 2022-23 and 2023-24.

Table 2.22: Capital outlay during 2023-24 compared to 2022-23

Major Heads of Accounts	2022-23	2023-24	Increase (+)/ Decrease (-)
4070 - Capital Outlay on Other Administrative Services	1402.74	2737.43	1334.69
4210-Capital Outlay on Medical and Public Health	1724.17	3960.66	2236.49
4217 - Capital Outlay on Urban Development	5048.97	8042	2993.03
4402-Capital Outlay on Soil and Water Conservation	2152.57	3008.52	855.95
4408 - Capital Outlay on Food Storage and Warehousing	3228.4	120.63	(-)3107.77
4700 - Capital Outlay on Major Irrigation	641.65	8526.66	7885.01
4701-Capital Outlay on Major and Medium Irrigation	8699.91	3599.03	(-)5100.88
4702-Capital Outlay on Minor Irrigation	1617.26	2348.84	731.58
4801 - Capital Outlay on Power Projects	492.52	1455.53	963.01
5054-Capital Outlay on Roads and Bridges	25795.11	26374.51	579.40

Source: Finance Accounts of respective years

Capital outlay on Roads and bridges included, among others, an amount of ₹ 6,445.18 crore as government share in construction of roads and bridges project on hybrid annuity basis, ₹ 13,016.02 crore for ‘District and other roads’ and ₹ 3,129.47 crore for ‘State Highways’. Capital outlay on medium irrigation decreased by ₹ 5,100 crore due to reduced share capital contribution to Irrigation Development Corporations in Maharashtra for Medium irrigation works. Capital Outlay on Food

Storage and Warehousing decreased considerably as Expenditure under Civil Supplies decreased by ₹ 2,713.69 crore and recoveries and receipts on Capital Accounts increased by ₹ 3,833.59 crore.

2.4.3.2 Quality of Capital Expenditure

This section presents an analysis of investments and other capital expenditure undertaken by the Government during the current year.

Quality of investments in the companies, corporations, and other bodies

Capital Expenditure (CE) in companies and corporations which are loss making and whose net worth have completely eroded is not sustainable. Investments in the form of equity/ loans given to companies, corporations and co-operatives, which are either loss making or have eroded their net worth completely, affect the quality of capital expenditure. Return on investment in share capital invested in public sector undertakings (PSUs) and history of repayment of loans given to various bodies are important determinants of quality of CE.

Out of the total Capital outlay of ₹ 72,573.40 crore, Government had invested ₹ 18,476.99 crore in Statutory Corporations, ₹ 2,917.99 crore in Government Companies, ₹ 60.79 crore in Rural Banks and ₹ 52.51 crore in Co-operative Banks/Societies and Local Bodies in 2023-24.

As on 31 March 2024, the Government of Maharashtra invested ₹ 2,28,950.40 crore in statutory corporations, rural banks, joint stock companies and co-operatives (**Table 2.23**). The state Government earned a return of ₹ 72.10 crore on these investments during 2023-24. The average rate of return on investment was 0.03 *per cent* during the five-year period from 2019-20 to 2023-24, while the average rate of interest paid by the State Government during the period was 6.43 *per cent*.

Table 2.23: Return on Investment

Investment/Return/ Cost of borrowings	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Investment at the end of the year (₹ in crore)	165024.85	173983.84	188658.45	207442.12	228950.40
Return on investment (₹ in crore)	56.53	401.02	88.36	36.01	72.10
Return on investment (<i>per cent</i>)	0.03	0.23	0.05	0.02	0.03
Average rate ⁷ of interest on Government Borrowings (<i>per cent</i>)	7.32	7.19	6.96	6.58	6.43
Difference between return on investment and rate of interest paid (<i>per cent</i>)	(-)7.29	(-)6.96	(-)6.91	(-)6.56	(-)6.40
Difference between and return on investment ^s and interest on Government borrowings (₹ in crore)	(-)12030.31	(-)12109.28	(-)13036.30	(-)13613.68	(-)14652.83
^s Investment at the end of the year <i>multiplied by</i> difference between interest rate and return. (-) sign indicates that rate on investment was lower than the rate of interest paid on government borrowings. Source: Finance Accounts of respective years					

⁷ Average rate of interest on Government borrowings = Interest payment/ [(Amount of previous year's Fiscal Liabilities + Current year's Fiscal Liabilities)/2]*100

Information furnished by the Commissioner for Co-operation and Registrar of Co-operative Societies showed that of the 23,089 societies with an aggregate Government investment of ₹ 2,847.34 crore (equity: ₹ 54 crore and loan: ₹ 2,793.34 crore), 12,151 societies had incurred accumulated losses of ₹ 7,385.97 crore.

Quantum of loans disbursed and recovered (2019-20 to 2023-24)

In addition to investments in co-operative societies, corporations and companies, the State Government has also provided loans and advances to many institutions/organizations. The Indian Government Accounting Standards-3 (IGAS-3) requires that loans sanctioned without specific terms and conditions should be specifically disclosed. The likelihood of recovery of loans outstanding against non-working companies is remote. The detailed position of Loans and Advances for 2019-20 to 2023-24 is given in **Table 2.24**.

Table 2.24: Position of Loans and Advances

	(₹ in crore)				
Quantum of Loans/Interest receipts/Cost of borrowings	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Opening balance of Loans outstanding	25745.56	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00
Amount advanced during the year	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16
Amount recovered during the year	1614.87	1612.35	1178.88	642.62	742.20
Closing balance of the Loans outstanding	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00	36340.95
Interest received	322.00	315.87	202.05	180.85	167.59
Interest rate ⁸ on Loans and Advances given by the Government	1.24	1.19	0.74	0.60	0.49
Rate of Interest paid on the outstanding borrowings of the Government	7.32	7.19	6.96	6.58	6.43
Difference between the rate of interest paid and interest received (<i>per cent</i>)	(-)6.08	(-)6.00	(-)6.22	(-)5.98	(-)5.94
Source: Finance Accounts of respective years					

2.4.4 Expenditure priorities

Availability of better social and physical infrastructure in the State generally reflects the quality of its expenditure. It is important for the State Government to take appropriate expenditure rationalization by focusing more on development expenditure – which is expenditure on Social and Economic Services. Apart from improving the allocation towards development expenditure, the efficiency of expenditure use is also reflected by the ratio of CE (capital outlay + disbursement of loans and advances) to total expenditure (TE) and the proportion of expenditure being spent on education and health sectors. The higher the ratio of these components to aggregate expenditure, the better is the quality of expenditure.

⁸ Interest rate on Loans and Advances given by the Government = Interest received/ {(Opening balance + closing balance of loan and advances)/2} *100

Table 2.25 compares the fiscal priority of the State with that of General category states with regard to TE, Social Sector Expenditure (SSE), Economic Sector Expenditure (ESE) and CE during 2023-24, taking 2019-20 as the base year.

Table 2.25: Fiscal Priority of the State in 2019-20 and 2023-24

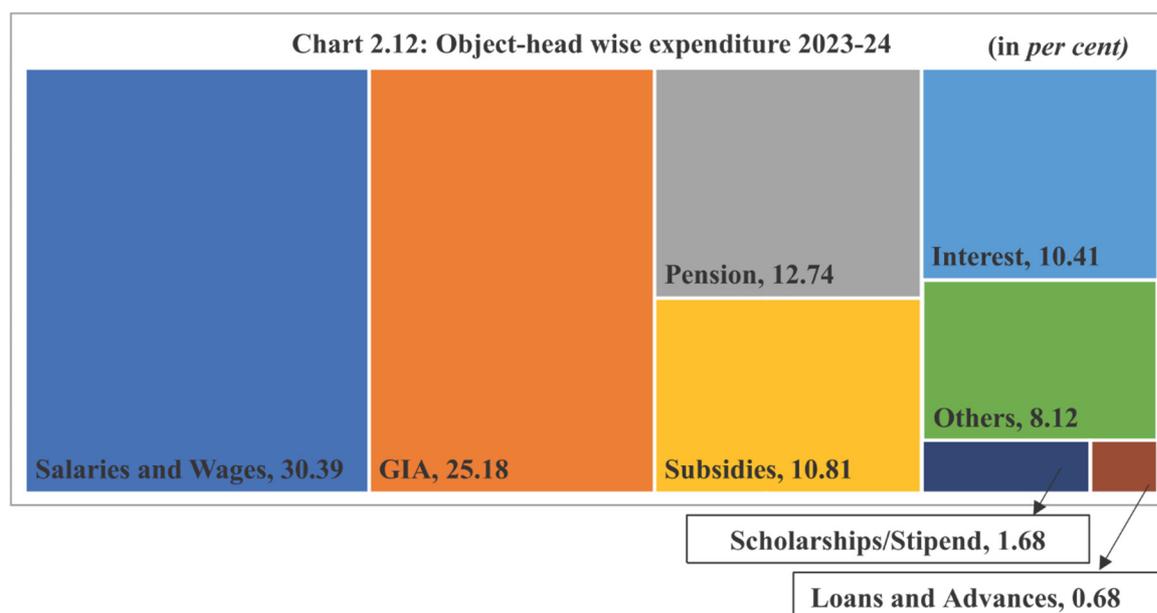
Particulars	(in per cent)					
	TE/ GSDP	SSE/ TE	ESE/ TE	CE/ TE	Expenditure on Education/ TE	Expendi- ture on Health/ TE
Average General category States' 2019-20	15.88	37.04	29.54	14.02	15.79	5.25
Maharashtra 2019-20	12.75	37.99	25.67	11.33	18.31	4.34
Average of General Category States' 2023-24	15.66	37.92	30.01	16.50	14.36	5.71
Maharashtra 2023-24	12.90	39.66	26.20	14.86	17.18	4.63
Source: Finance Accounts 2023-24 and compilation report of SFAR 2023-24						

Table 2.25 indicates the following:

- The State Government's total expenditure as proportion of GSDP increased from 12.75 per cent in 2019-20 to 12.90 per cent in 2023-24 whereas for average of General Category States' it slightly decreased from 15.88 per cent to 15.66 per cent during the same period.
- Capital expenditure facilitates asset creation which generates opportunities for higher growth. The ratio of capital expenditure to total expenditure increased from 11.33 per cent in 2019-20 to 14.86 per cent in 2023-24. This ratio for the average of general category states also increased from 14.02 per cent to 16.50 per cent during the same period.
- The ratio of expenditure on education to the total expenditure in Maharashtra decreased from 18.47 per cent in 2019-20 to 17.65 per cent in 2023-24, while in the case of average of General category States it increased from 15.79 per cent to 17.65 per cent during the same period.
- The ratio of expenditure on health to total expenditure in Maharashtra increased slightly from 4.34 per cent in 2019-20 to 4.63 per cent in 2023-24, which was lower than the average of general category states at 5.71 per cent in 2023-24.

2.4.4.1 Object head-wise expenditure

Finance Accounts depict transactions only up to the Minor Head level. Object head wise expenditure gives information about the object/ purpose of the expenditure. The object head wise expenditure for 2023-24 is shown in **Chart 2.12**.



(Source: Finance Accounts 2023-24)

Salaries constituted 30 per cent of the revenue expenditure followed by GIA at 25 per cent, pension 13 per cent, interest 10 per cent and subsidies at 11 per cent.

2.5 Public Account

Receipts and Disbursements in respect of certain transactions such as small savings, provident funds, reserve funds, deposits, suspense, remittances *etc.*, which do not form part of the Consolidated Fund are kept in the Public Account set up under Article 266(2) of the Constitution and are not subject to vote by the State Legislature. The Government acts as a banker in respect of these. The balance after disbursements during the year is the fund available with the Government for use for various purposes.

2.5.1 Net Public Account Balances

The component-wise net balances in Public Account of the State are given in **Table 2.26**.

Table 2.26: Component-wise net balances in Public Account

		(₹ in crore)				
Sector	Sub Sector	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
I. Small Savings, Provident Funds, <i>etc.</i>	Small Savings, Provident Funds, <i>etc.</i>	1766.69	739.89	966.64	576.44	526.53
J. Reserve Funds	(a) Reserve Funds bearing Interest	3781.61	657.53	156.33	712.25	2114.00
	(b) Reserve Funds not bearing Interest	6666.75	4512.62	8527.48	5247.20	7671.17
K. Deposits and Advances	(a) Deposits bearing Interest	5886.57	5674.11	2105.43	1170.28	1461.75
	(b) Deposits not bearing Interest	(-)686.58	333.23	500.73	2553.55	8609.51

Sector	Sub Sector	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
	(c) Advances	3.67	(-)1.20	(-)2.51	(-)1.40	7.40
L. Suspense and Miscellaneous	(a) Suspense	289.60	(-)329.48	112.51	(-)29.85	15.69
	(b) Other Accounts	3265.52	29.13	7065.46	10737.42	(-)6870.60
	(c)Accounts with Governments of Foreign Countries	0	0.00	(-)1.60	0.00	0.00
	(d) Miscellaneous	0.01	0.00	1.60	(-)1.15	(-)1.53
M. Remittances	(a) Money Orders, and Other Remittances	(-)1664.09	2128.66	(-)595.18	524.50	(-)390.79
	(b) Inter-Governmental Adjustment Account	(-)4.67	(-)0.81	6.45	4.00	1.57
TOTAL		19305.08	13743.68	18843.34	21493.24	13144.70
Note: +ve denotes debit balance and -ve denotes credit balances #Lower rounding Source: Finance Accounts of respective years						

The net balances in the Public Account decreased by ₹ 8,348.54 crore (38.84 per cent) from ₹ 21,493.24 crore in 2022-23 to ₹ 13,144.70 crore in 2023-24. 'Other accounts' under 'Suspense and Miscellaneous' head showed a negative balance of ₹ 6,870.60 crore due to realization of cheques being more than the cheques issued during the year owing to clearance of previous year's cheques.

2.5.2 Reserve Funds

Reserve Funds are created for specific and defined purposes under the Public Account of the State Government. These funds are met from contributions or grants from the Consolidated Fund of the State.

As of March 2024, there were 21 active Reserve Funds earmarked for specific purposes. Out of these, 13 funds were operative (₹ 83,148.12 crore) and the remaining eight were inoperative (₹ 32.23 crore). The total accumulated balance at the end of 31 March 2024 in these funds was ₹ 83,180.35 crore, out of which ₹ 7,634.77 crore was under interest bearing Reserve Fund and ₹ 75,545.58 crore under non-interest-bearing Reserve Fund.

Details of major Reserve Fund transactions during the year are described in the subsequent paragraphs.

2.5.2.1 Consolidated Sinking Fund

In terms of the recommendations of the Tenth Finance Commission, the State Government created (1999-2000) a Consolidated Sinking Fund to be administered by the RBI for amortization of open market loans. As per the constitution of Consolidated Sinking Fund of Maharashtra, the State Government is to contribute one to three per cent of the outstanding open market loans as at the end of the previous years to the fund. In 2017, the Government of Maharashtra vide Notification No. CSF.1017/CR-17/ WAM dated 1 July 2017 revised the Consolidated Sinking Fund Scheme effective from the year 2017-18 with the objective of utilisation of Consolidated Sinking Fund as an amortization fund for

redemption of the outstanding liabilities of the Government commencing from the financial year 2022-23. In terms of the revised guidelines, the Government may contribute to the Fund a minimum of 0.5 *per cent* of their outstanding liabilities (Internal Debt + Public Account liabilities) as at the end of the previous year. During the year 2023-24, Government contributed ₹ 3,000 crore as against ₹ 3,303.77 crore. The total accumulation of the Fund was ₹ 67,621.08 crore as on 31 March 2024.

2.5.2.2 State Disaster Response Fund

The State Disaster Response Fund (SDRF) was constituted in 2010-11 for the expenditure to provide immediate relief to the victims of cyclone, drought, earthquake, fire, flood, tsunami, hailstorm, landslide, avalanche, cloud burst, pest attack and frost and cold wave under the provision of Disaster Management Act, 2005. The State Disaster Mitigation fund (SDMF) was constituted under section 48(1)(c) of the Disaster Management Act, 2005 vide Government of Maharashtra vide notification No. DMU.2021/CR.76/DM-1 dated 9 September, 2021. This fund is exclusively for the purpose of mitigation project in respect of disasters covered under SDRF/National Disaster Response Fund (NDRF) guidelines and state specific local disaster notified by the State Government from time to time. Fifteenth Finance Commission has recommended the creation of funds for disaster mitigation along with disaster response, which will now together be called National Disaster Risk Management Fund (NDRMF) and State Disaster Risk Management Funds (SDRMF).

As per the recommendation of the Fifteenth Finance Commission the annual contribution to the SDRF and SDMF is in the ratio of 75:25 between Central and State Government.

During the year 2023-24, the State Government received ₹ 2,841.60 crore as GoI share towards SDRF. The State Governments share during the year was ₹ 947.20 crore. The State Government transferred ₹ 3,788.80 crore (Central share ₹ 2,841.60 crore, State share ₹ 947.20 crore) to the Fund under Major Head 8121-122 SDRF.

An amount of ₹ 2,692.81 crore was set off in the Major Head 2245 as expenditure met from the Fund and no amount was invested from the Fund. The closing balance as on 31 March 2024 was ₹ 1,095.99 crore in the SDRF.

The State Government's received ₹ 433.80 crore as Central Government's share towards SDMF for 2023-24. The State Government's share during the year is ₹ 112.80 crore. The State Government transferred ₹ 546.60 crore (Central share ₹ 433.80 crore, State share ₹ 112.80 crore) to the Fund under Major Head 8121-130 SDMF.

An amount of ₹ 14.25 crore was set off in the Major Head 2245 as expenditure incurred from the Fund and the balance amount was not invested from the Fund. The closing balance as on 31 March 2024 was ₹ 2,606.35 crore in the Fund.

The details of the fund viz SDRF and SDMF are given in **Table 2.27**.

Table 2.27 GoI and State share in SDRF and SDMF

(₹ in crore)

Fund	Opening balance as on 01.04.2023	GoI share received during 2023-24	State share during 2023-24	Assistance received from NDRF	Total fund transferred during 2023-24	Disbursement from the fund	Balance as on 31.03.2024
SDRF	NIL	2841.60	947.20	NIL	3788.80	2692.81	1095.99
SDMF	2074	433.80	112.80	NIL	546.60	14.25	2606.35

Source: Appropriation Accounts 2023-24

Details of expenditure for Relief on account of National calamities (MH 2245) during the year 2023-24 are presented in **Table 2.28**.

Table 2.28 Details of expenditure for Relief on account of National Calamities

(₹ in crore)

Major Head of Account	Minor Head of Account	Expenditure during 2023-24
2245- Relief on Account of Natural Calamities 02-Floods, Cyclones etc.	101-Gratuitous Relief	4495.96
	113-Assistance for repairs/reconstruction houses	35.97
	115-Assistance to farmers to clear sand/silt/salinity from lands	35.00
	117-Assistance to farmers for purchase of livestock	13.92
	118-Assistance for Repairs/Replacement of damaged boats and equipment for fishing	0.62
	119-Assistance to artisans for repairs/replacement of damaged tools and equipment	8.02
	800-Other expenditure	0.10
	Sub Total 02	4589.59
2245- Relief on Account of Natural Calamities 80- General	800-Other Expenditure	1.42
	911- Deduct-Recoveries of Overpayments	(-1.49)
	Sub-Total 80	(-0.07)
	Grand Total	4589.52

Source: Finance Accounts 2023-24

2.5.2.3 Guarantee Redemption Fund

In terms of the Twelfth Finance Commission, GoM vide notification dated 20 December 2018, created Guarantee Redemption Fund in 2018-19 to meet contingent liabilities arising from the Guarantees given by the State Government in respect of bonds issued and other borrowings by the State Level Undertakings or other bodies and invoked by the 'beneficiaries'. The accumulations in the Fund are to be utilised only towards payment of the guarantees issued by the Government and not paid by the institutions on whose behalf guarantees were issued.

The fund shall be administered by the Central Accounts Section of the RBI and should be kept outside the General Revenues of the Government. The funds are invested by the RBI.

As per the constitution of the Fund, the fund shall be set up by the Government with an initial contribution of minimum one *per cent* of outstanding guarantees at the end of the previous year beginning with the financial year 2018-19. Thereafter 0.5 *per cent* of such

outstanding amount shall be deposited in the fund every year to achieve the level of five *per cent* of total outstanding by 2027-28.

During 2023-24, the State Government contributed ₹ 327.31 crore as against ₹ 317.60 crore required to be contributed to the fund received. The total accumulation of the fund was ₹ 1,669.39 crore as on 31 March 2024.

As per the notification, the Fund shall be utilized for meeting the payment obligations arising out of the guarantees issued by the Government in respect of bonds issued and other borrowings by the State Level Undertakings or other bodies and invoked by the 'beneficiaries'. However, it was noticed that during 2019-20 to 2023-23, the guarantees discharged were not made from the fund, instead it was booked as revenue expenditure under the functional revenue head. There were no discharges during 2023-24.

2.5.2.4 State Compensatory Afforestation Fund (SCAF)

In compliance with the instructions issued by the Ministry of Environment and Forests, GoI, the State Governments are required to establish the State Compensatory Afforestation Fund for amounts received from user agencies⁹. The money collected is to be utilized for undertaking compensatory afforestation, assisted natural regeneration, conservation and protection of forests, infrastructure development, wildlife conservation and protection and other related activities.

The money received by the State Governments from the user agencies need to be credited in 'State Compensatory Afforestation Deposits' under interest bearing section in Public Account of the State at Minor head level below the Major Head 8336-Civil Deposits. As per Section 3 (4) of the Compensatory Afforestation Fund Act, 2016, 90 *per cent* of the fund needs to be transferred to the Major Head 8121-General and Other Reserve Funds in Public Account of State and balance 10 *per cent* is to be credited into the National Compensatory Afforestation Fund on yearly basis provided that the credit of 10 *per cent* Union share of funds is received on monthly basis. The applicable rate of interest on balances available under 'State Compensatory Afforestation Deposits' under '8336-Civil Deposits' and 'State Compensatory Afforestation Fund' under 8121- General and other Reserve Funds will be as per the rate declared by the Union Government on an annual basis (3.35 *per cent* for the year 2022- 23 as per circulars issued by the Ministry of Environment, Forest & Climate Change GoI, October 2022).

During 2023-24, the State Government did not receive any amount (Nil in previous year) from the user agencies and hence no amount was remitted to the National Fund against the 10 *per cent* share (Nil in previous year). The Government received ₹ 211.01 crore (Nil in previous year) from National Compensatory Afforestation Deposit and ₹ 458.26 crore from State Compensatory Afforestation Fund (SCAF). The Government incurred an expenditure of ₹ 417.32 crore from the Fund. During the year the Government did not invest any amount

⁹ "User Agency" means any person, organisation, or Company or Department of the Central or State Government making a request for diversion or de-notification of forest land for non-forest purpose or using forest land for non-forest purpose in accordance with the permission granted by the Central Government under the Act or the Rules

from the balance in the Fund. The balance in the State Compensatory Afforestation Fund as on 31 March 2024 was ₹ 3,033.72 crore.

2.5.2.5 Collection of Cess

The GoI enacted the Building and Other Construction Workers Welfare Cess Act, 1996 (Cess Act) to levy and collect cess for providing benefits to construction workers. The Act, *inter alia*, mandated constitution of a Building and Other Construction Workers' Welfare Board and framing of rules by every State Government to exercise the powers conferred under the Act. As per State Government Resolution issued on 17 June 2010, Cess at one per cent of construction cost is to be collected and the cess thus collected by the authorities concerned like Government Offices, the Public Sector Undertaking and the local authorities is to be deposited into the account maintained by the Board within 30 days of its collection. The Cess collected is directly credited to the Board's account and not routed through Government accounts. The cess collected is remitted to the Board and the Board is responsible for the operation and maintenance of the amount credited as labour cess.

As per information furnished by Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board, the Cess collected during 2022-23 was ₹ 2,483.92 crore and during 2023-24 was ₹ 3,193.27 crore. The Board has created a fund in which the cess collected is remitted. The department has not furnished details of expenditure incurred from the Fund, and the balance available as on 31 March 2024.

During the year 2023-24, the Government collected ₹ 906.53 crore as cess other than Labour Cess, which included education cess (₹ 876.78 crore) and health cess (₹ 4.76 crore) and cess under other Acts (₹ 24.99 crore). The total collection of ₹ 906.53 crore, was not transferred to the designated fund (Major Head 8229-00-101) by the State Government resulting in understatement of Revenue Deficit and Fiscal deficit to that extent.

2.5.2.6 Accounting of transaction relating to Central Road and Infrastructure Fund (CRIF)

Government of India introduced CRIF scheme in 2001-02 (erstwhile Central Road fund) to allocate and disburse funds for the development and maintenance of National Highways, rural roads, state roads (Roads of Inter-state connectivity and economic importance) and construction of roads either under or over the railways by means of bridges and erections of suitable safety works at unmanned rail-road level crossings.

GoI provides annual grants under the CRIF to the State Government to incur expenditure on specific road projects. In terms of the extant accounting procedure, the grants are to be initially booked as Revenue Receipts under Major Head "1601-Grants-in-Aid from Union Government". Thereafter the amount so received is to be transferred by the State Government to the Public Account under Major Head "8449-Other Deposits-103-Subventions from Union Road Fund", through Revenue Expenditure Major Head "3054-Roads and Bridges". This process ensures that receipt of the grants does not result in overstatement of revenue surplus or understatement of revenue deficit in the accounts. The expenditure on prescribed road works under CRIF will first be accounted for under the relevant capital or revenue expenditure section (Major Heads 5054 or 3054) and reimbursed

out of the Public Account under Major Head 8449 as a deduct expenditure to the concerned Major Head (5054 or 3054 as the case may be).

During the year 2023-24, the State Government received grants of ₹ 886.63 crore towards CRIF. The State Government transferred the entire amount of ₹ 886.63 crore to 8449 – 103 – 64 Subventions from Central Road and Infrastructure Fund in the Public Account as on 31 March 2024. From the fund, the State Government incurred an expenditure of ₹ 398.98 crore on ‘Roads and Bridges’ and ₹ 487.65 crore on ‘Districts and Other Roads’.

2.5.2.7 National Mineral Exploration Trust (NMET)

National Mineral Exploration Trust (NMET) was established in August 2015 under Section 9C (1) (inserted vide amendment in 2015) of the Mines and Mineral (Development and Regulation) – MMDR Act, 1957. Section 9C (4) of the Act states that the holder of a mining lease or a mineral concession shall pay to the Trust, a sum equivalent to two *per cent* of the royalty paid in terms of the Second Schedule, in such manner as may be prescribed by the Central Government.

Rule 7(6) of the NMET Rules, 2015 states that the responsibility of collection and depositing the amount so collected in the Trust Fund and maintaining necessary accounts to be shared with the Central Government shall be that of the State Government. Further, Rule 7(7) states that the State Government shall provide information regarding amount paid pursuant to Sub-Section (4) of Section 9C of the Act and royalty payments to the India Bureau of Mines on a monthly basis.

As per the accounting procedure, the State Government on receipt of the royalty, classifies the entire receipt under Major Head 0853 – 102 – Mineral concessions, fees and royalties. Thereafter, required amount is transferred in the Public Account of the State under Major Head 8449 – 123 - NMET. The accretions are thereafter periodically transferred to the NMET under Public Account of India. The NMET Fund is non-lapsable and non-interest-bearing fund created under the Public Account of India.

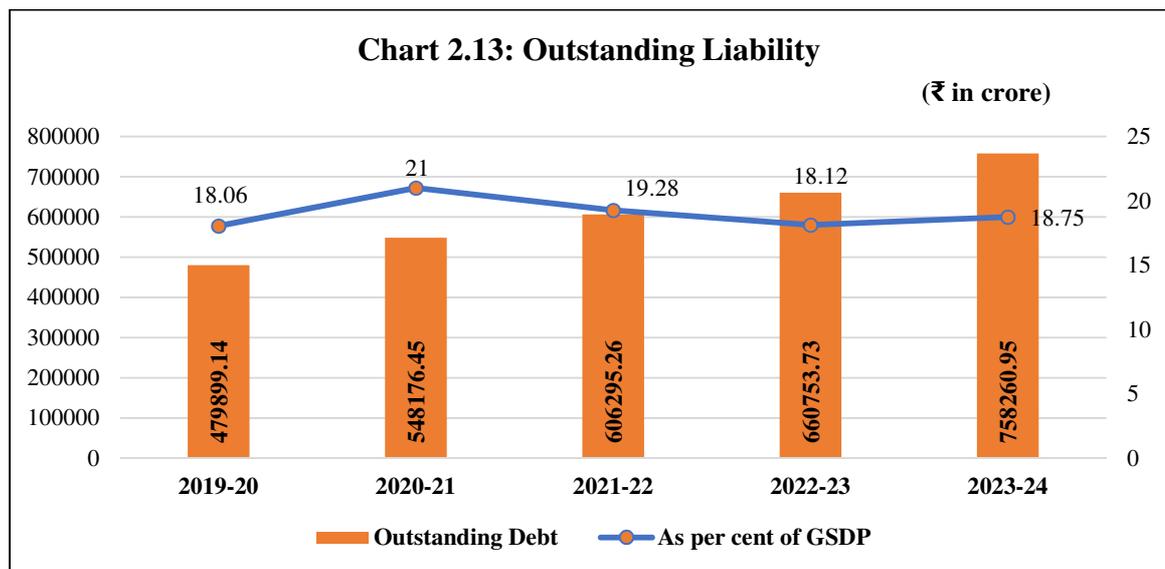
During the year 2023-24, the State Government collected ₹ 3,148.58 crore being royalty on account of major mineral concessions, fees and royalties: two *per cent* royalty for NMET being ₹ 62.97 crore. The Government deposited ₹ 3,085.61 crore (98 *per cent*) under Major Head 0853-Non-Ferrous Mining and Metallurgical Industries. The State Government transferred ₹ 61.72 crore (two *per cent* of the collection) under Major Head 8449-Other Deposits-123- National Mineral Exploration Trust Deposit, to the National Mineral Exploration Trust.

The short transfer/ non-transfer of ₹ 1.25 crore from the consolidated Fund of the State to the Public Account resulted in understatement of revenue expenditure to that extent.

2.6 Public Liability Management

Management of public liability is the process of establishing and executing a strategy for managing the Government’s liability to raise the required amount of funding, achieve its risk and cost objectives and to meet any other sovereign debt management goals that the

Government may have set through enactment or any other annual budget announcements. The total outstanding liabilities as a percentage of GSDP is shown in **Chart 2.13**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

The outstanding liabilities of the State increased from ₹ 4,79,899.14 crore in 2019-20 to ₹ 7,58,260.95 crore at the end of 2023-24. The outstanding debt to GSDP ratio of 18.75 *per cent* during 2023-24 was higher than the limits prescribed by the FRBM Act (18.23¹⁰ *per cent*).

2.6.1 Liability Profile: Components

Total debt of the State Government typically constitutes internal debt of the State (market loans, ways and means advances from RBI, special securities issued to National Small Savings Fund and loans from financial institutions, etc.), loans and advances from the Central Government and Public Account Liabilities. The MFRBM Act, 2005 defines 'total liabilities' as the liabilities under the Consolidated Fund and the Public Account of the State.

Outstanding debt, total debt received, repayment of debt, ratio of debt to GSDP and the actual quantum of debt available to the State during the five-year period 2019-20 to 2023-24 are given in **Table 2.29**.

Table 2.29: Component wise Public liability trends

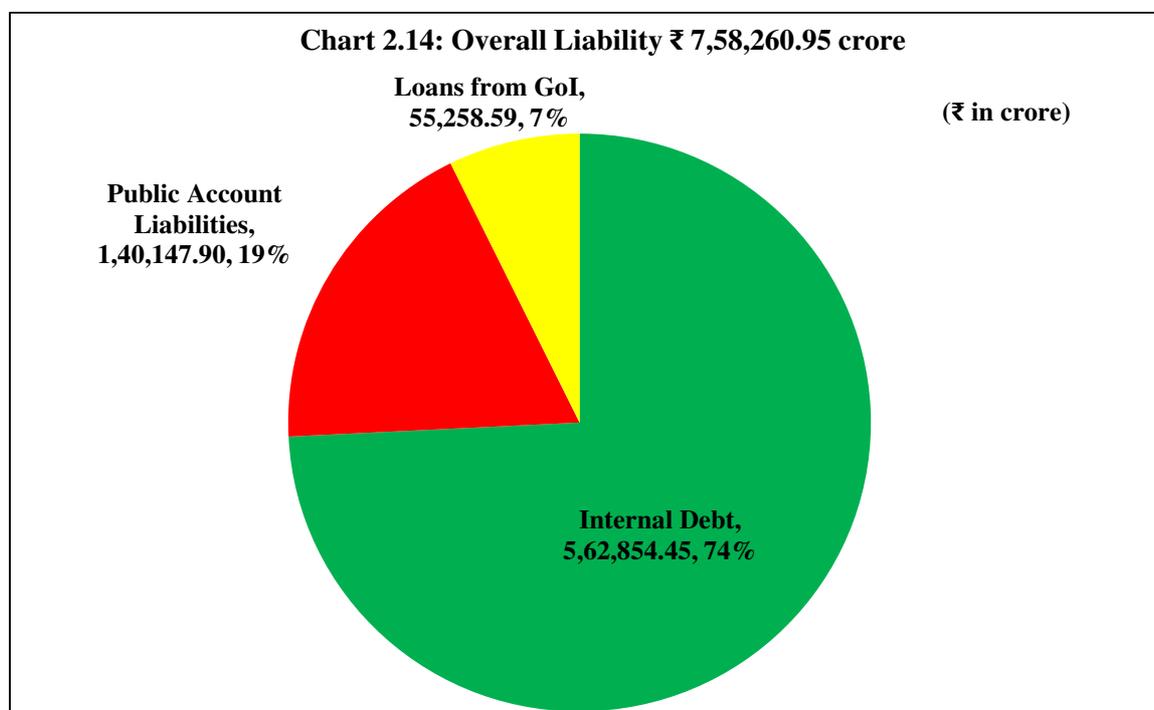
(₹ in crore)					
Components of fiscal liability	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Total Outstanding Liabilities (A+B)	479899.14[§]	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
Public debt (A)	367552.41	428481.78	483035.30	532942.35	618113.04
Internal debt	361132.26	408036.24	445079.61	485782.24	562854.45
Loans from GoI	6420.15	20445.54 [#]	37955.69 [#]	47160.11	55258.59
Public Account Liabilities (B)	112346.73	119694.67	123259.96	127811.38	140147.91
(i) Small Savings, Provident Fund <i>etc.</i>	27450.40	28190.29	29156.93	29733.37	30259.90
(ii) Reserve funds bearing interest	3985.08	4642.62	4798.95	5511.20	7624.75
(iii) Reserve funds not bearing interest	7721.83	7665.02	7501.17	7040.07	6665.25

¹⁰ The MTFPS of the respective years does not indicate the specific targets for outstanding liabilities to GSDP, but only states that the total state borrowings should be within 25 *per cent* of the state GSDP. Hence the budget estimates of the respective years are taken as targets

Components of fiscal liability	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
(iv) Deposits bearing interest	52079.34	57753.45	59858.88	61029.16	62490.91
(v) Deposits not bearing interest	21110.07	21443.30	21944.03	24497.58	33107.10
Rate of growth of outstanding liability (percentage)	9.87	14.23	10.60	8.98	14.76
Gross State Domestic Product (GSDP)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
Liability /GSDP (<i>per cent</i>)	18.06	21.00	19.28	18.12	18.75
Total Receipts under public debt & other liabilities	130325.03	171674.22	156649.53	162828.08	212042.17
Total Repayments under public debt & other liabilities	87212.01	103396.91	98530.72	108369.61	114534.96
Net funds Available	43113.02	68277.31	58118.81	54458.47	97507.21
Debt Repayments/ Debt Receipts (<i>per cent</i>)	66.92	60.23	62.90	66.55	54.01
^s Increased by ₹ 4.18 crore due to Proforma correction owing to waiver of ₹ 3.58 crore on excess instalment paid against Union Loans and reversal of waiver of ₹ 7.76 crore adjusted in the year 2013-14 based on information received from Ministry of Finance, Department of Expenditure [#] Includes back-to-back loan of ₹ 11,977 crore and ₹ 13,782.36 crore received during 2020-21 and 2021-22 respectively from GoI, in lieu of GST compensation. As per Department of Expenditure, Ministry of Finance, GoI, the borrowings under the Special Window (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) was not treated as debt of the State for any norms prescribed by the Finance Commission etc Source: Finance Accounts of respective years					

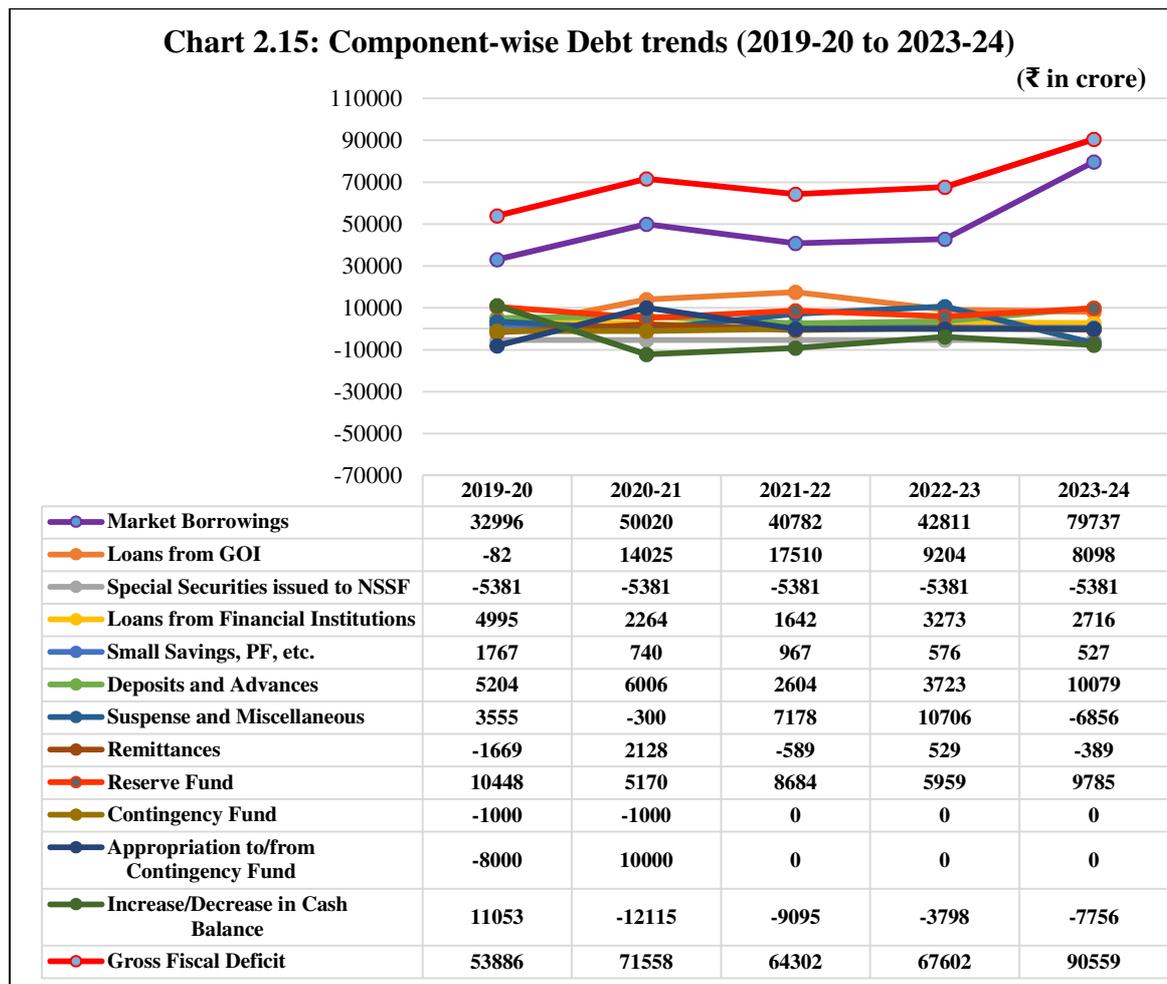
The total liabilities of the State increased from ₹ 4,79,899.14 crore in 2019-20 to ₹ 7,58,260.93 crore in 2023-24, registering an increase of 58 *per cent* mainly due to increase in public debt (₹ 2,50,560.62 crore) by 68.17 *per cent* and Public Account liabilities (₹ 27,801.17 crore) by 24.75 *per cent*. During 2023-24, the overall liabilities increased from 8.98 *per cent* in 2022-23 to 14.76 *per cent* in 2023-24. The ratio of fiscal liabilities to GSDP increased from 18.06 *per cent* in 2019-20 to 18.75 *per cent* in 2023-24.

The composition of overall liabilities during 2023-24 is depicted in **Chart 2.14**.



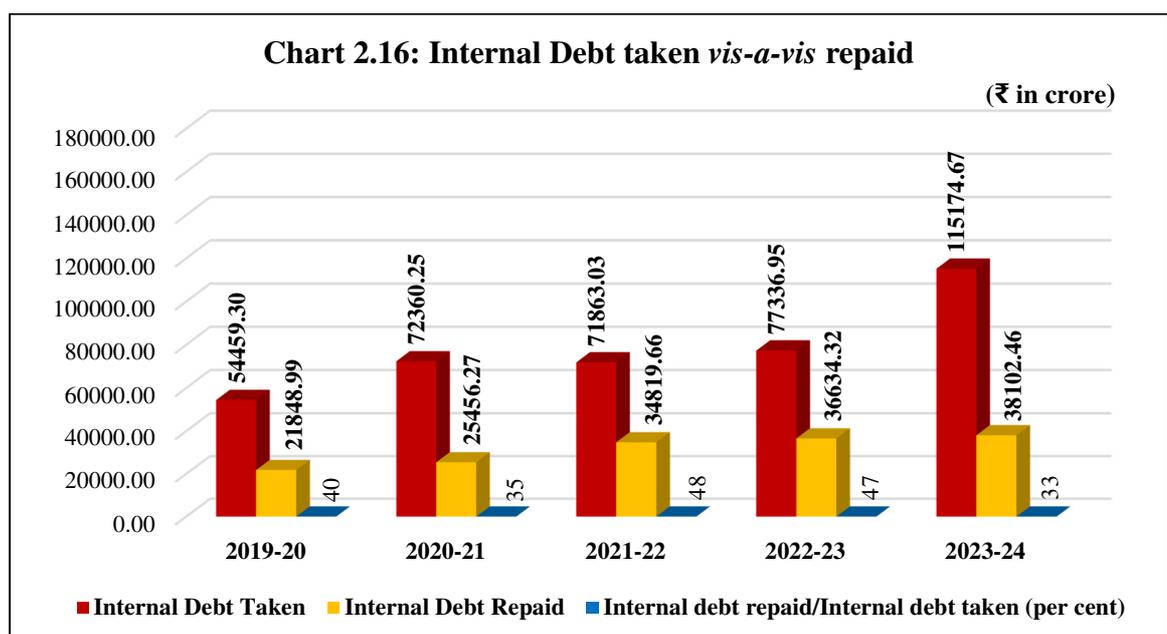
(Source: Finance Accounts 2023-24)

The component-wise liabilities trends for 2019-20 to 2023-24 are shown in **Chart 2.15**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

Chart 2.16 depicts the quantum of internal debt taken *vis-à-vis* repaid during 2019-20 to 2023-24.



(Source: Finance Accounts of respective years)

Internal debt of the State Government increased by ₹ 60,715.37 crore (111.48 per cent) from ₹ 54,459.30 crore in 2019-20 to ₹ 1,15,174.67 crore in 2023-24. An amount of ₹ 38,102.46 crore was paid toward interest on internal debt during 2023-24. Further, during 2023-24, 33 per cent of internal debt raised was utilized for repayment of earlier debt as against 47 per cent in 2022-23.

Table 2.30 shows an overall deficit (increase in cash balance) after financing the fiscal deficit during 2023-24.

Table 2.30: Receipts and Disbursements under components financing the Fiscal Deficit in 2023-24

(₹ in crore)				
Particulars		Receipt	Disbursement	Net
1	Market Borrowings	109999.76	30262.35	79737.41
2	Loans from GOI	10646	2547.52	8098.48
3	Special Securities issued to National Small Savings Fund (NSSF)	0	5380.71	(-)5380.71
4	Loans from Financial Institutions	5174.91	2459.40	2715.51
5	Small Savings, PF, etc.	5817.97	5291.44	526.53
6	Deposits and Advances	69104.42	59025.75	10078.66
7	Suspense and Miscellaneous	(-)7414.69	(-)558.25	(-)6856.44
8	Remittances	55150.87	55540.08	(-)389.22
9	Reserve Fund	13838.23	4053.06	9785.17
10	Contingency Fund	0	0	0.00
11	Appropriation to Contingency Fund	0	0	0.00
12	Overall Deficit	262316.57	164001.18	98315.39
13	Increase (-)/Decrease (+) in cash balance	81490.71	89246.74	(-)7756.03
14	Gross Fiscal Deficit	343807.28	253247.92	90559.36

Source: Finance Accounts 2023-24

Fiscal Deficit of the State ranged between 1.85 per cent and 2.24 per cent of GSDP during 2019-2024. The share of revenue deficit in fiscal deficit indicates the extent to which borrowed funds were used for current consumption. Persistently the high ratio of revenue deficit to fiscal deficit also indicates that the asset base of the State is continuously being eroded and a part of borrowings (Fiscal Liabilities) does not have any asset backup.

The financing pattern of fiscal deficit during the five-year period has undergone a compositional shift as reflected in **Table 2.31**.

Table 2.31: Components of Fiscal deficit and its financing pattern

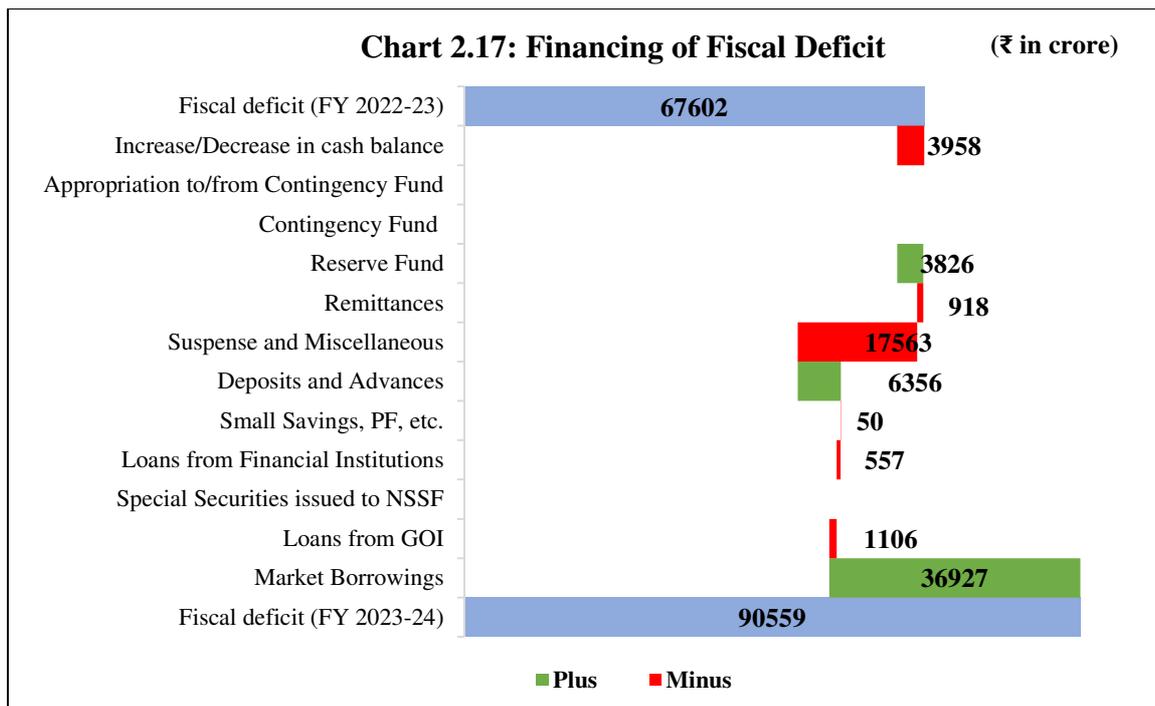
(₹ in crore)						
Particulars		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Composition of Fiscal Deficit		53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
1	Revenue Deficit	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00
2	Net Capital outlay	(-)36415.57	(-)29686.70	(-)46670.39	(-)61643.61	(-)72573.40
3	Net Loans and Advances	(-)354.99	(-)729.50	(-)1257.15	(-)4021.79	(-)4231.96
Financing Pattern of Fiscal Deficit*						
1	Market Borrowings	32996.31	50020.38	40781.64	42810.77	79737.41
2	Loans from GoI	(-)82.75	14025.39 [#]	17510.15 [#]	9204.43	8098.48
3	Special Securities issued to NSSF	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71

Particulars		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
4	Loans from Financial Institutions	4994.71	2264.29	1642.44	3272.58	2715.51
5	Small Savings, PF, etc.	1766.69	739.88	966.64	576.44	526.53
6	Deposits and Advances	5203.66	6006.13	2603.65	3722.43	10078.66
7	Suspense and Miscellaneous	3555.13	(-)300.30	7177.97	10706.40	(-)6856.44
8	Remittances	(-)1668.76	2127.85	(-)588.73	528.50	(-)389.22
9	Reserve Fund	10448.36	5170.15	8683.81	5959.45	9785.17
10	Contingency Fund unrecouped	(-)1000.00	(-)1000.00	0	0	0
11	Appropriation to/from Contingency Fund	(-)8000.00	10000.00	0	0	0
12	Overall Deficit	42832.64	83673.06	73396.86	71400.29	98315.39
13	Increase (-)/Decrease in cash balance(+)	11053.55	(-)12115.01	(-)9095.00	(-)3798.42	(-)7756.03
14	Gross Fiscal Deficit	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
15	Net Market borrowings/fiscal deficit (<i>per cent</i>)	61.20	69.90	63.40	63.33	88.05
16	Net Capital outlay/FD (<i>per cent</i>)	67.60	41.50	72.58	91.19	80.14
* All the figures are net of disbursements during the respective year						
# This includes back-to-back loan (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) received from GOI in lieu of GST compensation. As per Department of Expenditure, Ministry of Finance, GoI, the borrowings under the Special Window (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) was not treated as debt of the State for any norms prescribed by the Finance Commission etc.						
Source: Finance Accounts of respective years						

Financing of fiscal deficit reveals the extent of various borrowings resorted to by the State to meet its requirement of funds over and above revenue and non-debt receipts. The components of fiscal deficit are revenue deficit, net capital outlay and Net loans and advances.

As seen from **Table 2.29** and **Table 2.30**, the share of market borrowings in financing of fiscal deficit increased from 63.33 *per cent* to 88.05 *per cent* from 2022-23 to 2023-24. The fiscal deficit increased by ₹ 22,957.49 crore over the previous year mainly due to an increase in capital expenditure by ₹ 10,929.79 crore and revenue deficit. The net capital outlay as a percentage of fiscal deficit was 80.14 *per cent* in 2023-24, indicating that major portion of the debts were utilized for financing capital outlay.

The fiscal deficit as a percentage of GSDP increased from 1.85 in 2022-23 to 2.24 in 2023-24, which was well below the target of three *per cent* as prescribed in the FRBM. Financing of fiscal deficit during 2023-24 has also been expressed through a water flow **Chart 2.17**.



(Source: Finance Accounts for the year 2023-24)

2.6.2 Debt Profile: Maturity and Repayment

Debt maturity and repayment profile indicates commitment on the part of the Government for debt repayment or debt servicing. The matured debts are repaid on time. Market loans are generally taken for a duration of 10 years. The options like “Green Shoe”, “re-issue”, “Buy-back” etc. are availed for raising loans to control weighted average rate of interest, with the advice of the RBI. The maturity profile as of 31 March 2024 is depicted in **Table 2.32**.

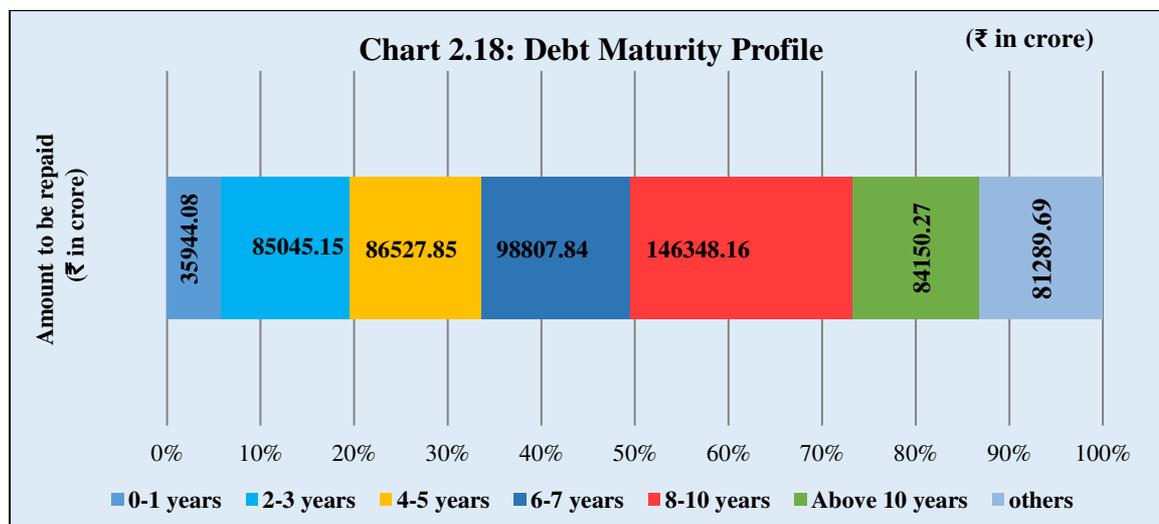
Table 2.32: Debt Maturity Profile of repayment of State Debt

Year of maturity	Maturity Profile	Amount (₹ in crore)			Maturity profile of outstanding Public debt (in per cent)
		Internal debts	Loans and advances from GoI	Total outstanding Public debt	
upto 2024-25	0-1	35464.51	479.57	35944.08	5.82
between 2025-26 & 2026-27	2-3 years	84866.54	178.61	85045.15	13.76
between 2027-28 & 2028-29	4-5 years	86430.32	97.53	86527.85	14.00
between 2029-30 & 2030-31	6-7 years	98768.64	39.19	98807.84	15.99
between 2031-32 & 2033-34	8-10 years	146344.33	4.14	146348.16	23.68
2034-35 onwards	Above 10 years	84150.10	0.17	84150.27	13.61
Others ¹¹		26830.01	54459.68	81289.69	13.15
Total		562854.45	55258.59	618113.04	100.0

Source: Finance Accounts 2023-24

¹¹ Other represents such amount of loan, the repayment schedule of which has not been provided by the State Government

The maturity profile of the State debt indicates that the liability of the State to repay the debt during the periods 1-3 years, 4-7 years and 8-10 years would be ₹ 1,20,989.23 crore, ₹ 1,85,335.69 crore and ₹ 1,46,348.16 crore respectively as shown in **Chart 2.18**.

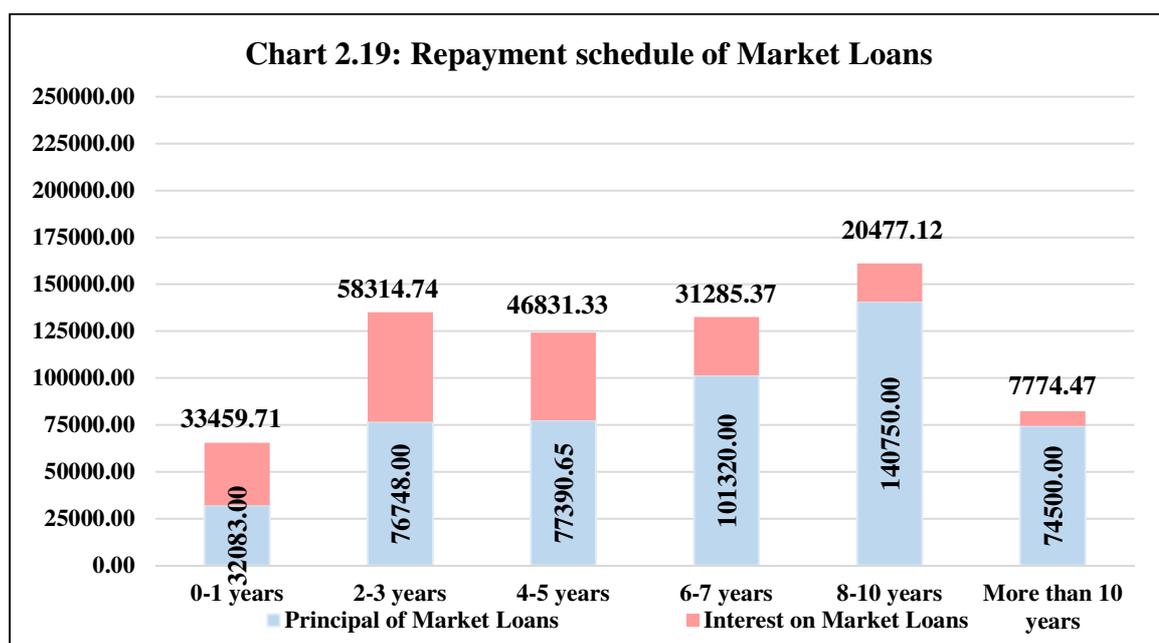


(Source: Finance Accounts 2023-24)

The maturity profile of the outstanding public debt indicates that 57.06 per cent (₹ 3,06,324.92 crore) of the total outstanding public debt for which maturity details are available (₹ 5,36,823.34 crore) are repayable within the next seven years, which may put a strain on the Government budget during that period. The State government would have to work out a well thought out borrowing repayment strategy and increase their own tax and non-tax revenue resources.

During the Exit conference (January 2025), the Department stated that the maturity profile will be revamped in the current year by increasing the maturity period.

The repayment schedule of market loans (principal and interest) is shown in **Chart 2.19** and **Table 2.33**.



(Source: Information received from Principal Accountant General (A&E)-I, Maharashtra)

Table 2.33: Repayment schedule of Market Loans and Interest on Market Loans

S. No.	Period of Repayment (Years)	₹ in crore)	
		Repayment of Market Loans (Principal)	Repayment of Market Loans (Interest)
1	0-1 (2023-24 to 2024-25)	32083.00	33459.71
2	2-3(2025-26 to 2026-27)	76748.00	58314.74
3	4-5 (2027-28 to 2028-29)	77390.65	46831.33
4	6-7 (2029-30 to 2030-31)	101320.00	31285.37
5	8-10 (2031-32 to 2033-34)	140750.00	20477.12
6	More than 10	74500.00	7774.47
	Total	502791.65	198142.74

Source: Information furnished by the Office of the Principal Accountant General (A&E)- I, Maharashtra

As seen from **Table 2.33**, out of the total outstanding market loan of ₹ 5,02,791.65 crore, the State will have to repay 39.41 *per cent* (₹ 1,98,142.74 crore) of market loans in the next five years *i.e* upto 2028-29, along with an interest of ₹ 1,38,605.78 crore.

During the period from 2029-30 to 2033-34, market loans of ₹ 2,42,070 crore along with an interest of ₹ 51,762.49 crore will be payable.

2.7 Debt Sustainability Analysis

Debt is considered sustainable if the Government can service liabilities over the foreseeable future and the Debt-GSDP ratio does not grow to unmanageable proportions. **Table 2.34** assesses the sustainability of debt of the State Government in terms of debt as a percentage of GSDP, rate of growth of outstanding debt, interest payments as a ratio of revenue receipts and net debt available to the State for the period from 2019-20 to 2023-24 and **Chart 2.20**.

Table 2.34: Debt Sustainability Indicators and Trends

(₹ in crore)

S. No.	Debt Sustainability Indicators	Y1 (2019-20)	Y2 (2020-21)	Y3 (2021-22)	Y4 (2022-23)	Y5 (2023-24)
1	Overall Liabilities or Overall Debt	479899.14	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
1a	Effective Overall Liability or Effective Overall Debt excluding back-to-back loan*	479899.14	536199.45	580535.90	634994.37	732501.59
1b	Net Overall Liability or Net Overall Debt (excluding Non-Interest- Bearing Debt- Reserve funds and deposits, back-to-back loan, interest free loan for 50 years) ¹²	451067.24	506577.13	549804.97	595426.84	679323.04
2	Rate of Growth of Overall Debt (<i>per cent</i>)	9.87	14.23	10.60	8.98	14.76
3	GSDP (in nominal terms)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
4	Nominal GSDP growth (<i>per cent</i>)	5.06	(-).74	20.44	15.96	10.93

¹² Considering the tough fiscal environment faced by the State Government due to COVID-19 pandemic, special assistance (loan) was provided to assist the states in boosting capital expenditure and enhance the productive capacity of the economy in the time of risk aversion. Under the scheme, the Central Government provided 50-year interest free loans to states. Under this scheme Government of Maharashtra received an amount of ₹ 514 crore in 2020-21, ₹ 771.73 crore in 2021-22, ₹ 6,744.16 crore in 2022-23 and ₹ 5,376.31 crore in 2023-24

S. No.	Debt Sustainability Indicators	Y1 (2019-20)	Y2 (2020-21)	Y3 (2021-22)	Y4 (2022-23)	Y5 (2023-24)
5	Overall Debt/GSDP (<i>per cent</i>)	18.06	20.54	18.46	17.42	18.11
6. Maturity profile of all kinds of borrowings (including liabilities under Public Accounts, if any) (in per cent)						
6a	0-2 years	16.05	16.09	14.75	13.53	12.44
6b	2-5 years	24.20	25.58	25.05	24.13	21.66
6c	5-10 years	44.63	41.17	37.50	41.49	40.20
6d	Over 10 years	9.55	8.46	10.91	7.72	13.79
6e	Others (Details not available)	5.57	8.70	11.79	13.13	11.91
7	Repayment to Gross Borrowings (<i>per cent</i>)	66.92	60.23	62.92	67.96	54.05
8	Net borrowings available as a percentage of Gross Borrowings	33.08	39.77	37.08	32.04	45.95
9	Interest payments on Overall Debt	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
10	Effective rate of interest on Overall Debt¹³ (<i>per cent</i>)	7.82	7.72	7.60	7.28	7.16
11a	Revenue Receipts (RR)	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46
11b	Revenue Expenditure (RE)	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46
11	Interest payment to Revenue Receipts (<i>per cent</i>)	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60
12	Revenue Deficit/Surplus	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00
13	Primary Revenue Balance ¹⁴ (PRB)	16445.10	(-)4172.08	23783.72	39752.69	31897.91
14	Primary Balance ¹⁵ (PB)	(-)20325.46	(-)34588.28	(-)24143.82	(-)25912.71	(-)44907.45
15	PB/GSDP (<i>per cent</i>)	(-)0.77	(-)1.32	(-)0.77	(-)0.71	(-)1.11
16	Difference between RoI and effective rate of interest on Overall Debt	(-)6.58	(-)6.53	(-)6.87	(-)6.68	(-)6.67
17	Liquidity Management (use of financial accommodation instruments available with RBI) (in number of occasions)	1757.61	31159.26	98.43	7129.25	166.85
18	Debt Stabilization (Quantum spread + Primary balance)	(-)32783.04	(-)82501.45	46407.59	25756.44	(-)19337.75
19	Domar Model					
a	GSDP (in constant terms)	2046614	1852132	2047891	2241196	2410898
b	Real Growth (in constant terms)	4.56	(-)9.50	10.57	9.44	7.57

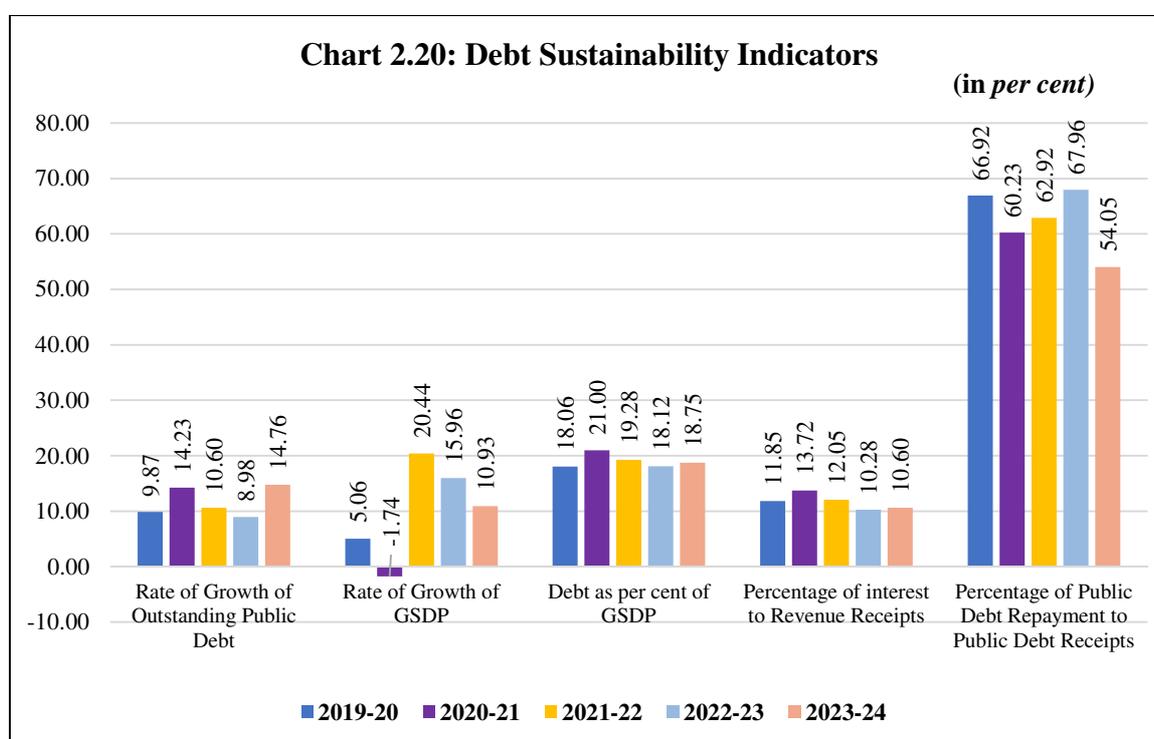
¹³ Effective Rate of Interest = Interest Payments/Average Outstanding Debt of Previous and Current

¹⁴ PRB: Revenue Receipts *minus* Revenue Expenditure (net of interest payments), where (-) PB implies Primary Deficit and *vice-versa*

¹⁵ PB: Total Receipts (net of borrowings) *minus* Total Expenditure (net of interest payments), where (-) PB implies Primary Deficit and *vice-versa*

S. No.	Debt Sustainability Indicators	Y1 (2019-20)	Y2 (2020-21)	Y3 (2021-22)	Y4 (2022-23)	Y5 (2023-24)
c	Inflation based on CPI (per cent)	4.40	6.20	5.90	7.30	5.12
d	Effective Rate of interest	7.82	7.72	7.60	7.28	7.16
e	Real effective rate of interest (Effective rate of interest-Inflation)	3.42	1.52	1.70	(-)0.02	2.04
f	Growth Interest Differential (Real Growth-Real effective rate of interest)	1.14	(-)11.02	8.87	9.46	5.53

*During the year 2020-21 and 2021-22 the Government of Maharashtra received back-to-back loan of ₹ 11,977 crore and ₹ 13,782.36 crore respectively in lieu of GST compensation. As per Department of Expenditure, Ministry of Finance, GoI, the borrowings under the Special Window (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) was not treated as debt of the State for any norms prescribed by the Finance Commission etc.
Source Finance Accounts for the respective years



(Source: Finance accounts of the respective years)

- Debt as percentage of GSDP:** Debt as a percentage of GSDP showed inter year variations during 2019-20 to 2023-24. It ranged between 17.42 per cent to 18.46 per cent, except for 2020-21, when it increased to 20.54 per cent, due to COVID 19 pandemic. In all the five years, debt as a percentage of GSDP was well within the targets fixed by the Fifteenth Finance Commission. Further, the Fiscal deficit of the State was within the targeted three per cent of the GSDP in all the five years and borrowings ranging from 54.05 per cent to 67.96 per cent were utilized for repayment of outstanding Debt (including interest). However, it is to be noted that the Debt as a percentage of GSDP has increased to 18.11 in 2023-24 from 17.42 in 2022-23. Additionally, there were off-budget borrowings during 2022-23 and 2023-24. Thus, if the current trend is followed, the ratio of debt/GSDP would eventually rise leading to reduced fiscal flexibility.

- **Rate of nominal growth of GSDP and rate of real growth of Overall debt:** The nominal GSDP growth rate was less than the rate of growth of Overall Debt during 2019-20 and 2020-21 due to the COVID 19 pandemic. With the revival of the economy the GSDP growth rate increased during 2021-22 and 2022-23. In 2023-24 the rate of growth of Overall debt was 14.76 whereas nominal GSDP growth rate was 10.93 *per cent*. The growth rate of real GSDP was higher than real effective rate of interest during 2021-22 to 2023-24. This indicates that the GSDP growth is feasible for debt servicing.
- **Primary balances and primary revenue balances:** Primary revenue balance indicates whether the balance of revenue receipts left out after meeting current revenue expenditure is sufficient for meeting interest expenditure. Primary revenue balances remained positive in all the four years (except negative primary revenue balances in 2020-21). However, Primary balances (primary deficit (-)/surplus (+)) were negative during all the five years. Primary deficit has shown an increasing trend from 2021-22 to 2023-24. During 2023-24, there was a primary deficit of ₹ 44,907.45 crore, indicating that the primary expenditure too had to be met from borrowed funds. This indicates that the government's revenue stream was not stable thereby making it difficult to sustain its debt. Year-wise analysis shows that both adverse Growth Interest Differential (GID)¹⁶ and primary deficit contributed to the increase in the State's debt burden in 2019-20 and 2020-21. Nominal growth, despite the moderation witnessed after the significant improvement seen in 2021-22, which remained positive and supported by a persistent reduction in the implicit interest rate helped the State to reduce its debt burden in 2021-22 and 2022-23. Given the deterioration, the favourable GID was not sufficient to absorb accretion to debt burden of the State contributed by worsening of the primary deficit leading to marginal rise in overall liabilities relative-GSDP ratio in 2023-24.
- **Interest payment:** The interest payment on overall debt as percentage of GSDP decreased from 1.26 *per cent* in 2019-20 to 1.13 *per cent* in 2023-24, as percentage of revenue receipts decreased from 11.85 *per cent* in 2019-20 to 10.60 *per cent* in 2023-24 and as percentage of revenue expenditure decreased from 11.18 *per cent* to 10.27 *per cent* in 2023-24, which indicates a sustainable debt trajectory.
- **Maturity profile and cost of borrowing:** The maturity profile of the outstanding public debt indicates that 57.06 *per cent* (₹ 3,06,324.91 crore) of the total outstanding public debt for which maturity details are available (₹ 5,36,823.64 crore) are repayable within the next seven years, indicating a longer horizon of debt.
- **Liquidity:** State Government availed Special Drawing Facility i.e. Special Ways and Means Advance (SWMA) during 2019-20 to 2023-24, which was fully repaid along with interest during the same financial year. SWMA are short term in nature and as such do not add to the long term debt burden to the Government. However, regular reliance on SWMA indicates poor liquidity management of the Government

¹⁶ GID= Difference between effective rate of interest and growth rate of an economy

- **Fiscal Balances (FB):** During 2019-24, ratio of Overall debt to GSDP and the Fiscal deficit was within the targets fixed by the Fifteenth Finance Commission. However, Debt stabilization was positive only during 2021-22 and 2022-23 and debt to GSDP ratio has shown a fluctuating trend during 2019-24, further the State has reported a negative primary balance. There were off-budget borrowings during 2022-23 and 2023-24, which makes it evident that sufficient fiscal adjustment should be made by reducing the primary deficit to a level necessary to make public debt sustainable.
- **The Domar model and primary balances:** During the period from 2019-20 to 2023-24, Growth Interest Differential (Domar gap) was positive, except for 2020-21, when it was negative, which was due to the economic slowdown on account of the COVID-19 pandemic. The resurgence of the economy thereafter the Growth Interest Differential was positive, thereby indicating that the public debt as percentage of GSDP could eventually converge to a stable level greater than zero provided primary deficit, which has increased by ₹ 18,994 crore (73.30 per cent) in 2023-24 as compared to 2022-23 is controlled and after considering factors such as public account liabilities and force majeure events and/or any other un-inventoried losses of revenue. Further, Domar criteria also shows that the GID in real terms except the pandemic year 2020-21 remained favourable during 2019-2024 which suggests that economic growth was strong enough to recover cost of borrowing despite that both the nominal growth and nominal effective rate of interest had largely remained driven by the inflation. Average inflation as measured by the Consumer Price Index (CPI) was hovering in the range of 4.40 per cent to 7.30 per cent and remained above the upper tolerance limit of six per cent during 2020-21 and 2022-23 set by the RBI indicating that inflation helped the State to keep the real rate of interest low so as to keep the GID favourable in real terms.

The persistent unanchored inflation erodes the real value of debt and thus possess roll-over risk. Hence, inflation expectations need to be well anchored to achieve sustainable growth-driven nominal growth. The State Government may consider to keep borrowing costs in line with the growth path to stabilize the debt-GSDP ratio over the medium term.

- Details of the achievement *vis-a-vis* targets set in the Medium-Term Fiscal Policy Statement (MTFPS) are shown in **Table 2.36**.

Table 2.36: Details of achievements against the targets set

Fiscal Parameters		Achievements <i>vis-a-vis</i> targets set in the MTFPS				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Revenue Deficit (-) / Surplus (+) as percentage of GSDP	Target	(-)0.68	(-)0.29	(-)0.34	(-)0.68	(-)0.42
	Achievement	(-)0.64	(-)1.57	(-)0.53	(-)0.05	(-)0.34
Fiscal Deficit (-) as percentage of GSDP	Target	(-)2.07	(-)1.69	(-)2.24	(-)2.50	(-)2.52
	Achievement	(-)2.03	(-)2.72	(-)2.07	(-)1.92	(-)2.24

Fiscal Parameters		Achievements vis-a-vis targets set in the MTFPS				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Ratio of total Outstanding liabilities to GSDP (in per cent)	Target ^s	15.83	16.15	20.64	18.14	18.23
	Achievement	18.06	20.54*	18.46*	17.42*	18.11*
<p>§ As per the MFRBM Rules, 2006, three year rolling targets for the fiscal indicators shall be shown in MTFPS. In the MTFPS of the respective years general targets for outstanding liabilities to GSDP should be within 25 per cent, while rolling targets for outstanding liabilities to GSDP was shown as per budget estimates of respective years. Hence, the budget estimate of the respective years are taken as targets. If, general targets are to be considered than outstanding liabilities to GSDP was within the limit of 25 per cent.</p> <p>*The ratio is after exclusion of the back-to-back loan (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹ 13,782.36 crore for 2021-22) received in lieu of GST compensation. As per Department of Expenditure, Ministry of Finance, GoI, the borrowings under the Special Window (₹ 11,977 crore for 2020-21 and ₹13,782.36 crore for 2021-22) was not treated as debt of the State for any norms prescribed by the Finance Commission etc.</p> <p>Source: Medium-Term Fiscal Policy Statement for the respective years</p>						

2.7.1 Off-Budget Borrowings

Off-budget borrowing (OBB) allows the government to meet its expenditure requirements without recording these debts in the budget, thereby bypassing legislative scrutiny. Such borrowings are often raised through State-owned or State-controlled entities, with repayments ultimately covered by the State Government's budget. These borrowings, which are serviced through the State's budget are effectively considered as the State's own liabilities under Article 293(3) of the Constitution.

As outlined in the Maharashtra Fiscal Responsibility and Budget Management (MFRBM) Act and the Rules (2006, amended in 2008), the State Government must provide full disclosure of its liabilities including off-budget in Form B-6 of the Medium-Term Fiscal Policy Statement (MTFPS) of that particular year. However, Audit has observed that despite the requirement for transparency, off-budget borrowings were not disclosed in the budget documents. As per the MTFPS 2023-24, the State Government has disclosed an outstanding off-budget borrowing of ₹ 19.40 crore only (outstanding prior to 2004-05).

Audit noticed instances where the State Government had resorted to off budget borrowing through Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC) and MSRDC Tunnels Ltd. Examination of records revealed that during 2022-23 and 2023-24, MSRDC Ltd and MSRDC Tunnels Ltd has entered into an agreement with financial institutions, guaranteeing repayment through State budgetary allocations to cover the principal and interest payments. As detailed in **Table 2.37**.

Table 2.37: Off-budget borrowings by entities on behalf of the Government

Year of sanction of Off-Budget Borrowings	Entities borrowed on behalf of Government	Purpose of Loan	Lending Financial Institution	(₹ in crore)		
				Loan Sanctioned	Loan disbursed on 31 March 2024	Payment of Principal and interest
2022-23	MSRDC Ltd	Land Acquisition of Pune Ring Road	Housing and Urban	3500	3000	
		Jalna to Nanded Expressway Connector	Development Corporation Ltd.(HUDCO)	2140	1200	

Year of sanction of Off-Budget Borrowings	Entities borrowed on behalf of Government	Purpose of Loan	Lending Financial Institution	Loan Sanctioned	Loan disbursed on 31 March 2024	Payment of Principal and interest
2023-24	MSRDC Tunnels Ltd	(i) prepayment of existing outstanding debt and completion of the missing link under capacity augmentation of Mumbai Pune Expressway and (ii) utilisation in upcoming road projects being implemented under special purpose vehicle established by MSRDC	Rural Electrification Company Ltd. (REC)	17500	6000	65
Source: Information provided by the MSRDC						

Finance Department, Government of Maharashtra vide Government Resolution dated 16 March 2023 guaranteed the loan of HUDCO to MSRDC of ₹ 3,500 crore for land acquisition of Pune Ring Road and ₹ 2,140 crore for Jalna to Nanded Expressway Connector. As per the said GR, budgetary provision would be made through Public Works department, Government of Maharashtra, for repayment of HUDCO's dues every year during the currency of loan covering principal, interest and any other charges under the respective loan Agreement executed between MSRDC and HUDCO. Similarly, Government of Maharashtra, Public Works Department vide GR dated 23 April 2023, approved by Finance Department guaranteed the loan of ₹ 17,500 crore, as per agreement executed between MSRDC Tunnels Ltd and Rural Electrification Company Ltd. For repayment of the loan covering principal, interest and any other charges under the loan Agreement, the State Government would make budget provision every year during the currency of the loan.

As per information obtained from the Finance Department, Government of Maharashtra the details of outstanding OBB during 2019-20 to 2023-24 is detailed in **Table 2.38**.

Table 2.38: Details of outstanding OBB during 2019-20 to 2023-24

(₹ in crore)

Year	Opening balance	Loan (off budget) disbursed	Re-payment of Principal from State Budget	Closing balance
2019-20	51	0	0	51
2020-21	51	0	31	20
2021-22	20	0	0	20
2022-23	20	2500	20	2500
2023-24	2500	7700	65	10135
Source: Information provided by the Finance Department, Government of Maharashtra				

Thus, as seen from **Table 2.38**, the outstanding off-budget borrowing increased significantly from ₹ 51 crore in 2019-20 to ₹ 10,135 crore by the end of 2023-24, indicating the increase in State's reliance on off-budget borrowing for large-scale capital expenditures.

The impact of Off-Budget Borrowing on Fiscal Indicators of the State for the year 2019-20 to 2023-24 is indicated in **Table 2.39**.

Table 2.39: Impact of Off-Budget Borrowing on Fiscal Indicators

(₹ in crore)

Fiscal indicators	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
GSDP (in nominal terms)	2656806	2610651	3144138	3645884	4044251
Off-budget Borrowing during the year	0	0	0	2500	7700
Fiscal Deficit	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36
Fiscal deficit+ Off budget borrowing	53886.19	71558.05	64301.86	70101.87	98259.36
Fiscal Deficit/ GSDP	2.03	2.74	2.05	1.85	2.24
Fiscal deficit + Off-budget borrowing)/ GSDP	2.03	2.74	2.05	1.92	2.43
Outstanding off budget borrowing	51	20	20	2500	10135
Overall liabilities including o/s off budget borrowing	479950.14	548196.45	606315.26	663253.73	768395.93
Outstanding debt+/GSDP	18.06	21.00	19.28	18.19	19.00
Source Finance Accounts for the respective years					

Government of Maharashtra's increasing use of off-budget borrowings not only affects fiscal transparency but also risks circumventing budgetary controls and legislative oversight. The State Government needs to improve its fiscal accountability by ensuring that all liabilities are comprehensively reported in the annual financial statements. Furthermore, these off-budget borrowings should be brought within the ambit of legislative control to ensure sustainable financial management.

In Exit Conference (January 2025), the Department stated that the Government is aware of the rising liabilities on account of off-budget borrowings and measures are being taken to reduce such liabilities.

2.7.2 Utilisation of borrowed funds

Borrowed funds should ideally be used to fund capital creation and developmental activities. Using borrowed funds for meeting current consumption and repayment of interest on outstanding loans is not sustainable. The utilisation of borrowed funds is shown in **Table 2.40**.

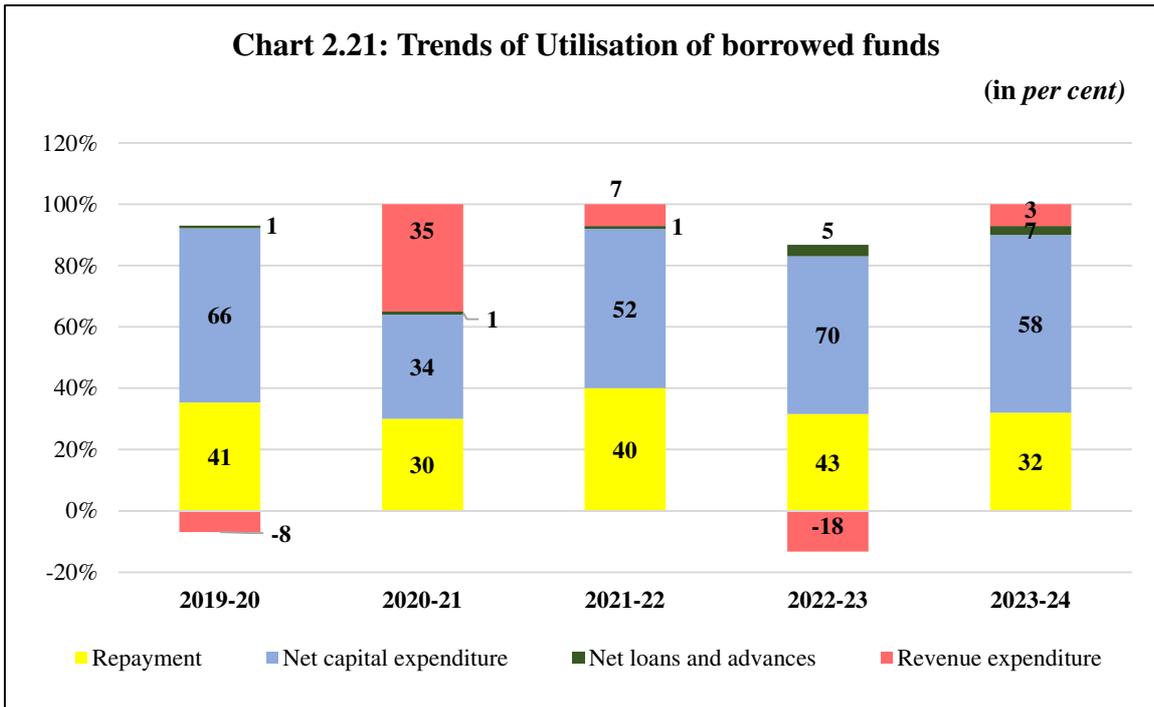
Table 2.40: Utilisation of borrowed funds

(₹ in crore)

Year		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Total Borrowings	2	55395.8	87356.65	90488.18	87572.84	125820.67
Repayment of earlier borrowings (<i>per cent</i>)	3	22868.24	26427.28	35934.66	37665.79	40649.98
Net capital outlay (<i>per cent</i>)	4	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
Net loans and advances (<i>per cent</i>)	5	354.99	729.50	1257.15	4021.79	4231.96
Portion of revenue expenditure met out of net available borrowings (<i>per cent</i>)	6=2-3-4-5	(-) 4243	30513.17	6625.98	(-)15761.24	8365.33
Source: Finance Accounts of respective years						

It is observed that over the last five years, public debt receipts increased by 127.13 per cent from ₹ 55,395.80 crore in 2018-19 to ₹ 1,25,820.67 crore in 2023-24. The revenue receipts of the State Government were not sufficient to meet the revenue expenditure. Hence, the Government remained dependent upon borrowings for meeting revenue expenditure. Out of public debt receipts of ₹ 1,25,820.67 crore during 2023-24, the State Government utilised 32.31 per cent (₹ 40,649.98 crore) for repayment of earlier borrowings, 57.68 per cent for incurring capital expenditure, 3.36 per cent for repayment of loans and advances and 6.65 per cent for covering the revenue deficit.

The trends of utilization of borrowed funds are shown in **Chart 2.21**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

It can be seen from above that the utilisation of borrowed funds towards Capital Expenditure has decreased considerably, while repayment of earlier borrowings has increased.

2.7.3 Status of Guarantees – Contingent Liabilities

Guarantees are liabilities contingent on the Consolidated Fund of the State in case of default by the borrower for whom the guarantee has been extended.

As per Article 293 of the Constitution of India, limits for giving guarantees by the State Government have to be fixed by the State Legislature. However, limits on guarantees to be given by the State Government have not been fixed by the State Legislature. The MFRBM Act, 2005 also does not prescribe any limits. The details of outstanding guarantees given by the State Government including interest liability during the five-year period from 2019-20 to 2023-24 are shown in **Table 2.41**.

Table 2.41: Guarantees given during 2019-20 to 2023-24

(₹ in crore)					
Guarantees	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Maximum amount guaranteed including interest	58661.22	85717.46	81751.13	81751.13	120308.40
Outstanding number of guarantees including interest	41179.0 [@]	41579.94 [@]	51263.35	49632.84	85896.94
Outstanding guarantees/Revenue Receipts (per cent)	14.58	15.43	15.38	12.23	19.95
Outstanding guarantees/GSDP (per cent)	1.55	1.59	1.63	1.36	2.12
[@] Differs from previous year due to rectification of misclassification (as per statement received from the Finance Department)					
Source: Finance Accounts of respective years					

Government had guaranteed loans raised by various Corporations and Others which at the end of 2023-24 stood at ₹ 85,896.94 crore (Principal: ₹ 79,243.90 crore; Interest: ₹ 6,653.04 crore). As per the Guarantee statement laid in the legislature, during 2023-24 an amount of ₹ 23,115.81 crore was guaranteed by the State Government under the provisions of Guarantee Act, as shown in **Table 2.42**. No amount was invoked or discharged during 2023-24.

Table 2.42: Guarantees given during 2023-24

Guarantee Number	Name of the Institutions that got loans on State Govt. guarantee	Name of the Financial Institution providing loan	Total guarantee amount (₹ in crore)	Term	Remarks
1/2023-24	Maharashtra State Electric Distribution Company	1. Bank of Maharashtra 2. Indian Bank 3. Panjab & Sindh Bank 4. REC Ltd. 5. PFC Ltd	13552.12	Valid for six months	Government Guarantee fee waived
2/2023-24	Maharashtra State Electric Distribution Company.	1. REC Ltd. 2. PFC Ltd	6132.00	Valid for six months	Government Guarantee fee waived
3/2023-24	Mumbai Metro Rail Corporation Com.	State Bank of India	1000.00	Valid for six months	Government Guarantee fee waived
FD/UOR/59 5/2023.dt 19.10.23	Cooperative SVK Sugar Factory	Maharashtra State Cooperative Bank Ltd	146.32		Government Guarantee fee is not mentioned
FD/UOR/59 8/2023.dt 19.10.23	Shri Chatrapati Sugar Factory	Maharashtra State Cooperative Bank Ltd	128.00		Government Guarantee fee is not mentioned
FD/UOR/59 9/2023.dt 19.10.23	Jai Bhavani Cooperative Sugar Factory	Maharashtra State Cooperative Bank Ltd	150.00		Government Guarantee fee is not mentioned
FD/UOR/59 7/2023.dt 19.10.23	Bhaurao chavan Cooperative Sugar Factory	Maharashtra State Cooperative Bank Ltd	147.79		Government Guarantee fee is not mentioned
FD/UOR/59 6/2023.dt 19.10.23	Sant Kurmdas Cooperative Sugar Factory	Maharashtra State Cooperative Bank Ltd	59.49		Government Guarantee fee is not mentioned

Guarantee Number	Name of the Institutions that got loans on State Govt. guarantee	Name of the Financial Institution providing loan	Total guarantee amount (₹ in crore)	Term	Remarks
4/2023-24	Mualana Azad Minority economic Dev. Corp.	National Minority Development and Finance Corporation, New Delhi	500.00	Valid for six months	Government Guarantee fee waived
5/2023-24	Mumbai Metro Rail Corporation Ltd.	HUDCO Ltd	1000.00	Valid for six months	Government Guarantee fee waived
6/2023-24	Buldhana District central Cooperative Bank Ltd.	Maharashtra State Cooperative Bank Ltd	300.00	Valid for six months	The rate of Guarantee fee is ₹ 2 per ₹100
Total			23,115.81		
Source: Guarantee Statement placed in the Legislature.					

Audit noticed that guarantee of ₹ 96.53 crore was invoked and discharged in respect of Commissioner of Sugar during 2022-23, which was not disclosed in the Guarantee statement laid in the legislature of that year.

Under the Government Guarantee Act, 1977, the Government shall charge guarantee fee ranging from 20 paise to ₹ two per ₹ 100 per annum for guarantees given, chargeable except in respect of certain co-operative societies. During 2023-24, the State Government received ₹ 71.70 crore towards guarantee commission, which constituted 0.11 *per cent* of the outstanding guaranteed amount as on 1 April 2023 (₹ 63,520.23 crore). Out of the guarantee fee of ₹ 2,299.96 crore to be realized, only ₹ 71.70 crore has been received during the year 2023-24, leaving a balance receivable amount of ₹ 2,228.26 crore. As per the Finance Accounts 2023-24, Guarantee fees amounting to ₹ 0.04 crore was credited in the Consolidated fund under Major Head 0075-108-Guarantee fees and ₹ 3.72 crore was directly credited to the Guarantee Redemption Fund in Public account, the balance amount of Guarantee fees of ₹ 67.94 crore was neither credited in the Consolidated Fund nor the Public Account which is in contravention to Article 266(1) of the Constitution of India, which states the all revenues received by the Government shall be credited into the Consolidated Fund of the State.

The Government of Maharashtra, Finance Department vide Notification dated 20 December 2018, created the 'Guarantee Redemption Fund' in the Public Account with effective from the financial year 2018-19. The Fund shall be utilized for meeting the payment obligation arising out of the guarantees issued by the Government in respect of bonds issued and other borrowings by the State Level Undertakings or other bodies and invoked by the beneficiaries.

Further, IGAS 2- 'Disclosure requirements for guarantees given by Government', effective from 01 April 2010 in the event of invocation of a guarantee, the obligation may be discharged by sanctioning loan to the borrowing entity equal to the amount of guarantee outstanding with the approval of Budget Division, any payment on this account will finally be charged to the Guarantee Redemption Fund maintained in the Public Accounts, However, it was noticed that during 2019-20, 2021-22 and 2022-23, when the guarantees amounting to ₹ 450 crore, ₹ 499.41 crore and ₹ 96.53 crore respectively were invoked and discharged, the payment to the beneficiary was not made through the guarantee redemption

fund nor was the discharged amount treated as loan to the beneficiary,. Instead the discharged amount was paid to the beneficiary through the revenue functional head, thereby inflating the revenue deficit during those years.

2.7.4 Management of Cash Balances

Under an agreement with the RBI, the State Government has to maintain a minimum daily cash balance of ₹ 5.58 crore with the Bank. If the balance falls below the agreed minimum on any day, the deficiency is made good by taking ordinary Ways and Means Advances (WMA)/Special Ways and Means Advances (SWMA)/Overdrafts (OD) from time to time. The limit for ordinary ways and means advances to the State Government was ₹ 4,686 crore as on 1 April, 2023 which remained unchanged till 31 March, 2024. SWMA of ₹ 166.85 crore was availed during 2023-24 in the month of January 2024 which was fully repaid in January 2024. An amount of ₹ 0.02 crore (₹ 2,05,705.48 in actuals) has been adjusted during the year 2023-24 towards interest on Ways and Means advances.

Cash and cash equivalents consist of cash in treasuries and deposit with Reserve Bank of India (RBI) and other Banks and Remittances in Transit, as stated below. The balance under the head 'Deposits with Reserve Bank of India' depicts the combined balance of the Consolidated Fund, Contingency Fund and the Public Account at the end of the year

The Cash balance and their investment are shown in **Table 2.43**.

Table 2.43: Cash Balances and their investment

	Opening Balance on 01 April 2023	Closing Balance on 31 March 2024
(₹ in crore)		
A. General Cash Balance		
Cash in Treasuries	0.04	0.04
Deposits with Reserve Bank of India	(-)12637.29	(-)3154.46
Remittances in transit – Local	65.98	65.98
Total	(-)12571.27	(-)3088.44
Investments held in Cash Balance investment account	32785.36	23221.70
Total (A)	20214.09	20133.26
B. Other Cash Balances and Investments		
Cash with departmental officers <i>viz.</i> , Public Works, Forest Officers	431.97	222.38
Permanent Advances for contingent expenditure with department officers	0.67	0.67
Investment in earmarked funds	60843.98	68890.43
Total (B)	61276.62	69113.48
Total (A + B)	81490.71	89246.74
Interest realized	5790.48	5785.11[@]
[@] includes interest of ₹ 4,882.83 crore realized during 2023-24 on Sinking Fund Investment (reinvested along with regular investment) Hence not included under MH 0049 MNH 110 <i>plus</i> -Interest realized on investment of Cash balances ₹ 902.28 crore Source: Finance Accounts 2023-24		

Out of the investment of ₹ 68,890.43 crore in earmarked funds, ₹ 67,621.08 crore was invested in the Consolidated Sinking Fund. Interest earned from earmarked funds are credited back to the funds to which these relate for their investment by RBI.

The State Government invested its surplus cash balance in short and long-term GoI Securities and Treasury Bills. The profits derived from such investments are credited as receipts under the head ‘0049-Interest Receipts’. An interest of ₹ 902.28 crore was realised on Cash Balance Investment Account during 2023-24. The investment held in cash balance Investment Account and interest earned during 2019-20 to 2023-24 is given in **Table 2.44**.

Table 2.44: Cash Balance Investment Account (Major Head-8673)

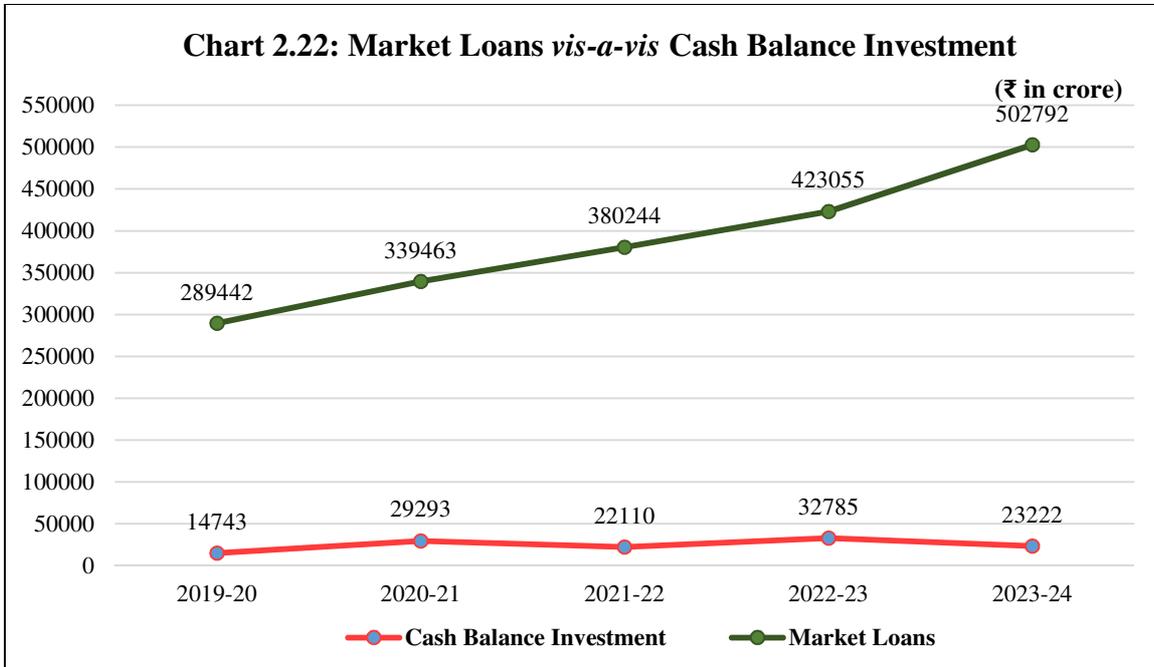
(₹ in crore)

Year	Opening Balance	Closing Balance	Increase (+) / decrease (-)	Interest earned
2019-20	35218.99	14743.48	(-)20475.51	2065.37
2020-21	14743.48	29293.49	14550.01	977.12
2021-22	29293.49	22109.76	(-)7183.73	1191.16
2022-23	22109.76	32785.36	10675.60	1498.98
2023-24	32785.36	23221.71	(-)9563.65	902.28

Source: Finance Accounts of respective years

The trend analysis of the cash balance investment of the State Government revealed that investments showed inter-year variations during 2019-20 to 2023-24. During the current year, i.e., 2023-24, the interest earned by the State from its investment in the cash balance investment account stood at ₹ 902.28 crore.

Chart 2.22 compares the balances available in the Cash Balance Investment Account and the Market Loans taken by the State during the period 2019-20 to 2023-24. Market Loans were taken at higher interest rates whereas investment in Treasury Bills yielded interest at lower rates.



(Source: Finance Accounts of the respective years)

As on 31 March 2024, the market loans of the State Government was ₹ 5,02,792.45 crore while at the same time, the cash balance of the State Government was ₹ 23,221.70 crore. The State Government may keep the cash balance position in mind while taking any decision on raising market loans.

2.8 Conclusion

- Revenue Receipts during the year 2023-24 was ₹ 4,30,596.46 crore, which increased by ₹ 24,918.53 core (6.14 *per cent*) as compared to 2022-23 (₹ 4,05,677.93 crore). A significant portion of the revenue receipts (75 *per cent*) during 2023-24 came from the State's own resources, while Union Tax Transfers and Grant-in-aid together contributed 25 *per cent*. As compared to 2022-23, during 2023-24 own tax revenue increased by ₹24,857.06 crore (8.96 *per cent*), non-tax revenue increased by ₹4,081.53 crore (24.33 *per cent*) and State's share of Union Taxes and Duties increased by ₹11,348.78 crore (18.91 *per cent*), whereas Grants-in-aid from Government of India decreased by ₹ 15,368.84 crore (29.89 *per cent*).
- During 2023-24, revenue expenditure (₹ 4,44,350.46 crore) constituted 85.14 *per cent* of the total expenditure (₹ 5,21,898.02 crore). The growth rate of revenue expenditure decrease from 16.57 *per cent* in 2022-23 to 9.01 *per cent* in 2023-24. The committed expenditure of the State Government on revenue account consists of interest payments, expenditure on salaries and wages, and pensions. Committed expenditure constituted 53.40 *per cent* of the revenue expenditure of the State. Expenditure on subsidies increased by 11.34 *per cent* from ₹ 43,158.36 crore in 2022-23 to ₹ 48,053.50 crore in 2023-24. During the current year, subsidies constituted 10.81 *per cent* of the revenue expenditure.
- Capital expenditure is the expenditure incurred for creation of fixed infrastructure assets such as roads, building, *etc.* Capital outlay (₹ 72,573.40 crore) constituted 13.91 *per cent* of the total expenditure. Capital outlay increased by 17.73 *per cent* (₹ 10,929.79 crore) during 2023-24 as compared to 2022-23. Of the total capital outlay of ₹ 72,573.40 crore incurred in 2023-24, ₹ 26,374.51 crore (36.34 *per cent*) was spent on roads and bridges. ₹ 14,921.12 crore (20.56 *per cent*) was spent for irrigation and flood control activities followed by ₹ 5,001.79 crore (6.89 *per cent*) for agriculture and allied services.
- As on 31 March 2024, the State Government invested ₹ 2,28,950.40 crore in statutory corporations, rural banks, joint stock companies and co-operatives. Out of the investments, they received returns of ₹ 72.10 crore as dividend during the year. The average return on these investments for 2023-24 was 0.03 *per cent* while the Government paid an interest rate of 6.43 *per cent* on its borrowings during the same period.
- The fiscal position of the State is viewed in terms of key fiscal parameters namely, revenue deficit/ surplus, fiscal deficit/ surplus and primary deficit/ surplus. During 2023-24, the State had a Revenue deficit of ₹ 13,754 crore which was 0.34 *per cent* of GSDP during the year. Fiscal Deficit during 2023-24 was ₹ 90,559.36 crore which was 2.24 *per cent* of GSDP and Primary Deficit was ₹ 44,907.45 crore.
- Total receipts under public debts and other liabilities increased by 62.70 *per cent* from ₹ 1,30,325.03 crore in 2019-20 to ₹ 2,12,042.17 crore in 2023-24. Out of total debt receipts of ₹ 2,12,042.17 crore during 2023-24, the State Government utilised 54.01

per cent (₹ 1,14,534.96 crore) for repayment of earlier borrowing and remaining for incurring capital expenditure during the year 2023-24.

- The outstanding liabilities of State increased gradually from ₹ 4,79,899.14 crore in 2019-20 to ₹ 7,58,260.94 crore in 2023-24. The outstanding debt to GSDP ratio also increased from 18.06 *per cent* in 2019-20 to 18.75 *per cent* during 2023-24.
- The maturity profile of the outstanding public debt indicates that 57.06 *per cent* (₹3,06,324.92 crore) of the total outstanding public debt for which maturity details are available (₹ 5,36,823.34 crore) are repayable within the next seven years, which may put a strain on the Government budget during that period.
- The State has resorted to off-budget borrowings amounting to ₹ 2,500 crore and ₹ 7,700 crore in 2022-23 and 2023-24 respectively. These off-budget borrowings are not taken into the disclosure statement in the budget documents or in the accounts, nor has legislative approval. They are used to finance Government expenditure, details of which are not reflected in the budget or Finance Accounts.
- The State has consistently reported a negative primary balance (primary deficit) from the year 2019-20 to the present. Moreover, there were off-budget borrowings during 2022-23 and 2023-24, which makes it evident that depending solely on economic growth would not suffice to cover the debt obligations of the state. Sufficient fiscal adjustment should be made by reducing the primary deficit to a level necessary to make public debt sustainable.

2.9 Recommendations

- i. The Government may consider mobilizing additional resources through tax and non-tax sources so as to move towards revenue surplus status.
- ii. The State Government should rationalize its investments and loans advanced to various entities, such that the return on investment and loans at least matches the Government borrowing costs.
- iii. The State Government needs to monitor and manage its debt levels to ensure long-term fiscal stability by adopting remedial measures to rationalize expenditure, explore further sources, expand revenue base, and invest in revenue generating assets.
- iv. All Government borrowings and expenditure should legitimately be covered within the respective budgets. The Government must include the disclosure of the details of the off-budget borrowings done through various agencies of the State Government in the Budget and Accounts. Financing expenditures through off-budget borrowings increases the public liabilities of the State substantially over a period of time leading to a debt trap, without the Legislature even knowing that such liabilities are being created.

CHAPTER - III

BUDGETARY MANAGEMENT

Chapter III

Budgetary Management

Effective financial management aims to ensure that decisions taken at the policy level are implemented successfully at the administrative level without wastage or diversion of funds. This chapter is based on the audit of Appropriation Accounts of the State. It reviews allocative priorities of the Government, reports on deviations from Constitutional provisions and highlights issues affecting transparency of budget formulation and effectiveness of its implementation. It further reviews whether the decisions taken at the policy level are implemented at the administrative level without diversion of funds.

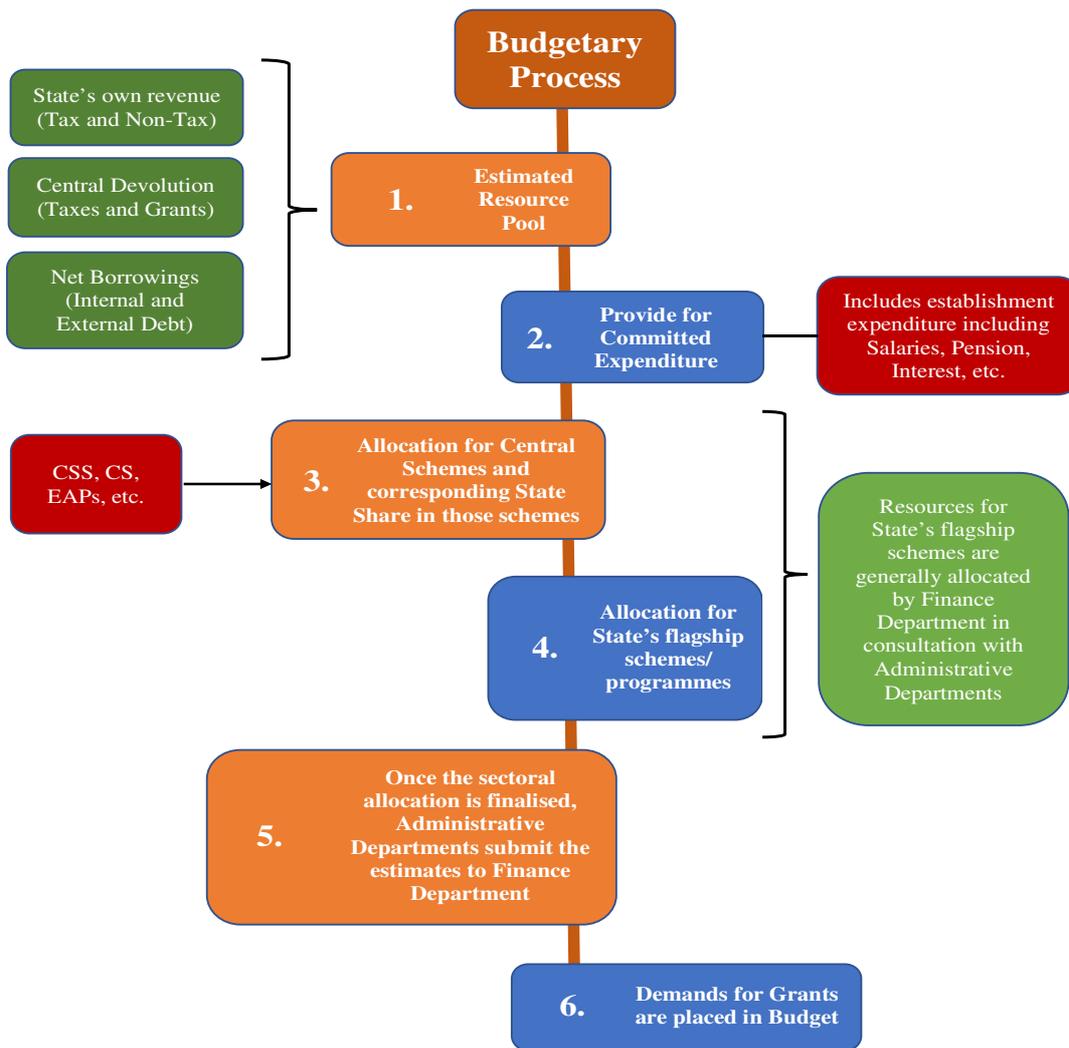
3.1 Budget Process

In compliance with Article 202 of the Constitution of India, in every financial year, a statement of the estimated receipts and expenditure of the State for that year called “The Annual Financial Statement” (Budget) is to be laid before the State legislature. The estimates of the expenditure show ‘charged’ and ‘voted’ items¹ of the expenditure separately and distinguish expenditure on revenue account from other expenditure. Legislative authorization is necessary before incurring any expenditure by the State Government.

The Maharashtra Budget Manual (MBM) prescribes the procedure to be followed for preparation of budget estimates and subsequent action relating to authorisation of expenditure. The budget is prepared by the Finance Department on the basis of the proposals received from the Heads of the departments on the dates prescribed by the Finance Department. The Finance Department consolidates the estimates and prepares the summary statement of the financial position for the budgeted year, detailed estimates of receipts and statements of demands for grants followed by detailed estimates of expenditure. These estimates include both voted and charged expenditure to be met from the Consolidated Fund of the State. The glossary of budget related terms is given in **Appendix 3.1**. The budget process begins with the release of the Budget Circular, normally in August, which provides guidance to departments in structuring their estimates for the following fiscal year. The budget preparation process in the State is given in **Chart 3.1**.

¹ **Charged expenditure:** certain categories of expenditure (e.g. salaries of Constitutional authorities, loan repayments etc) constitute a charge on the Consolidated Fund of the State and are not subject to vote by the legislature
Voted expenditure: All other expenditure is voted by the legislature

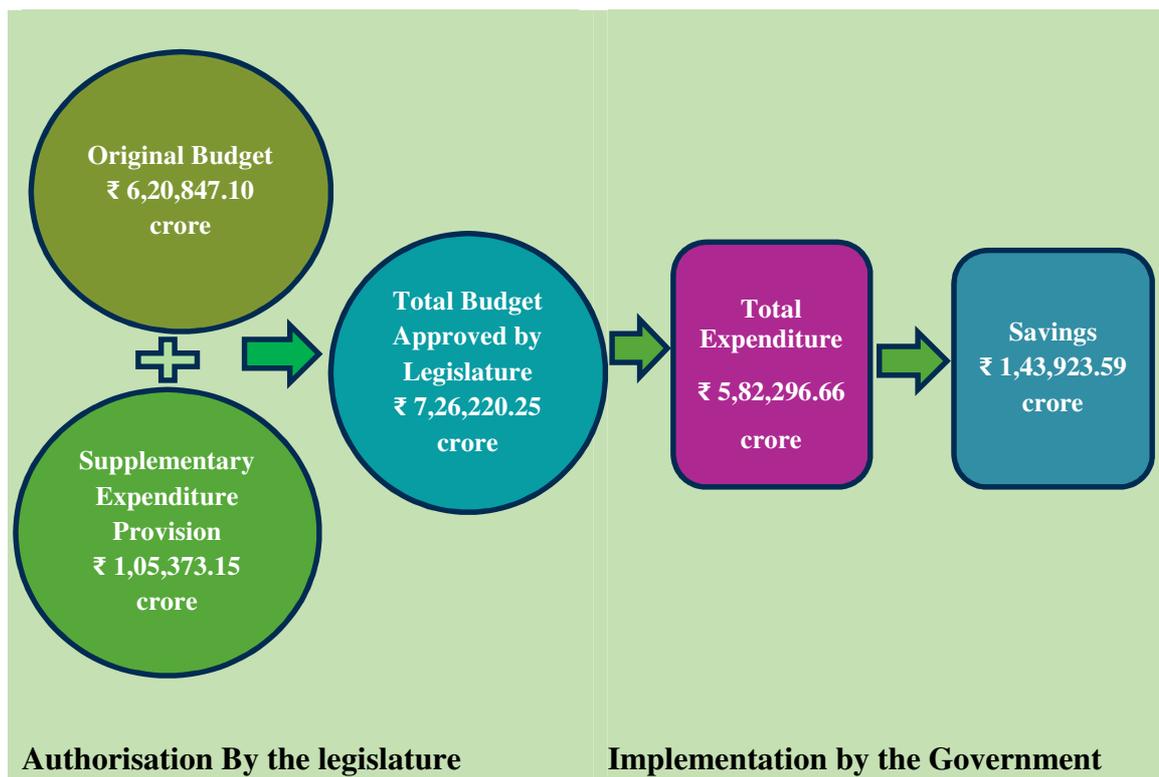
Chart 3.1: Budget preparation process in a State



The budget procedure envisages that the sum provided in an estimate of expenditure on a particular item must be that sum which can be expended in the year and it should neither be large nor small. A saving in an estimate constitutes as much of a financial irregularity as an excess in it. The budget estimates of receipts should be based on the existing rates of taxes, duties, fees *etc.*

The total amount approved by the State Legislature including the original and supplementary budgets, expenditure and savings during the year 2023-24 is depicted in **Chart 3.2.**

Chart 3.2: Flow Chart of Budget Implementation



Source: Appropriation Accounts 2023-24

The net savings of ₹ 1,43,923.59 crore was the result of gross savings of ₹ 1,43,959.17 crore offset by an excess expenditure of ₹ 35.58 crore (in 13 Voted Grants and two Charged Appropriation) during the year. The Supplementary Grants of ₹ 1,05,373.15 crore was excessive as the gross expenditure (₹ 5,82,296.66 crore) was within the original provision (₹ 6,20,847.10 crore). This was indicative of overestimation and poor financial management. The issue of unnecessary supplementary provisions has been discussed in detail under **Paragraph 3.3.1**.

3.1.1 Summary of total provisions, actual disbursements and savings during the financial year

The summarized position of total budget provision, actual expenditure and savings during 2023-24 against 299 grants/ appropriations are given in **Table 3.1**.

Table 3.1: Budget provision, disbursement and savings during 2023-24

Total budget provision		Disbursement		Savings	
Voted	Charged	Voted	Charged	Voted	Charged
612734.48	113485.77	490256.43	92040.23	122478.04 (19.99)	21445.54 (18.90)

(₹ in crore)

Source: Appropriation Accounts 2023-24
 Figures in the parenthesis is the percentage of saving to the total budget provision

3.1.2 Charged and Voted Disbursement

Article 112(2) of the Constitution requires that the estimates of expenditure embodied in the annual financial statement shall show separately the sums required to meet expenditure

described by the Legislature as expenditure charged upon the Consolidated Fund of State and all other sums required to meet other expenditure proposed to be made from the Consolidated Fund of State and shall distinguish expenditure on revenue account from other expenditure.

Trend analysis of the total Charged and Voted disbursement and Savings during the last five years (2019-20 to 2023-24) is shown in **Table 3.2**.

Table 3.2: Disbursement and Savings during 2019-20 to 2023-24

(₹ in crore)

Year	Disbursement		Savings			
	Voted	Charged	Voted	Percentage	Charged	Percentage
2019-20	328039.77	63443.42	101966.86	31.08	3726.33	5.87
2020-21	320694.58	96353.79	104429.48	32.56	2811.71	2.91
2021-22	370445.46	82405.21	93242.70	25.17	18293.33	22.20
2022-23	444090.50	89983.70	103831.39	18.95	14903.55	14.21
2023-24	490256.43	92040.23	122478.04	19.99	21445.54	18.90

Source: Appropriation Accounts of respective years

Under voted grants, savings as percentage of disbursement reduced considerably from 31.08 per cent in 2019-20 to 19.99 per cent in 2023-24.

3.1.3 Budget Marksmanship

Budget Marksmanship is about examining the relations between the budget projections of revenue and expenditure against actual receipt and spending. The World Bank's Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA) measures the Budget Reliability in terms of Aggregate Expenditure Outturn and Expenditure Composition Outturn.

3.1.3.1 Aggregate Budget outturn

Aggregate Budget Outturn measures the extent to which the aggregate budget expenditure outturn/ actual expenditure reflects the amount originally approved, both in terms of less than approved and in excess of approved. Summarised position of original provision and its deviation from the actual outturn during the year 2023-24 is shown in **Table 3.3**.

Table 3.3: Original Budget viz-a-viz Actual Outturn

(₹ in crore)

Description	Original Budget (BE)	Approved	Actual Outturn	Difference between Actual and BE*
(1)	(2)	(3)	(4)=(3-2)	
Revenue	474951.93		451673.24	(-) 23278.69
Capital	145895.17		130623.42	(-)15271.75
Total	620847.10		582296.66	(-)38550.44

*Excess of actuals over original provision is denoted as (+) figure and in case of actuals being less than original provision is denoted as (-) figures.

Source: Appropriation Accounts 2023-24

In the Revenue section, deviation in outturn compared with original budget provision was 4.90 per cent. This was due to deviation between 0 and ± 25 per cent in 110 grants, between ± 25 per cent to ± 50 per cent in 45 grants, between ± 50 per cent to 100 per cent in 30 grants and equal to or more than 100 per cent in 43 grants.

In the Capital section, deviation in outturn compared with original budget provision was 10.47 per cent. This was due to deviation between 0 and ± 25 per cent in 67 grants, between ± 25 per cent to ± 50 per cent in 19 grants, between ± 50 per cent to 100 per cent in 18 grants and equal to 100 per cent in 20 grants.

3.1.3.2 Expenditure Composition Outturn

Expenditure Composition Outturn measures the extent to which re-allocations between the main budget categories during execution have contributed to variance in expenditure composition. Summarised position of original provision and actual outturn and their deviation from the revised estimate is shown in **Table 3.4**.

Table 3.4: Deviation of outturn as compared with RE

(₹ in crore)					
Description	Original Approved Budget (BE)	Revised (RE)	Actual Outturn	Difference between BE&RE	Difference between Actual and RE*
1	2	3	4	5	6
Revenue	474951.93	458838.48	451673.24	16113.45	(-7165.24)
Capital	145895.17	136076.84	130623.42	9818.33	(-5453.42)
Total	620847.10	594915.32	582296.66	25931.78	(-12618.66)
*Excess of actuals over original provision is denoted as (+) figure and in case of actuals being less than original provision is denoted as (-) figures.					
Source: Appropriation Accounts 2023-24					

In the Revenue section, deviation in outturn compared with RE was 1.56 per cent. This was due to deviation between 0 and ± 25 per cent in 175 grants, between ± 25 per cent to ± 50 per cent in 11 grants, between ± 50 per cent to 100 per cent in three grants and equal to or more than 100 per cent in six grants.

In the Capital section, deviation in outturn compared with RE was four per cent. This was due to deviation between 0 and ± 25 per cent in 108 grants, between ± 25 per cent to ± 50 per cent in six grants, between ± 50 per cent to 100 per cent in 20 grants and equal to or more than 100 per cent in two grants.

3.2 Appropriation Accounts

Appropriation Accounts compare the expenditure of the State Government for each financial year with the amounts of voted grants and charged appropriations for different purposes as specified in the schedules appended to the Appropriation Act passed under Articles 204 and 205 of the Constitution of India. Appropriation Accounts are on gross basis. These Accounts depict the original budget provision, supplementary grants, surrenders and re-appropriations distinctly and indicate actual capital and revenue expenditure on various specified services *vis-a-vis* those authorised by the Appropriation Act in respect of both Charged and Voted items of budget. Appropriation Accounts thus facilitate understanding of utilisation of funds, the management of finances and monitoring of budgetary provisions and are, therefore, complementary to the Finance Accounts.

The CAG of India conducts the audit of appropriations to ascertain whether the expenditure actually incurred under various grants is in accordance with the authorization given under

the Appropriation Act for the year and that the expenditure required to be charged under the provisions of the Constitution (Article 202) is so charged. It also ascertains whether the expenditure incurred is in conformity with the laws, relevant rules, regulations and instructions.

3.3 Comments on integrity of budgetary and accounting process

3.3.1 Unnecessary or Excessive Supplementary Grants

A supplementary Grant or appropriation is an addition to the original authorized Grant or appropriation. Article 205 of the Constitution of India read with Paras 169 and 170 of the MBM, provides a legal basis for Supplementary Budget or Supplementary Estimates (SE). When such additional expenditure is found to be inevitable and there is no possibility of effecting savings within the grant to cover the excess by re-appropriation, the Secretary of the Department concerned proposes to the Finance Department for supplementary or additional grant or appropriation.

Besides approving original budget of ₹ 6,20,847.10 crore for the year 2023-24, the State Legislature also approved Supplementary provisions of ₹ 1,05,373.15 crore during 2023-24, which constituted 16.97 per cent of the original provisions.

Supplementary provisions aggregating to ₹ 29,563.05 crore obtained in 44 voted Grants (₹ 10 crore or more in each case) during the year proved unnecessary as the actual expenditure of ₹ 1,64,204.75 crore in these grants did not reach the levels of even the original provision (₹ 2,02,942.45 crore) as detailed in **Appendix 3.2**. Grants having savings of more than ₹ 1,000 crore where supplementary provision proved unnecessary are given in **Table 3.5**.

Table 3.5: Grants having savings of more than ₹ 1,000 crore where Supplementary provision proved unnecessary

(₹ in crore)

Grant Number and Description	Original provision	Supplementary provision	Expenditure	Savings out of the original provisions (percentage)
Revenue Section (Voted)				
B-01 Police Administration	26513.59	321.68	21462.90	5050.69 (19.05)
T-05 Revenue Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	13101.03	2924.26	10481.65	2619.39 (19.99)
F-02 Urban Development and Other Advance Services	16817.61	4318.43	14420.40	2397.20 (14.25)
C-06 Relief on account of Natural Calamities	12273.79	1762.02	10083.94	2189.85 (17.84)
O-03 Rural Employment	4142.03	200.00	2255.06	1886.97 (45.56)
H-05 Roads and Bridges	8090.41	214.00	6587.32	1503.08 (18.58)
R-01 Medical and Public Health	14524.40	2189.05	13297.41	1226.99 (8.45)

Grant Number and Description	Original provision	Supplementary provision	Expenditure	Savings out of the original provisions (percentage)
C-07 Forest	4003.00	42.61	2943.66	1059.35 (26.46)
ZA-02 Secretariat and Other Social Services	3145.97	10.46	2125.77	1020.19 (32.43)
Capital Section (Voted)				
O-10 Capital Outlay on Other Rural Development	6346.15	160.00	2313.58	4032.57 (63.54)
F-07 Loans for Urban Development	5502.00	569.28	2416.42	3085.58 (56.08)
I-05 Capital Expenditure on Irrigation	16588.08	1528.47	14689.36	1898.71 (11.45)
L-07 Capital Expenditure on Rural Development	5924.98	184.15	4242.14	1682.84 (28.40)
Source: Appropriation Accounts 2023-24				

Thus, it can be concluded that the Supplementary grants of ₹ 1,05,373.15 crore led to a further increase in the savings against the Budget provision, as the actual expenditure (₹ 5,82,296.66 crore) was lower than the original budget provision (₹ 6,20,847.10 crore).

3.3.2 Advances from Contingency Fund

In terms of provisions of Articles 267(2) and 283(2) of the Constitution of India, the Contingency Fund of the State has been established under the Maharashtra Contingency Fund Act 1956. Advances from the fund are to be made only for meeting expenditure of an unforeseen and emergent character, postponement of which till its authorization by the Legislature would be undesirable. The fund is in the nature of an imprest.

As per the Maharashtra Contingency Fund Act, the corpus of the Contingency Fund of the State is ₹ 150 crore. No amount was drawn from the Contingency Fund during the period 2023-24.

3.3.3 Excessive or Unnecessary Re-appropriation of Funds

Re-appropriation is the transfer of funds within a grant from one unit of appropriation, where savings are anticipated, to another unit where need for additional funds is identified. As per Paragraphs 162 to 164 of the MBM, the Finance Department and the Administrative Departments can sanction re-appropriation from one major, minor or sub head to another such head within the same grant/appropriation in the Appropriation Act.

Audit analysis revealed that re-appropriation proved excessive and resulted in huge savings/ excess in 40 Sub-Heads (₹ 10 crore and above in each case), details of which are given in **Appendix 3.3**. Out of those 40 Sub-Heads, the final savings was more than ₹ 100 crore in 11 sub-heads, as detailed in **Table 3.6**.

Table 3.6: Unnecessary re-appropriation leading to final saving (₹ 100 crore and above)

(₹ in crore)

Sl. No.	Grant	SBH	Description	Original	Sup	Re-app	Total	Actual	Savings
1	E02	220201196 A017	Purposive Grants to Zilla Parishads under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads and Panchayat Samitis Act,1961	28541.09	4861.76	18.91	33421.76	32297.34	1124.42
2	B01	205500108 009	City Police - Establishment	4209.50	93.26	0.54	4303.30	3414.86	888.44
3	N03	222501789 F08	Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar Social Department Scheme (SCSP)	1596.57	0.00	74.77	1671.34	1157.26	514.08
4	I05	4700-80-190-012	Capital Expenditure on Irrigation	1198.26	0.00	158.16	1198.26	898.69	299.56
5	E02	220201106 I61	Samagra Shiksha Abhiyan (General) (State Share 40%)(Scheme)	874.48	0.00	38.82	913.30	708.14	205.16
6	I05	4700-80-190-034	Capital Expenditure on Irrigation	1625.18	0.00	67.84	1625.18	1422.49	202.69
7	X01	223602101 194	Anganwadi Services (Additional State Share 100%)	438.42	608.99	34.49	1081.90	920.26	161.64
8	I05	4700-80-190-013	Capital Expenditure on Irrigation	393.50	0.00	20.08	393.50	243.71	149.79
9	N03	222501277 334	Opening and Maintenance of Government Hostels for Scheduled Caste Boys and Girls (New Hostels)	400.00	0.00	37.62	437.62	291.84	145.78
10	T05	222502796 D72	Government Hostels for Boys and Girls (State level Scheme)	546.61	0.00	6.03	552.64	408.98	143.66
11	I05	4700-80-190-010	Capital Expenditure on Irrigation	490.52	0.00	38.33	490.52	367.26	123.26

Source: Detailed Appropriation Accounts

The above instances are indicative of the fact that the budget controlling officers could not adequately assess the requirements and did not update information regarding expenditure before re-appropriations.

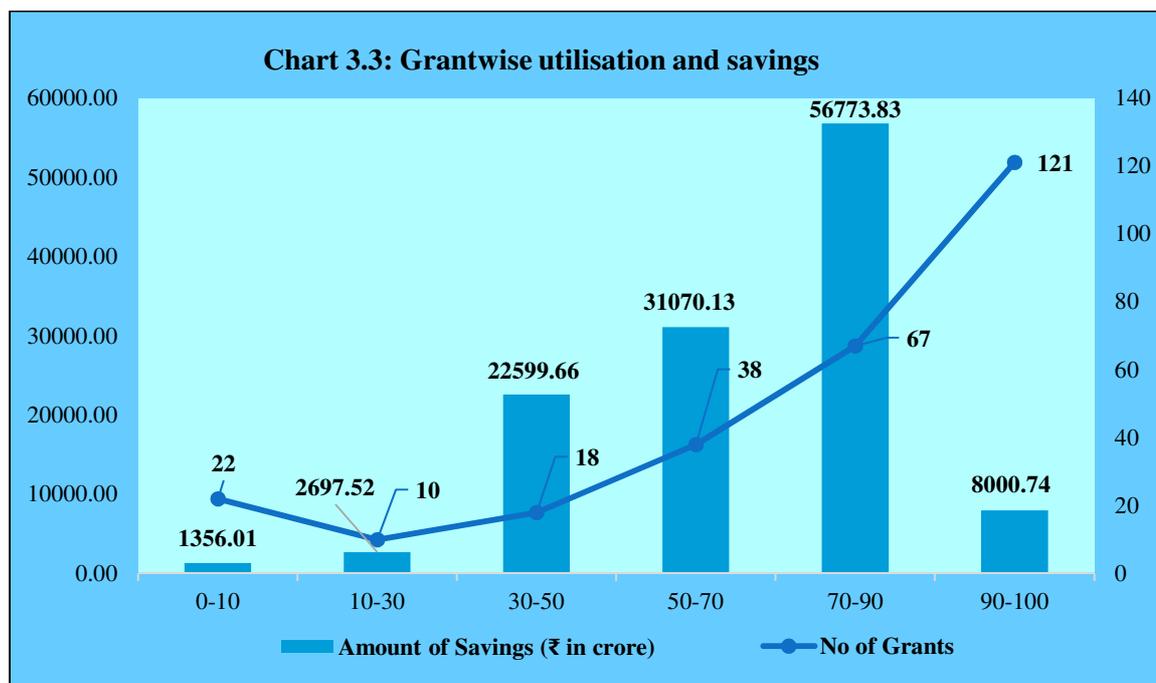
3.3.4 Unspent amount and surrendered Appropriation and/or huge Savings/Surrenders

Budgetary allocations based on poor expenditure monitoring mechanism and weak scheme implementation capacities/weak internal controls, promote release of funds towards the end of the financial year and increase the propensity of the Departments to retain huge balances outside the Government account in Bank Accounts. Excessive savings also deprive other Departments of the funds which they could have utilized.

During 2023-24, out of the net savings of ₹ 1,43,923.59 crore, savings in 66 voted grants amounting to ₹ 94,915.71 crore was 20 per cent or more of the total provision in each case as indicated in **Appendix 3.4**. Further, in 44 out of the 66 voted grants the savings exceeded ₹100 crore in each case as shown in **Appendix 3.5**.

Para 173 of the MBM states that savings should not be kept in reserve by the Disbursing or Controlling Officers to meet possible unforeseen excess under other heads or to cover new expenditure which would normally be provided for in the next year's estimates. All savings when they come to notice, should immediately be surrendered. Provisions that cannot be profitably utilized should be surrendered.

The percentage of utilization of the total provision in 276 voted grants along with the total savings during 2023-24 is shown in **Chart 3.3**.



(Source: Appropriation Accounts 2023-24)

From the above **Chart 3.3**, it was noticed that 188 out of 276 voted grants had utilised more than 70 per cent of their allocation and out of the 188 grants, 121 voted grants had utilised more than 90 per cent of its allocation. During 2023-24, there was a gross savings of ₹ 1,43,959.17 crore. State Government needs to examine the reasons for poor utilisation of allocated funds in these Grants and take appropriate corrective action expeditiously. Observation on analysis of surrenders during 2023-24 is brought out in the succeeding paragraph.

Grant B-1-Police Administration-Under Major Head 2055-Police Minor head 116-Forensic Science, the budget provision of ₹ 11.78 crore for Upgradation of DNA forensic lab in Mumbai, Maharashtra under Nirbhaya Scheme was withdrawn through surrender in March 2023 without assigning any specific reason.

Grant D-9-Capital Expenditure on Fisheries- Under Major Head 4405- Capital Outlay on Fisheries Minor head 103- Marine Fisheries, the budget provision of ₹ 10 crore for Construction of Minor Fisheries Harbour was withdrawn through surrender in March 2023 without assigning any specific reason.

Grant L-3- Rural Development Programme- Under Major Head 2235- Social Security and Welfare, Minor Head 103-Women's Welfare: The sub-head relates to subsidy for

providing Sanitary Napkins at concessional rates to school going girls in rural areas under the Asmita Programme (State Scheme). Audit noticed that the budget allocation and expenditure trends for the Asmita Project from 2018-19 to 2023-24 indicated a consistent pattern of underutilization of funds. In 2018-19, only ₹ nine crore out of ₹ 20 crore was spent due to a lower number of eligible beneficiaries. From 2019-20 to 2021-22, no fresh expenditure was incurred as the scheme relied on unspent funds from previous years. In 2022-23, the budget allocation was ₹ 262.39 crore, but the entire amount remained unutilized due to delays in finalizing the revised implementation plan. Similarly, in 2023-24, ₹ 100 crore was allocated without any reported expenditure, and no specific reasons were provided for the savings.

Unrealistic estimation of the anticipated expenditure continued over the years resulting in savings under the sub-head.

Grant X-1 Social security and Nutrition- Under Major Head 2235- Social security and Welfare Minor Head-103 Women Welfare. An amount of ₹ 100 crore was obtained through supplementary demand for Lek Ladki Yojana, of which an amount of ₹ 80.30 crore was surrendered in March 2024 based on the actual expenditure on the Scheme.

Grant ZC-3-Loans to Government Servants - Under Major Head 4216- Capital Outlay on Housing, Minor head 051- Construction, the budget provision of ₹ 200 crore Redevelopment of Manora Amdar Niwas, Mumbai was surrendered in March 2024 without assigning any specific reason.

Audit analysis revealed that during 2021-22 and 2022-23 the entire budget provision of ₹ 180.59 crore and ₹ 200 crore respectively for redevelopment of Manora Amdar Niwas, Mumbai was surrendered in March of the financial year without assigning any specific reasons.

Grant ZH-5 Capital expenditure on Irrigation - Under Major Head 4702- Capital Outlay on Minor Irrigation, Minor head 101- Surface Water, out of the budget provision of ₹ 209 crore for restructuring and strengthening of old Malgulari tanks, ₹ 202.48 crore was surrendered in March 2024 due to less receipt of proposals of demand for funds under the scheme.

3.3.4.1 Persistent Savings

“Persistent savings” refers to the consistent practice of not utilizing the allocated funds every year. Persistent savings in the last five years indicated that the budgetary controls in the Departments were not effective and previous year’s trends were not taken into account while allocating the funds for the year. On test check of grants, audit observed that there were savings of more than ₹ 100 crore consistently for the last five years in 42 cases (**Appendix 3.6**).

The savings under Grant O-4 - Other Rural Development Programmes ranged between 99 to 100 per cent during 2019-20 to 2023-24 as shown in **Table 3.7** below.

Table 3.7: Persistent saving under Grant O-4 - Other Rural Development Programmes

Year	Total budget Provision	Actual expenditure	Savings	Reasons for savings
2019-20	2175.35	-	2175.35	The unbudgeted outlay kept under this sub head in original estimates was distributed to the respective Administrative Department, through supplementary grants as per their requirement and therefore the entire provision of ₹ 2,175.35 crore was surrendered for accounting purpose
2020-21	101.12	0.21	100.91	Reason for saving of ₹ 100.91 crore have not been furnished (July 2021)
2021-22	100	-	100	The unbudgeted outlay kept under this sub head in original estimates was distributed to the respective Administrative Department, through supplementary grants as per their requirement and therefore the entire provision of ₹ 100 crore was surrendered for accounting purpose
2022-23	100	-	100	
2023-24	100	-	100	
Source: Appropriation Accounts of the respective years				

Budget provision sought and obtained by some Departments far in excess of actual requirement and inability to utilize the funds, deprives allocation of resources to priority sectors and also leads to poor legislative control over public finances.

3.3.4.2 Grants with 'Nil' expenditure

During 2023-24, budget provision of more than ₹ 10 crore amounting to ₹ 502.48 crore made under two grants remained unutilized at the end of the year. Details are given in Table 3.8.

Table 3.8: Grants with 'Nil' expenditure

Sl. No.	Grant	V/C	Total Provision	Actual Expr.	Remarks
1	B-12 Loans for flood control project	V	28.00	0.00	The entire provision under the Grant was surrendered due to the State Government's decision to operate new subhead under revenue expenditure 'Major Head 2711-190(00)(03)-Assistance to Public Sector and other undertakings' instead of capital expenditure 'Major Head 6711-190 (00)(01) Loans to Public Sector and other undertakings' for the project- Asian Development bank assisted sustainable coastal protection and management investment programme.
2	W-8 Capital expenditure on other social services	V	474.48	0.00	The entire provision under the Grant was surrendered due to non-receipt of approval from the Central Government for the scheme- Children and Adolescents Libraries and Digital Infrastructure - Scheme Part VII (₹ 469.38 crore), non- receipt of funds from Central Government for Establishment of a new Government Polytechnic Institutes in undeveloped district, a 100 per cent Centrally sponsored scheme (₹ 2.60 crore), and Construction of Hostel for Girls studying in Polytechnic under Skill Development Programme (₹ 2.50 crore).
Total			502.48		
Source: Appropriation Accounts 2023-24					

3.3.5 Excess expenditure and its regularization

Article 205(1) (b) of the Constitution provides that if any money has been spent on any service during a financial year in excess of the amount granted for that service for that year, the Governor shall cause to be presented to the Legislative Assembly of the State, a demand for such excess. This implies that it is mandatory for a State Government to get excesses over grants/appropriations regularized by the State Legislature for the Financial Year. Although no time limit for regularization of excess expenditure has been prescribed under the Article, the regularization of excess expenditure is done after the completion of discussion of the Appropriation Accounts by the Public Accounts Committee. Failure to do so is in contravention of constitutional provisions and defeats the objective of ensuring accountability of the Executive over utilization of public money.

3.3.5.1 Excess expenditure relating to 2023-24

Excess expenditure over the provision for the year is not only in contravention of the provisions requiring Legislative sanction but also indicative of bad planning, which could be avoided by keeping track of expenditure progression with budget made for the purpose. However, during the year 2023-24, against the Budget Estimates of ₹ 7,26,220.25 crore, expenditure of ₹ 5,82,296.66 crore was incurred in 299 grants/ appropriations. Though there were overall savings of ₹ 1,43,923.58 crore, there was excess expenditure in 13 voted grants and two charged appropriations amounting to ₹ 35.58 crore, which required regularization as per Article 205 of the Constitution of India. The Grants/appropriations closed with excess over provisions during 2023-24 requiring regularization are shown in **Table 3.9**.

Table 3.9: Grants/appropriations closed with excess over provisions during 2023-24 requiring regularization

(₹ in crore)				
Sr. No.	Name and the title of the Voted grant/ Charged appropriation	Total grant	Expenditure	Excess
Voted Grant				
1	C-02 Stamps and Registration	412.17	423.98	11.81
2	O-18 District Plan-Thane	547.67	548.35	0.68
3	O-20 District Plan-Raigad	253.53	253.63	0.10
4	O-38 District Plan-Dhule	189.11	190.34	1.23
5	O-44 District Plan- Nandurbar	111.42	111.43	0.01
6	O-48 District Plan –Jalna	257.95	257.97	0.02
7	O-60 District Plan- Hingoli	167.72	167.72	0.00
8	O-70 District Plan- Gadchiroli	252.58	258.40	5.82
9	O-76 District Plan- Akola	171.64	171.64	0.00
10	O-84 District Plan-Palghar	198.72	198.87	0.15
11	O-19 District Plan-Thane	202.33	202.38	0.05
12	O-47 District Plan-Chhatrapati Sambhaji Nagar	166.66	166.67	0.01
13	O-75 District Plan-Amravati	122.74	122.75	0.01
Charged Expenditure				
14	C-02 Stamp and Registration	0.00 ²	0.01	0.01
15	T-01 Interest Payment	40.36	56.04	15.68
	Total	3094.60	3130.18	35.58

Source: Appropriation Accounts 2023-24

² Budget Provision less than ₹ one lakh

3.3.5.2 Regularisation of excess expenditure of previous financial years

As has been stated in Para 3.3.5 above, excess expenditure remaining un-regularized for extended periods dilutes legislative control over the executive. As per Article 205 of the Constitution of India, it is mandatory for a State Government to get the excess over a grant/appropriation regularized by the State Legislature. Although no time limit for regularization of expenditure has been prescribed, the regularization of excess expenditure is done after completion of discussion on Appropriation Accounts by the Public Accounts Committee. Excess expenditure amounting to ₹ 2,990.18 crore for the year 2017-18 to 2022-23 in respect of 48 grants and 17 appropriations was pending for regularization as on March 2024 as detailed in **Appendix 3.7**.

3.3.6 Grants-in-Aid for creation of capital assets

Grants-in-aid are payments in the nature of assistance, donations or contributions made by one government to another government, body, institution or individual. Grants-in aid are given for specified purpose of supporting an institution including construction of assets.

As per IGAS 2, Grants-in-Aid disbursed by a grantor to a grantee shall be classified and accounted for as Revenue Expenditure irrespective of the purpose for which the funds were disbursed, except in cases where it has been specifically authorized by the President on the advice of the CAG of India.

Table 3.10 highlights the extent of misclassification of GIA as Capital Expenditure instead of as Revenue Expenditure by the State during 2019-20 to 2023-24.

Table 3.10: Misclassification of Grants-in-Aid as Capital expenditure

	(₹ in crore)				
	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
GIA booked as Capital Expenditure	1580.59	1423.66	1662.63	3440.70	3544.73
Total Expenditure	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
Capital Outlay	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40
Share of GIA in Capital Outlay in <i>per cent</i>	4.34	4.80	3.56	5.58	4.88
Impact on Revenue Deficit (-) /revenue Surplus (+) if expenditure from GIA is treated as Revenue Expenditure	1580.59	1423.66	1662.63	3440.70	3544.73
Source: Finance Accounts of respective years					

3.4 Comments on transparency of Budgetary and Accounting Process

3.4.1 Lumpsum Budgetary Provisions

Para 53 and Para 12(e) of Appendix X of MBM stipulates that budget provision should be examined with respect to the difference between the estimates and actuals in the past three years and the proposed amount should be reduced on that basis. Lumpsum should not as a rule, be proposed to be made in the budget estimates. The lumpsum budgetary provisions for 2023-24 are shown in **Table 3.11**.

Table 3.11: Lumpsum Budgetary Provisions

(₹ in crore)

S. No.	Grant No and Head of Account	Provision	Expenditure	Remarks
1	G-2-2070-800(02)(01)- Lump sum Provision for Salaries and Allowances etc.	2500.00	0.00	Unbudgeted Revenue Outlay kept under this head was distributed to the respective Administrative Departments and expenditure met from the functional head of that Department, therefore entire provision was surrendered in March 2024. As per para 12 (e) of Appendix 10 of Maharashtra Budget Manual, lump sum provision should not be made in the Budget Estimates.
2	O-10-4515-800(01)(01)- Lumpsum Provision for Unbudgeted Capital Outlay (State Plan)	3041.51	0.00	
3	O-04-2515-800(01)(01)- Lumpsum Provision for Unbudgeted Revenue Outlay (State Plan)	100.00	0.00	
Source: Appropriation Accounts 2023-24				

3.4.2 Major Policy pronouncements in Budget and their actual funding for ensuring implementation

Several policy initiatives/schemes (₹ 10 crore and above) were taken up by the State Government during 2023-24. These policy initiatives which were wholly or partially executed due to non-approval of scheme guidelines/modalities, for want of administrative sanction, non-release of budget, etc.

Appendix XI, Volume II of the Finance Accounts for the year 2023-24 provides details of major policy decisions taken during the year, including new schemes proposed in the budget. In 2023-24, new capital schemes amounting to ₹ 21,443.65 crore and revenue schemes totaling ₹ 3,665.92 crore were introduced. Of the total expenditure of ₹ 25,109.57 crore incurred on these new schemes, ₹ 24,608.11 crore was State's share, while ₹ 501.40 crore was the Central Share. The details of 29 new schemes each with an expenditure exceeding ₹ 100 crore, undertaken by the State Government during the year. is shown in **Appendix 3.8**.

3.5 Comments on effectiveness of Budgetary and Accounting Process

3.5.1 Budget projection and gap between expectation and actual

Budgetary allocations based on unrealistic proposals, poor expenditure monitoring mechanism, weak scheme implementation capacities/ weak internal controls lead to sub-optimal allocation among various developmental needs. Excessive savings in some departments deprives other departments of the funds, which they could have utilized.

The summarized position of actual Expenditure *vis-à-vis* budget (original/supplementary) provisions during 2023-24 is given in **Table 3.12**.

Table 3.12: Summarised position of actual Expenditure vis-à-vis Budget (Original/Supplementary) provisions during 2023-24

(₹ in crore)

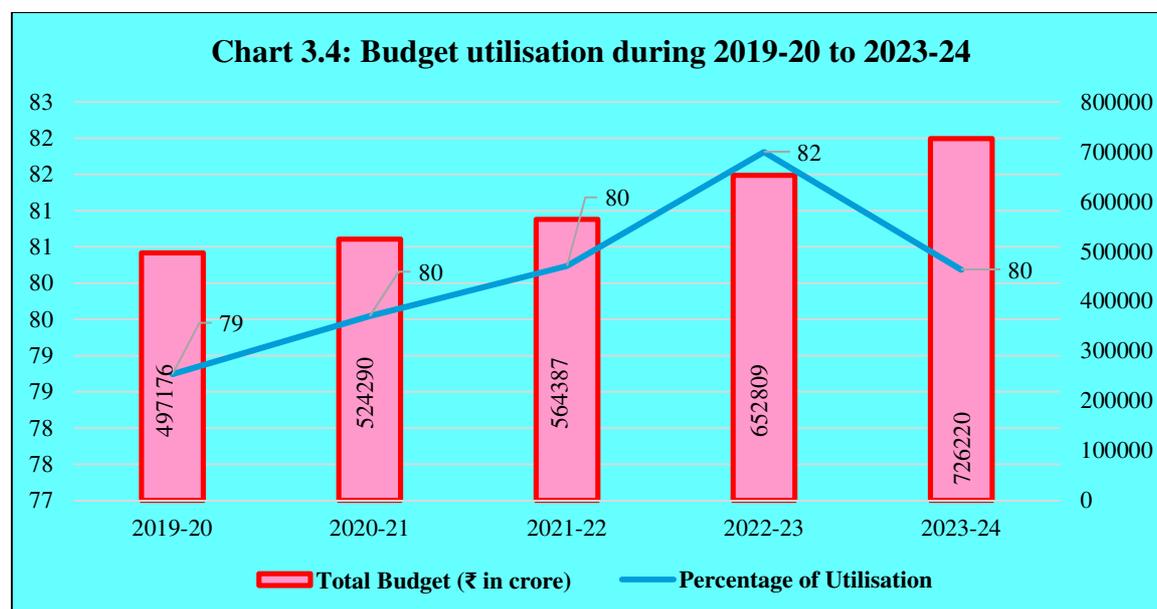
	Nature of expenditure	Original grant/ appropriation	Supplementary grant/ appropriation	Total	Actual expenditure	Savings (-)	Savings (in Per cent)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Voted	I Revenue	419488.69	78115.85	497604.54	400494.83	(-)97109.71	19.52
	II Capital	83377.49	22500.96	105878.45	84787.45	(-)21091.00	19.92
	III Loans and Advances	7904.13	1347.35	9251.48	4974.15	(-)4277.32	46.23
Total Voted		510770.31	101964.16	612734.47	490256.43	(-)122478.03	19.99
Charged	IV Revenue	55463.23	1957.37	57420.60	51178.42	(-)6242.18	10.87
	V Capital	55.25	12.84	68.09	44.97	(-)23.12	33.96
	VI Public Debt	54558.31	1438.78	55997.09	40816.84	(-)15180.25	27.11
Total Charged		110076.79	3408.99	113485.78	92040.23	(-)21445.55	18.90
Appropriation to Contingency fund		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Grand Total		620847.10	105373.15	726220.25	582296.66	(-)143923.59	19.82
Source: Appropriation Accounts 2023-24							

It may be seen from **Table 3.12** that during the year 2023-24, Government of Maharashtra incurred expenditure of ₹ 5,82,296.66 crore against the total grants and appropriations of ₹ 7,26,220.25 crore resulting in overall savings of ₹ 1,43,923.59 crore. The net savings were offset by an excess of ₹ 35.58 crore. These savings stood at 19.82 *per cent* of total grants and appropriations made during the year.

The savings and excesses were intimated by the office of the Principal Accountant General (Accounts and Entitlement)-I, Maharashtra regularly to the Controlling Officers through Monthly Reports on expenditure. They also took up the matter with Departments concerned after closure of the preliminary and final accounts in March 2024, requesting the Controlling Officers to explain the reasons for the significant variations, but no explanation was received (June 2024).

The extent of utilisation of budget during the five-year period from 2019-20 to 2023-24 is given in **Chart 3.4**

Chart 3.4 Budget utilization during 2019-20 to 2023-24



Source: Appropriation Accounts of respective years

As can be seen from **Chart 3.4**, utilisation of budget has exceeded 80 per cent in 2022-23. During 2023-24, 80 per cent of the budget provision was utilised. Large amount of savings in allocated funds indicate faulty budgeting with inaccurate assessment of resource mobilisation.

Trends in the original budget, revised estimates, actual expenditure for the period 2019-20 to 2023-24 are given in **Table 3.13**

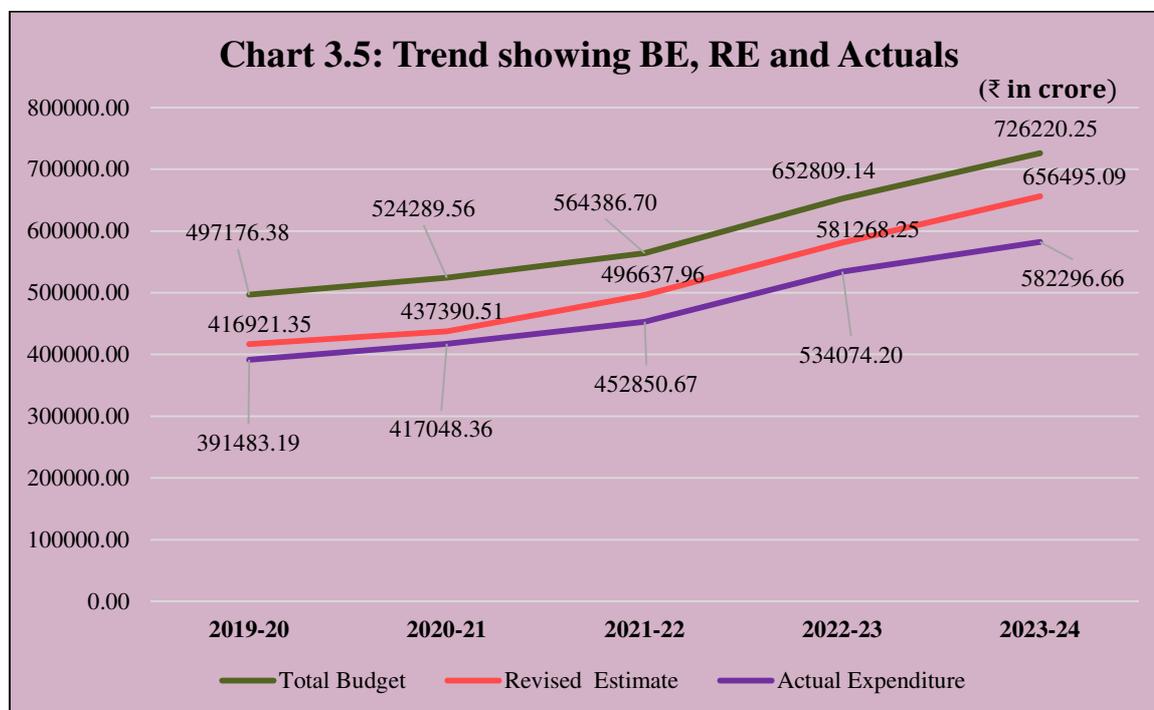
Table 3.13: Original Budget, Revised Estimate and Actual Expenditure

	(₹ in crore)				
	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Original Budget	431554.81	452136.69	503688.31	568270.63	620847.10
Supplementary Budget	65621.57	72152.87	60698.39	84538.52	105373.15
Total Budget (TB)	497176.38	524289.56	564386.70	652809.15	726220.25
Revised Estimate (RE)	416921.35	437390.51	496637.96	581268.25	656495.09
Actual Expenditure (AE)	391483.19	417048.36	452850.67	534074.20	582296.66
Savings (-)	(-)105693.19	(-)107241.20	(-)111536.03	(-)118734.95	(-)143923.59
Supplementary to the original provision (in per cent)	15.21	15.96	12.05	14.88	16.97
Overall saving to the overall provision (in per cent)	21.26	20.45	19.76	18.19	19.82
TB-RE	80255.03	86899.05	67748.74	71540.90	69725.16
RE-AE	25438.16	20342.15	43787.29	47194.05	74198.43
TB-RE as percentage of TB (in per cent)	16.14	16.57	12.00	10.96	9.60
RE-AE as percentage of TB (in per cent)	5.12	3.88	7.76	7.23	10.22

Source: Appropriation Accounts of the respective years

As seen from above table the supplementary provision of ₹ 1,05,373.15 crore during 2023-24 constituted 16.97 per cent of the original provision as against 14.88 per cent in the previous year (2022-23). The savings of budget during the last five years ranged from 18 per cent to 22 per cent.

Chart 3.5 shows the trends in BE, RE and AE during 2019-20 to 2023-24.



Source: Appropriation Accounts of the respective years

From the above **Chart 3.5**, it was noticed that during 2019-20 to 2023-24, the Revised Estimate (RE) was always lower than the total budget (TB) of the State. The supplementary provisions during 2019-20 to 2023-24 proved unnecessary since the expenditure did not come up even to the level of original budget provisions.

3.5.1.1 Missing/ Incomplete Explanation for Variation from Budget

Apart from showing the expenditure against the approved budget, Appropriation Accounts also provide explanation for cases where the expenditure varies significantly from the budgeted provision (Original *plus* Supplementary). The limit beyond which such variation at the Sub-Head/ Unit of Appropriation-level are to be explained in the Appropriation Accounts is set by the Public Accounts Committee (PAC).

Principal Accountant General (Accounts and Entitlement) provides the draft Appropriation Accounts to the Controlling Officers of the Departments and seeks the reasons/ explanations for the variations in expenditure with reference to approved budgetary allocation in keeping with the limits set by the PAC.

The PAC of Maharashtra State Legislative Assembly (Fourteenth Assembly) for 2021-22 in its First Report, suggested the following norms for making notes and comments on saving and excess in this Accounts as follows.

Savings	(a) Overall saving: If a Grant/Appropriation has an overall saving of less than five <i>per cent</i> of the total provision made there under, no notes or comments on saving are necessary under individual Sub-heads. (b) Individual Sub-heads: - The saving under a Sub-head would attract comments if it were ₹ 100 lakh or 10 <i>per cent</i> of the total provision under the Sub-head, whichever is higher.
Excess	All excess expenditure requires regularisation by the Legislative Assembly (vide Articles 204 and 205 of the Constitution of India) on the recommendations of the Public Accounts Committee. (b) Excess under the Sub-head is commented if it is ₹ 50 lakh or 10 <i>per cent</i> of the total provision under the Sub-head, whichever is less. However, no comment is necessary where the excess is less than ₹ 50 lakh irrespective of the percentage of the excess over provision.

According to Paragraph 165 of the Maharashtra Budget Manual, the orders sanctioning re-appropriation of funds which involve some distinct or unusual feature should briefly specify the reasons for the additions to and deductions from the sub-heads affected by them. However, on scrutiny of the re-appropriation orders issued by the Finance Department revealed that in respect of 456 (19 *per cent*) out of 2,401 items commented in the Appropriation Accounts, no reasons for additional provision/withdrawal of provision were mentioned. This goes against the principle of transparency stipulated in Section 6 of Fiscal Responsibility and Budgetary Management Act.

3.5.2 Budgetary flow and review of Grants

3.5.2.1 Rush of Expenditure

Uniform flow of expenditure during the year is the primary requirement for proper budgetary control. According to the Bombay Financial Rules, 1959, rush of expenditure in the closing month of the financial year should be avoided. Contrary to the provisions of the Rule, in 12 Grants as listed in **Table 3.14**, 75 *per cent* of the total expenditure exceeding ₹ 100 crore was incurred in March 2024.

Table 3.14: Flow of expenditure in March 2024

(₹ in crore)

Sr. No.	Grant No.	Grant Description	Total Expenditure under the Grant during 2023-24	Expenditure incurred during March 2024	Percentage of expenditure in March with respect to Total expenditure
1.	O15	District Plan - Mumbai City	112.21	134.39 ³	119.78
2.	B07	Economic Services	1149.23	1126.73	98.04
3.	O09	Census, Survey and Statistics	2076.05	2011.69	96.90
4.	O50	District Plan – Parbhani	231.18	200.28	86.63
5.	O17	District Plan - Mumbai Suburban	134.07	113.15	84.40
6.	ZE01	Minorities Development	876.27	733.25	83.68

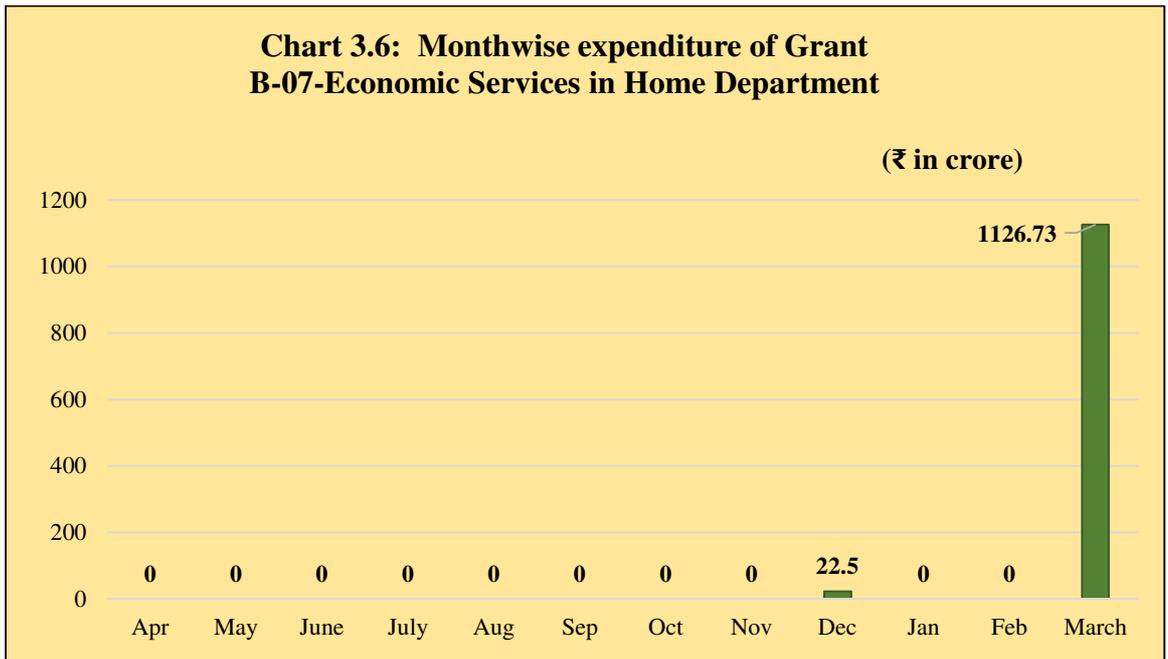
³ In respect of Grant O-15 ‘District Plan- Mumbai City’ Under Major Head 4210, as Minor head 911- Deduct recoveries for overpayment’ was not available under the Major head, negative expenditure of (-) ₹ 35.18 crore was shown during the Second Quarter. Hence expenditure in the month of March is more than the total expenditure.

Sr. No.	Grant No.	Grant Description	Total Expenditure under the Grant during 2023-24	Expenditure incurred during March 2024	Percentage of expenditure in March with respect to Total expenditure
7.	O55	District Plan – Beed	124.01	103.72	83.63
8.	K06	Energy	12034.58	9346.79	77.67
9.	F05	Capital Expenditure on Social Services	8051.00	6117.26	75.98
10.	B10	Capital Expenditure on Economic Services	3247.80	2461.31	75.78
11.	U04	Ecology and Environment	287.99	216.16	75.06
12.	O02	Social Security and Welfare	220.74	165.29	74.88

Source: Monthly Civil Accounts of March 2024

In respect of 101 Grants (excluding ‘Interest payments’) as shown in **Appendix 3.9** expenditure more than ₹ 100 crore was incurred in the fourth quarter and the expenditure ranged between 50 *per cent* and 100 *per cent* of the total expenditure within that grant.

Month-wise expenditure of Grant B 7- ‘Economic Services’ in Home Department having high percentage of expenditure in March 2024 is given below in **Chart 3.6**.



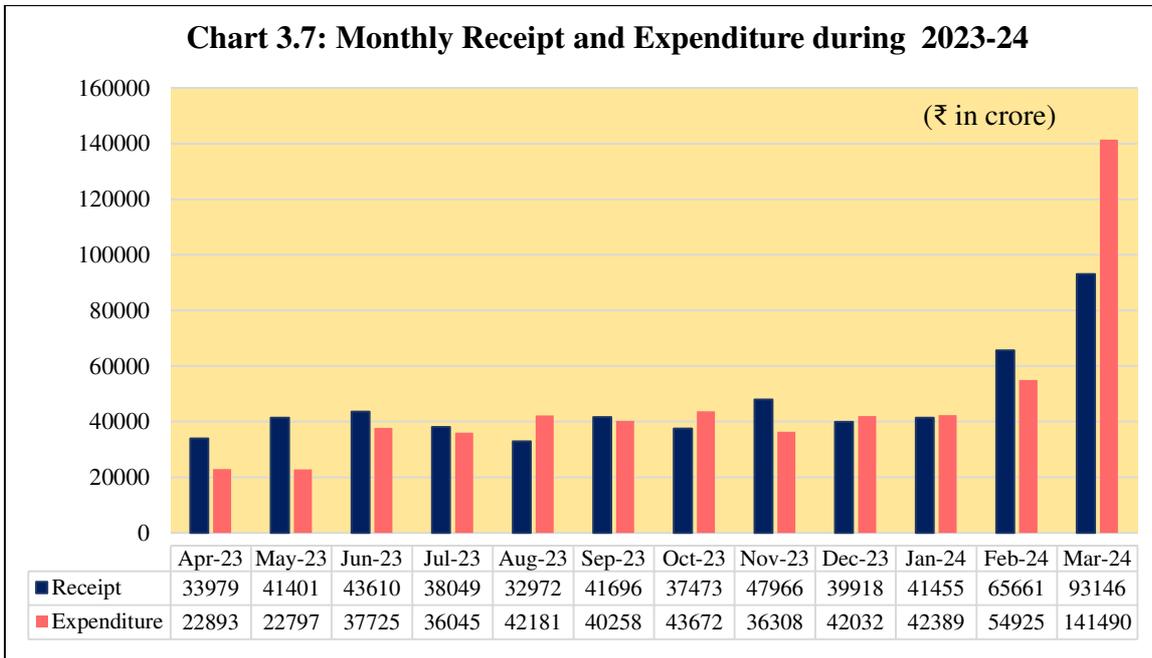
Source: Monthly Civil Accounts 2023-24.

It was observed that under Grant B-7, 98.04 *per cent* expenditure (₹ 1,126.73 crore) of the total expenditure of ₹ 1,149.23 crore was incurred in March 2024. Huge expenditure in the last month of the financial year is inconsistent with prudent financial management and indicates a weak internal control system and lack of budgetary control/management.

3.5.2.2 Flow of Receipt and Expenditure

Government funds should be spent evenly throughout the year. The rush of expenditure towards the end of the financial year is regarded as a breach of financial propriety.

According to the Bombay Financial Rules 1959, rush of expenditure in the closing month of the financial year should be avoided. The monthly flow of receipts into the state exchequer and disbursement during 2023-24 is shown in **Chart 3.7**.



Source: Monthly Civil Accounts 2023-24.

Chart 3.7 shows that during 2023-24, receipts were comparatively higher than expenditure during the months of April, May, June, July, September, November and February. However, both receipt and expenditure increased substantially in the month of March 2024 in comparison to the remaining months of the year. Further, scrutiny of the pattern of expenditure during 2023-24 revealed that the State Government incurred an expenditure of ₹ 1,41,489.70 crore constituting about 25.14 per cent of the total expenditure of ₹ 5,62,714.85 crore in the month of March 2024 alone.

3.5.3 Review of selected Grants

The Maharashtra Budget Manual 1959 provides that the authority administering a grant is responsible for watching the progress of expenditure under its control and for keeping it within the sanctioned grant or appropriation. The duties and responsibilities of the authorities include preparing the estimates timely and accurately and ensuring that the grant placed at their disposal is spent only on the objects for which it has been provided and to surrender savings if not required.

A review of budgetary procedure and control over expenditure in respect of two selected grants-Grant ZE01 Minorities Development and Grant C01- Revenue and District Administration was conducted wherein magnitude of variation in original grants, supplementary demands and actual expenditure were analyzed.

Audit test checked the records of the administrative department/Controlling Officer of these Grants for the period 2020-21 to 2023-24 to ascertain how far the authorities were adhering to these instructions.

Audit paragraphs are in the succeeding paragraph.

3.5.3.1 Grant C-01 – Revenue and District Administration

(i) Introduction

Under this Grant, provision is made for revenue expenditure on Direction and Administration of Commissioner Office and for modernisation programme of National Land Records. These are covered under five Major Heads namely 2029-Land Revenue, 2045-Other Taxes and Duties on Commodities and Services, 2053-District Administration, 2070-Other Administrative Services and 2853-Non-ferrous Mining and Metallurgical Industries.

(ii) Budget and Expenditure

The overall budget provision, actual expenditure and savings under this grant from 2021-22 to 2023-24 is given in **Table 3.15**

Table 3.15 Detail of budgetary provisions and actual expenditure under Grant No. C-01

(₹ in crore)

Year	Original provision	Supplementary provision	Total Grant or Appropriation	Actual Expenditure	Saving	Percentage of saving
2021-22	2928.39	50.42	2978.81	2437.05	541.76	18.18
2022-23	3148.50	61.02	3209.52	2781.27	428.25	13.34
2023-24	3440.51	700.93	4141.45	3072.94	1068.51	25.80

Source: Appropriation Accounts of the respective years

Table 3.15 shows savings ranging between 13.34 *per cent* and 25.80 *per cent* under Grant C-01 (Voted) during the year 2021-22 to 2023-24. Supplementary provisions made during 2021-22 to 2023-24 proved unnecessary as the actual expenditure did not reach the level of the original provision during any of the three years.

(iii) Surrender of entire provision

Scrutiny of Appropriation Accounts for the year 2023-24 revealed that the entire provision under two sub-heads amounting to ₹ 2.84 crore under Grant C-01 were surrendered in the month of March 2024 as detailed in **Table 3.16**.

Table 3.16 Details showing surrender of entire provision under Grant. C-01

(₹ in crore)

Sr. No.	Description	Original and Supplementary Grant	Amount Re-appropriated	Total Grant	Actual Expenditure
1	2029-102-(00)(06) National Land records Modernization Programme- 50 <i>per cent</i> Centrally sponsored scheme (50 <i>per cent</i> State share)	1.42	0	1.42	0
The Scanning works in the districts were completed but the payments bills were not received. Hence the entire provision of ₹ 1.42 crore from the sub-head was surrendered.					
2	2029-102-(00)(08) Survey and Settlement Operations- Settlement Commissioner and	1.42	0	1.42	0

Sr. No.	Description	Original and Supplementary Grant	Amount Re-appropriated	Total Grant	Actual Expenditure
	Director of National Land records- National Land records Modernization Programme 50 per cent Centrally sponsored scheme (50 per cent State share)				
As the funds for re-survey were allocated to the Modern Records Office by the Central Government, the entire provision under the above sub-head was surrendered.					
Source: Appropriation Accounts 2023-24					

(iv) Substantial Savings under sub-heads

During 2023-24, in 17 Sub-Heads under Grant No. C-01 savings of ₹ 10 crore and above and ranging between 11.28 per cent and 88.90 per cent of the total provision was noticed as shown in **Appendix 3.10**. Four out of the 18 Sub-Heads registered savings of more than ₹ 50 crore in each case as shown in **Table 3.17**.

Table 3.17: Sub-head wise substantial saving under Grant C-01

(₹ in crore)

Sr. No.	Cross Reference Code	Description	Total Grant	Actual	Savings	Percentage of Saving
1	2029-103-(02)(01)	Director of Land Records	494.78	435.38	59.40	12.00
2	2053-093-(01)(01)	Commissioner, Konkan	195.47	141.67	53.80	27.51
3	2053-094-(03)(03)	Commissioner, Pune	261.60	209.84	51.76	19.79
In the above three sub-heads, funds were surrendered due to restrictions on expenditure by the Finance Department, postponement of payment of second instalment of 7th pay commission arrears and due to non- filling of vacant posts.						
4	2853-102-(00)(01)	Expenditure for excavation, storage and transportation etc. of sand	488.91	54.26	434.65	88.90
Under the above subhead, the provision of ₹ 488.90 crore was obtained through supplementary provision, of which, ₹ 434.64 crore was surrendered as there were no demand for funds from the Controlling Officers.						
Source: Appropriation Accounts 2023-24						

3.5.3.2 Grant ZE-01 Minorities Development Department (Voted)

(i) Introduction

Under this Grant, provision is made for revenue expenditure on minority development related schemes, which covers six major heads namely (2052) Secretariat – General Services, (2053) District Administration, (2075) Miscellaneous General Services, (2205) Arts and Culture (2235) Social Security and Welfare and (2406) Forestry and Wild Life.

(ii) Budget and Expenditure

The overall position of budget provision, actual expenditure and savings under the Grant for the years 2020-21 to 2023-24 is given in **Table 3.18**.

Table 3.18: Details of budgetary provisions and actual expenditure under Grant Nos: ZE 01

(₹ in crore)						
Year	Original provision	Supplementary provision	Total Grant /Appropriation	Actual Expenditure	Savings	Percentage of savings
ZE 01- Minorities Development						
2020-21	612.03	0.15	612.18	196.98	415.20	67.82
2021-22	665.35	200.00	865.35	510.27	355.08	41.03
2022-23	784.28	0.20	784.48	406.64	377.84	48.16
2023-24	851.19	510.00	1361.19	876.27	484.92	35.62
Source: Appropriation Accounts of respective years						

From the above table it was evident that there were persistent savings ranging between 35.62 per cent and 67.82 per cent in Grant No. ZE 01 during 2020-21 to 2023-24.

(iii) Substantial Savings under sub-heads

During 2023-24, in six sub-heads under Grant No. ZE-01, savings of ₹ 10 crore and above and ranging between 38.25 per cent and 95.14 per cent of the total provision were noticed as shown in **Table 3.19**.

Table 3.19 Sub-head wise substantial saving under Grant ZE 01

(₹ in crore)						
Sr. No.	Cross Reference Code	Description	Total Grant	Actual	Savings	Percentage
ZE-1 Minority Development Department (Voted)						
1	2235-200(01)(14)	Pradhanmantri Jan Vikas Karyakram (PMJVK)(State Share)	80.00	3.89	76.11	95.14
Surrender of provision of ₹ 76.11 crore in March 2024 was attributed to non-receipt of complete proposals for second phase and due to non receipt of new proposals from the Districts under the Scheme.						
2	2235-200(00)(16)	Starting of Second and Third Shift in existing ITIs for Minority Students	59.94	20.36	39.58	66.03
Surrender of provision of ₹ 39.46 crore in March 2024 attributed to non-receipt of proposals under the scheme.						
3	2235-200(01)(21)	Grant-in-aid for providing Basic Infrastructure to Minorities Schools	20.00	3.74	16.26	81.30
Surrender of provision of ₹ 16.26 crore in March 2024 attributed to non-receipt of proposals under the scheme.						
4	2235-200(01)(08)	Grant-in-aid for Hostels for Girls from the Minority Communities in Cities	21.76	2.92	18.84	86.58
Surrender of provision of ₹ 18.84 crore in March 2024 was attributed to review of estimates of construction of hostel at Ahmednagar in accordance with the Administrative Approval.						
5	2235-200(00)(15)	Grant-in-aid for Starting New Polytechnic for Minority Students	20.00	4.00	16.00	80.00
Surrender of provision of ₹ 16 crore in March 2024 was attributed to non-acceptance of proposal for disbursement of remaining funds on BDS by Planning Department owing to Finance Department circular dated 27 March.						
6	2235-200(01)(30)	Commencement of Second Shift in Existing Government Polytechnics for Minority Students	29.25	18.06	11.19	38.26
Surrender of provision of ₹ 11.19 crore in March 2024 was attributed to non-supply of computers ordered for 14 existing Polytechnics as per Administrative approval by the suppliers under the scheme.						
Source: Appropriation Accounts 2023-24						

(iv) Surrender of entire provision

Budget provision of ₹ 217.58 crore made under the following six Head of Accounts, under Grant No. ZE-1 for the year 2023-24 remained unutilised at the end of the year. Scheme-wise details are given in **Table 3.20**.

Table 3.20: Details showing surrender of entire provision under Grant nos. ZE-01

(₹ in crore)

Sr. No.	Description	Original and Supplementary Grant	Amount Re-appropriated	Total Grant	Actual Expenditure	Reason for surrender
ZE-01 – Minority Development						
1	2235-200(00)(17) Pradhanmantri Jan Vikas Karyakram for Minority Concentrated Areas-Centrally Sponsored Scheme (Central Share)	120.00	120.00	0.00	0.00	Surrender of entire provision of ₹ 130 crore in March 2024 was made without assigning any specific reason.
2	2235-200(00)(20) Dharmakshetra and Premises Development Plans for Minorities	10.00	10.00	0.00	0.00	
3	2235-200(01)(09) Grant in aid for Skill Development Training Programme for Minorities for Minorities	60.00	60.00	0.00	0.00	Surrender of entire provision of ₹ 60 crore in March 2024 was attributed to no demand for funds under the scheme.
4	2235-200(01)(06) Grant-in-aid for Grants to the Industrial Training Institutions in Minority Concentrated Areas	12.58	12.58	0.00	0.00	Surrender of entire provision of ₹ 2.58 crore in March 2024 was attributed to non-approval of revised Administrative approval for construction of Industrial Training Institutes at Mumbra-Kausa and Mandvi during the year.
5	2235-200(01)(19) Grant-in-aid to Haj Committee	10.00	10.00	0.00	0.00	Surrender of entire provision of ₹ 10 crore in March 2024 was attributed to non-release of funds by the Finance Department, for installation of Escalator and beautification of Haj House at Nagpur.
6	2235-200(01)(01) Grant-in-Aid for Free Coaching and Allied Scheme)	5.00	5.00	0.00	0.00	Surrender of entire provision of ₹ 5 crore in March 2024 was attributed to non-implementation of the scheme during the year.

Source: Appropriation Accounts 2023-24

3.6 Conclusion

- Budgetary assumptions of Government of Maharashtra continued to be unrealistic and overestimated during 2023-24, as the State Government incurred an expenditure of ₹ 5,82,296.66 crore, against a total budget provision of ₹ 7,26,220.25 crore in 299 grants/appropriations, resulting in an overall savings of ₹ 1,43,923.59 crore, off set by an excess expenditure of ₹ 35.88 crore as against the overall savings of ₹ 1,18,734.95 crore during the previous year. These savings stood at 19.82 *per cent* of total budget provisions made for the year. The savings and excesses were intimated by the office of the Principal Accountant General (Accounts and Entitlement)-I, Maharashtra regularly to the Controlling Officers through Monthly Reports on expenditure. The Controlling Officers did not provide any reasons for the significant variations (June 2024).
- There was excess expenditure in 13 voted grants and two charged appropriations amounting to ₹ 35.58 crore, which required regularization as per Article 205 of the Constitution of India. Moreover, excess expenditure amounting to ₹ 2,990.18 crore for the year 2017-18 to 2022-23 in respect of 48 grants and 17 appropriations was pending for regularization as of March 2024.
- Supplementary provisions of ₹ 1,05,373.15 crore obtained during 2023-24, which constituted 16.97 *per cent* of the original provisions, proved unnecessary as the actual expenditure (₹ 5,82,296.66 crore) did not reach the levels of the original provision

3.7 Recommendations

- (i) The State Government should formulate a realistic budget based on reliable assumptions considering the needs of the Departments and their capacity to utilise the allocated resources.
- (ii) An appropriate control mechanism needs to be instituted by the Government to enforce proper implementation and monitoring of budget to ensure that savings are curtailed, large savings within the Grant/Appropriation are controlled and anticipated savings are identified and surrendered within the specified timeframe.
- (iii) Priority should be accorded to all cases of pending regularisation of excess expenditure over the budget provision.

CHAPTER – IV

**QUALITY OF ACCOUNTS AND FINANCIAL
REPORTING PRACTICES**

Chapter IV: Quality of Accounts and Financial Reporting Practices

A sound internal financial reporting system and compliance with relevant rules and procedures contributes significantly to good governance. Compliance with financial rules, procedures and directives, as well as the timeliness and quality of reporting on the status of such compliance is, thus, one of the attributes of good governance. Reports on compliance and controls, if effective and operational, would assist the Government in meeting its basic stewardship responsibilities including strategic planning and decision-making.

This chapter comments on the quality of accounts rendered by various authorities of the State Government and issues of non-compliance with prescribed financial rules and regulations by various departmental officials of the State Government.

Issues related to completeness of Accounts

4.1 Non-discharge of liability in respect of interest towards interest bearing Deposits/ Reserve funds

The Government has a liability to provide and pay interest on the amounts in 'Interest-bearing Deposits' and 'Interest bearing Reserve Funds'. As on 01 April 2023, the balance in 'Interest bearing Deposit' was ₹ 61,029.16 crore and in 'Interest bearing Reserve Fund' was ₹ 5,511.20 crore, on which, the Government provided for interest of ₹ 2,913.60 crore and ₹ 500.74 crore respectively. However, there was non-payment/underpayment of interest payment of ₹ 552.39 crore in respect of 'interest bearing deposits' and 'interest bearing reserve funds' as given in **Table 4.1**.

Table 4.1: Non-discharge of liability in respect of interest towards interest bearing deposits/ reserve funds

(₹ in crore)						
Sl. No.	Funds/ deposits	Opening Balance as on 01/04/2023	Basis of calculation of interest paid	Interest due	Interest paid	Interest not paid
1	Defined Contribution Pension Scheme for Government Employees	7,464.60	Interest calculated as per interest payable to General Provident Fund (i.e. 7.10 per cent).	441.30	212.37	228.93
2	State Compensatory Afforestation Fund	2,781.77	As per the circulars issued by the Ministry of Environment, Forest and Climate Change, which is 3.35 per cent for 2023-24.	93.89	0.00	93.89
3	State Disaster Mitigation Fund	2,074.00	Interest calculated taking average repo rate plus two per cent overdraft as per the Guidelines of SDRF (i.e. 8.50 per cent)	216.38	0.00	216.38

Sl. No.	Funds/ deposits	Opening Balance as on 01/04/2023	Basis of calculation of interest paid	Interest due	Interest paid	Interest not paid
4	Other interest bearing deposits	561.22	Interest calculated taking rate applicable for the 14-Days treasury bill investment i.e. Reverse Repo Rate @ 3.35 per cent Minus One per cent i.e. 2.35 per cent for the year 2023-24	13.19	0.00	13.19
Total		12,881.59		764.76	212.37	552.39
Source: Finance Accounts 2023-24						

Non-payment of interest liability has resulted in understatement of revenue deficit and fiscal deficit to that extent.

4.2 Funds transferred directly to State implementing agencies

The Government of India transfers substantial funds directly to State Implementing Agencies for the implementation of various schemes and Programmes. As these funds are not routed through the State budget/State Treasury system, the Finance Accounts of the State do not capture these funds and to that extent, the State's receipts and expenditure as well as other fiscal variables/parameters derived from them do not represent the complete picture. Accordingly, Government of India decided to transfer all assistance related to Centrally Sponsored Schemes (CSS)/Additional Central Assistance directly to the State Government and not to Implementing Agencies from 01 April 2014 onwards.

However, Central Government continued transferring Central funds directly to the State Implementing Agencies instead of routing it through State Government. During 2023-24, Central funds amounting to ₹ 24,212.81 crore was transferred directly to the State Implementing Agencies instead of routing it through State Government. This was as per the scheme guidelines of the respective schemes.

These transfers are exhibited in Appendix VI of Volume II of the Finance Accounts. The direct transfers to State Implementing Agencies have shown an increasing trend during 2019-20 to 2021-22 but decreased marginally in 2022-23 and increase in 2023-24 as detailed in **Table 4.2**.

Table 4.2: Funds transferred directly to Implementing Agencies during 2019-20 to 2023-24

Years	(₹ in crore)				
	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Direct transfers to State implementing agencies	7851.42	12599.90	14793.46	13075.13	24212.81
Source: Finance Accounts of respective years					

During the year 2023-24, central share of ₹ 24,212.81 crore under 30 central scheme as detailed in **Appendix 4.1** was transferred directly to the implementing agencies by passing the consolidated funds of the State.

Issues related to Transparency

4.3 Delay in submission of Utilization Certificates

The Bombay Financial Rules, 1959, Rule 4 (Appendix 22, Section I) states that in cases in which conditions are attached to the utilization of a grant in the form of specifications of particular objects of expenditure or the time within which the money must be spent, or otherwise, the sanctioning authority shall be held primarily responsible for certifying to the Principal Accountant General, Maharashtra, where necessary, the fulfillment of condition attaching the grant, unless there is any special rule or order to that contrary. Further, Rule 5(i) of the said provision categorically states that the grant will be spent upon objects within a reasonable time if no time limit has been fixed by the sanctioning authority. Reasonable time should ordinarily be interpreted to mean one year from the date of issue of the communication of sanctioning the grant, unless otherwise specifically stated. Finance Department, Government of Maharashtra vide GR dated 12 January 2023 has classified GIA orders as 'Conditional' and 'Unconditional'. Utilization Certificates (UCs) need to be submitted only in case of GIA orders classified as 'Conditional'.

As on 31 March 2024, 10,793 UCs amounting to ₹ 36,756.09 crore, (includes outstanding UCs of Centrally Sponsored Schemes amounting to ₹ 2,615.22 crore) due in respect of conditional grants given to 32 Departments of the State Government were not submitted, which is 6.53 per cent of the total consolidated expenditure (₹ 5,62,714.85 crore) of the State. The age-wise details of delays in submission of UCs is given in **Table 4.3**.

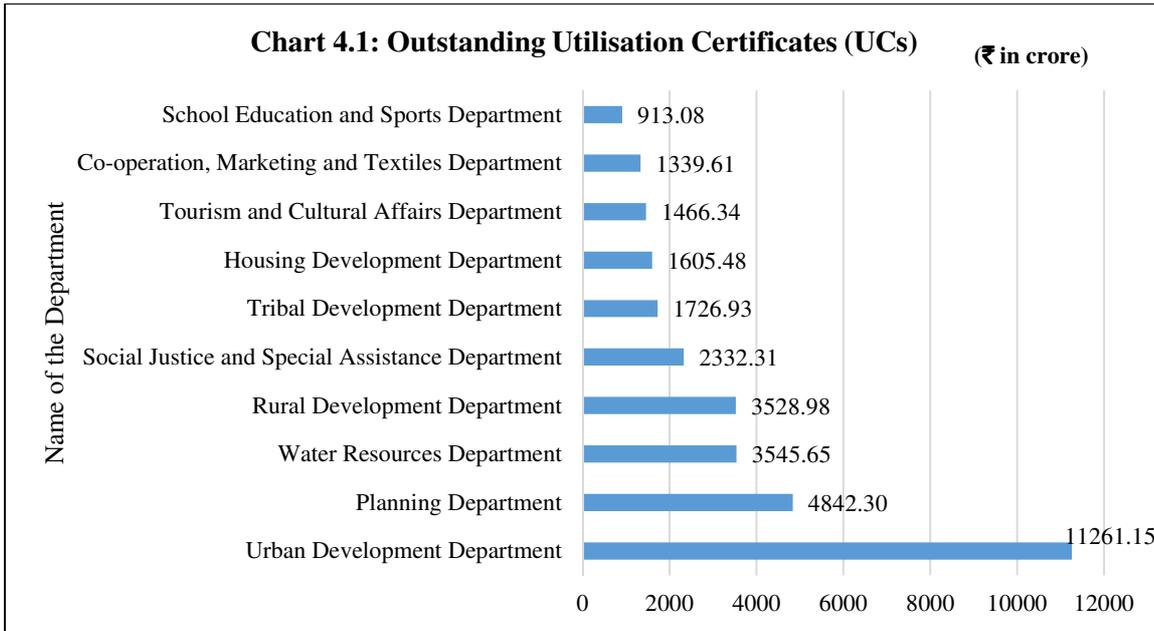
Table 4.3: Year wise break up of UCs due for submission

(₹ in crore)			
Year*	Number of UCs	Amount	Percentage
Upto 2014 ¹	563	6262.19	17.04
2014-15	26	266.63	0.73
2015-16	14	248.24	0.68
2016-17	93	258.27	0.70
2017-18	195	268.78	0.73
2018-19	442	786.11	2.14
2019-20	587	1678.33	4.57
2020-21	622	1502.31	4.09
2021-22	562	2481.27	6.75
2022-23	1895	4170.63	11.35
2023-24	5794	18833.33	51.24
Total	10793	36756.09	100
*The year mentioned relates to 'due year' i.e. after 12 months of drawal. Source: Information compiled by Office of the Principal Accountant General (A&E)-I, Maharashtra			

Since the UCs in the above cases were not submitted, complete of grants released could not be verified. Despite the pending UCs, the grants were released to the institutions indicating lack of control over sanctioning of grants. Hence, the Government needs to review all such UCs pending for more than a year before release of further grants.

The pendency of UCs has increased from 9,280 UCs amounting to ₹ 25,759.38 crore in 2022-23 to 10,793 UCs amounting to ₹ 36,756.09 crore in 2023-24. Department-wise details of outstanding UCs separately for each year are given in **Appendix 4.2**.

¹ This includes one UC due for submission amounting to 0.13 crore pertaining to period 2001-02



(Source: Finance Accounts 2023-24)

As seen in **Chart 4.1**, the majority of cases of non-submission of UCs relate to the Urban Development Department (30.64 per cent), Planning Department (13.17 per cent), Water Resources Department (9.65 per cent) and Rural Development Department (9.60 per cent).

UCs outstanding beyond the specified periods indicate absence of assurance on utilisation of the grants for intended purposes and the expenditure shown in the accounts to that extent cannot be treated as final.

4.3.1 Recording of Grantee institutions as “others”

Grants-in-aid (GIA) are payments in nature of assistance, donations or contributions made by one government body/institution/individual to another government body/institution/individual.

As per Finance Accounts, GIA constituted between 35.52 per cent and 39.04 per cent of the State’s total expenditure during the last five years (2019-20 to 2023-24). Further, it was observed that during the last five years, more than 48.59 per cent of the Grants-in-aid was released to various institutions classified under ‘Others’ as seen in **Table 4.4**.

Table 4.4: Details of GIA released to ‘Others’ during 2019-20 to 2023-24

(₹ in crore)

Year	Total expenditure	Total GIA released	GIA as percentage of total expenditure	GIA released to ‘Others’	GIA released to ‘Others’ as percentage of total GIA released
2019-20	338690.64	132235.02	39.04	77776.05	58.82
2020-21	342638.31	131439.43	38.36	68577.83	52.17
2021-22	398792.31	152336.85	38.20	84464.31	55.45
2022-23	473922.42	183125.48	38.64	97268.28	53.12
2023-24	562714.85	199894.70	35.52	97126.63	48.59

Source: Finance Accounts of respective years.

As per Finance Accounts 2023-24, Grants-in-Aid (₹ 1,99,894.70 crore) constituted 35.52 per cent of total expenditure (₹ 5,62,714.85 crore) of the State. Out of the total

Grants-in-Aid of ₹ 1,99,894.70 crore, an amount of ₹ 97,126.63 crore (48.59 per cent) was disbursed to grantee institutions classified as ‘Others’. The absence of details of grantees adversely affects the transparency of accounts and monitoring of submission of Utilization Certificates against these GIA.

The State Government needs to devise a mechanism to assign codes to such institutions for monitoring the submission of Utilization Certificates and verification of outstanding amount against each institution.

4.4 Abstract Contingent Bills

As per Rule 282(2) of Maharashtra Treasury Rules, funds cannot not be withdrawn from Treasury unless the same is required for immediate disbursement. In terms of the Maharashtra Treasury Rules 1968, read with the Government of Maharashtra, Finance Department Regulation (February 2008), the DDOs are required to present detailed countersigned contingent (DCC) bills containing vouchers in support of final expenditure within one month from the date of drawal, and in no case beyond three months from the date of drawal of such advance, unless otherwise permitted by the Administrative Department with the concurrence of the Finance Department.

Significant drawal through AC bills in March indicates that the drawal was primarily to exhaust the budget provision and indicates inadequate budgetary control. The department-wise pendency of detailed contingent bills is given in **Appendix 4.3**. DCC bills aggregating to ₹ 3,674.60 crore, drawn on 1,438 AC bills, were pending at the end of March 2024 as detailed in **Table 4.5**.

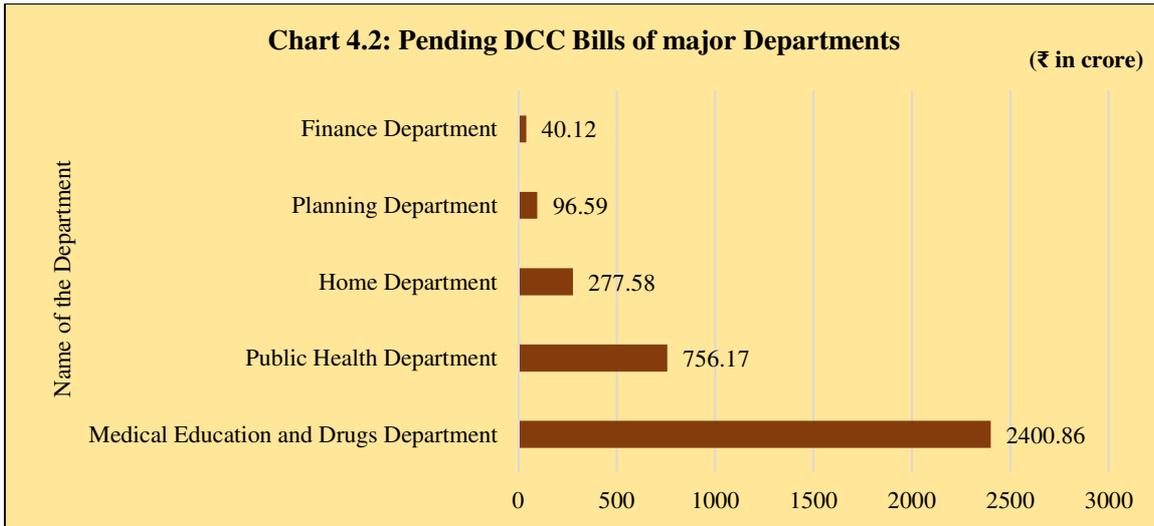
Table 4.5: Year wise progress in submission of DCC bills against outstanding AC bills

(₹ in crore)

Year	AC bills drawn		DCC bills received		Outstanding DCC bills as on 31 March 2024	
	No.	Amount	No.	Amount	No.	Amount
Upto 2022-23	1837	4185.96	824	1301.95	1013	2884.01
2023-24	1198	831.10	773	40.51	425	790.59
Total	3035	5017.06	1597	1342.46	1438	3674.60

Source: Finance Accounts 2023-24

Out of 1,198 AC bills amounting to ₹ 831.10 crore drawn during the year 2023-24, 244 AC bills amounting to ₹ 734.42 crore (88.37 per cent) were drawn in March 2024. Status of pending DCC bills in respect of five major departments is given in **Chart 4.2**.



(Source: Finance Accounts 2023-24)

Chart 4.2 reveals that 65.34 per cent of the outstanding DCC bills pertain to Medical Education and Drugs Department (₹ 2,400.86 crore) and 20.58 per cent relate to Public Health Department (₹ 756.17 crore).

Three Departments (viz., Public Health Department, Planning Department and Medical Education and Drugs Departments) used AC bills to draw monies for procurement of medicines, medical equipment etc., through Haffkine Bio-Pharmaceuticals Corporation Limited. 648 AC bills amounting to ₹ 2,552.14 crore, constituting 69.45 per cent of total AC bills pending for adjustment, remained unadjusted at the end of the year, in respect of such procurement.

The drawal of funds through AC bills is accounted against the functional Major Head in the consolidated fund of the state. Unless the accounts are settled within the time allotted through DCC bills, the expenditure cannot be treated as correct or final. Non-submission of DCC bills indicates lack of monitoring on part of the Departments as well as treasuries.

4.5 Personal Deposit (PD) Accounts

The PD accounts are in the nature of banking accounts kept in the Treasuries. According to Rule 494 of Maharashtra Treasury Rules, 1968 and Rule 12 of the Bombay Financial Rules 1959, Personal Deposit (PD) Accounts can be opened with Treasury Officer for specified purpose on the basis of approval of Government in consultation with the Accountant General of the State.

Further, as per Rule 495 of Maharashtra Treasury Rules, Government of Maharashtra (GoM) is authorised to keep funds required for specific purposes in the PD Accounts by transfer of funds from the Consolidated Fund. In cases where the PD Accounts are debited to the Consolidated Fund, the same should be closed at the end of the financial year by minus debit of the balance to the relevant service heads in the Consolidated Fund. As on 31 March 2024 there was a balance of ₹ 16,381.87 crore in 1,248 PD Accounts, which constituted 2.91 per cent of the total consolidated expenditure (₹ 5,62,714.85 crore) of the State.

As per Rule 495 of Maharashtra Treasury Rules (MTR), 1968 and 585(2) of Maharashtra Treasury Manual (MTM), PD Accounts which are inoperative for more than one year should be closed and the balances in such accounts are to be credited to the Government Account as Miscellaneous revenue under Major Head 0075. During the year, 171 PD Accounts with an amount of ₹ 19.53 crore were closed and the funds were adjusted in the Consolidated Fund of the State. It was observed that in 128 accounts, PD Accounts were not operated by the Administrators for a period of one year and more, resulting in unutilized balance of ₹ 88.21 crore lying idle in the PD Accounts as of March 2024. Non-transfer of unspent balances lying in the PD accounts to the Consolidated Fund of the State entails the risk of misuse of Public fund. The Status of Personal Deposit Accounts during 2019-20 to 2023-24 is shown in **Table 4.6**.

Table 4.6: Status of Personal Deposit Accounts during 2023-24

(₹ in crore)

Year	Opening Balance		Addition during the year		Closed during the Year		Closing Balance	
	Number	Amount	Number	Amount	Number	Amount	Number	Amount
2019-20	2135	10953.53	6	24135.37	57	24770.93	2084	10317.97
2020-21	2084	10317.90	0 ²	16288.51	109	15800.66	1975	10805.82
2021-22	1975	10805.82	2	21065.32	325	21348.47	1652	10522.67
2022-23	1652	10522.67	6	26994.71	176	26263.00	1482	11254.38
2023-24	1329*	11254.38	90	30700.56	171	25573.07	1248	16381.87
*Differs from previous year due to rectification of error during previous years carried out by Principal Accountant General (A&E) I								
Source: Finance Accounts of the respective years								

During the year 2023-24, the increase in PD Accounts was due to opening of virtual PD accounts for allocation of Grants-in-Aid in four³ departments. Retention of funds in PD Accounts not only led to expenditure booked under the service heads being inflated without actual outgo, but also resulted in dilution of treasury control over actual expenditure. During 2023-24, an amount of ₹ 4,863.11 crore was transferred to the PD Accounts from Consolidated Fund of the State. This includes ₹ 3,976.69 crore transferred in March 2024, of which ₹ 585.28 crore was transferred on the last working day of March 2024.

Against the requirement of Treasury reconciling PD Accounts with respective Administrators, only 268 Administrators of PD Accounts (out of 1,248) had reconciled and verified their balances.

Action needs to be taken by the Administrators to analyse and duly reconcile the balances, close the accounts and write back the unspent balances to the Consolidated Fund of the State.

4.6 Indiscriminate use of Minor Head- 800

The omnibus Minor Head 800 relating to Other Receipts/ Other Expenditure is to be operated only in cases where the appropriate Minor Head has not been provided under a

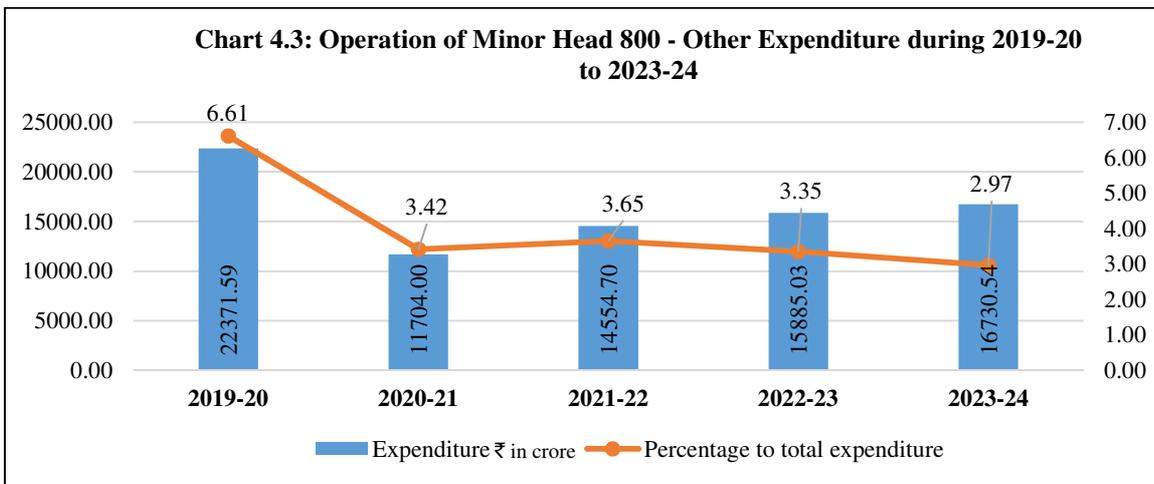
² During the year 2020-21 no new PD Accounts were opened, the amount of ₹ 16,288.51 was transferred to the existing PD Accounts

³ (1) District Administration (2) Social Justice and Special Assistance (3) Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries (4) Tribal Development

Major Head in the accounts. If such instances occur on a regular basis, it is the responsibility of the State Government to discuss with the Principal Accountant General (A&E) and seek advice on an appropriate classification. Indiscriminate booking of receipts and expenditure under ‘Minor Head 800- Other Receipts/Expenditure’ affects transparency and nature of transactions, and renders the accounts opaque.

During 2023-24, the State Government classified expenditure of ₹ 16,730.54 crore under 50 Revenue and Capital Major heads of Account, constituting 2.97 per cent of the total consolidated expenditure of (₹ 5,62,714.85 crore) under the Minor Head “800-Other Expenditure”.

The extent of operation of Minor head 800- other expenditure as a percentage of total consolidated expenditure during 2019-20 to 2023-24 is shown in **Chart 4.3**.



(Source: Finance Accounts of respective years)

Chart 4.3 shows that there has been a decrease in the share of Minor Head 800 - Other Expenditure as part of the total expenditure, with its share decreasing from 6.61 per cent in 2019-20 to 2.97 per cent in 2023-24.

Instances where a substantial proportion of the expenditure within a given Major Head was classified under the Minor Head 800 – ‘Other Expenditure’ are given in **Table 4.7**.

Table 4.7: Significant expenditure booked under Minor Head 800 – Other Expenditure during 2023-24

(₹ in crore)					
Sr No	Major Head	Description	Expenditure under Minor Head 800 under Major Head mentioned in (2)	Total Expenditure under Major Head in (2)	Percentage of [(4)/(5)]
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1	4070	Capital Outlay on other Administrative Services	2628.78	2737.43	96
2	4055	Capital Outlay on Police	177.83	797.75	22
3	2701	Major and medium Irrigation	621.37	1624.64	38
4	2216	Housing	2182.93	5156.11	42
5	2515	Other Rural Development Programme	2529.13	9093.23	28
6	2210	Medical and Public Health	2799.54	18725.74	15

Source: Finance Accounts 2023-24

Audit examined 42 cases where expenditure amounting to ₹ 50 crore and above was budgeted and booked under Minor Head 800 and it was noticed that in the below mentioned instances, valid Minor Heads, other than 800, was available in the List of Major and Minor Heads (LMMH), for booking these transactions.

- (i) As per the LMMH, ‘Assistance to Zilla Parishads/District level Panchayats’ has to be budgeted and booked under Minor Head 196 of the respective expenditure head (Revenue Account). However, it was noticed that in the below instances the same was booked under Minor Head 800-Other expenditure.

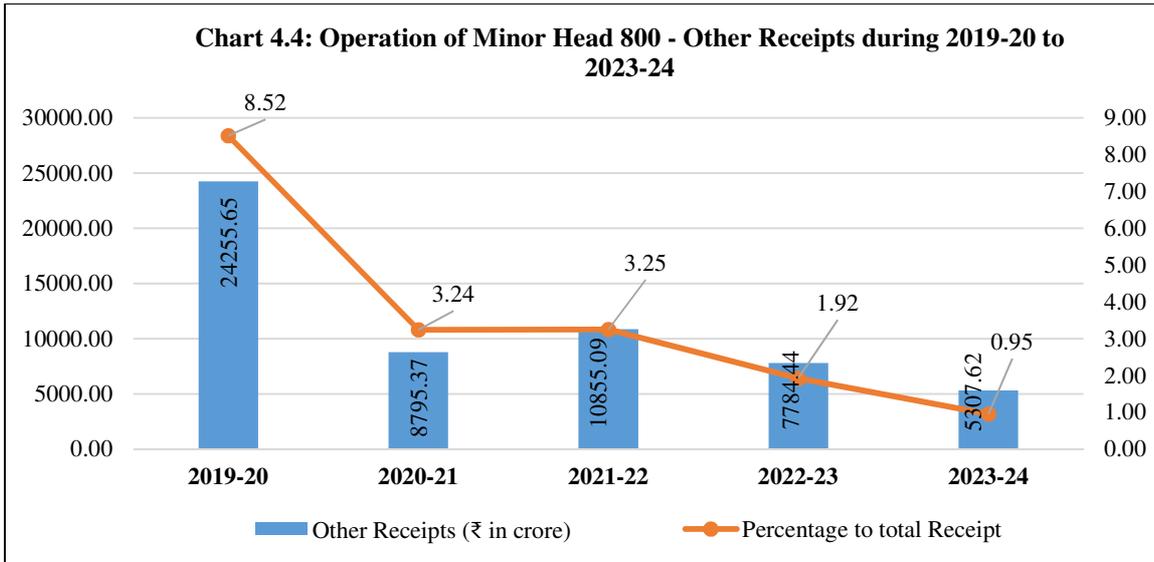
Major head	Minor Head	Description	₹ in crore
2515	800	Grant-in-aid to Zilla Parishads for Rural Development Programmes	2517.75
3054	800	Grants to Zilla Parishad for Development and Strengthening of Village Roads	68.90
3054	800	Grants to Zilla Parishad for Development and Strengthening of Village Roads	50.73

- (ii) ‘Major works’ as detailed below were booked under Minor Head 800 instead of Minor Head- ‘051-Construction’

Major head	Minor Head	Description	₹ in crore
4070	800	Construction of Maharashtra State Police Housing	1302.53
4070	800	Construction of Office Building for Police Department of Maharashtra State Police Housing	646.55
4070	800	Construction of Sales Tax Buildings through Maharashtra State Road Development Corporation	600.00
4070	800	Expenditure on Land Acquisition and Construction of Building for Police	60.00

- (iii) Under Major Head 4055 Capital Outlay on Police, an amount of ₹ 133.87 crore for Installation of CCTV Surveillance System was booked under Minor Head 800, instead of Minor head - 207 State Police.
- (iv) Rajashri Chhatrapati Shahu Maharaj Tuition fee Scholarship amount of ₹ 143.05 crore under Major Head 2202 was booked under Minor Head 800 instead of Minor head 107-Scholarship
- (v) Expenditure for ‘Workshop and Training Programme by Dr. Babasaheb Ambedkar Research and Training Institute, Pune (S.C.S.P.)’ under Major Head 2225 was budgeted and booked under Minor Head 800 instead of Minor Head 277 Education or under Minor Head 793 Special Central Assistance for Scheduled Castes Component Plan.

Similarly, during 2023-24, the State Government classified receipts amounting to ₹ 5,307.62 crore constituting 0.95 *per cent* of the total consolidated receipts (₹ 5,57,326.18 crore) pertaining to 53 Major heads under Minor Head “800-Other Receipts”. The extent of operation of Minor head 800- other receipts as a percentage of total consolidated receipts during 2019-20 to 2023-24 is shown in **Chart 4.4**



Source: Finance Accounts of the respective years

Chart 4.4 shows that there has been a decrease in the share of Minor Head 800 - Other receipts as part of the total receipts, with its share decreasing from 8.52 per cent in 2019-20 to 0.95 per cent in 2023-24. Instances where substantial proportion of the receipts within a given Major Head was classified under the Minor Head 800 – ‘Other receipts’ are given in **Table 4.8**.

Table 4.8: Significant receipts booked under Minor Head 800 – Other Receipts during 2023-24

(₹ in crore)					
Sr. No.	Major Head	Description	Receipt under Minor Head 800 under Major Head mentioned in (2)	Total Receipt under Major Head in (2)	Percentage of [(4)/(5)]
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1.	0216	Housing	166.25	166.39	99.92
2.	0217	Urban Development	1675.43	1756.79	95.37
3.	0235	Social Security and Welfare	697.47	746.84	93.39
4.	0425	Co-operation	106.88	119.85	89.18
5.	0070	Other Administrative Services	2116.95	2392.92	88.47
6.	0250	Other Social Services	319.17	411.25	77.61
7.	0071	Contributions and Recoveries towards Pension and Other Retirement Benefits	114.30	158.22	72.24
8.	0029	Land Revenue	1902.49	2689.76	70.73
9.	0202	Education, Sports, Art and Culture	315.85	548.18	57.62
10.	0435	Other Agricultural Programme	3.68	8.69	42.35

Source Finance Accounts 2023-24

Classification of large amounts under the omnibus Minor Head 800 affects transparency in financial reporting and distorts proper analysis of allocation priorities and quality of expenditure.

Omnibus Minor Head 800 relating to Other Receipts/Other Expenditure is to be operated only in cases where the appropriate minor head has not been provided under a Major Head in the accounts. Booking under Minor Head 800 even when suitable minor head is available

under the same Major Head/ Other Major Head adversely impacts the transparency of accounts.

Issues relating to Measurement

4.7 Outstanding balance under major Suspense and DDR heads

Certain intermediary/ adjusting heads of accounts known as ‘Suspense Heads’ are opened in Government accounts to reflect transactions of receipt and payments which cannot be booked to a final head of account due to lack of information such as non-furnishing of Schedule of Settlement by the Treasuries/ PAOs, Non-receipt of clearance memos from RBI, non-receipt of vouchers etc. These heads of accounts are finally cleared by minus debit or minus credit when the accounts under them are booked to their respective final heads of accounts. If these amounts remain uncleared, the balance under the suspense heads would accumulate and would not reflect Government’s receipt and expenditure accurately.

Remittances embrace all transactions which are adjusting Heads of Account and the debits or credits under these heads are eventually cleared by corresponding credit or debit within the same or in another circle of accounting.

The Finance Accounts reflect the net balances under Suspense and Remittance Heads. The outstanding balances under these heads are worked out by aggregating the outstanding debit and credit balances separately under various heads. Clearance of suspense and remittance items depends on the details furnished by the State Treasuries/ Works and Forest Divisions, etc.

The position of gross figures under major suspense and remittance heads for the last three years is given in **Table 4.9**.

Table 4.9: Balances under Suspense and Remittance Heads

Minor Head	2021-22		2022-23		2023-24	
	Dr.	Cr.	Dr.	Cr.	Dr.	Cr.
(₹ in crore)						
Major Head 8658 – Suspense						
101 - PAO suspense	142.67	29.06	153.27	10.49	131.36	03.06
Net	Dr. 113.61		Dr. 142.78		Dr. 128.30	
102 - Suspense Account-Civil	4.26	5.14	34.50	33.08	12.18	13.44
Net	Cr. (-)0.88		Dr. 1.42		Cr. 1.26	
107 - Cash Settlement Suspense Account	18.30	0.49	17.16	0.49	17.16	0.50
Net	Dr. 17.81		Dr. 16.67		Dr. 16.66	
109 - Reserve Bank Suspense – Headquarters	5.86	14.48	0.61	18.75	(-)3.56	20.84
Net	Cr. (-) 8.62		Cr. 18.14		Cr. 24.40	
110 - Reserve Bank Suspense – CAO	43.71	3.03	381.95	376.14	404.48	365.46
Net	Dr. 40.68		Dr. 5.81		Dr. 39.02	
112 - Tax Deducted at Source (TDS) Suspense	0	180.41	653.76	827.88	(-)33.62	194.21
Net	Cr. (-) 180.41		Cr. 174.12		Cr. 227.83	

Minor Head	2021-22		2022-23		2023-24	
	Dr.	Cr.	Dr.	Cr.	Dr.	Cr.
Major Head 8782-Cash Remittances						
102 - P.W. Remittances	226577.76	227677.03	234775.23	236342.95	200239.26	287820.79
Net	Cr. 1099.27		Cr. 1567.72		Cr. 87581.53	
103 - Forest Remittances	1935760.02	1940625.01	16394.16	16498.86	20252.59	20171.88
Net	Cr. 48.65		Cr. 104.70		Cr. 80.71	
Source: Finance Accounts of respective years						

The Finance Accounts reflect the net balances under these heads. The outstanding balances are worked out by aggregating the outstanding debit and credit separately.

4.7.1 Adverse Balances under DDR Heads

Adverse balances are negative balances appearing under those heads of accounts, where there should not be a negative balance. For example, against the accounting head of any loan or advance, a negative balance will indicate more repayment than the original amount advanced. As on 31 March 2024, there were nine cases of adverse balances in the accounts. These pertained to Loans from LIC of India (Major Head 6003-103) - ₹ 1.06 crore, Other Loans from Technical Education (Major Head 6202-800) - ₹ 3.69 crore, Loans to Public sector and other undertakings (Major Head 6401-190) - ₹ 0.77 crore, Poultry Development (Major Head 6403-103) - ₹ 1.01 crore, Sheep and Wool Development (Major Head 6403-104) - ₹ 8.64 crore, Loans for Other Agricultural Programmes – Other Loans (Major Head 6435-800) - ₹ 0.02 crore, Advance for purchase of other conveyance (Major Head 7610-203) - ₹ 1.50 crore, Advance for purchase of Computers (Major Head 7610-204) - ₹ 1.48 crore, etc.

The Adverse Balance was due to misclassification, more disbursement than the availability of funds, more disbursements than the contribution received, non-carrying forward of balances from one accounting unit to another, administrative reorganization leading to creation of States/more accounting units.

There was an adverse balance of ₹ 10,078.39 crore in the Public Accounts under Major Head 8670-Cheques and Bills 103-Departmental cheques. Necessary action for clearing the adverse balances in respect of Public Accounts Public Debt and Loans and Advances is required to be taken.

4.8 Non-reconciliation of Departmental figures

To exercise effective budgetary control over revenue/expenditure and to ensure accuracy in accounts, all Controlling Officers are required to reconcile the receipts and expenditure of the Government with the figures accounted for by the Offices of the Principal Accountant General (Accounts and Entitlement)-I, Maharashtra, Mumbai or Principal Accountant General (Accounts and Entitlement)-II, Maharashtra, Nagpur or the Pay and Accounts Office, Mumbai, as the case may be.

During the year 2023-24 revenue receipts amounting to ₹ 2,63,912.57 crore (98 per cent of total revenue receipts) and revenue expenditure amounting to ₹ 3,64,728.27 crore (89 per cent of total revenue expenditure) and capital expenditure amounting to ₹ 56,891.88 crore (82.61 per cent of total capital expenditure), excluding the receipts and expenditure adjusted through transfer entries and periodical adjustment were reconciled by

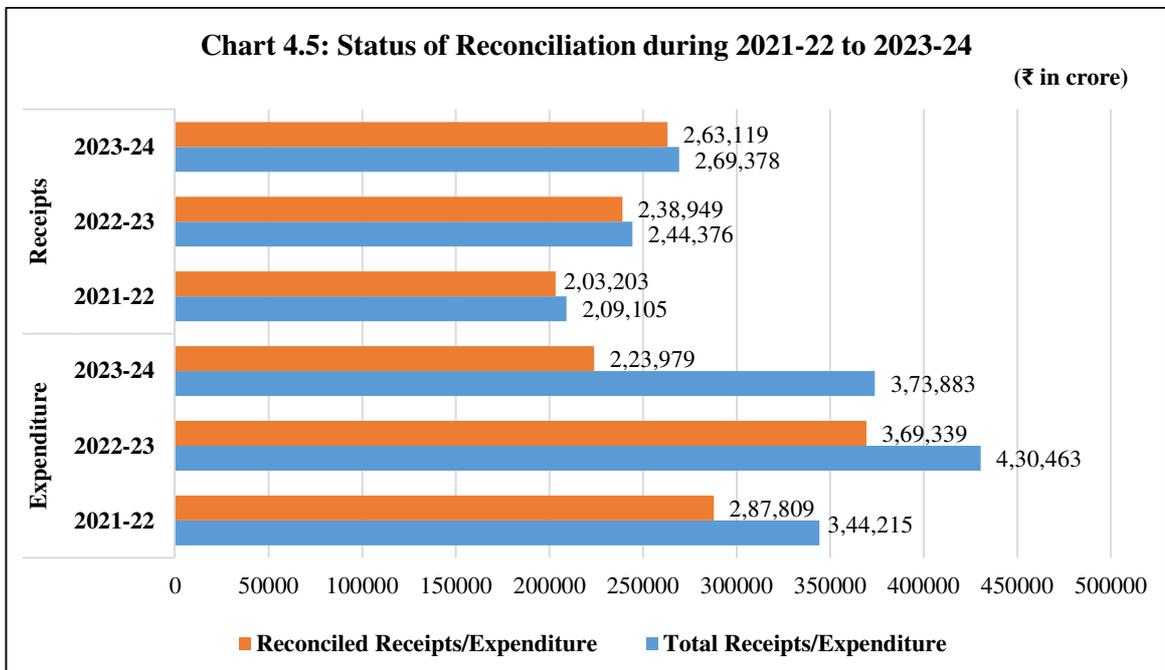
the State Government. Loans and Advances given by the State Government amounting to ₹ 4,635.18 crore (94.51 per cent of total loans and advances given by the State Government) were reconciled. The details relating to the number of Controlling Officers and the extent of reconciliation of expenditure during the last three years are given in **Table 4.10**.

Table 4.10: Status of Reconciliation of Expenditure figures

Year	Controlling Officers/DDOs			
	Total No.	Fully Reconciled	Partially Reconciled	Not reconciled at all
2020-21	7075	6393	281	401
2021-22	7040	6572	233	235
2022-23	7065	6642	273	150
2023-24	6742	5780	801	161

Source: Information compiled by Office of the Principal Accountant General (A&E)-I, Maharashtra, Mumbai

The status of reconciliation during 2021-22 to 2023-24 is shown in **Chart 4.5**.



(Source: Finance accounts of respective years)

4.9 Reconciliation of Cash balances

There should be no difference between cash balance of the State as per books of Accounts of the Principal Accountant General (A&E) and the cash balances as reported by RBI. The Cash Balance of the year 2023-24 as per Accounts and as per RBI indicating the unreconciled difference for the year as on 31 March 2024 is shown in **Table 4.11**.

Table 4.11: Unreconciled difference of Cash Balance

(₹ in crore)		
As per Principal Accountant General's Books	As reported by RBI	Difference (As on 31/03/2024)
3,154.46 (Credit)	3,384.93 (Debit)	230.47 (Credit)

Source: Finance Accounts 2023-24

The difference of ₹ 230.47 crore (Credit) is mainly due to pending reconciliation between the Treasury / RBI / Agency Bank and Principal Accountant General Office. The

difference is under reconciliation and as of 30 June 2024 had been reduced to ₹ 143.01 crore Credit (net).

Issues relating to Disclosure.

4.10 Compliance with Accounting Standards

As per Article 150 of the Constitution of India, the President of India may on the advice of the CAG, prescribe the form of accounts of the Union and of the States. Further, the CAG set up a Government Accounting Standards Advisory Board (GASAB) in 2002 for formulating standards for Government accounting and financial reporting, to enhance accountability mechanisms. On the advice of the CAG, the President of India has so far notified three Indian Government Accounting Standards (IGAS).

The following three IGAS became mandatory from the effective date after their notification by the Ministry of Finance, Government of India.

1. Guarantees Given by the Government – **IGAS 1**
2. Accounting and Classification of Grants-in- Aid - **IGAS2**
3. Loans and Advances made by Government - **IGAS 3**
4. Prior period Adjustments – **IGAS 4**

Due to non-receipt of complete information from the State Government, the disclosure requirements of IGAS were not complied with to the extent given in **Table 4.12**.

Table 4.12: Compliance with Accounting Standards

Sl. No.	Accounting Standards	Essence of IGAS	Compliance by State Government	Impact of deficiency
1.	IGAS-1: <i>Guarantees Given by the Government – Disclosure requirements</i>	This standard requires the government to disclose the maximum amount of guarantees given during the year in its financial statements along with additions, deletions, invoked, discharged and outstanding at the end of the year.	Partially complied Limit within which the Government may give Guarantee not fixed by the State Legislature	Disclosure on repayments in arrears from Loanees group, loans in perpetuity, interest payment in arrears if any were not furnished by Government. Non-payment of interest / principal may have an impact on the revenue and fiscal deficit.
2.	IGAS-2: <i>Accounting and Classification of Grants-in-Aid</i>	Grants-in-aid are to be classified as revenue expenditure in the accounts of the grantor and as revenue receipts in the accounts of the grantee, irrespective of the end use.	Partially complied	The Grants-in-aid given to institutions amounting to ₹ 3,544.73 crore was classified under capital heads instead of revenue head. Non-compliance led to understatement of revenue deficit to that extent
3.	IGAS-3: <i>Loans and Advances made by Government</i>	This Standard relates to recognition, measurement, valuation and reporting in respect of loans and advances made by the Government in its Financial Statements to ensure	Partially complied (Statement 7 and 18 of Finance Accounts)	Disclosure on repayments in arrears from Loanees group, loans in perpetuity, interest payment in arrears if any were not furnished by Government. Non-payment of interest / principal may have an impact

Sl. No.	Accounting Standards	Essence of IGAS	Compliance by State Government	Impact of deficiency
		complete, accurate and uniform accounting practices.		on the revenue and fiscal deficit.
4	IGAS-4: <i>Prior Period Adjustments.</i>	The Standard not only aims to disclose such information which pertains to prior period errors but also covers entries requiring Prior Period Adjustments arising out of changes in Government decisions which may impact current balances and progressive amounts during the earlier years for which accounts have been closed.	Complied	During 2023-24, no prior period adjustments were carried out in the accounts.

4.11 Submission of Accounts/Separate Audit Reports of Autonomous Bodies

As per Section 19(3) of the CAG's (DPC) Act, 1971, the Governor/ Administrator may, in the public interest, request the CAG to audit the accounts of a corporation established by law made by the legislature of the State or of the Union Territory, as the case may be, and where such request has been made, the CAG shall audit the accounts of such corporation and shall have, for the purposes of such audit, right of access to the books and accounts of such corporation.

Apart from Section 19, where the audit of the accounts of anybody or authority has not been entrusted to the CAG by or under any law, he shall, if requested so to do by the President, or the Governor of a State or the Administrator of a Union Territory having a Legislative Assembly, as the case may be, undertake the audit of the accounts of such body or authority on such terms and conditions as may be agreed upon between him and the Government concerned and shall have, for the purpose of such audit, right of access to the books and accounts of that body or authority (Section 20).

Audit certificate is issued in case of above-mentioned autonomous bodies and authorities provided; CAG is the sole auditor. Thus, these bodies and authorities are required to prepare annual accounts and submit them to Principal Accountant General (Audit) for audit. Apart from Audit certificate, on the completion of financial audit, the audit office issues Separate Audit Report (SAR) that is part of the audit certificate on the accounts. These SARs are to be placed before the State legislature.

Autonomous Bodies have been set up by the Government of Maharashtra in the fields of Environment, Housing, Industries, Irrigation, Urban Development, Water Supply and Sanitation. The audit of Accounts of 28 autonomous bodies in the State has been entrusted to the CAG under Sections 19 and 20 of CAG's (DPC) Act 1971. The status of entrustment of audit, rendering of Accounts to audit, issuance of Separate Audit Reports and their placement in the Legislature by the Autonomous Bodies are indicated in **Appendix 4.4**.

The Accounts for the year 2023-24, which were due in November 2024, have not been received from any of the Autonomous Bodies. The arrears of accounts of the Autonomous bodies are shown in **Table 4.13**.

Table 4.13: Arrears of accounts of Bodies or Authorities

Sl. No.	Name of Body or Authority	Accounts pending since	No. of Accounts pending up to 2023-24
1.	Maharashtra State Commission for Protection of Child Rights (MSCPCR)	2018-19	6
2.	Maharashtra State Minorities Commission (MSMC)	2016-17	8
3.	Maharashtra Building and Other Construction Workers' Welfare Board (MBOCWBB)	2021-22	3
4.	Maharashtra Water Resources Regulatory Authority (MWRRA)	2023-24	1
5.	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (MKVDC)	2023-24	1
6.	Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA)	2023-24	1
7.	Maharashtra State Commission for Women (MSCW) Mumbai	2023-24	1
8.	Maharashtra Real Estate Regulatory Authority (MahaRERA)	2023-24	1
9.	Mumbai Region Development Authority (MMRDA), Mumbai	2023-24	1
10.	Slum Rehabilitation Authority, Mumbai (SRA)	2023-24	1
11.	Slum Rehabilitation Authority, Pune	2023-24	1
12.	Godavari Marathwada Irrigation Development Corporation (GMIDC), Aurangabad	2021-22	3
13.	Tapi Irrigation Development Corporation (TIDC), Jalgaon	2022-23	2
14.	Vidarbha Irrigation Development Corporation (VIDC), Nagpur	2023-24	1
15.	Maharashtra Water Conservation Corporation (MWCC), Aurangabad	2022-23	2
16.	Admission Regulating Authority	2015-16 ⁴	9
17.	Konkan Irrigation Development Corporation (KIDC)	2023-24	1
18.	Maharashtra Electricity Regulatory Commission (MERC)	2023-24	1
19.	Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB)	2023-24	1
20.	Maharashtra Jeevan Pradhikaran (MJP)	2019-20	5
21.	Compensatory Afforestation Fund Management and Planning Authority (CAMPA)	2022-23	2
22.	Maharashtra Maritime Board (MMB)	2023-24	1
23.	Maharashtra Pollution Control Board (MPCB)	2023-24	1
24.	Maharashtra State Legal Services Authority (MSLSA)	2023-24	1
25.	Maharashtra State Human Rights Commission	2023-24	1
Source: Information obtained from Principal Accountant General (Audit)-I and Accountant General (Audit)-II, Nagpur			

The inordinate delays in submission of Accounts and their presentation to the State Legislature resulted in delayed scrutiny by the Legislature of the functioning of these bodies where Government investments were made.

4.12 Departmental Commercial Undertakings/Corporations/Companies

The departmental undertakings of certain Government Departments performing activities of commercial and quasi-commercial nature are required to prepare proforma accounts in the prescribed format annually, showing the working results of financial operations, so that the Government can assess their working. The finalized accounts of departmentally managed commercial and quasi commercial undertakings reflect their overall financial health and efficiency. In the absence of timely finalization of accounts, the investment of the Government remains outside the scrutiny of Audit/State Legislature. Consequently, corrective measures, if any, required for ensuring accountability and improving efficiency cannot be taken in time.

⁴ Due to non providing of records by Admission regulating authority (ARA) to Audit, the audit of annual accounts of ARA for the years 2015-16 to 2019-20 was returned to ARA.

Besides, the delay renders the system vulnerable to the risk of fraud and leakage of public money.

Heads of Government Departments have to ensure that the Undertakings prepare such Accounts and submit them to the Principal Accountant General (Audit)-I, and Accountant General (Audit)-II of Maharashtra as the case may be, for audit within a specified timeframe.

As on March 2024, there were 49 Departmental Commercial Undertakings (DCUs). The position of department-wise investments by the Government up to the year for which proforma accounts have been finalized, net profits/loss as well as return on capital invested in these undertakings are given in **Appendix 4.5**. It was observed that

- The State Government had invested ₹ 5,016.05 crore in these 49 DCUs as at the end of the financial year up to which their accounts were finalized (**Appendix 4.6**).
- Of the four undertakings having 49 units, only four⁵ units could earn net profit amounting to ₹ 8.59 crore against capital investment of ₹ 48.72 crore.

In view of the heavy losses of some of the undertakings, Government should review their working to make them self-sustaining or close them, wherever not feasible.

4.13 Non-submission of details of grants/loans given to bodies and authorities

Under Section 14 of the CAG's (DPC) Act 1971, whenever any Body or Authority is substantially financed by grants or loans from Consolidated Fund of the State, the CAG shall, subject to the provisions of any law for the time being in force applicable to the body or authority, as the case may be, audit all such receipts and expenditure of that body or authority and report the receipts and expenditure audited by him. Under Section 15 of the CAG's (DPC) Act 1971, where any grant or loan is given for any specific purpose, the CAG shall scrutinize the procedures by which sanctioning authority satisfies itself as to the fulfilment of certain conditions.

The institutions/bodies/authorities, which are audited under the above Sections need to be identified and the heads of the Government Departments are required to furnish to audit every year information about the institutions to which financial assistance of ₹ 25 lakh or more was given, the purpose for which assistance was granted and the total expenditure of the institutions. The details of such assistance released to the institutions during the year were awaited from Government Departments (August 2024).

⁵ Unit Scheme, Mumbai (2014-15) profit of ₹ 0.61crore: Cattle Feed Scheme (2014-15) profit of ₹ 4.14 crore: Allapalli and Pendigundam Forest Ranges of Forest Department (1985-86) profit of ₹ 3.83 crore: Land development by Bulldozer Scheme, Nagpur (1996-97) profit of ₹ 0.01crore.

Table 4.14 shows age-wise arrears of Annual Accounts due up to 2023-24 in respect of 5,792 Annual Accounts as of August 2024.

Table 4.14: Age-wise arrears of Annual Accounts due from Institutions

Delay in number of years	Number of Accounts
0-1	601
1-3	1008
3-5	1079
5-7	920
7-9	532
9 and above	1652
Total	5792

Source: Information obtained from Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra

Major pendency in submission of Accounts pertain to institutions receiving financial assistance from Higher and Technical Education Department, School Education and Sports Department.

Non-submission of information regarding Grants and loans paid to various institutions and non-furnishing of Accounts by them increases the risk of mis-utilisation of the funds and the same is brought to the notice of the Government for remedial action.

4.14 Timeliness and Quality of Accounts

The accounts of the State Government are compiled by the Principal Accountant General (A&E) from the initial accounts rendered by 34 Treasuries and one Virtual treasury (accounting e-receipts), 173 Forest Divisions, 163 Public Works Divisions, 182 Water Resources Divisions, one Pay and Accounts Office and Advices of the Reserve Bank of India. During 2023-24, no accounts have been excluded in the Monthly Civil Accounts.

4.15 Misappropriations, losses, thefts etc.

The Bombay Financial Rules, 1959 provide that misappropriation, fraudulent drawal/payment or otherwise discovered in a treasury or any other office/department should be reported immediately by the office concerned to the next higher authority as well as to the Principal Accountant General (Audit)-I, Maharashtra, Mumbai and Accountant General (Audit)-II, Maharashtra, Nagpur.

The State Government reported 239 cases of misappropriations, defalcations *etc.*, involving ₹ 5,276.14 lakh up to 31st March 2024 on which final action was pending. First Information Reports were lodged in all the 239 cases. The age-profile of the pending cases and the number of cases pending in each category as have emerged from these instances are summarized in **Appendix 4.7** and **Appendix 4.8**.

Further analysis indicates the reason due to which the cases were outstanding and could be classified in the various categories listed in the **Table 4.15**.

Table 4.15: Reasons for outstanding cases of misappropriations, losses, theft etc.

(₹ in lakh)

Sl. No.	Reasons for delay/outstanding cases	Number of cases	Amount
1	Awaiting departmental action	26	101.86
2	Departmental proceeding in progress	55	762.61
3	Awaiting orders for write- off	38	52.11
4	Pending due to judicial proceedings	99	953.37
5	Pending due to other reasons	21	3406.19
	Total	239	5276.14

Source: Information obtained from Principal Accountant General (Audit)-I, Mumbai, Accountant General (Audit)-II, Nagpur and PAO Mumbai

4.16 Unspent amount lying in the Bank Accounts of DDOs

In terms of Article 204 (3) of the Constitution, no money shall be withdrawn from the Consolidated Fund of the State except under appropriation made by law passed in accordance with the provisions of Articles 204, 205 or 206. As per Rule 282 (1) of Maharashtra Treasury Rules of the Government of Maharashtra, all charges actually incurred must be paid and drawn at once, and under no circumstances may they be allowed to stand over to be paid from the grant of another year. As per Rule 282(2), no money shall be drawn from the treasury unless it is required for immediate disbursement. It is not permissible to draw money from the treasury in anticipation of demand or to prevent the lapse of budget grants. Thus, the expenditure relating to a particular financial year has to be booked in the same financial year it is spent under the same grant and appropriation of the respective financial year.

As per details made available by the State Government, Treasuries of the Government of Maharashtra transferred funds of ₹ 91,086.80 crore to Bank Accounts maintained by various DDOs during 2023-24, for which voucher details were not made available to PAG (A&E). The details further showed that the funds which could not be fully utilized by the DDOs of 35 Departments in the same financial year, amounting to ₹ 8,367.58 crore, though booked as expenditure, remained unspent in their bank accounts as on 31 March 2024. The Government expenditure as reflected in the Accounts to that extent is, therefore, not final i.e. lesser to the extent of unspent amounts. The department wise details of amount lying unspent with the DDOs are shown in **Appendix 4.9**. A similar issue was highlighted in the State Finance Audit Report for the year ending 31 March 2021.

Transactions through the bank accounts of DDOs with balances pertaining to previous financial years keeps them out of the normal budgetary processes, and also takes them outside legislative oversight as they are not reported in the Finance and Appropriation Accounts for the year in which they are retained, thereby increasing the risk of fraud/misappropriation.

4.17 Follow up action on State Finances Audit Report

The State Finance Audit Report is being presented to the State Legislature from 2008-09 onwards. The State Public Accounts Committee discussed (May 2019) Chapter I of the State Finance Audit Report 2016-17 and gave 37 recommendations (PAC Report no 68). The Action Taken Notes on 19 recommendations have been received. No PAC meetings were held during 2023-24. We have noticed that deficiencies sought to be remedied by implementation of these recommendations have been persisting over the years and are being reported in our reports.

4.18 Conclusion

- Utilisation Certificates in respect of grants aggregating ₹ 36,756.09 crore (10,793 UCs) given to 32 Departments of the State Government were not submitted. In the absence of UCs, it could not be ascertained whether the recipients had utilised the grants for the purposes for which it was given.
- As of 31 March 2024, 31 Departments of the State Government had not submitted DCC bills for ₹ 3,674.60 crore against 1,438 AC Bills. Non-adjustment of advances for long periods is fraught with the risk of misappropriation and therefore, requires close monitoring by the respective DDOs for ensuring submission of DCC bills.
- During 2023-24, the State Government classified receipts of ₹ 5,307.62 crore (0.95 *per cent* of total consolidated Receipts of ₹ 5,57,326.18 crore), pertaining to 53 Major Heads, under the Minor Head '800 - Other Receipts' while an expenditure of ₹ 16,730.54 crore was booked under Minor Head 800 under 50 revenue and capital Major Heads of Account, constituting 2.97 *per cent* of the total consolidated expenditure of ₹ 5,62,714.85 crore.
- During the year 2023-24 revenue receipts amounting to ₹ 2,63,912.57 crore (98 *per cent* of total revenue receipts) and revenue expenditure amounting to ₹ 3,64,728.27 crore (89 *per cent* of total revenue expenditure) and capital expenditure amounting to ₹ 56,891.88 crore (82.61 *per cent* of total capital expenditure), excluding the receipts and expenditure adjusted through transfer entries and periodical adjustment were reconciled by the State Government. Loans and Advances given by the State Government amounting to ₹ 4,635.18 crore (94.51 *per cent* of total loans and advances given by the State Government) was reconciled. Failure to exercise/ adhere to the codal provisions and executive instructions in this regard may entail the risk of misclassification and incorrect booking of both receipts and expenditure in the accounts.
- As on 31 March 2024, there were 56 annual accounts of 25 Autonomous Bodies pending for submission to CAG for audit. The inordinate delays in submission of Accounts and their presentation to the State Legislature resulted in delayed scrutiny by the Legislature of the functioning of these bodies where Government investments were made.

4.19 Recommendations

- (i) State Government may institute a rigorous monitoring mechanism to ensure that the Departments comply with the prescribed rules and procedures regarding submission of Utilisation Certificates, Detailed Countersigned Contingent bills and of accounts for audit.
- (ii) State Government should discourage the use of omnibus Minor Head 800 and chalk out a specific timeframe in consultation with the Principal Accountant General (A&E), to identify appropriate Heads of Account to classify the transactions correctly in the books of accounts.

- (iii) Internal control mechanism needs to be strengthened and the Government needs to ensure that the Controlling Officers reconcile their figures of receipts and expenditure with those of the Principal Accountant General (A&E) at prescribed intervals, to provide transparency and accuracy in accounting of Government transactions.



(C. M. SANE)

Mumbai
The 09 May 2025

Principal Accountant General (Audit)-I,
Maharashtra, Mumbai

Countersigned



New Delhi
The 13 May 2025

(K. SANJAY MURTHY)
Comptroller and Auditor General of India

APPENDICES

Appendix - 1.1*(Reference: Paragraph 1.1; Page 1)***General Data of Maharashtra**

Indicators	Year	Unit	Maharashtra	India
Geographical Area	2011	Lakh Sq. Km.	3.08	32.87
Population	2024	Crore	12.74	140.07
Decadal Population Growth Projection ^{\$}	2014-24	Percentage	9.62	11.26
Population Density	2011	persons per sq. km.	365	382
	2024		413.89	426.09
Literacy Rate	2011	Percentage	82.30	73.00
Infant Mortality Rate	2020	Per 1,000 live births	16	28
Life Expectancy at birth	2016-20	Years	72.95	70.00
Population Below Poverty Line (BPL)	2011-12	Percentage	17.35	21.92
Gross Domestic Product [*]	2023-24	₹ in crore	4044251	29535667
CAGR of GSDP	2014-24	Percentage	9.55	10.06
Per capita GSDP [*]	2023-24	₹ in crore	318560	211725
CAGR of per capita GSDP	2014-24	Percentage	8.56	8.89

Source: National Statistical Office (NSO), Ministry of Statistics and Programme Implementation
Economic Survey of Maharashtra 2023-24

^{\$} Population Projections for India and States 2011-2036 by National Commission on Population, Ministry of Health & Family Welfare

^{*} Advance Estimate for 2023-24

Appendix - 2.1										
<i>(Reference: Paragraph 2.2; Page 21)</i>										
Time series data on State Government Finances										
(₹ in crore)										
	2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24	
Part A: Receipts										
1. Revenue Receipts	283189.58		269467.91		333311.57		405677.93		430596.46	
(i) Own Tax Revenue	188947.57	(67)	164254.98	(61)	220927.13	(66)	277486.31	(68)	302343.37	(70)
Taxes on Agricultural Income	-	-	0.02	(0)	0.01	(0)	0	(0)	0	(0)
State Goods and Service Tax	82601.59	(44)	69948.56	(43)	97304.89	(44)	121255.55	(30)	141978.59	(33)
Taxes on Sales, Trade, etc.	37785.54	(20)	33159.76	(20)	45924.13	(21)	54568.18	(13)	53380.47	(12)
State Excise	15428.34	(8)	15089.38	(9)	17220.71	(8)	21507.02	(5)	23322.35	(5)
Taxes on Vehicles	8467.20	(4)	6655.12	(4)	9080.16	(4)	11740.42	(3)	12969.32	(3)
Stamps and Registration fees	28706.55	(15)	25427.71	(15)	35593.58	(16)	45285.66	(11)	50824.48	(12)
Land Revenue	2154.55	(1)	2062.64	(1)	3064.66	(1)	2431.41	(1)	2689.76	(1)
Taxes on Goods and Passengers	773.39	(0)	13.30	(0)	393.53	(0)	1582.11	(0)	498.14	(0)
Other Taxes	13030.41	(7)	11898.49	(7)	12345.46	(6)	19115.96	(5)	16680.26	(4)
(ii) Non-tax Revenue	14297.00	(5)	15975.46	(6)	19306.70	(6)	16776.41	(4)	20857.94	(5)
(iii) State's share of Union taxes and duties	36219.64	(13)	36504.01	(14)	54318.06	(16)	60000.97	(15)	71349.75	(17)
(iv) Grants-in-aid from GoI	43725.37	(15)	52733.46	(20)	38759.68	(12)	51414.24	(13)	36045.40	(8)
2. Miscellaneous Capital Receipts	-		-		-		-		-	
3. Recoveries of Loans and Advances	1614.87		1612.35		1178.88		642.62		742.20	
4. Total revenue and non-debt capital receipts (1 + 2 + 3)	284804.45		271080.26		334490.45		406320.55		431338.66	
5. Public Debt Receipts	57153.41		118515.91		90586.61		94702.09		125987.52	
Internal Debt (excluding Ways and Means Advances and Overdrafts)	54459.30		72360.25		71863.03 [#]		77336.95		115174.67	
Net transactions under Ways and Means Advances and Overdraft	1757.61		31159.26		98.43		7129.25		166.85	
Loans and Advances from Government of India	936.50		14996.40		18625.15		10235.89		10646.00	
6. Appropriation from Contingency Fund	7350		11500		0.00		200		-	
7. Inter-State settlement	-									
8. Total receipts in the Consolidated Fund (4+5+6+7)	349307.86		401096.17		425077.06		501222.64		557326.18	
9. Contingency Fund Receipts	15350		10500		0.00		200		-	
10. Public Accounts receipts	119634.33		88531.23		119376.52		143466.93		136495.89	
11. Total receipts of the State (8+9+10)	484292.19		500127.40		544453.58		644889.57		693822.07	
Part B: Expenditure										
12. Revenue expenditure (per cent of 15)	300305.21 (88.66)		310609.76 (90.65)		349685.89 (87.69)		407614.40 (86.00)		444350.46 (85.14)	
General Services (incl. Interests payments)	100050.28	(33)	103853.75	(33)	121745.32	(35)	130590.81	(32)	139874.71	(31)
Social Services	122947.33	(41)	122023.44	(39)	142523.26	(41)	163329.16	(40)	189224.05	(43)
Economic Services	56043.43	(19)	64336.19	(21)	59454.77	(17)	80819.94	(20)	83363.03	(19)
Grants-in-aid and Contribution	21264.17	(7)	20396.38	(7)	25962.54	(7)	32874.49	(8)	31888.67	(7)
13. Capital outlay (per cent of 15)	36415.57 (10.75)		29686.70 (8.66)		46670.39 (11.70)		61643.61 (13.00)		72573.40 (13.90)	
General Services	1250.45	(3)	1496.39	(5)	2681.21	(6)	3526.56	(6)	5579.89	(8)
Social Services	4288.07	(12)	3593.24	(12)	4082.09	(9)	9134.20	(15)	15243.68	(21)
Economic Services	30877.05	(85)	24597.07	(83)	39907.09	(86)	48982.85	(79)	51749.83	(71)
Figures in parenthesis represent percentages (rounded) to total of each sub-heading										

Appendix - 2.1 (contd...)					
	(₹ in crore)				
	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
14. Disbursement of Loans and Advances (per cent of 15)	1969.86 (0.58)	2341.85 (0.68)	2436.03 (0.61)	4664.41 (0.98)	4974.16 (0.95)
15. Total (12+13+14)	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02
16. Repayments of Public Debt	24625.85	57586.54	36033.09	44795.04	40816.83
Internal Debt (excluding Ways and Means Advances and Overdrafts)	21848.99	25456.27	34819.66	36634.32	38102.46
Net transactions under Ways and Means Advances and Overdrafts	1757.61	31159.26	98.43	7129.25	166.85
Loans and Advances from Government of India	1019.25	971.01	1115.00	1031.47	2547.52
17. Appropriation to Contingency Fund	16350.00	1500.00	0.00	200.00	0.00
18. Total disbursement out of Consolidated Fund (15+16+17)	378666.49	401724.85	434825.40	518917.46	562714.85
19. Contingency Fund disbursements	16350.00	11500.00	0.00	200.00	0.00
20. Public Account disbursements	100329.25	74787.55	100533.18	121973.69	123351.19
21. Total disbursement by the State (18+19+20)	486345.74	488012.40	535358.58	641091.15	686066.04
Part C: Deficits					
22. Revenue Deficit (-)/Surplus (+) (1-12)	-17115.63	-41141.85	-16374.32	-1936.47	-13754
23. Fiscal Deficit (-)/Surplus (+) (4-15)	-53886.19	-71558.05	-64301.86	-67601.87	-90559.36
24. Primary Deficit (-)/Surplus (+) (23-25)	-20325.46	-34588.28	-24143.82	-25912.71	-44907.45
Part D: Other Data					
25. Interest Payments (included in revenue expenditure)	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91
26. Financial Assistance to local bodies etc.	134204.89	133781.27	154772.86	187789.89	204868.86
27. Ways and Means Advances/Overdraft availed (days)					
Ways and Means availed (days)	Nil	Nil	1	Nil	Nil
Overdraft availed (days)	91	91	0	91	91
28. Interest on WMA/Overdraft	0.35	15.74	0.01	1.55	0.02
29. Gross State Domestic Product (GSDP)	2656806	2610651⁺⁺⁺	3144138⁺⁺	3645884⁺	4044251[§]
30. Outstanding Fiscal liabilities (year-end)	479899.14	548176.45	606295.26	660753.73	758260.94
31. Outstanding guarantees (year-end)(including interest)	41279.47	41775.48	51263.35	49632.84	85896.94
32. Maximum amount guaranteed (year-end)	58661.22	85717.46	81751.13	81751.13	120308.40

Lower rounding

§ Advance Estimate; + First Revised Estimate; ++ Second Revised Estimate; +++ Third Revised Estimate

Appendix - 2.1 (concl...)					
(₹ in crore)					
	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Part E: Fiscal Health Indicators					
I Resource Mobilization					
Own Tax revenue/GSDP	7.11	6.29	7.03	7.61	7.48
Own Non-Tax Revenue/GSDP	0.54	0.61	0.61	0.46	0.52
Central Transfers/GSDP	1.36	1.40	1.73	1.65	1.76
II Expenditure Management					
Total Expenditure/GSDP	12.75	13.12	12.68	13.00	12.90
Total Expenditure/Revenue Receipts	119.60	127.15	119.65	116.82	121.20
Revenue Expenditure/Total Expenditure	88.67	90.65	87.69	86.01	85.14
Expenditure on Social Services/Total Expenditure	37.99	37.24	37.23	37.03	39.66
Expenditure on Economic Services/Total Expenditure	25.67	26.00	24.94	27.58	26.20
Capital Expenditure/Total Expenditure	10.75	8.66	11.70	13.01	13.91
Capital Expenditure on Social and Economic Services/Total Expenditure	10.38	8.23	11.03	12.26	12.84
Education, Sports, Art and Culture /Total Expenditure	18.47	18.19	17.24	17.20	17.65
Health & Family Welfare/Total Expenditure	4.34	4.99	5.28	4.30	4.63
III Management of Fiscal Imbalances					
Revenue Deficit /GSDP	-0.64	-1.58	-0.52	-0.05	-0.34
Fiscal Deficit/GSDP	-2.03	-2.74	-2.05	-1.85	-2.24
Primary Deficit /GSDP	-0.76	-1.32	-0.77	-0.71	-1.11
Revenue Deficit /Fiscal Deficit	31.76	57.49	25.46	2.86	15.19
IV Management of Fiscal Liabilities					
Fiscal Liabilities/GSDP	18.06	21.00	19.28	18.12	18.75
Fiscal Liabilities/RR	169.46	203.43	181.90	162.88	176.10
V Other Fiscal Health Indicators					
Return on Investment	0.03	0.23	0.05	0.02	0.03
Financial Assets/Liabilities	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8
Source: Finance Accounts of respective years					

Appendix-2.2						
<i>(Reference: Paragraph 2.3.2.2, 2.3.2.3; Page 25, 28)</i>						
Fiscal priority of the State						
Ratio	2022-23			2023-24		
	All India	General States	Maharashtra	All India	General States	Maharashtra
TE/GSDP	16.46	15.78	13.00	16.22	15.66	12.90
RE/TE	84.70	84.78	86.01	83.40	83.50	85.14
CE/TE	15.26	15.22	13.99	16.60	16.50	14.86
TR/GSDP	18.68	17.88	13.55	19.02	18.28	13.78
RR/TR	73.05	73.04	82.14	69.36	69.36	77.28
CR/TR	26.95	26.96	17.86	30.64	30.64	22.72
SSE/TE	38.17	38.11	37.03	37.84	37.92	39.66
ESE/TE	28.76	29.17	27.58	29.60	30.01	26.20
TE- Total Expenditure, RE- Revenue Expenditure, CE- Capital Expenditure, TR- Total Receipts, RR- Revenue Receipts, CR- Capital Receipts, SSE- Social Sector Expenditure, ESE- Economic Sector Expenditure						
Financial Data		2022-23 to 2023-24 Growth				
		All India	Average of General States	Maharashtra		
Revenue Receipts		7.9	8.19	6.14		
Own Tax Revenue		10.7	10.58	8.96		
Non-Tax Revenue		14.0	14.62	24.33		
State's share in Union Taxes & Duties		19.1	19.11	18.91		
Grants-in-Aid from Govt. of India		-18.8	-21.89	-29.89		
Total Receipts		13.6	13.92	12.81		
Revenue Expenditure		8.3	8.90	9.01		
Capital Expenditure		19.7	19.85	17.73		
Disbursement of Loans & Advances		-29.0	-28.93	6.65		
Total Expenditure		10.0	10.56	10.12		
Revenue Expenditure on Education		4.9	5.11	11.95		
Revenue Expenditure on Health & Family Welfare		8.6	10.34	8.12		
Revenue Expenditure on Salary & Wages		6.9	7.52	31.60		
Revenue Expenditure on Pension		5.9	6.27	3.71		
Revenue Expenditure on Subsidies		8.4	8.61	11.36		
Source: Finance Accounts of respective years						

Appendix - 3.1 (Reference: Paragraph 3.1; Page 77) Glossary of important Budget related terms	
1	'Accounts' or 'actuals' of a year - are the amounts of receipts and disbursements for the financial year beginning on <i>April 1st</i> and ending on <i>March 31st</i> following, as finally recorded in the Accounting authority's books (as audited by C&AG). Provisional Accounts refers to the unaudited accounts.
2	'Administrative approval' of a scheme, proposal or work - is the formal acceptance thereof by the competent authority for the purpose of incurring expenditure. Taken with the provision of funds in the budget, it operates as a financial sanction to the work during that particular year in which the Administrative Approval is issued.
3	'Annual financial statement' – Also referred to as Budget means the statement of estimated receipts and expenditure of the Central/State Government for each financial year, laid before the Parliament /State Legislature.
4	'Appropriation' - means the amount authorized by the Parliament/State Legislature for expenditure under different primary unit of appropriation or part thereof placed at the disposal of a disbursing officer.
5	'Charged Expenditure' - means such expenditure as is not to be submitted to the vote of the Legislature under the provisions of the Constitution.
6	'Consolidated Fund of India/ State' - All revenues of the Union/State Government, loans raised by it and all moneys received in repayment of loans form the Consolidated Fund of India/ State. No moneys out of this Fund can be appropriated except in accordance with the law and for the purposes and in the manner provided in the Constitution.
7	'Contingency Fund' is in the nature of an imprest. The Contingency Fund is intended to provide advances to the executive /Government to meet unforeseen expenditure arising in the course of a year pending its authorization by the Parliament/State Legislature. The amounts drawn from the Contingency Fund are recouped after the Parliament/State Legislature approves it through the Supplementary Demands.
8	'Controlling Officer (budget)' - means an officer entrusted by a Department with the responsibility of controlling the incurring of expenditure and/or the collection of revenue. The term includes the Heads of Department and also the Administrators.
9	'Drawing and Disbursing Officer' (DDO) – means a Head of Office and also any other Officer so designated by the Finance Department of the State Government, to draw bills and make payments on behalf of the State Government. The term shall also include a Head of Department where he himself discharges such function
10	'Excess Grant' – Excess grant means the amount of expenditure over and above the provision allowed through the original/supplementary grant, that requires regularization by obtaining excess grant from the Parliament /State Legislature under Article 115/205 of the Constitution.
11	'New Service' – As appearing in Article 115(1)(a)/205(1)(a) of the Constitution, New Service means expenditure arising out of a new policy decision, not brought to the notice of Parliament/State Legislature earlier, including a new activity or a new form of investment.
12	'New Instrument of Service' - means relatively large expenditure arising out of important expansion of an existing activity.
13	'Public Accounts' - means the Public Account referred to in Article 266(2) of the Constitution. The receipts and disbursements such as deposits, reserve funds, remittances, etc. which do not form part of the Consolidated Fund are included in the Public Account. Disbursements from the Public Account are not subject to vote by the Parliament/State Legislature, as they are not moneys issued out of the Consolidated Fund of India/State.
14	'Reappropriation' - means the transfer, by a competent authority, of savings from one unit of appropriation to meet additional expenditure under another unit within the same grant or charged appropriation.
15	'Revised Estimate' - is an estimate of the probable receipts or expenditure for a financial year, framed in the course of that year, with reference to the transactions already recorded and anticipation for the remainder of the year in the light of the orders already issued.
16	'Supplementary Demands for Grants' - means the statement of supplementary demands laid before the legislature, showing the estimated amount of further expenditure necessary in respect of a financial year over and above the expenditure authorized in the Annual Financial Statement for that year. The demand for supplementary may be token, technical or substantive/cash.

Appendix - 3.1 (Concl'd)	
17	Cash Supplementary is over and above the original budget provisions and results in enhancement of the allocation for the Demand/Grant. It should be obtained as a last resort and after proper due diligence. Presently, this method is followed by the State.
18	There are four Sections in each Demand i.e., Revenue Voted, Revenue Charged, Capital Voted and Capital Charged. Technical Supplementary , after obtaining the approval of the State Legislature, allows to utilize the savings of one of the Sections for any other Section.
19	Token Supplementary allows to utilize the savings within the same section of the grant.
20	'Major Head' - means a Major Head of account for the purpose of recording and classifying the receipts and disbursements of the State. A Major Head, particularly the one falling within the Consolidated Fund, generally corresponds to a 'function' of Government such as Agriculture, Education, Health, etc.
21	'Sub-Major Head' - means an intermediate head of account introduced between a Major Head and the Minor Heads under it, when the Minor Heads are numerous and can conveniently be grouped together under such intermediate Head.
22	'Minor Head' - means a head subordinate to a Major Head or a Sub-Major Head. A Minor Head subordinate to a Major Head identifies a 'programme' undertaken to achieve the objectives of the function represented by the Major Head.
23	'Sub-Head' - means a unit of account next subordinate to a Minor Head which normally denotes the scheme or organisation under that Minor Head or programme.
24	'Major Work' - means an original work, the estimated cost of which exclusive of departmental charges exceeds the amount as notified by the Government from time to time.
25	'Minor Work' - means an original work, the estimated cost of which exclusive of departmental charges does not exceed the amount as notified by the Government from time to time.
26	'Modified Grant or Appropriation' - means the sum allotted to any Sub-Head of Appropriation as it stands after Re-Appropriation or the sanction of an Additional or Supplementary Grant by competent authority.

Appendix- 3.2

(Reference: Paragraph 3.3.1, Page 82)

Grants/ Appropriation closed with excess supplementary provisions (₹ 10 crore and more) during 2023-24

(₹ in crore)

Sr. No.	Grant No.	Description	Original	Supplementary	Actual Expenditure	Savings out of Original provision
Revenue Voted						
1	A04	Secretariat and Miscellaneous General Services	1538.26	71.93	669.91	868.34
2	A05	Social Services	465.95	27.19	261.82	204.13
3	A07	Civil Aviation	575.88	85.00	469.32	106.56
4	B01	Police Administration	26513.59	321.68	21462.90	5050.68
5	B02	State Excise	249.22	10.51	238.24	10.98
6	B08	Flood Control and Drainage	12.00	28.00	2.40	9.60
7	C01	Revenue and District Administration	3440.51	700.94	3072.94	367.57
8	C03	Interest Payments	0.00	458.26	0.00	0.00
9	C06	Relief on account of Natural Calamities	12273.79	1762.02	10083.94	2189.85
10	C07	Forest	4003.00	42.61	2943.66	1059.35
11	D04	Animal Husbandry	1698.02	99.28	1462.39	235.63
12	F02	Urban Development and Other Advance Services	16817.61	4318.43	14420.40	2397.20
13	G05	Treasury and Accounts Administration	507.22	16.20	448.56	58.66
14	H03	Housing	436.22	188.67	372.30	63.92
15	H05	Roads and Bridges	8090.41	214.00	6587.32	1503.08
16	H06	Public Works and Administrative and Functional Buildings	3502.99	210.04	2980.35	522.64
17	I03	Irrigation, Power and Other Economic Services	2426.87	24.31	1780.48	646.39
18	J02	Secretariat and Other Social and Economic Services	291.65	27.70	271.43	20.23
19	K04	Labour, Employment and Skill Development	387.03	15.41	238.95	148.08
20	L02	District Administration	8372.66	525.60	7573.63	799.03
21	O03	Rural Employment	4142.03	200.00	2255.06	1886.97
22	O07	Secretariat-Economic Services	221.14	40.00	174.09	47.05
23	Q03	Housing	2947.75	193.94	2438.05	509.70
24	R01	Medical and Public Health	14524.40	2189.05	13297.41	1226.99
25	S01	Medical and Public Health	5196.63	740.40	4932.68	263.95
26	T05	Revenue Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	13101.03	2924.26	10481.65	2619.39
27	W02	General Education	10204.01	225.49	9580.54	623.47
28	W03	Technical Education	2466.01	35.00	2384.36	81.65
29	W04	Art and Culture	432.16	22.84	388.69	43.47
30	Y02	Water Supply and Sanitation	7711.64	9429.07	6770.43	941.21
31	ZA02	Secretariat and Other Social Services	3145.97	10.46	2125.77	1020.19
32	ZC01	Parliament/State/Union Territory Legislatures	608.62	71.36	367.04	241.58

Appendix- 3.2 (concl'd)						
(₹ in crore)						
Sr. No.	Grant No.	Description	Original	Supplementary	Actual Expenditure	Savings out of Original provision
33	ZH03	Irrigation, Power and Other Economic Services	685.08	58.46	489.63	195.45
		TOTAL	156989.35	25288.11	131026.34	25962.99
Capital Voted						
34	D09	Capital Expenditure on Fisheries	172.77	21.52	125.87	46.91
35	F07	Loans for Urban Development	5502.00	569.28	2416.42	3085.58
36	H08	Capital Expenditure on Public Works Administrative and Functional Buildings	4146.26	775.01	3367.17	779.09
37	I05	Capital Expenditure on Irrigation	16588.08	1528.47	14689.36	1898.71
38	K09	Capital Expenditure on Economic and Social Services	82.51	20.00	42.81	39.70
39	K11	Capital Expenditure on Energy	3137.26	32.13	2362.07	775.19
40	L07	Capital Expenditure on Rural Development	5924.98	184.15	4242.14	1682.84
41	O10	Capital Outlay on Other Rural Development	6346.15	160.00	2313.58	4032.57
42	R03	Capital Outlay on Medical and Public Health	47.15	365.00	22.34	24.81
43	W08	Capital Expenditure on Other Social Services	5.10	469.38	0.00	5.10
44	ZH05	Capital Expenditure on Irrigation	4000.84	150.00	3596.65	404.19
		TOTAL	45953.10	4274.94	33178.41	12774.69
		GRAND TOTAL	202942.45	29563.05	164204.75	38737.68
Source: Appropriation Accounts 2023-24						

Appendix- 3.3 (Reference: Paragraph 3.3.3., Page 83) Unnecessary re-appropriation of funds during 2023-24 (₹ in crore)									
Sr. No.	Grant No.	Sub Head	Description	Original	Supplementary Grants	Re-appropriation	Total	Actual expenditure	Savings
1	E02	2202-01-196-A017	Purposive Grants to Zilla Parishads under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads and Panchayat Samitis Act,1961	28541.09	4861.76	18.91	33421.76	32297.34	1124.42
2	B01	2055-00-108-009	City Police Establishment	4209.50	93.26	0.54	4303.30	3414.86	888.44
3	N03	2225-01-789-F08	Bharatratna Dr.Babasaheb Ambedkar Social Department Scheme (SCSP)	1596.57	0.00	74.77	1671.34	1157.26	514.08
4	I05	4700-80-190-012	Capital Expenditure on Irrigation	1198.26	0.00	158.16	1198.26	898.69	299.56
5	E02	2202-01-106-I61	Samagra Shiksha Abhiyan (General) (State Share 40%)(Scheme)	874.48	0.00	38.82	913.30	708.14	205.16
6	I05	4700-80-190-034	Capital Expenditure on Irrigation	1625.18	0.00	67.84	1625.18	1422.49	202.69
7	X01	2236-02-101-194	Anganwadi Services (Additional State Share 100%)	438.42	608.99	34.49	1081.90	920.26	161.64
8	I05	4700-80-190-013	Capital Expenditure on Irrigation	393.50	0.00	20.08	393.50	243.71	149.79
9	N03	2225-01-277-334	Opening and Maintenance of Government Hostels for Scheduled Caste Boys and Girls (New Hostels)	400.00	0.00	37.62	437.62	291.84	145.78
10	T05	2225-02-796-D72	Government Hostels for Boys and Girls (State level Scheme)	546.61	0.00	6.03	552.64	408.98	143.66
11	I05	4700-80-190-010	Capital Expenditure on Irrigation	490.52	0.00	38.33	490.52	367.26	123.26
12	T05	2225-02-796-D94	Government of India Post-Matric Scholarship (District Level Scheme)	100.00	50.00	40.12	190.12	108.01	82.11
13	B01	2014-00-114-002	Director, Government Prosecution	205.14	23.04	2.00	230.18	158.55	71.63
14	I03	2701-80-001-995	Irrigation,Power and Other Economic Services	105.85	0.00	1.25	105.85	51.30	54.55

Appendix- 3.3 (contd...)									
(₹ in crore)									
Sr. No.	Grant No.	Sub Head	Description	Original	Supplementary Grants	Re-appropriation	Total	Actual expenditure	Savings
15	W02	2202-03-102-G95	Development of Law University	180.15	0.00	33.26	213.41	159.37	54.04
16	W04	2205-00-105-029	Assistance to Central, District and Taluka Libraries	141.00	20.39	3.05	164.44	116.02	48.42
17	B01	2055-00-003-002	Police Training Schools	211.15	4.17	0.71	216.03	173.40	42.63
18	B01	2055-00-101-043	Intelligence Department	370.01	0.00	1.50	371.51	333.56	37.95
19	X01	2235-02-102-C22	Baby Care Kit Scheme	120.00	0.00	36.00	156.00	120.00	36.00
20	ZC01	2011-02-103-007	Maharashtra Legislature Secretariat	116.99	0.00	0.25	117.24	83.63	33.61
21	B01	2055-00-001-001	Inspectorate of Police	229.20	0.00	9.00	238.20	205.00	33.20
22	I05	4702-80-190-762	Capital Expenditure on Irrigation	128.78	0.00	16.68	128.78	96.58	32.20
23	E04	4202-01-201-649	Development of model schools in the state	199.40	0.00	22.45	221.85	189.95	31.90
24	C07	2406-02-110-077	Forest	129.66	0.00	0.16	129.66	97.80	31.86
25	G01	2040-00-101-005	Sales Tax Department	775.22	4.50	7.50	787.22	755.54	31.68
26	C07	2406-01-001-852	Forest	162.46	0.00	0.08	162.46	131.03	31.43
27	W02	2202-03-103-077	Government Arts Colleges	141.17	12.87	0.04	154.08	122.78	31.30
28	N03	2225-01-277-A028	Maintenance of Government Hostels for Scheduled Castes Boys and Girls	110.00	0.00	17.34	127.34	97.38	29.96
29	G05	2054-00-097-010	Treasury Establishment	193.16	0.00	0.15	193.31	171.10	22.21
30	C10	4406-01-070-002	Capital Expenditure on Economic Services	100.00	0.00	1.60	100.00	81.47	18.53
31	S01	2210-06-104-272	Food and Drugs Administration	63.16	3.70	0.34	67.20	51.94	15.26
32	C07	2406-01-001-004	Forest	52.79	0.00	0.02	52.79	38.20	14.59

Appendix- 3.3 (concl'd)									
(₹ in crore)									
Sr. No.	Grant No.	Sub Head	Description	Original	Supple- mentary Grants	Re- approp- riation	Total	Actual expendi- ture	Savings
33	C07	2406-01-101-018	Forest	87.98	0.00	0.08	87.98	74.60	13.38
34	V02	3451-00-090-297	E-Governance Programme (Textile)	16.32	0.00	0.02	16.34	2.98	13.36
35	I05	4701-80-001-676	Capital Expenditure on Irrigation	39.62	0.00	0.07	39.62	27.26	12.36
36	C07	2406-01-105-047	Forest	82.91	0.00	0.19	82.91	71.19	11.72
37	W02	2202-02-105-029	Government Colleges of Education	36.74	0.64	0.08	37.46	26.17	11.29
38	I05	4701-80-190-J14	Capital Expenditure on Irrigation	28.80	0.00	4.32	28.80	17.78	11.02
39	ZD02	2205-00-102-153	Grant-in-Aid to Traditional Art and Art Groups	3.25	8.84	8.84	20.93	10.18	10.75
40	G05	2054-00-096-008	Pay and Accounts Officer, Mumbai	45.55	0.00	0.01	45.56	35.55	10.01

Source: Detailed Appropriation Accounts 2023-24

Appendix -3.4 (Reference: Paragraph 3.3.4; page 84) Grants/appropriations which closed with savings of more than ₹ 10 crore each and more than 20 per cent of the total provisions (₹ in crore)								
Sr. No.	Grant No.	Description	Original	Supple- mentary	Total provisions	Actual	Savings	Amount surren- dered
Revenue (Voted)								
1.	A01	Governor and Council of Ministers	37.47	0.00	37.47	24.27	13.20	13.29
2.	A04	Secretariat and Miscellaneous General Services	1538.26	71.93	1610.19	669.91	940.28	93.91
3.	A05	Social Services	465.95	27.19	493.14	261.82	231.32	30.26
4.	A06	Information and Publicity	599.25	0.00	599.25	236.71	362.54	362.97
5.	A07	Civil Aviation	575.88	85.00	660.88	469.32	191.56	0.00
6.	B01	Police Administration	26513.59	321.68	26835.27	21462.90	5372.37	2.42
7.	B03	Transport Administration	4033.85	2009.54	6043.39	4721.87	1321.52	1321.39
8.	C01	Revenue and District Administration	3440.51	700.94	4141.45	3072.94	1068.51	1093.00
9.	C04	Secretariat and Other General Services	78.93	2.84	81.77	62.21	19.56	19.54
10.	C06	Relief on account of Natural Calamities	12273.79	1762.02	14035.81	10083.94	3951.87	3951.69
11.	C07	Forest	4003.00	42.61	4045.61	2943.66	1101.95	1100.07
12.	D05	Dairy Development	380.68	210.63	591.31	445.11	146.20	145.56
13.	D07	Secretariat and Other Economic Services	58.43	0.00	58.43	32.49	25.94	27.58
14.	E03	Secretariat and Other Social Services	668.11	639.28	1307.39	694.85	612.54	611.87
15.	F02	Urban Development and Other Advance Services	16817.61	4318.43	21136.04	14420.40	6715.64	6715.47
16.	F03	Secretariat and Other Social Services	261.24	2.03	263.27	178.64	84.63	84.10
17.	G06	Pensions and Other Retirement Benefits	54556.00	0.00	54556.00	42371.86	12184.14	12189.57
18.	G07	Social Security and Welfare	113.06	0.00	113.06	85.29	27.77	27.73
19.	H03	Housing	436.22	188.67	624.89	372.30	252.59	102.98
20.	H04	Secretariat and Other Economic Services	83.92	2.61	86.53	61.75	24.78	24.77
21.	H05	Roads and Bridges	8090.41	214.00	8304.41	6587.32	1717.09	1203.08
22.	I03	Irrigation, Power and Other Economic Services	2426.87	24.31	2451.18	1780.48	670.70	638.32
23.	I04	Secretariat-Economic Services	78.75	0.00	78.75	45.91	32.84	32.84
24.	J01	Administration of Justice	3278.42	1269.18	4547.60	3453.66	1093.94	1092.69
25.	K04	Labour, Employment and Skill Development	387.03	15.41	402.44	238.95	163.49	163.46
26.	L03	Rural Development Programmes	11682.51	5129.09	16811.60	12083.83	4727.77	4778.36
27.	L04	Secretariat-Economic Services	82.20	0.35	82.55	25.43	57.12	57.12
28.	M02	Food Storage and Warehousing	3152.08	1522.77	4674.85	3317.10	1357.75	1357.36
29.	M03	Secretariat and Other Economic Services	119.32	4.03	123.35	98.51	24.84	24.75
30.	N03	Welfare of Scheduled Caste and Scheduled Tribes, Other Backward Classes and Minorities	15112.74	7739.61	22852.35	15444.48	7407.87	7404.11
31.	O02	Social Security and Welfare	300.04	0.00	300.04	220.74	79.30	14.88
32.	O03	Rural Employment	4142.03	200.00	4342.03	2255.06	2086.97	2281.68

Appendix –3.4 (contd...)								
								(₹ in crore)
Sr. No.	Grant No.	Description	Original	Supple-mentary	Total provisions	Actual	Savings	Amount surren-dered
33.	O07	Secretariat-Economic Services	221.14	40.00	261.14	174.09	87.05	87.21
34.	Q03	Housing	2947.75	193.94	3141.69	2438.05	703.64	703.63
35.	R01	Medical and Public Health	14524.40	2189.05	16713.45	13297.41	3416.04	3404.64
36.	S03	Secretariat Social Services	40.02	0.22	40.24	24.78	15.46	13.25
37.	T02	Co-operation	113.57	0.00	113.57	81.09	32.48	32.48
38.	T05	Revenue Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	13101.03	2924.26	16025.29	10481.65	5543.64	5535.93
39.	U04	Ecology and Environment	428.95	0.00	428.95	287.99	140.96	140.96
40.	Y02	Water Supply and Sanitation	7711.64	9429.07	17140.71	6770.43	10370.28	10399.02
41.	Y05	Secretariat-Economic Services	33.49	0.00	33.49	20.99	12.50	12.50
42.	ZA02	Secretariat and Other Social Services	3145.97	10.46	3156.43	2125.77	1030.66	1030.52
43.	ZC01	Parliament/State/Union Territory Legislatures	608.62	71.36	679.98	367.04	312.94	308.15
44.	ZC02	Social Security and Welfare	40.05	0.00	40.05	25.97	14.08	14.08
45.	ZD04	Tourism	1915.00	0.00	1915.00	1097.90	817.10	816.67
46.	ZE01	Minorities Development	851.19	510.00	1361.19	876.27	484.92	483.82
47.	ZH03	Irrigation, Power and Other Economic Services	685.08	58.46	743.54	489.63	253.91	252.72
48.	ZI03	Social Security and Welfare	1412.66	2.51	1415.17	935.99	479.18	480.61
		Total	223568.71	41933.48	265502.19	187718.76	77783.43	70683.01
Capital (Voted)								
49.	O10	Capital Outlay on Other Rural Development	6346.15	160.00	6506.15	2313.58	4192.57	4188.49
50.	F07	Loans for Urban Development	5502.00	569.28	6071.28	2416.42	3654.86	3654.86
51.	S04	Capital Outlay on Medical and Public Health	1250.25	2473.25	3723.50	1790.04	1933.46	1804.52
52.	L07	Capital Expenditure on Rural Development	5924.98	184.15	6109.13	4242.14	1866.99	1866.99
53.	H08	Capital Expenditure on Public Works and Administrative Buildings	4146.26	775.01	4921.27	3367.17	1554.10	1407.26
54.	B10	Capital Expenditure on Economic Services	2535.86	1667.66	4203.52	3247.80	955.72	891.07
55.	K11	Capital Expenditure on Energy	3137.26	32.13	3169.39	2362.07	807.32	752.52
56.	N04	Capital Expenditure on Social Services	1080.00	0.00	1080.00	397.84	682.16	682.16
57.	C10	Capital Expenditure on Economic Services	1411.99	0.00	1411.99	821.14	590.85	592.44
58.	V03	Capital Expenditure on Social Services	475.94	0.00	475.94	235.43	240.51	240.51
59.	A09	Capital Outlay on Public Works	275.05	0.00	275.05	70.45	204.60	204.60
60.	K10	Capital Expenditure on Industries	150.00	5.00	155.00	56.38	98.62	98.62
61.	E04	Capital Outlay on Education, Sports, Art and Culture.	349.53	0.00	349.53	268.73	80.80	80.80
62.	D09	Capital Expenditure on Fisheries	172.77	21.52	194.29	125.87	68.42	68.43
63.	K09	Capital Expenditure on Economic and Social Services	82.51	20.00	102.51	42.81	59.70	39.69

Appendix –3.4 (concl'd)								
(₹ in crore)								
Sr. No.	Grant No.	Description	Original	Supple- mentary	Total provisions	Actual	Savings	Amount surren- dered
64.	O11	Capital Outlay on Hill Areas	190.00	0.00	190.00	130.57	59.43	59.43
65.	ZE02	Capital Outlay on Social Security and Welfare	25.50	116.81	142.31	83.90	58.41	58.41
66.	H09	Capital Outlay on Removal of Regional Imbalance	60.42	0.00	60.42	36.66	23.76	23.65
			33116.47	6024.81	39141.28	22009.00	17132.28	16714.45
		Grand Total	256685.18	47958.29	304643.47	209727.76	94915.71	87397.46

Source: Appropriation Accounts 2023-24

Appendix- 3.5									
(Reference: Paragraph 3.3.4; Page 84)									
Grants/ Appropriation having large (savings above ₹ 100 crore) during the year 2023-24									
(₹ in crore)									
Sr. No.	Grant	Description	Original	Supple- mentary	Total	Actual	Saving	Surrender	Savings excluding Surrender
Revenue (Voted)									
1.	A04	Secretariat and Miscellaneous General Services	1538.26	71.93	1610.19	669.91	940.28	939.19	1.09
2.	A05	Social Services	465.95	27.19	493.14	261.82	231.32	302.61	-71.29
3.	A06	Information and Publicity	599.25	0.00	599.25	236.71	362.54	362.97	-0.43
4.	A07	Civil Aviation	575.88	85.00	660.88	469.32	191.56	191.56	0.00
5.	B01	Police Administration	26513.59	321.68	26835.27	21462.90	5372.37	5362.60	9.77
6.	B03	Transport Administration	4033.85	2009.54	6043.39	4721.87	1321.52	1321.39	0.13
7.	C01	Revenue and District Administration	3440.51	700.94	4141.45	3072.94	1068.51	1093.01	-24.5
8.	C06	Relief on account of Natural Calamities	12273.79	1762.02	14035.81	10083.94	3951.87	3951.70	0.17
9.	C07	Forest	4003.00	42.61	4045.61	2943.66	1101.96	1100.07	1.89
10.	D05	Dairy Development	380.68	210.63	591.31	445.11	146.20	145.57	0.64
11.	E03	Secretariat and Other Social Services	668.11	639.28	1307.39	694.85	612.54	611.87	0.67
12.	F02	Urban Development and Other Advance Services	16817.61	4318.43	21136.04	14420.40	6715.63	6715.47	0.16
13.	G06	Pensions and Other Retirement Benefits	54556.00	0.00	54556.00	42371.86	12184.14	12189.57	-5.44
14.	H03	Housing	436.22	188.67	624.89	372.30	252.59	102.98	149.61
15.	H05	Roads and Bridges	8090.41	214.00	8304.41	6587.32	1717.08	1203.09	513.99
16.	I03	Irrigation, Power and Other Economic Services	2426.87	24.31	2451.18	1780.48	670.70	638.33	32.37
17.	J01	Administration of Justice	3278.42	1269.18	4547.60	3453.66	1093.94	1092.69	1.25
18.	K04	Labour, Employment and Skill Development	387.03	15.41	402.44	238.95	163.49	163.47	0.02

Appendix- 3.5 (contd...)									
(₹ in crore)									
Sr. No.	Grant	Description	Original	Supple- mentary	Total	Actual	Saving	Surrender	Savings excluding Surrender
19.	L03	Rural Development Programmes	11682.51	5129.09	16811.60	12083.83	4727.77	4778.37	-50.60
20.	M02	Food Storage and Warehousing	3152.08	1522.77	4674.85	3317.10	1357.76	1357.37	0.39
21.	N03	Welfare of Scheduled Caste and Scheduled Tribes, Other Backward Classes and Minorities	15112.74	7739.61	22852.35	15444.48	7407.87	7404.11	3.76
22.	O03	Rural Employment	4142.03	200.00	4342.03	2255.06	2086.97	2281.69	-194.72
23.	Q03	Housing	2947.75	193.94	3141.69	2438.05	703.64	703.63	0.00
24.	R01	Medical and Public Health	14524.40	2189.05	16713.45	13297.41	3416.04	3404.64	11.40
25.	T05	Revenue Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	13101.03	2924.26	16025.29	10481.65	5543.64	5535.93	7.71
26.	U04	Ecology and Environment	428.95	0.00	428.95	287.99	140.96	140.96	0.00
27.	Y02	Water Supply and Sanitation	7711.64	9429.07	17140.71	6770.43	10370.28	10399.02	-28.47
28.	ZA02	Secretariat and Other Social Services	3145.97	10.46	3156.43	2125.77	1030.66	1030.53	0.12
29.	ZC01	Parliament/ State/ Union Territory Legislatures	608.62	71.36	679.98	367.04	312.94	308.16	4.79
30.	ZD04	Tourism	1915.00	0.00	1915.00	1097.90	817.10	816.67	0.43
31.	ZE01	Minorities Development	851.19	510.00	1361.19	876.27	484.92	483.83	1.09
32.	ZH03	Irrigation, Power and Other Economic Services	685.08	58.46	743.54	489.63	253.91	252.73	1.18
33.	ZI03	Social Security and Welfare	1412.66	2.51	1415.17	935.99	479.18	480.61	-1.43
		Total	221907.08	41881.40	263788.48	186556.60	77231.88	76866.39	365.75

Appendix- 3.5 (concl'd)									
									(₹ in crore)
Sr. No.	Grant	Description	Original	Supple-mentary	Total	Actual	Saving	Surrender	Savings excluding Surrender
CAPITAL VOTED									
34.	A09	Capital Outlay on Public Works	275.05	0.00	275.05	70.45	204.60	204.60	0
35.	B10	Capital Expenditure on Economic Services	2535.86	1667.66	4203.52	3247.80	955.72	891.08	64.64
36.	C10	Capital Expenditure on Economic Services	1411.99	0.00	1411.99	821.14	590.84	592.44	-1.6
37.	F07	Loans for Urban Development	5502.00	569.28	6071.28	2416.42	3654.86	3654.86	0
38.	H08	Capital Expenditure on Public Works Administrative and Functional Buildings	4146.26	775.01	4921.27	3367.17	1554.10	1407.26	146.84
39.	K11	Capital Expenditure on Energy	3137.26	32.13	3169.39	2362.07	807.32	752.52	54.8
40.	L07	Capital Expenditure on Rural Development	5924.98	184.15	6109.13	4242.14	1866.99	1866.99	0
41.	N04	Capital Expenditure on Social Services	1080.00	0.00	1080.00	397.84	682.16	682.16	0
42.	O10	Capital Outlay on Other Rural Development	6346.15	160.00	6506.15	2313.58	4192.57	4188.49	4.08
43.	S04	Capital Outlay on Medical and Public Health	1250.25	2473.25	3723.50	1790.04	1933.46	1804.53	128.92
44.	V03	Capital Expenditure on Social Services	475.94	0.00	475.94	235.43	240.51	240.51	0
		Total	32085.74	5861.48	37947.22	21264.08	16683.14	16285.44	397.68
		GRAND TOTAL	253992.82	47742.88	301735.70	207820.68	93915.02	93151.83	763.43
Source: Appropriation Accounts 2023-24									

Appendix – 3.6 (Reference: Paragraph 3.3.4.1.; Page 86) Grants which closed with savings of more than ₹ 100 crore persistently during 2019-20 to 2023-24 (₹ in crore)						
Sr. No.	Number and Name of the grant	Amount of savings (per cent to total grants)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
Revenue Voted						
1.	A04-Secretariat and Miscellaneous General Services	527.27 (40.13)	650.59 (57.17)	354.89 (30.50)	672.32 (51.40)	940.28 (58.40)
2.	A06-Information and Publicity	117.27 (48.88)	220.42 (72.89)	231.32 (64.42)	247.13 (66.96)	362.54 (60.50)
3.	B01-Police Administration	1332.3 (7.56)	4807.56 (23.59)	4111.43 (18.90)	4738.43 (19.17)	5372.37 (20.02)
4.	B03-Transport Administration	882.07 (33.85)	241.69 (7.62)	1728.4 (39.19)	742.97 (15.88)	1321.52 (21.87)
5.	B07-Economic Services	316.98 (63.40)	342.75 (48.93)	156.32 (16.79)	997.8 (48.63)	195.77 (14.56)
6.	C01-Revenue and District Administration	580.62 (20.99)	689.09 (24.26)	541.76 (18.19)	428.25 (13.34)	1068.51 (25.80)
7.	C07-Forest	1170.36 (36.11)	1135.09 (36.38)	1012.92 (30.12)	1016.35 (26.68)	1101.96 (27.24)
8.	D03-Agriculture Services	2342.02 (25.46)	3116.51 (31.88)	2123.15 (20.99)	2699.39 (21.53)	2393.96 (11.38)
9.	D04-Animal Husbandry	316.28 (21.16)	343.18 (25.44)	250.41 (17.36)	221.86 (13.96)	334.91 (18.63)
10.	D05-Dairy Development	186.86 (25.61)	172.67 (21.42)	133.38 (27.16)	207.28 (45.19)	146.21 (24.73)
11.	E02-General Education	5826.17 (9.95)	7512.96 (12.69)	6771.60 (10.73)	2067.43 (3.08)	4070.46 (5.20)
12.	E03-Secretariat and Other Social Services	147.58 (44.94)	270.35 (58.48)	266.51 (51.91)	180.04 (30.50)	612.54 (46.85)
13.	F02-Urban Development and Other Advance Services	5818.92 (40.24)	8916.70 (52.75)	2961.01 (20.11)	5835.68 (32.71)	6715.63 (31.77)
14.	G02-Other Fiscal and Miscellaneous Services	1522.58 (87.86)	1549.90 (85.28)	2546.31 (90.77)	1536.67 (85.32)	2457.95 (86.74)
15.	H05-Roads and Bridges	1371.32 (19.08)	2954.36 (43.14)	1843.62 (24.69)	481.95 (4.95)	1717.08 (20.68)
16.	H06-Public Works and Administrative and Functional Buildings.	519.73 (17.73)	1106.37 (35.02)	866.86 (25.10)	673.78 (18.18)	732.68 (19.73)
17.	J01-Administration of Justice	361.54 (16.70)	635.1 (27.00)	591.52 (23.22)	529.27 (17.40)	1093.94 (24.06)
18.	L02-District Administration	305.69 (5.41)	365.68 (6.04)	495.81 (7.10)	566.81 (7.01)	1324.63 (14.89)
19.	L03-Rural Development Programmes	3857.82 (35.61)	5197.77 (42.30)	6735.29 (48.08)	4897.60 (32.46)	4727.77 (28.12)
20.	M02-Food Storage and Warehousing	914.50 (29.95)	958.62 (28.32)	355.79 (11.44)	1183.59 (22.96)	1357.76 (29.04)
21.	O01-District Administration	277.08 (61.03)	162.86 (44.28)	254.7 (25.47)	288.02 (29.80)	129.17 (18.45)
22.	O03-Rural Employment	4091.90 (79.62)	2069.40 (76.15)	1591.13 (53.02)	1920.46 (50.75)	2086.97 (48.06)
23.	O04-Other Rural Development Programmes	2175.44 (100)	100.91 (99.79)	100.06 (99.94)	100.06 (99.94)	100.08 (99.96)
24.	Q03-Housing	7029.60 (98.36)	3737.58 (83.55)	4170.53 (91.95)	7584.02 (81.7)	703.64 (22.40)

Appendix – 3.6 (concl'd)						
(₹ in crore)						
Sr. No.	Number and Name of the grant	Amount of savings (per cent to total grants)				
		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
25.	R01-Medical and Public Health	2140.79 (18.47)	2155.44 (16.70)	3790.63 (22.27)	3621.35 (21.58)	3416.04 (20.44)
26.	S01-Medical and Public Health	525.94 (13.51)	1062.72 (22.63)	959.09 (19.45)	1002.42 (19.04)	1004.35 (16.92)
27.	T05-Revenue Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	2644.61 (33.83)	3259.72 (35.04)	4748.60 (42.93)	3778.70 (28.37)	5543.64 (34.59)
28.	U04-Ecology and Environment	230.48 (95.91)	440.34 (97.70)	417.03 (89.41)	252.83 (53.4)	140.96 (32.86)
29.	V02-Co-operation	14176.42 (67.19)	1430.45 (7.43)	329.81 (12.82)	503.58 (6.10)	357.59 (9.57)
30.	W02-General Education	2212.79 (27.44)	1242.18 (15.06)	1176.9 (13.23)	442.48 (4.63)	848.95 (8.14)
31.	X01-Social Security and Nutrition	912.04 (17.77)	1146.99 (20.94)	357.82 (6.71)	575.31 (9.72)	1268.03 (18.99)
32.	Y02-Water Supply and Sanitation	4562.60 (69.04)	3625.97 (65.82)	6282.32 (74.88)	7666.33 (66.21)	10370.28 (60.50)
33.	ZD-04 Tourism	393.74 (66.67)	1030.46 (82.44)	760.48 (51.49)	992.83 (54.73)	817.10 (42.67)
34.	ZE01-Minorities Development	308.28 (57.93)	415.2 (67.82)	355.07 (41.03)	377.84 (48.16)	484.92 (35.62)
Capital Voted						
35.	B10-Capital Expenditure on Economic Services	861.15 (45.15)	1112.33 (62.03)	476.61 (20.98)	537.44 (17.94)	955.72 (22.74)
36.	C10-Capital Expenditure on Economic Services	477.36 (31.19)	572.67 (49.82)	320.35 (25.73)	215.97 (18.12)	590.84 (41.84)
37.	F05-Capital Expenditure on Social Services	719.49 (26.22)	1079.89 (40.05)	1000.00 (51.71)	2292.38 (31.21)	1053.00 (11.57)
38.	H07-Capital Expenditure on Social Services and Economic Services	1465.41 (12.13)	439.88 (4.31)	1694.01 (9.29)	1630.14 (7.25)	1547.36 (7.04)
39.	I05-Capital Expenditure on Irrigation	1872.33 (14.53)	4508.03 (35.16)	3398.07 (23.11)	4990.30 (30.17)	3427.18 (18.92)
40.	L07-Capital Expenditure on Rural Development	1371.47 (48.81)	1700.48 (59.91)	826.73 (19.76)	1526.31 (27.03)	1866.99 (30.56)
41.	N04-Capital Expenditure on Social Services	205.78 (62.30)	248.13 (75.64)	212.22 (35.38)	422.36 (37.64)	682.16 (63.16)
42.	T06-Capital Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	212.05 (30.51)	228.54 (26.99)	408.42 (46.22)	211.64 (17.52)	108.30 (4.10)
Source: Appropriation Accounts of the respective years						

Appendix -3.7 (Reference: Paragraph 3.3.5.2; Page 89) Excess expenditure remaining un-regularised (₹ in crore)				
Year	Grant No./Appropriation	Grant/Appropriation details	Amount of excess required to be regularised	Status of regularization
2017-18	B-01	Police Administration	0.10	Yet to be regularized
	C-09	Capital Expenditure on Other Administrative Services and on Social Services	0.47	Yet to be regularized
	C-11	Internal Debt of the State Government	0.005	Yet to be regularized
	D-01	Interest Payments	1.83	Yet to be regularized
	G-06	Pensions and Other Retirement Benefits	6.86	Yet to be regularized
	L-01	Interest Payments	9.34	Yet to be regularized
	O-22	District Plan-Ratnagiri	0.27	Yet to be regularized
	O-27	District Plan-Pune	0.03	Yet to be regularized
	O-31	District Plan-Sangli	0.0001	Yet to be regularized
	O-43	District Plan-Ahmednagar	0.0038	Yet to be regularized
	O-46	District Plan-Aurangabad	0.68	Yet to be regularized
	O-47	District Plan-Aurangabad	0.03	Yet to be regularized
	O-48	District Plan-Jalna	0.21	Yet to be regularized
	O-49	District Plan-Jalna	1.09	Yet to be regularized
	O-53	District Plan-Nanded	2.54	Yet to be regularized
	O-59	District Plan-Osmanabad	0.48	Yet to be regularized
	O-74	District Plan-Amaravati	0.30	Yet to be regularized
	O-81	District Plan-Buldhana	0.0019	Yet to be regularized
	T-02	Co-operation	21.88	Yet to be regularized
	W-07	Revenue Expenditure on Removal of Regional Imbalance	1.03	Yet to be regularized
	15 Grants and 5 Appropriation		47.15	
2018-19	C-06	Relief on account of natural calamities	943.19	Yet to be regularized
	C-11	Internal debt of the State Government	0.0007	Yet to be regularized
	H-08	Capital Expenditure of Public Works Administrative and Functional Building	0.0001	Yet to be regularized
	L-01	Interest Payment	2.71	Yet to be regularized
	O-18	District Plan-Thane	0.0007	Yet to be regularized
	O-52	District Plan, Nanded	0.07	Yet to be regularized
	O-58	District Plan, Osmanabad	0.0022	Yet to be regularized
	O-68	District Plan, Chandrapur	0.16	Yet to be regularized
	O-78	District Plan, Yavtmal	0.03	Yet to be regularized
		6 Grants and 3 Appropriation		946.16
2019-20	C06	Relief on account of Natural Calamities	965.370	Yet to be regularized
	G01	Sales Tax Administration	0.049	Yet to be regularized
	K07	Industries	0.901	Yet to be regularised
	N01	Interest payment	0.008	Yet to be regularised
	O28	District Plan, Satara	0.004	Yet to be regularised
	S05	Loans to Govt Servants	11.846	Yet to be regularised
	U01	Interest Payment	0.109	Yet to be regularised
		3 Grants and 4 Appropriation		978.29

Appendix –3.7 (concl'd)					
(₹ in crore)					
Year	Grant No./Appropriation	Grant/Appropriation details	Amount of excess required to be regularised	Status of regularization	
2020-21	G-06	Pensions and Other Retirement Benefits.	420.01	Yet to be regularised	
	O-18	District Plan-Thane	0.028	Yet to be regularised	
	O-26	District Plan- Pune	0.011	Yet to be regularised	
	O-31	District Plan- Sangli	0.003	Yet to be regularised	
	O-47	District Plan-Aurangabad	0.005	Yet to be regularised	
	O-77	District Plan-Akola	0.001	Yet to be regularised	
	O-78	District Plan-Yavatmal	0.17	Yet to be regularised	
	O-85	District Plan-Palghar	0.0004	Yet to be regularised	
	T-01	Interest Payments	40.337	Yet to be regularised	
		8 Grant and 1 Appropriation	460.57		
2021-22	C-05	Other Social Services	0.02	Yet to be regularised	
	G-06	Pensions and Other Retirement Benefits.	467.39	Yet to be regularised	
	O-27	District Plan Pune	0.02	Yet to be regularised	
	O-32	District Plan Solapur	0.12	Yet to be regularised	
	O-38	District Plan, Dhule	0.01	Yet to be regularised	
	O-42	District Plan, Ahmednagar	0.15	Yet to be regularised	
	O-54	District Plan Beed	2.68	Yet to be regularised	
	O-71	District Plan Gadchiroli	0.99	Yet to be regularised	
	O-77	District Plan Akola	0.02	Yet to be regularised	
	O-82	District Plan Washim	0.14	Yet to be regularised	
	G-06	Pensions and Other Retirement Benefits.	14.39	Yet to be regularised	
	ZA-02	Secretariat and other social services	0.42	Yet to be regularised	
		10 Grant and 2 Appropriation	486.35		
	2022-23	O-24	District Plan- Sindhudurg	0.05	Yet to be regularised
O-30		District Plan-Sangli	0.01	Yet to be regularised	
O-43		District Plan-Ahmednagar	0.58	Yet to be regularised	
O-70		District Plan –Gadchiroli	0.16	Yet to be regularised	
O-74		District Plan- Amravati	0.10	Yet to be regularised	
W-04		Art and Culture	48.19	Yet to be regularised	
G-06		Pensions and Other Retirement Benefits.	16.55	Yet to be regularised	
T-01		Interest Payment	6.02	Yet to be regularised	
		6 Grant and 2 Appropriation	71.66		
48 Grant and 17 Appropriation			2990.18		
Source: Appropriation Accounts of the respective years					

Appendix 3.8 (Reference : Paragraph 3.4.2; page 90) Major Policy Decisions during the year or New Schemes proposed in the Budget (in excess of ₹ 100 crore)		
		(₹ in crore)
S. No.	Name of the Schemes	Expenditure incurred during 2023-24
1.	5054 (04) (337) (00) (01) to (00) (03) - Construction work of Major District and other Roads including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	5849.83
2.	5054 (03) (337) (00) (01) to (00) (03) - Construction work of Roads including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	3129.47
3.	2014 (00) (105) (02) (01) - Setting up of Civil Court and Offices at Different places	2562.24
4.	4700 (80) (190) (06) (05) to (06)(06) - Share Capital Contribution to Vidarbha Irrigation Development Corporation (Scheme) (Baliraja Jalsanjivani Yojana)	1486.50
5.	5054 (04) (796) (01) (07) - Construction of District and Other Roads (Scheme)	1446.94
6.	4700 (80) (190) (05) (05) to (05)(06) - Share Capital Contribution to Vidarbha Irrigation Development Corporation (Scheme) (Accelerated Irrigation Benefit Programme)	1422.49
7.	4700 (80) (190) (02) (01) to (02)(02) - Share Capital Contribution to Maharashtra Krishna Valley Development Corporations (Scheme)	1300.20
8.	4700 (80) (190) (02) (05) to (02)(06) - Share Capital Contribution to Godavari Marathwada Irrigation Development Corporations (Scheme)	1142.41
9.	3054 (80) (107) (00) (01) – Railway safety works Construction -State Level Scheme (Scheme)	552.00
10.	4700 (80) (190) (05) (03) to (05)(04) - Share Capital Contribution to Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (Scheme) (Accelerated Irrigation Benefit Programme)	526.23
11.	4700 (80) (190) (06) (07) to (06)(08) - Share Capital Contribution to Tapi Irrigation Development Corporation (Scheme) (Baliraja Jalsanjivani Yojana)	476.41
12.	4059 (01) (051) (03) (01) to (03) (03), (21) (01) to (21) (03) - Construction of Office Buildings including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	457.70
13.	4059 (01) (051) (13) (01) to (13) (03)- Construction and related works of administrative Buildings including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	397.85
14.	5054 (80) (190) (00) (03) - Government share in the construction of Roads and Bridges of Hybrid Annuity basis	380.00
15.	5054 (04) (101) (00) (01) to (00) (03) - Construction work of Major District and other Roads including Establishment charges , Tools and Plant Charges (Scheme)	379.59
16.	4700 (80) (190) (02) (03) - Share Capital Contribution to Vidarbha Irrigation Development Corporations (Scheme)	367.26
17.	4210 (03) (105) (00) (56) to (00)(57) Upgradation of Existing State Government and Central Medical Colleges (Scheme)	300.00
18.	4059 (01) (051) (07) (01) to (07) (03)- Construction of Office and Residential Buildings including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	298.82
19.	4700 (80) (190) (02) (04) - Share Capital Contribution to Tapi Irrigation Development Corporations (Scheme)	267.75
20.	4700 (80) (190) (06) (03) to (06)(04) - Share Capital Contribution to Maharashtra Krishna Valley Development Corporation(Scheme) (Baliraja Jalsanjivani Yojana)	243.00
21.	4216 (01) (106) (00) (01) to (00) (03) - Construction and other related works of Government including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	199.57
22.	4059 (01) (051) (12) (01) to (12) (03)- Construction of rest house Buildings including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	156.20
23.	4210 (01) (110) (01) (01) to (01) (03) -Construction and other related works of Government Urban Hospitals at various places in the State, including Establishment charges, Tools and Plant Charges (Scheme)	153.59

Appendix 3.8 (concl'd)		
		(₹ in crore)
S. No.	Name of the Schemes	Expenditure incurred during 2023-24
24.	4700 (80) (190) (05) (09) to (05)(10) - Share Capital Contribution to Godawari Marathwada Irrigation Development Corporation (Scheme) (Accelerated Irrigation Benefit Programme)	141.14
25.	4705 (00) (190) (01) (05) to (01) (06) - Share Capital Contribution to Vidarbha Irrigation Development Corporation (Scheme) (Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana)	131.98
26.	4700 (80) (190) (04) (01) to (04)(02) - Share Capital Contribution to Maharashtra Krishna Valley Development Corporation(Scheme) (Extension and Improvement)	125.50
27.	4711 (02) (103) (00) (01) to (00) (03) -Anti Sea Erosion works including Establishment charges , Tools and Plant Charges (Scheme)	121.74
28.	2210 (05) (105) (03) (38) Government Medical College(Committed)	101.90
29.	4216 (01) (700) (01) (01) to (03) (06) - Construction and other related works of residential quarters for judges including Establishment charges , Tools and Plant Charges (Scheme)	100.00
Source: Finance Accounts 2023-24		

Appendix 3.9

(Reference: Paragraph 3.5.2.1; Page 95)

Rush of Expenditure-in excess of ₹ 100 crore incurred in the fourth quarter and ranged between 50 per cent and 100 per cent of the total expenditure

(₹ in crore)

S. No	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percentage of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percentage of expenditure in March 2024
1.	O15	District Plan - Mumbai City	112.20	0	-35.18	1.89	145.49	129.67	134.39	119.78
2.	B07	Economic Services	1149.23	0	0	22.5	1126.73	98.04	1126.73	98.04
3.	E04	Capital Outlay on Education, Sports, Art and Culture.	268.73	0	0	5.32	263.41	98.02	58.54	21.78
4.	O09	Census, Survey and Statistics	2076.04	14.11	17.99	18.79	2025.15	97.55	2011.69	96.90
5.	O30	District Plan - Sangli	288.68	0.29	8.89	3.67	275.83	95.55	151.77	52.57
6.	O48	District Plan - Jalna	257.97	0	0.84	11.1	246.03	95.37	157.78	61.16
7.	O51	District Plan - Parbhani	51.50	0.01	0	2.46	49.03	95.20	47.66	92.54
8.	O74	District Plan - Amaravati	272.26	0	0.06	14.89	257.31	94.51	99.3	36.47
9.	O17	District Plan - Mumbai Suburban	134.07	0	1.22	7.08	125.77	93.81	113.15	84.40
10.	O54	District Plan - Beed	283.89	0	8.13	10.27	265.49	93.52	158.18	55.72
11.	O47	District Plan - Chhatrapati Sambhajinagar	166.66	0.06	4.27	8.06	154.27	92.57	47.78	28.67
12.	O55	District Plan - Beed	124.02	0	2.09	7.2	114.73	92.51	103.72	83.63
13.	O34	District Plan - Kolhapur	336.69	1.83	4.71	19.36	310.79	92.31	124.71	37.04
14.	O33	District Plan - Solapur	176.92	1.79	3.32	8.89	162.92	92.09	84.82	47.94
15.	O50	District Plan - Parbhani	231.18	1.4	1	16.97	211.81	91.62	200.28	86.63
16.	O84	District Plan - Palghar	198.88	0.82	4.57	12.17	181.32	91.17	89.55	45.03
17.	O82	District Plan - Washim	176.41	0	0	16.32	160.09	90.75	107.71	61.06

Appendix 3.9 (contd...)										
(₹ in crore)										
S. No.	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percent age of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percent age of expenditure in March 2024
18.	O64	District Plan - Wardha	196.30	0	1.17	17.32	177.81	90.58	139.02	70.82
19.	O46	District Plan - Chhatrapati Sambhaji nagar	393.34	2.17	14.66	26.45	350.06	89.00	146.88	37.34
20.	S04	Capital Outlay on Medical and Public Health	1790.04	0	101.65	106.02	1582.37	88.40	1115.37	62.31
21.	O60	District Plan - Hingoli	167.73	0.01	6.01	13.92	147.79	88.11	91.54	54.58
22.	O63	District Plan - Nagpur	212.86	0.25	7.9	17.3	187.41	88.04	98.69	46.36
23.	O26	District Plan - Pune	793.48	12.79	16.31	66.53	697.85	87.95	116.42	14.67
24.	T10	District Schemes	379.66	1.69	10.39	34.76	332.82	87.66	278.55	73.37
25.	O38	District Plan - Dhule	190.34	0	3.12	20.99	166.23	87.33	81.44	42.79
26.	O31	District Plan - Sangli	116.32	0	2.69	12.29	101.34	87.12	59.02	50.74
27.	ZE01	Minorities Development	876.26	28.36	22.75	63.21	761.94	86.95	733.25	83.68
28.	O78	District Plan - Yavatmal	245.03	2.09	10.51	20.79	211.64	86.37	98.89	40.36
29.	O43	District Plan - Ahmednagar	231.15	4.38	12.45	14.75	199.57	86.34	116.62	50.45
30.	N06	District Schemes	2822.88	0.25	53.95	337.83	2430.85	86.11	1911.28	67.71
31.	O11	Capital Outlay on Hill Areas	130.56	0	4.42	14.64	111.50	85.40	96.61	74.00
32.	O53	District Plan - Nanded	124.94	0	1.5	17.72	105.72	84.62	46.4	37.14
33.	O80	District Plan - Buldhana	266.83	0.26	6.92	33.94	225.71	84.59	181.15	67.89
34.	O66	District Plan - Bhandara	152.71	0.69	8.07	15.96	127.99	83.81	52.24	34.21
35.	ZD02	Art and Culture	1273.79	39.79	61.51	108.13	1064.36	83.56	828.75	65.06

Appendix 3.9 (contd...)										
(₹ in crore)										
S. No.	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percent age of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percent age of expenditure in March 2024
36.	F05	Capital Expenditure on Social Services	8051.00	0	747.48	579.13	6724.39	83.52	6117.26	75.98
37.	O32	District Plan - Solapur	413.07	0.07	31.31	37.85	343.84	83.24	206.86	50.08
38.	O56	District Plan - Latur	268.03	0.02	4.67	40.94	222.40	82.98	169.74	63.33
39.	U04	Ecology and Environment	287.99	50	0	0	237.99	82.64	216.16	75.06
40.	ZD04	Tourism	1097.90	-0.11	49.7	151.82	896.49	81.65	729.16	66.41
41.	Q03	Housing	2438.04	5.56	13.34	442.99	1976.15	81.05	1576.76	64.67
42.	O19	District Plan - Thane	202.37	0.53	12.5	25.78	163.56	80.82	123.65	61.10
43.	O01	District Administration	570.83	7.14	23.83	78.79	461.07	80.77	187.79	32.90
44.	B10	Capital Expenditure on Economic Services	3247.80	17.18	12.27	595.59	2622.76	80.75	2461.31	75.78
45.	L05	Compensation and Assignments to Local Bodies and Panchayati Raj Institutions	1475.53	0.02	169.74	119.33	1186.44	80.41	898.13	60.87
46.	O18	District Plan - Thane	548.36	0	16.49	92.02	439.85	80.21	246.25	44.91
47.	K06	Energy	12034.58	19.18	12.88	2500	9502.52	78.96	9346.79	77.67
48.	O58	District Plan - Dharashiv	264.33	0.54	8.22	46.91	208.66	78.94	120.52	45.59
49.	O27	District Plan - Pune	211.41	10.36	12.24	23.3	165.51	78.29	52.16	24.67
50.	T06	Capital Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	2532.89	0	286.2	269.68	1977.01	78.05	1779.59	70.26
51.	O20	District Plan - Raigad	253.63	0.22	10.47	46.66	196.28	77.39	119.13	46.97

Appendix 3.9 (contd...)										
(₹ in crore)										
S. No.	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percent age of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percent age of expenditure in March 2024
52.	O62	District Plan - Nagpur	586.92	0.02	36.88	96.19	453.83	77.32	255.22	43.48
53.	O72	District Plan - Gondia	152.87	0	3.48	31.29	118.10	77.26	84.47	55.26
54.	O42	District Plan - Ahmednagar	388.86	7.57	22.85	60.17	298.27	76.70	222.99	57.34
55.	N02	Secretariat and Other Social Services	1942.45	183.1	220.27	49.63	1489.50	76.68	618.99	31.87
56.	T09	District Schemes	1770.13	5.87	142.32	265	1356.94	76.66	982.21	55.49
57.	O76	District Plan - Akola	171.65	0.45	8.53	31.86	130.81	76.21	99.85	58.17
58.	E03	Secretariat and Other Social Services	694.85	38.65	79.64	53.79	522.77	75.23	359.9	51.80
59.	O02	Social Security and Welfare	220.74	1	52.77	1.03	165.94	75.17	165.29	74.88
60.	O16	District Plan - Mumbai Suburban	785.83	3.79	121.49	70.17	590.38	75.13	291.26	37.06
61.	F03	Secretariat and Other Social Services	178.64	7.21	4.79	33.23	133.41	74.68	91.94	51.47
62.	O24	District Plan - Sindhudurg	138.28	0.01	3.05	32.14	103.08	74.54	29.12	21.06
63.	O52	District Plan - Nanded	320.04	0.15	14.14	69.09	236.66	73.95	132.23	41.32
64.	O22	District Plan - Ratnagiri	232.04	3.33	8.54	49.79	170.38	73.43	83.89	36.15
65.	A07	Civil Aviation	469.32	0.11	57.53	69.5	342.18	72.91	280.1	59.68
66.	M02	Food Storage and Warehousing	3317.09	99.15	143.72	667.94	2406.28	72.54	2019.99	60.90
67.	O36	District Plan - Nashik	472.29	0.83	31.31	98.95	341.20	72.24	177.88	37.66
68.	O79	District Plan - Yavatmal	154.97	1.16	16.4	27.49	109.92	70.93	47.72	30.79
69.	O70	District Plan - Gadchiroli	258.40	0.58	21.36	54.4	182.06	70.46	74.4	28.79

Appendix 3.9 (contd...)										
(₹ in crore)										
S. No.	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percent age of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percent age of expenditure in March 2024
70.	O28	District Plan - Satara	349.96	0.44	6.09	97.15	246.28	70.37	134.92	38.55
71.	O68	District Plan - Chandrapur	263.94	1.16	12.01	68.42	182.35	69.09	71.17	26.96
72.	N04	Capital Expenditure on Social Services	397.85	9.08	53.46	63.91	271.40	68.22	209.14	52.57
73.	O37	District Plan - Nashik	206.28	1.85	12.94	53.36	138.13	66.96	94.78	45.95
74.	L03	Rural Dev. Programmes	12083.83	1111	324.38	2569.57	8079.34	66.86	6079.28	50.31
75.	W04	Art and Culture	388.69	16.72	98.19	17.3	256.48	65.99	242.04	62.27
76.	G08	Capital Outlay on Other Administrative Services	614.28	14.28	100	100	400.00	65.12	250	40.70
77.	D05	Dairy Development	445.15	63.84	47.93	47.23	286.15	64.28	233.63	52.48
78.	H08	Capital Expenditure on Public Works Administrative and Functional Buildings	3398.32	41.85	521.86	665.63	2168.98	63.83	1586.18	46.68
79.	V02	Co-operation	3380.57	129.3	833.92	274.43	2142.94	63.39	1631.76	48.27
80.	O10	Capital Outlay on Other Rural Development	2313.58	108.6	323.71	416.71	1464.61	63.30	881.46	38.10
81.	A04	Secretariat and Miscellaneous General Services	669.92	65.55	64.51	116.51	423.35	63.19	217.44	32.46
82.	A06	Information and Publicity	236.71	16.5	41.97	31.28	146.96	62.08	83.99	35.48

Appendix 3.9 (contd...)										
(₹ in crore)										
S. No.	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percent age of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percent age of expenditure in March 2024
83.	O14	District Plan - Mumbai City	252.80	0	2.04	95.86	154.90	61.27	56.25	22.25
84.	K11	Capital Expenditure on Energy	2362.07	0	64.84	863.7	1433.53	60.69	1411.28	59.75
85.	O40	District Plan - Jalgaon	381.17	5.33	24	121.14	230.70	60.52	155.27	40.74
86.	ZG03	Welfare of Vimukta Jatis, Nomadic Tribes, Other Backward Classes and Special Backward Classes	6744.80	704.6	614.11	1410.1	4015.98	59.54	2689.57	39.88
87.	K07	Industries	6280.08	36.62	1703.2	832.41	3707.86	59.04	2735.92	43.57
88.	A02	Elections	447.20	32.46	89.86	63.5	261.38	58.45	187.98	42.03
89.	F07	Loans for Urban Development	2416.42	0	533.97	503.98	1378.47	57.05	1139.16	47.14
90.	C02	Stamps and Registration	423.99	54.93	58.76	68.88	241.42	56.94	143.18	33.77
91.	F02	Urban Developmnt and Other Advance Services	14420.41	2801	1820.5	1813.78	7985.14	55.37	4729.89	32.80
92.	L07	Capital Expenditure on Rural Developmnt	4242.14	787	311.29	799.43	2344.40	55.26	2039.71	48.08
93.	H03	Housing	372.30	47.32	57.29	65.09	202.60	54.42	163.87	44.02
94.	C10	Capital Expenditure on Economic Services	821.14	11.33	186.08	180.63	443.10	53.96	310.72	37.84
95.	I03	Irrigation, Power and Other Economic Services	1780.49	268.6	296.13	260.84	954.92	53.63	0	0.00

Appendix 3.9 (concl'd)										
(₹ in crore)										
S. No.	Grant No.	Description	Total Expenditure	Expenditure during 2023-24						
				Ist Quarter	2nd Quarter	3rd Quarter	4th Quarter	Percent age of expenditure in 4th Quarter	Expenditure in March 2024	Percent age of expenditure in March 2024
96.	M04	Capital Outlay on Food Storage and Warehousing	11616.96	2848	1694.3	926.44	6148.45	52.93	2667.86	22.97
97.	ZH 05	Capital Expenditure on Irrigation	3596.65	211.8	291.51	1191.17	1902.15	52.89	1089.27	30.29
98.	T05	Revenue Expenditure on Tribal Areas Development Sub-Plan	10481.65	1357	1822.9	1833.98	5468.20	52.17	3688.97	35.19
99.	D03	Agriculture Services	18649.00	1035	2846.3	5139.69	9628.46	51.63	4833.63	25.92
100.	H07	Capital Expenditure on Social Services and Economic Services	20441.22	906.6	5237.4	3811.01	10486.24	51.30	6359.59	31.11
101.	C06	Relief on account of Natural Calamities	10083.94	633.4	3132.8	1188.87	5128.84	50.86	4622.26	45.84
Total			211028.16	13977.27	26207.65	34241.07	136602.17	64.73	98130.12	46.50

Source: Detailed Appropriation Accounts of 2023-24

Appendix - 3.10						
Substantial savings under Sub Head						
<i>(Reference: Paragraph 3.5.3.1 (iv); Page 98)</i>						
(₹ in crore)						
Sr. No.	Cross Reference Code	Description	Total Grant	Actual	Savings	Percentage of Saving
1	2029-00-102-088	Settlement Commissioner and Director of Land Records, National Land Records, National Land Records Modernization Programme (Digitalization)	50.00	10.90	39.09	78.18
The digitization work of districts was completed but as the bills for payment were not received, the unspent balance was surrendered.						
2	2029-00-103-039	Settlement Commissioner and Director of Land Records (Maharashtra State), Pune	112.57	90.25	22.32	19.82
3	2029-00-103-071	Director of Land Records	494.77	435.38	59.39	12.00
Funds were surrendered due to non-filling of vacant posts and as the second instalment of 7th pay commission arrears was not deposited.						
4	2053-00-093-002	Commissioner, Konkan	195.46	141.67	53.79	27.51
5	2053-00-093-008	Commissioner, Amravati	68.02	51.74	16.28	23.93
6	2053-00-094-017	Commissioner, Nashik	111.04	97.34	13.70	12.33
7	2053-00-094-019	Commissioner, Amravati	121.74	108.00	13.74	11.28
8	2053-00-094-020	Commissioner, Nagpur	129.41	113.12	16.28	12.58
9	2053-00-094-024	Commissioner, Konkan	49.00	29.83	19.17	39.12
10	2053-00-094-028	Commissioner, Nagpur	45.83	32.70	13.12	28.62
11	2053-00-094-029	Commissioner, Chatrapati Sambhaji Nagar	62.83	51.94	10.88	17.31
12	2053-00-094-031	Commissioner, Konkan	138.09	98.50	39.59	28.66
13	2053-00-094-033	Commissioner, Pune	261.60	209.83	51.76	19.78
14	2053-00-094-034	Commissioner, Amravati	245.70	210.55	35.14	14.30
15	2053-00-094-035	Commissioner, Nagpur	175.59	142.81	32.77	18.66
16	2053-00-094-036	Commissioner, Chhatrapati Sambhaji Nagar	244.79	209.19	35.59	14.53
Funds were surrendered due to restrictions on expenditure by the Finance Department, postponement in payment of the second instalment of 7th pay commission arrears and due to non-filling of vacant posts.						
17	2853-02-102-018	Expenditure for excavation, storage and transportation etc. of sand	488.90	54.26	434.64	88.90
Funds were surrendered as there was no demand from the Controlling Officers.						
Source: Detailed Appropriation of 2023-24						

Appendix 4.1			
<i>(Reference: Paragraph 4.2; Page 104)</i>			
Implementing agencies which received major direct transfer from GoI during 2023-24			
Sl. No.	Name of the Schemes of Government of India	Name of the Implementing Agencies	GoI releases during 2023-24 (₹ in crore)
1.	Jal Jeevan Mission (JJM)/National Rural Drinking Water Mission-[9150]	SWSM, Maharashtra, Mumbai	7444.29
2.	Pradhan Mantri Kisan Samman Nidhi (PM-Kisan)-[3624]	Department of Agriculture, Maharashtra	5954.73
3.	Food Subsidy for Decentralized Procurement of Foodgrains under NFSA-[9533]	Food & Civil Supplies & Consumers Protection Department, Government of Maharashtra	3923.29
4.	Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Program-State Component-[9219]	Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme State Fund Association Maharashtra (State Component)	3548.38
5.	Other Autonomous Bodies (DAE)-[3774]	Tata Institute of Fundamental Research & Homi Bhabha National Institute	2328.20
6.	Centre for Development of Advanced Computing (C-DAC)-[0529]	Centre for Development of Advanced Computing (C-DAC)- [CDACP]	270.00
7.	Atal Bhujal Yojna- [3282]	ATAL JAL - State Project Management Unit, Maharashtra	242.62
8.	Atmosphere and Climate Research-Modelling Observing Systems and Services (ACROSS)-[0335]	Agricultural Universities	153.27
9.	National AIDS and STD Control Programme-[9316]	Maharashtra State AIDS Control Society-[MSACS]	150.01
10.	Sugar Subsidy Payable under PDS-[3043]	Food & Civil Supplies & Consumers Protection Department Government of Maharashtra	37.28
11.	Rashtriya Gokul Mission -[3033]	Maharashtra Livestock Development Board-[MLDB]	32.62
12.	Research and Development Projects	Tata Institute of Fundamental Research-[TIFR]	30.90
13.	National Service Scheme-[9230]	Maharashtra State NSS Cell	28.00
14.	Blood Transfusion Services-[4061]	Maharashtra State AIDS Control Society	16.60
15.	Research Training and Studies and Other Road Safety Schemes-[0848]	Transport Commissioner Office	11.30
16.	National Highway Authority of India-[0845]	Maharashtra State Welfare Board for Building & Other	10.10
17.	National Programme for Dairy Development-[9148]	Maharashtra Rajya Sahakari Dudh Mahasangh Maryadit	6.92
18.	Agriculture Economics and Statistics-[4136]	Agricultural Universities	6.10
19.	Agriculture Economics and Statistics-[4136]	Commissionerate of Agriculture	4.05
20.	Establishment Expenditure (EF&CC)-[3493]	Dahanu Taluka Environment Protection Authority-[DTEPAM]	3.78
21.	ASPIRE (Promotion of Innovation, Rural Industry and Entrepreneurship)-[3403]	Khadi and Village Industries Commission-[KVIC]	2.84

Appendix 4.1 (concl)			
Sl. No.	Name of the Schemes of Government of India	Name of the Implementing Agencies	GoI releases during 2023-24 (₹ in crore)
22.	Agriculture Census (OCE)-[4141]	Commissionerate of Agriculture	2.81
23.	Management Support to Rural Development Programs and Strengthening of District Planning Process-[0821]	Yashwantrao Chavan Academy of Development Administration-[YASHADA]	1.33
24.	Space Science Promotion-[2792]	Educational Universities	1.05
25.	National Highway Authority of India-[0845]	District Mining Officer	0.93
26.	Establishment Expenditure (IPP)-[3462]	Maharashtra National Law University Mumbai	0.56
27.	Central Information Commission (CIC) and Right to Information (RTI) - [1951]	Yashwantrao Chavan Academy of Development Administration- [YASHADA]	0.38
28.	Agriculture Infrastructure Fund-[3894]	Commissionerate of Agriculture	0.25
29.	Metro Projects-[3180]	Latur City Municipal Corporation	0.16
30.	Grants to other Institutes-[3758]	Educational Universities	0.07
Total			24212.81
Source: Finance Accounts 2023-24			

Appendix 4.2			
<i>(Reference: Paragraph 4.3; Page 105)</i>			
Department-wise breakup of outstanding Utilisation Certificates			
Sr. No.	Department	Number of certificates	Amount (₹ in crore)
1	Urban Development Department	633	11261.15
2	Planning Department	4711	4842.30
3	Water Resources Department	125	3545.65
4	Rural Development Department	408	3528.98
5	Social Justice and Special Assistance Department	1238	2332.31
6	Tribal Development Department	1040	1726.93
7	Housing Development Department	14	1605.48
8	Tourism and Cultural Affairs Department	306	1466.34
9	Co-operation, Marketing and Textiles Department	80	1339.61
10	School Education and Sports Department	495	913.08
11	Industries, Energy and Labour Department	23	686.30
12	General Administration Department	87	549.16
13	Home Department	143	406.03
14	Medical Education and Drugs Department	42	353.75
15	Water Supply and Sanitation Department	62	353.73
16	Environment Department	89	314.81
17	Minorities Development Department	151	282.91
18	Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries	197	266.58
19	Finance Department	2	200.01
20	V.J.N.T, S.B.C. and O.B.C. Welfare Department	7	182.59
21	Revenue and Forest Department	297	143.87
22	Women and Child Development Department	113	129.86
23	Public Health Department	126	90.11
24	Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department	155	78.14
25	Other Backward Bahujan Welfare Department	94	63.52
26	Higher and Technical Education Department	48	31.92
27	Skills, Employment, Entrepreneurship and Innovation Department	8	23.07
28	Law and Judiciary Department	9	14.60
29	Vidhan Mandal	1	9.99
30	Soil and Water Conservation Department	65	9.34
31	Public Works Department	20	3.14
32	Marathi Language Department	4	0.83
Total		10793	36756.09

Source : Finance Accounts 2023-24

APPENDIX 4.3			
<i>(Reference: Paragraph 4.4; Page 107)</i>			
Details of pending Detailed Contingent Bills up to 2023-24			
Sr. No.	Department	No. of AC Bills	Amount (₹ in crore)
1	Medical Education and Drugs Department	519	2400.86
2	Public Health Department	166	756.17
3	Home Department	213	277.58
4	Planning Department	42	96.59
5	Finance Department	53	40.12
6	General Administration Department	122	29.69
7	Food Supply, Civil and Consumer Protection Department	50	28.75
8	Law and Judiciary Department	62	20.66
9	School Education and Sports Department	12	8.86
10	Maharashtra Legislature Secretariat	1	7.43
11	Tourism and Cultural Affairs Department	12	1.46
12	Industry, Energy and Labour Department	9	1.29
13	Skills, Employment, Entrepreneurship and Innovation Department	7	1.16
14	Higher and Technical Education Department	24	0.85
15	Persons with Disabilities Welfare Department	9	0.80
16	Revenue and Forest Department	54	0.78
17	Rural Development Department	11	0.38
18	Social Justice and Special Assistance Department	6	0.35
19	Co-operation, Marketing and Textiles Department	21	0.21
20	V.J.N.T, S.B.C. and O.B.C. Welfare Department	3	0.20
21	Marathi Language Department	7	0.17
22	Women and Child Development Department	6	0.12
23	Tribal Development Department	11	0.04
24	Agriculture, Animal Husbandry ,Dairy Development and Fisheries	5	0.02
25	Employment and Self employment	2	0.02
26	Water Resources Department	2	0.01
27	Urban Development Department	1	0.01
28	Housing Department	3	0.01
29	Soil and Water Conservation Department	2	0.01
30	Parliamentary Affairs Department	1	0.01
31	Water supply and Sanitation Department	1	0.004
Grand Total		1438	3674.60
Source : Finance Accounts 2023-24			

Appendix 4.4

(Reference : Paragraph 4.11; Page 117)

Delay in submission of Accounts/Audit Reports by Autonomous Bodies

Sr. No.	Name of the Body	Period of Entrustment/Audit under Section of CAG's DPC Act, 1971	Year up to which Accounts were rendered	Due date of submission of Accounts to audit	Delay in submission of Accounts		Period up to which SAR is issued	Placement of SAR in the Legislature
					Accounts received on	Period of delay (in months)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	Maharashtra State Commission for Women (MSCW) Mumbai.	01/04/ 2018 onwards Section 19(3) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	15/07/2024	13 months	2021-22	SAR 2020-21 and 2021-22 placed in July 2024.
2	Maharashtra State Commission for Protection of Child Rights (MSCPCR)	Section 19(2) of CAG's (DPC) Act, 1971	2017-18	30/06/2018	22/02/2022	44 months	2017-18	SAR 2017-18 placed in March 2023.
3	Maharashtra State Minorities Commission (MSMC)	Section 19(3) of CAG's (DPC) Act, 1971 (Entrusted till existence)	2015-16	30/06/2016	15/11/2021	65 months	2015-16	SAR 2015-16 placed in March 2022.
4	Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA)	01/04/2023 to 31/03/2028 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	31/01/2024	07 months	2021-22	SAR 2020-21 placed in August 2023.
5	Slum Rehabilitation Authority, Mumbai. (SRA)	01/04/2021 to 31/03/2026 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	20/12/2023	06 months	2022-23	SAR for the period 2021-22 placed in December 2023.
6	Slum Rehabilitation Authority, Pune. (SRA Pune)	01/04/2022 to 31/03/2027 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	12/06/2024	11 months	2021-22	SAR for the period 2021-22 placed in July, 2024.
7	Maharashtra Real Estate Regulatory Authority(MahaRERA)	Section 19(2) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	04/01/2024	06 months	2022-23	SAR 2021-22 placed in March 2023. SAR 2022-23 placed in July 2024.
8	Rajiv Gandhi Science and Technology Commission. (RGSTC)	01/04/2010 onwards till its existence Section 19(3) of CAG's (DPC) Act, 1971	2023-24	30/06/2024	14/08/2024	01 month	2022-23	SAR 2021-22 placed in March 2023.
9	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (MKVDC), Pune.	01/04/2021 to 31/03/2026 Section 19(3) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	18/06/2024	12 months	2020--21	SAR 2018-19 and 2019-20 placed in February 2024.
10	Konkan Irrigation Development Corporation	01/04/2018 to 31/03/2023 Section 19(3) of CAG's (DPC) Act, 1971	2021-22 2022-23 2023-24	30/06/2022 30/06/2023 30/06/2024	09/01/2024 27/02/2024 19/11/2024	18 months 8 months 5 months	2022-23	SAR 2018-19, 2019-20 and 2020-21 placed in August 2023.

Appendix 4.4 (contd...)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
11	Maharashtra Water Resources Regulatory Authority (MWRRA)	01/04/2020 to 31/03/2025 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23	30/06/2023	04/01/2024	6 months	2022-23	SAR 2020-21 and 2021-22 placed in February 2024.
12	Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA)	01/04/2019 to 31/03/2024 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	2022-23 2023-24	30/06/2023 30/06/2024	09/01/2024 07/10/2024	6 months 3 months	2022-23	SAR 2021-22 placed in August 2023.
13	Maharashtra Building and Other Construction Workers' Welfare Board, (MBOCWWB)	Section 19(2) of CAG's (DPC) Act, 1971	2020-21 2021-22	30/06/2021 30/06/2022	03/07/2024 06/09/2024	36 months 26 months	2020-21	SAR 2019-20 placed in December 2021.
14	Vidarbha Irrigation Development Corporation (VIDC), Nagpur	01/04/2022 to 31/03/2027 Section 19(3) of CAG's DPC Act 1971	2022-23	30/06/2023	18/03/2024	9 months	2022-23	SAR 2019-20 placed in December 2022.
15	Godavari Marathwada Irrigation Development Corporation (GMIDC), Aurangabad	01/04/2019 to 31/03/2024 Section 19(3) of CAG's DPC Act 1971	2020-21	30/06/2021	27/05/2024	35 months	2020-21	SAR 2019-20 placed in August 2023.
16	Tapi Irrigation Development Corporation (TIDC), Jalgaon	01/04/2018 to 31/03/2023 Section 19(3) of CAG's DPC Act 1971	2020-21 2021-22	30/06/2021 30/06/2022	20/03/2024 20/03/2024	33 months 21 months	2021-22	SAR 2019-20 placed in December 2022.
17	Maharashtra Water Conservation Corporation (MWCC), Aurangabad	From 1st April 2001 onwards Section 19(3) of CAG's DPC Act 1971	2019-20 2020-21 2021-22	30/06/2020 30/06/2021 30/06/2022	25/07/2024 25/07/2024 25/07/2024	49 months 37 months 25 months	2018-19	SAR 2015-16 to 2018-19 placed in July 2024.
18	Maharashtra State Haj Committee	Section 19(2) of CAG's (DPC) Act, 1971	NIL	---	---	---	--	---
19	Admission Regulating Authority*	12/05/2015 to 22/08/2019 and 22/08/2019 to 31/03/2024 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	NIL	--	--	--	--	--
20	Fees Regulating Authority	18/03/2016 to 31/03/2021 Section 20(1) of CAG's (DPC) Act, 1971	2020-21	30/06/2021	07/10/2022	15 months	2020-21	SAR 2016-17 placed in December 2022.
21	Maharashtra Electricity Regulatory Commission	Under Section 104 of the Electricity Act, 2003 read with section 20(1) of the DPC Act, 1971	2022-23	31 st July	15/01/2024 (Revised)	(Unaudited accounts received in this office within timelines)	2021-22	SAR for 2021-22 placed in state legislature on 24 July 2023.

Appendix 4.4 (concl'd)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
22	Maharashtra State Khadi and Village Industries Board	01/04/2022 to 31/03/2027	2022-23	September 2023	22/03/2024	9 months and 21 days	2020-21	SAR for 2020-21 was placed in state legislature on 15 March 2022
23	Maharashtra Jeevan Pradhikaran (MJP), Mumbai	01/04/2012 to 31/3/2027 Section 20(1)	2018-19	June 2019	13/05/2022	34 months	2018-19	SAR 2017-18 and 2018-19 and placed on 19/7/2023
24	Compensatory Afforestation Fund Management and Planning Authority (CAMPA)	From 1/4/2011 under Sec20(1) of DPC act	2021-22	June 2022	21/03/2024	21 months	2020-21	SAR yet to be presented
25	Maharashtra Maritime Board (MMB), Mumbai	Upto 31 March 2026 Section 20(1) of CAG's(DPC) act	2022-23	June 2023	03/01/2024	6 months	2021-22	SAR for 2015-16 placed on 27/11/2018
26	Maharashtra Pollution Control Board (MPCB), Mumbai	01/04/2018 to 31/03/2023 Section 20(1)	2022-23	June 2023	06/03/2024	9 months	2021-22	SAR 2021-22 placed on 12/07/2024
27	Maharashtra State Legal Services Authority (MSLSA) Mumbai	The audit of State District Legal services Authorities have been taken under Section 19(2) of the CAGs (DPC) Act 1971	2017-18 2018-19 2019-20 2020-21 2021-22 2022-23	June 2018 June 2019 June 2020 June 2021 June 2022 June 2023	16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024 16/07/2024	72 months 60 months 48 months 36 months 24 months 12 months	2016-17	SAR yet to be presented
28	Maharashtra State Human rights commission (MSHRC)	The audit has been taken under section 19(2) of the CAG's (DPC) Act 1971 read with rule 35(2) of the protection of Human rights Act, 1993	2021-22 2022-23	June 2022 June 2023	15/09/2023 15/09/2023	15 months 02 months	2022-23	SAR 2002-03 yet to be presented.

*Due to non-providing of records by Admission Regulatory Authority, Annual Accounts have been returned by the Office of the Principal Accountant General (Audit)-I

Source: Information obtained from the Offices of Pr. Accountant General (Audit)-I, Mumbai, Principal Accountant General (Audit), II, Nagpur.

APPENDIX 4.5

(Reference : Paragraph 4.12; Page 119)

**SUMMARISED FINANCIAL STATEMENT OF DEPARTMENTALLY MANAGED
COMMERCIAL/QUASI-COMMERCIAL UNDERTAKINGS
(Consolidated with Total)**

Sr. No.	Name of the Undertaking	Year of commencement	Period of accounts	Mean Government Capital	Block Assets at depreciated cost	Depreciation provided during the year	Turnover	Net Profit (+)/Loss (-)	Interest on Capital	Total Return (9+10)	%age return on capital (11/5*100)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
										Amount (₹ in lakh)	(in Per cent)
AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, DAIRY DEVELOPMENT AND FISHERIES DEPARTMENT											
Mumbai Region											
1	Greater Mumbai Milk Scheme, Worli	1947	2016-17	0.00	1,608.47	65.65	4,866.54	-3,145.13	0.00	-3,145.13	0.00
2	Milk Transport Scheme, Worli	1951	2006-07	261.62	65.00	6.27	872.07	0.00	27.47	27.47	10.50
3	Mother Dairy, Kurla	1975	2016-17	2,356.63	1,241.80	31.44	2,170.25	-1,990.07	247.45	-1,742.63	-73.95
4	Central Dairy, Goregaon	1951	2016-17	8,067.01	844.88	27.86	801.84	-2,054.91	847.04	-1,207.87	-14.97
5	Unit Scheme, Mumbai	1950	2014-15	3,143.95	2,508.66	71.17	0.00	61.33	330.11	391.44	12.45
6	Agricultural Scheme, Mumbai	1950	2014-15	991.84	964.64	20.82	0.00	-140.14	104.14	-35.99	-3.63
7	Electrical Scheme, Mumbai	1950	2014-15	419.51	10.52	0.61	0.00	-274.60	44.05	-230.55	-54.96
8	Water Supply Scheme, Mumbai	1950	2014-15	1,381.06	838.60	37.61	0.00	-605.49	145.01	-460.48	-33.34
9	Cattle Feed Scheme, Mumbai	1950	2014-15	-132.38	17.82	0.61	0.00	413.66	-13.90	399.76	-301.98
10	Cattle Breeding and Rearing Farm, Palghar	1979	2015-16	117.80	43.62	2.30	0.00	-101.62	12.37	-89.26	-75.77
11	Dairy Project, Dapchari	1960	2016-17	1,098.65	349.79	184.01	35.57	-1,069.53	115.36	-954.17	-86.85
12	Government Milk Scheme, Govt. Bhiwandi	1987	2015-16	133.87	24.94	0.03	0.00	-30.94	14.06	-16.89	-12.61
13	Government Milk Chilling Centre, Saralgaon (Dist.: Thane)	1978	2015-16	42.20	11.11	0.25	0.00	-14.21	4.43	-9.77	-23.16
14	Government Milk Scheme, Khopoli	1966	2016-17	228.94	100.57	9.20	284.81	-171.58	24.04	-147.54	-64.45

Appendix 4.5 (contd...)											
Sr. No.	Name of the Undertaking	Year of commencement	Period of accounts	Mean Government Capital	Block Assets at depreciated cost	Depreciation provided during the year	Turnover	Net Profit (+)/Loss (-)	Interest on Capital	Total Return (9+10)	% age return on capital (11/5*100)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
15	Government Milk Scheme, Mahad	1966	2015-16	169.66	64.76	0.94	0.00	-46.08	17.81	-28.26	-16.66
16	Government Milk Scheme, Chiplun	1966	2016-17	284.64	59.29	5.40	175.80	-179.42	29.89	-149.53	-52.53
17	Government Milk Scheme, Ratnagiri	1965	2015-16	607.70	97.90	2.88	398.03	-219.50	63.81	-155.70	-25.62
18	Government Milk Scheme, Kankavali	1966	2016-17	191.31	200.04	5.95	655.05	-94.97	20.09	-74.88	-39.14
	TOTAL			19,364.00	9,052.41	472.98	10,259.96	-9,663.21	2,033.21	-7,629.99	-39.40
Pune Region											
19	Government Milk Scheme, Pune	1950	2020-21	3052.45	272.75	14.69	-674.72	-394.69	305.25	-107.72	-0.38
20	Government Milk Scheme, Mahabaleshwar	1966	2020-21	408.18	148.94	2.47	0.00	-136.47	42.86	-93.61	-22.93
21	Government Milk Scheme, Satara	1979	2020-21	1,588.11	2,022.82	21.73	0.00	-342.50	166.75	-175.75	-11.07
22	Government Milk Scheme, Miraj	1961	2018-19	2,096.58	396.25	24.25	2,956.55	-7,104.44	220.14	-6,884.30	-328.36
23	Government Milk Scheme, Solapur	1960	2019-20	92.31	19.43	1.28	0.00	-160.34	9.69	-150.65	-163.19
	TOTAL			7,237.63	2,860.19	64.42	2,281.83	-8,138.44	744.69	-7,412.03	-525.93
Nashik Region											
24	Government Milk Scheme, Nashik	1960	2019-20	128.09	55.04	1.75	0.00	-236.07	13.45	-222.62	-173.80
25	Government Milk Scheme, Wani (Dist.: Nashik)	1978	2020-21	21.74	14.57	0.08	0.00	-7.79	2.28	-5.51	0.00
26	Government Milk Scheme, Ahmednagar	1969	2020-21	153.55	75.28	8.05	0.00	-135.18	16.12	-119.05	-77.54

Appendix 4.5 (contd...)											
Sr. No.	Name of the Undertaking	Year of commencement	Period of accounts	Mean Government Capital	Block Assets at depreciated cost	Depreciation provided during the year	Turnover	Net Profit (+)/Loss (-)	Interest on Capital	Total Return (9+10)	%age return on capital (11/5*100)
27	Government Milk Scheme, Chalisgaon	1969	2017-18	144.84	2.09	0.14	0.00	-75.47	15.21	-60.26	-41.60
28	Government Milk Scheme, Dhule	1961	2020-21	530.51	155.36	8.10	0.00	-181.15	55.70	-125.45	-23.65
	TOTAL			978.73	302.34	18.12		-635.66	102.76	-532.89	-316.59
Aurangabad Region											
29	Government Milk Scheme, Aurangabad	1962	2018-19	5,040.15	436.25	11.09	3,646.01	-947.53	529.22	-418.32	-8.30
30	Government Milk Scheme, Udgir	1971	2017-18	1,879.76	608.70	20.74	1,703.26	-1,030.57	197.38	-833.20	-44.32
31	Government Milk Scheme, Beed	1976	2020-21	7,345.64	455.03	10.50	1,114.70	-1,149.96	771.29	-378.67	-5.16
32	Government Milk Scheme, Nanded	1977	2019-20	545.10	76.79	3.27	128.62	-350.32	57.24	-293.09	-53.77
33	Government Milk Scheme, Bhoom	1978	2019-20	1,727.79	104.47	0.00	183.59	-412.44	181.42	-231.02	-13.37
34	Government Milk Scheme, Parbhani	1979	2021-22	14664.08	93.84	2.61	1381.44	-592.27	789.17	874.14	-5.96
	TOTAL			31,202.52	1775.08	48.21	8,157.62	-4,483.09	2525.72	-1280.16	-130.88
Amravati Region											
35	Government Milk Scheme, Amravati	1962	2016-17	1,636.18	893.38	6.50	450.83	-403.49	171.80	-231.69	-14.16
36	Government Milk Scheme, Akola	1962	2016-17	1,747.64	363.53	40.52	515.23	-705.60	183.50	-522.09	-29.87
37	Government Milk Scheme, Yavatmal	2000	2017-18	1,586.49	168.50	4.86	68.27	-269.69	166.58	-103.11	-6.50
38	Government Milk Scheme, Nandura	1979	2017-18	564.83	53.66	1.35	79.77	-103.85	59.31	-44.54	-7.89
	TOTAL			5,535.14	1,479.06	53.23	1,114.10	-1,482.63	581.19	-901.44	-16.29

Appendix 4.5 (contd...)											
Sr. No.	Name of the Undertaking	Year of commencement	Period of accounts	Mean Government Capital	Block Assets at depreciated cost	Depreciation provided during the year	Turnover	Net Profit (+)/Loss (-)	Interest on Capital	Total Return (9+10)	%age return on capital (11/5*100)
Nagpur Region											
39	Government Milk Scheme, Nagpur	1958	2014-15	0.00	1,098.11	6.65	0.00	-631.65	0.00	-631.65	0.00
40	Government Milk Scheme, Wardha	1976	2020-21	5,181.45	24.53	0.85	848.21	-710.47	544.05	-166.42	-3.21
41	Government Milk Scheme, Chandrapur	1979	2018-19	0.00	119.02	6.20	675.84	-444.55	0.00	-444.55	0.00
42	Government Milk Scheme, Gondia	1979	2019-20	3,698.04	113.53	4.15	371.31	-835.53	388.29	-447.23	-12.09
	TOTAL			8,879.49	1,355.19	17.86	1,895.36	-2,622.20	932.35	-1,689.85	-19.03
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries											
43	Land Development by Bulldozer Scheme, Pune	1944	1994-95	144.26	77.47	4.52	46.75	-72.83	18.75	-54.08	-37.49
44	Land Development by Bulldozer Scheme, Aurangabad	1960	1998-99	32.99	1.05	0.00	2.02	-23.42	4.78	-18.64	-56.50
45	Land Development by Bulldozer Scheme, Amravati	1965	1995-96	2.82	0.41	0.00	1.80	-4.46	0.40	-4.06	-143.97
46	Land Development by Bulldozer Scheme, Nagpur	1996	1996-97	2.17	0.23	0.00	1.81	0.21	0.32	0.53	24.42
	TOTAL			182.24	79.16	4.52	52.38	-100.50	24.25	-76.25	-41.84
Revenue and Forest Department											
47	Allapalli and Pendigundam Forest Ranges of Forest Divisions including Saw mills & Timber Depot	1926	1985-86	1,857.85	15.27	9.27	826.24	383.32	170.74	554.06	29.82
	TOTAL			1,857.85	15.27	9.27	826.24	383.32	170.74	554.06	29.82

Appendix 4.5 (concl.)											
Sr. No.	Name of the Undertaking	Year of commencement	Period of accounts	Mean Government Capital	Block Assets at depreciated cost	Depreciation provided during the year	Turnover	Net Profit (+)/Loss (-)	Interest on Capital	Total Return (9+10)	%age return on capital (11/5*100)
Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department											
48	Procurement and Distribution and Price Control Scheme in Mumbai and Thane Rationing Area	1959	2018-19	205,267.26	5,140.01	33.05	37,762.52	-50,660.51	16,755.28	33,905.23 ⁻	-16.52
49	Procurement and Distribution and Price Control Scheme in Mofussil Area	1957	2018-19	150,883.06	2,696.04	76.95	77,701.15	-43,029.17	32,479.56	10,549.61 ⁻	-6.99
				356,150.32	7,836.05	110.00	115,463.67	-93,689.68	49,234.84	44,454.84⁻	-12.48
Source: Source: Proforma Accounts											

APPENDIX 4.6				
<i>(Reference: Paragraph 4.12; Page 119)</i>				
Status of finalisation of Accounts and Government investments in Departmentally managed Commercial and Quasi-Commercial Undertakings				
Sr. No.	Name of Undertaking	Accounts finalised up to	Investment as per the last Accounts (₹ in crore)	Remarks/ Reasons for delay in preparation of Accounts
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries Department				
Mumbai Region				
1	Greater Mumbai Milk Scheme, Worli	2016-17	(-)11.67	MTS Worli has been closed vide Government order dated 17/07/2008
2	Milk Transport Scheme, Worli	2006-07	2.34	
3	Mother Dairy, Kurla	2016-17	31.47	
4	Central Dairy, Goregaon	2016-17	73.74	
5	Unit Scheme, Mumbai	2014-15	30.33	
6	Agricultural Scheme, Mumbai	2014-15	10.45	
7	Electrical Scheme, Mumbai	2014-15	5.16	
8	Water Supply Scheme, Mumbai	2014-15	15.57	
9	Cattle Feed Scheme, Mumbai	2014-15	(-)3.33	
10	Cattle Breeding and Rearing Farm, Palghar	2015-16	1.32	
11	Dairy Project, Dapchhari	2016-17	16.25	
12	Government Milk Scheme, Gove-Bhiwandi	2015-16	0.61	
13	Government Milk Chilling Centre, Saralgaon (Dist.: Thane)	2015-16	0.21	
14	Government Milk Scheme, Khopoli	2016-17	2.69	
15	Government Milk Scheme, Mahad	2015-16	1.45	
16	Government Milk Scheme, Chiplun	2016-17	2.64	
17	Government Milk Scheme, Ratnagiri	2015-16	7.22	
18	Government Milk Scheme, Kankavali	2016-17	2.24	
Pune Region				
19	Government Milk Scheme, Pune	2020-21	(-)29.30	
20	Government Milk Scheme, Mahabaleshwar	2020-21	2.47	
21	Government Milk Scheme, Satara	2020-21	21.98	
22	Government Milk Scheme, Miraj	2018-19	20.42	
23	Government Milk Scheme, Solapur	2019-20	1.73	
Nagpur Region				
24	Government Milk Scheme, Nagpur	2014-15	1.25	
25	Government Milk Scheme, Wardha	2020-21	61.78	
26	Government Milk Scheme, Chandrapur	2018-19	(-)0.04	
27	Government Milk Scheme, Gondia	2019-20	42.87	

Appendix 4.6 (concl...)				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Aurangabad Region				
28	Government Milk Scheme, Aurangabad	2018-19	72.33	
29	Government Milk Scheme, Udgir	2017-18	39.48	
30	Government Milk Scheme, Beed	2020-21	82.54	
31	Government Milk Scheme, Nanded	2019-20	11.03	
32	Government Milk Scheme, Bhoom	2019-20	20.36	
33	Government Milk Scheme, Parbhani	2021-22	124.02	
Nashik Region				
34	Government Milk Scheme, Nashik	2019-20	3.52	
35	Government Milk Scheme, Wani (Dist.: Nashik)	2019-20	0.23	
36	Government Milk Scheme, Ahmednagar	2020-21	1.84	
37	Government Milk Scheme, Chalisgaon	2017-18	1.82	
38	Government Milk Scheme, Dhule	2020-21	6.16	
Amravati Region				
39	Government Milk Scheme, Amravati	2016-17	18.68	
40	Government Milk Scheme, Akola	2016-17	21.69	
41	Government Milk Scheme, Yavatmal	2017-18	17.41	
42	Government Milk Scheme, Nandura	2017-18	5.95	
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries Department				
43	Land Development by Bulldozer Scheme, Pune	1994-95	4.00	
44	Land Development by Bulldozer Scheme, Aurangabad	1998-99	21.93	
45	Land Development by Bulldozer Scheme, Amravati	1995-96	0.01	
46	Land Development by Bulldozer Scheme, Nagpur	1996-97	2.18	
Revenue and Forest Department				
47	Allapalli and Pengundam Forest Range of Forest Division including Saw Mills and Timber Depot	1985-86	0.00	These are sick units with no operations. Hence, they have stopped preparing Accounts.
Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department				
48	Procurement and Distribution and Price Control Scheme in Mumbai and Thane Rationing Area	2018-19	2,885.96	
49	Procurement and Distribution and Price Control Scheme in Mofussil Area	2018-19	1,363.09	
Total			5016.05	
Source: Proforma Accounts				

APPENDIX 4.7							
<i>(Reference: Paragraph 4.15; Page 120)</i>							
Department-wise/age-wise breakup of cases of misappropriation, defalcation etc.							
(₹ in lakh)							
Name of the Department	Upto 5 years	5-10 years	10-15 years	15-20 years	20-25 years	25 years and more	TOTAL
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries	0	0	6	4	0	32	42
	0	0	18.86	0.08	0	16.41	35.35
Co-operation, Marketing and Textile	0	0	0	0	0	1	1
	0	0	0	0	0	0.53	0.53
Finance	1	0	0	1	18	4	24
	0.16	0	0	40.07	291.98	80.19	412.4
Food, Civil Supplies and Consumer Protection	0	0	0	0	0	8	8
	0	0	0	0	0	28.23	28.23
General Administration	0	0	1	0	0	1	2
	0	0	1.29	0	0	1.29	2.58
Geology and Mining	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0
Higher and Technical Education	0	1	0	0	0	0	1
	0	1.39	0	0	0	0	1.39
Home	4	7	2	4	2	9	28
	68.11	62.17	0.28	437.39	12.36	15.74	596.05
Housing	1	0	0	0	0	0	1
	0.69	0	0	0	0	0	0.69
Industries, Energy and Labour	2	0	0	0	0	0	2
	27.68	0	0	0	0	0	27.68
Law and Judiciary	4	3	3	0	0	1	11
	3245.32	4.63	0.32	0	0	0.04	3250.31
Medical Education and Drugs	0	1	0	0	0	3	4
	0	3.53	0	0	0	14.98	18.51
Marathi Language Department	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0
Planning	1	2	2	4	2	1	12
	0.03	0.29	0.06	0.54	0.13	0	1.05
Public Health	0	0	2	0	0	5	7
	0	0	157	0	0	9.99	166.99
Public Works	0	1	1	3	6	7	18
	0	0	0	0.57	1.16	3.76	5.49
Revenue and Forests	0	0	2	5	0	12	19
	0	0	64.38	32.07	0	9.87	106.32
Rural Development and Water Conservation	0	0	0	1	0	9	10
	0	0	0	0.35	0	129.76	130.11
School Education and Sports	0	0	0	0	0	1	1
	0	0	0	0	0	2.02	2.02
Social Justice and Special Assistance	0	0	0	0	0	4	4
	0	0	0	0	0	87.92	87.92
Tribal Development	0	0	3	3	0	1	7
	0	0	9.43	0.23	0	3.28	12.94
Water Resources	0	1	16	11	0	3	31
	0	0.06	9.07	6.22	0	0.11	15.46
Water Supply and Sanitation	0	0	0	1	0	0	1
	0	0	0	3.4	0	0	3.4
Maharashtra Legislative Secretariat	1	0	0	0	1	0	2
	10.52	0	0	0	52.34	0	62.86
Skill Development & Entrepreneurship	1	0	1	0	0	1	3
	17	0	0.49	0	0	290.37	307.86
TOTAL	15	16	39	37	29	103	239
	3369.51	72.07	261.18	520.92	357.97	694.49	5276.14

Source: Information obtained from respective Departments, Pay and Accounts Office, Mumbai, Principal Accountant General (Audit)-II, Maharashtra, Nagpur. Figures in parenthesis indicate the amount of misappropriation, loss, defalcation etc.

APPENDIX 4.8						
(Reference : Paragraph 4.15; Page 120)						
Department-wise/category-wise details of losses to Government						
due to theft, misappropriation/loss of Government material						
(₹ in lakh)						
Name of the Department	Theft cases		Misappropriation/loss of Government material		Total	
	No. of cases	Amount	No. of cases	Amount	No. of cases	Amount
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries	8	1.73	34	33.63	42	35.36
Co-operation, Marketing and Textiles	1	0.53	0	0	1	0.53
Finance	19	292.14	5	120.26	24	412.4
Food, Civil Supplies and Consumer Protection	0	0	8	28.23	8	28.23
General Administration	1	1.29	1	1.29	2	2.58
Geology and Mining	0	0	0	0	0	0
Higher and Technical Education	0	0	1	1.39	1	1.39
Home	10	70.32	18	525.73	28	596.05
Housing	1	0.69	0	0	1	0.69
Industries, Energy and Labour	2	27.68	0	0	2	27.68
Law and Judiciary	7	5.55	4	3244.76	11	3250.31
Maharashtra Legislative Secretariat	0	0	2	62.86	2	62.86
Medical Education and Drugs	1	3.53	3	14.98	4	18.51
Milk Supply Development	0	0	0	0	0	0
Planning	11	0.92	1	0.13	12	1.05
Public Health	0	0	7	166.99	7	166.99
Public Works	1	0	17	5.48	18	5.48
Revenue and Forests	4	31.75	15	74.57	19	106.32
Rural Development and Water Conservation	2	3.51	8	126.6	10	130.11
School Education and Sports	0	0	1	2.02	1	2.02
Social Justice and Special Assistance	0	0	4	87.92	4	87.92
Tribal Development	2	1.8	5	11.14	7	12.94
Water Resources	29	13.62	2	1.84	31	15.46
Water Supply and Sanitation	1	3.4	0	0	1	3.4
Skill Development & Entrepreneurship	2	17.49	1	290.37	3	307.86
Total	102	475.95	137	4800.19	239	5276.14

Source: Information obtained from respective Departments, Pay and Accounts Office, Mumbai, Principal Accountant General (Audit)-II, Maharashtra, Nagpur

APPENDIX 4.9				
<i>(Reference : Paragraph 4.16; Page 121)</i>				
Department-wise details of Unspent Balances lying in the DDOs Bank Account				
(₹ in crore)				
Name of the Department	Total No. of DDOs	Number of Bank Accounts opened during 2023-24	Amount transferred during 2023-24	Unspent amount as on 31 March 2024
General administration department	161	12	654.72	50.83
Home department	1378	0	8462.54	282.39
Revenue and forest department	2358	22	1956.70	198.18
Agriculture animal husbandry dairy development	1058	0	9527.14	412.18
School education department	496	4	9246.63	882.86
Urban development department	97	6	17898.65	800.45
Finance department	170	3	3452.51	3.96
Public works department	649	3	1214.69	152.03
Water resources department	558	15	956.69	57.06
Law and judiciary department	863	36	1003.52	25.76
Industries, energy, labour and mining department	266	5	109.84	5.00
Rural development department	608	2	16620.14	3399.01
Food and civil supply department	172	8	244.14	14.54
Social justice and special asst.	739	7	2906.59	586.18
Planning department	102	1	4354.06	733.00
Parliamentary affairs	0	0	0	0
Housing department	27	0	0.13	0
Public health department	860	19	2468.84	146.24
Medical education and drugs department	138	11	891.26	115.49
Tribal development department	995	19	2552.58	224.82
Environment department	2	0	0	0
Co-operation and textiles department	682	2	428.33	7.72
Higher and technical education and employment dept	738	3	4839.63	14.34
Women and child development department	583	2	412.41	125.82
Water supply and sanitation department	69	4	99.53	1.66
Entrepreneurship and innovation department	59	0	436.44	3.90
Industries and mining	2	0	0	0
Maharashtra legislature secretariat department	3	0	0	0
Tourism and cultural affairs department	20	0	29.93	6.18
Minorities development department	3	0	2.14	0
Marathi language department	3	0	10.91	0
Other backward bahun welfare department	36	29	237.62	113.44
Soil and water conservation department	189	12	68.47	4.54
Person with disabilities and welfare department	1	0	0	0
Vimukta jatis nt.obc, special bkwd class	1	1	0	0
Total	14086	226	91086.80	8367.58

Source: Finance Accounts 2023-24 and information received from Director of Accounts and Treasury

Glossary of abbreviations used in the Report

Abbreviations	Full Form
A&E	Accounts and Entitlement
AC	Abstract Contingent
AE	Actual Expenditure
AG	Accountant General
BE	Budget Estimates
BMC	Brihanmumbai Muncipal Corporation
BPL	Below Poverty Line
CAG	Comptroller and Auditor General of India
CAGR	Compounded Annual Growth Rate
CAMPA	Compensatory Afforestation Fund Management and Planning Authority
CE/Capex	Capital Expenditure
CO	Capital Outlay
CPI	Consumer Price Index
CR	Capital Receipts
CRIF	Central Road and Infrastructure Fund
CSF	Consolidated Sinking Fund
CSO	Central Statistical Office
CSS	Centrally Sponsored Schemes
DCC	Detailed Countersigned Contingent
DCPS	Defined Contributory Pension Scheme
DCU	Departmental Commercial Undertaking
DDO	Drawing and Disbursing Officer
DPC	Duties, Powers and Conditions
EBR	Extra Budgetary Resource
ESE	Economic Sector Expenditure
FC	Finance Commission
FCR	Finance Commission Reports
FRBM	Fiscal Responsibility and Budgetary Management
FSI	Floor Space Index
GASAB	Government Accounting Standards Advisory Board
GDP	Gross Domestic Product
GIA	Grants-in-aid
GID	Growth Interest Differential
GMIDC	Godavari Marathwada Irrigation Development Corporation
GoI	Government of India
GoM	Government of Maharashtra
GR	Government Resolution
GRF	Guarantee Redemption Fund
GSDP	Gross State Domestic Product

Abbreviations	Full Form
GST	Goods and Services Tax
GSVA	Gross State Value Added
GVA	Gross Value Added
HUDCO	Housing and Urban Development Corporation Limited
IGAS	Indian Government Accounting Standard
IGST	Integrated Goods and Services Tax
IMF	International Monetary Fund
JJM	Jal Jeevan Mission
KIDC	Konkan Irrigation Development Corporation
LIC	Life Insurance Corporation
LMMH	List of Major and Minor Heads
MahaRERA	Maharashtra Real Estate Regulatory Authority
MBM	Maharashtra Budget Manual
MBOCWFB	Maharashtra Building and Other Construction Workers' Welfare Board
MERC	Maharashtra Electricity Regulatory Commission
MFRBM	Maharashtra Fiscal Responsibility and Budgetary Management
MH	Major Head
MHADA	Maharashtra Housing and Area Development Authority
MJP	Maharashtra Jeevan Pradhikaran
MKVDC	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation
MLDB	Maharashtra Livestock Development Board
MMB	Maharashtra Maritime Board
MMRDA	Mumbai Metropolitan Region Development Authority
MNN	Maharashtra Nivara Nidhi
MOSPI	Ministry of Statistics and Program Implementation
MPCB	Maharashtra Pollution Control Board
MPLAD	Member of Parliament Local Area Development Scheme
MSACS	Maharashtra State AIDS Control Society
MSCPCR	Maharashtra State Commission for Protection of Child Rights
MSCW	Maharashtra State Commission for Women
MSKVIB	Maharashtra State Khadi and Village Industries Board
MSLSA	Maharashtra State Legal Services Authority
MSMC	Maharashtra State Minorities Commission
MSRDC	Maharashtra State Road Development Corporation
MTFPS	Medium Term Fiscal Policy Statement
MTM	Maharashtra Treasury Manual
MTR	Maharashtra Treasury Rules
MWCC	Maharashtra Water Conservation Corporation
MWRRA	Maharashtra Water Resources Regulatory Authority
NDRF	National Disaster Response Fund
NGOs	Non-Government Organizations

Abbreviations	Full Form
NMET	National Mineral Exploration Trust
NPS	National Pension System
NSDL	National Securities Depository Limited
NSSF	National Small Savings Fund
OBB	Off Budget Borrowing
OD	Overdrafts
PAC	Public Accounts Committee
PAO	Pay and Accounts Officer
PB	Primary Balance
PD	Personal Deposit
PDCC	Pune District Central Co-operative Bank
PEFA	Public Expenditure and Financial Accountability
PF	Provident Fund
PFC	Power Finance Corporation
PFMS	Public Financial Management System
PLA	Personal Ledger Account
PMAY	Pradhan Mantri Aawas Yojana
PMJVK	Pradhanmantri Jan Vikas Karyakram
PRB	Primary Revenue Balance
PRIs	Panchayat Raj Institutions
PSUs	Public Sector Undertaking
RBI	Reserve Bank of India
RE	Revenue Expenditure
REC	Rural Electrification Company
RGSTC	Rajiv Gandhi Science and Technology Commission
ROI	Return on Investment
RR	Revenue Receipts
SAR	Separate Audit Report
SCAF	State Compensatory Afforestation Fund
SCSP	Scheduled Castes Component Plan
SDMF	State Disaster Mitigation Fund
SDRF	State Disaster Response Fund
SDRMF	State Disaster Risk Management Funds
SE	Supplementary Estimate
SFAR	State Finances Audit Report
SFC	State Finance Commission
SGST	State Goods and Services Tax
SNA	Single Nodal Agency
SPVs	Special Purpose Vehicles
SRA	Slum Rehabilitation Authority
SSE	Social Sector Expenditure

Abbreviations	Full Form
SSVN	Sakhar Sankul Vatnawal Nidhi
SWMA	Special Ways and Means Advances
TB	Total Budget
TDS	Tax Deducted at Source
TE	Total Expenditure (Includes revenue expenditure, capital outlay and loans and advances)
TIDC	Tapi Irrigation Development Corporation
TR	Total Receipts
UC	Utilization Certificate
ULBs	Urban Local Bodies
VAT	Value Added Tax
VIDC	Vidarbha Irrigation Development Corporation
WMA	Ways and Means Advances

© COMPTROLLER AND
AUDITOR GENERAL OF INDIA
www.cag.gov.in

<https://cag.gov.in/ag/mumbai-i/en/audit-report>

